

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻՆ ԵՎ ՆՐԱ
« ԿԵՅՕՐԵԱՆ »
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԷԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

К. М. МУРАДЯН

ВАСИЛИЙ КЕСАРИЙСКИЙ
И ЕГО „ШЕСТОДНЕВ“
В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

84
5-9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Կ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻՆ
ԵՎ ՆՐԱ «ՎԵՑՈՐԵԱՆ»
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

670

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1976

Մենագրության մեջ գրչագիր և տպագիր սկզբնաղբյուրների օգնությամբ լուսարանվում են Բարսեղ Կեսարացու կյանքի ու գործունեության, հայոց հետ ունեցած առնչակցության, մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների ժամանակի ու պարագաների հետ կապված այլազան հարցեր: Կեսարացու թղթերի տեղեկությունների հիման վրա բացահայտվում են նրա՝ Հայաստանում լինելու, նշանավոր անձանց հետ թղթակցելու հանգամանքներն ու դրանց նշանակությունը, բոտ ամենայնի գնահատվում են հայ մատենագիրների տեղեկություններն այդ առումով: Բանասիրական փնտրության է ենթարկվում «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը: Հոնարեն բնագրի, հայերեն ձեռագրերի և վրացերեն թարգմանությունների տվյալներով հաստատվում է «Վեցօրեայի» թարգմանության ժամանակը (V դ. առաջին կես), բացահայտվում են թարգմանության բնույթն ու ինքնատիպությունները, սրբագրվում բազմաթիվ խաթարված հատվածներ:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բյուզանդական նշանավոր մատենագիր Բարսեղ Կեսարացին իր կյանքի ու գործունեության, ինչպես նաև մատենագրական ժառանգության շատ կողմերով առնչվում է հայ իրականությանն ու մշակույթին: Իբրև ժամանակի խոշոր գործիչ ու մատենագիր՝ նա Հայաստանում եղել է ճանաչված անձնավորություն՝ և իր ստեղծագործություններով նշանակալի ազդեցություն թողել բազմաթիվ հայ մատենագիրների վրա: Ուստի, Կեսարացու կյանքին ու մատենագրական ժառանգությանը նվիրված ամեն մի ուսումնասիրություն մեղանում՝ ինքնին վերաբերում է նաև հայ մշակույթի պատմությանը, հայկական կամ հայաբնակ միջավայրին:

Տակավին 1830 թվականին Վենետիկում հրատարակվում է Բարսեղ Կեսարացու «Ճառք վասն Վեցօրեայ արարչութեան» կամ, ինչպես սովորաբար ասվում է՝ «Վեցօրեայ» երկասիրությունը¹: Մըխիթարյանների հրատարակությունը, բնականաբար, նկատելիորեն պետք է խթաներ Բարսեղ Կեսարացու կյանքի ու գործունեության, ինչպես նաև մատենագրության ուսումնասիրությանը մեղանում:

«Վեցօրեայի» լույս ընծայումից ընդամենը վեց տարի անց՝ 1836 թվականին, Կեսարացու մատենագրական ժառանգության թարգմանության մասին գնահատանքի խոսք ասվեց «Նոր հայկազյան բառարանի» Առաջաբանում: Բառարանագիրները սկզբնաղբյուր գրոց թվում օգտագործելով Կեսարացու բազմաթիվ ձևեր, առանձին թղթեր և «Վեցօրեայ» երկասիրությունը, ընդհանուր առմամբ նկատում են, որ դրանք էական մասով V դարի թարգմանություն են²: «Վեցօրեայ» ձևերի հայերեն թարգմանության քննական-համեմատական բնագրի համար այսօր էլ կարևոր են առանձին բառերի ստուգում-ճշտումներն ու հայ մատենագրության մեջ դրանցից մի քանիսի եզակի կիրառության փաստի արձանագրումը, որ կատարել են բառարանագիրները:

1 «Մերոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապողովացոց Ճառք վասն Վեցօրեայ արարչութեան», Վենետիկ, 1830, էջ 1—201 (այսուհետև՝ «Վեցօրեայ»):

2 Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. Ա, Վենետիկ, 1836, Առաջաբան, էջ 18—19:

Առկա տեղեկությունների համաձայն, Բարսեղ Կեսարացուն անդրադարձած հաջորդ բանասերը Մ. Այվատյանցն է: Վերջինս «Վեցօրեայի» հին և բնտիր գրչությունը մի ձեռագրի հայտնության առիթով Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» լրագրի 1852—1853 թվականների մի քանի համարներում հանդես է եկել «Վեցօրեայ» ձառերի հրատարակության ու նշված գրչագրի համեմատությամբ և, բնականաբար, արծարծել հայերեն թարգմանության որակի հետ կապված ինչ-ինչ հարցեր³:

1856 թվականին Վենետիկում լույս տեսավ Գ. Զարբհանալյանի «Պատմութիւն մատենագրութեան...» ընդգրկուն աշխատությունը, ուր հեղինակը անդրադառնում է նաև Բարսեղ Կեսարացու վարքի ու մատենագրական ժառանգության որոշ կողմերին⁴: Վարքը գնահատելիս Զարբհանալյանը վերաշարադրում է մեր «Հայամավորքների», «Ճառերնտիրների» ու «Վարք սրբոցների» բն-ձեռած փաստական որոշ տվյալներ, սակայն առանց բանասիրական քննության: «Բարսղի երկասիրութիւնքը» խորագրի տակ նա մի քանի բառով ընդհանուր պատկերացում է տալիս հեղինակի «Վեցօրեայի», որոշ ձառերի և «Պատարագամատուցի» մասին: Զարբհանալյանը մեծ հիացմունքով է ընդգծում Բարսեղ Կեսարացու գործերի լեզվա-ոճական կատարելությունը, այդ առումով նրան բար-

3 Հ. Տաշյանի հաղորդման համաձայն, Մ. Այվատյանցի հոդվածը տպագրվել է «Մասիս» 1852 թվականի 325 և այլ համարներում (տե՛ս «Յուզակ հայերեն ձեռագրաց», Վիեննա, 1895, էջ 640), սակայն բանասեր Պ. Տեր-Պողոսյանը նորիս գրեց, թե «Վեցօրեայի» «հրատարակութենէ 22 տարի յետոյ Մասիսի մէջ, Կ. Պ. 1852, Թ. 59—61, Այվատեան Մ. հրապարակ եկաւ նոր ձեռագրի մը գիտով...» (Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 406): Բայց Ղ. Ալիշանի և Գ. Հովսեփյանի վկայությամբ՝ Մ. Այվատյանցի նշված հոդվածը լույս է տեսել «Մասիսի» 1853 թվականի մարտի 11-ի համարում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 27, Գաբրիել Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 518): «Մասիս» 1852—1853 թվականների մեզ հետաքրքրող համարները ՀՍՍՀ գրագրաններում չլինելու պատճառով հնարավորություն չունեցանք ճշտելու հոդվածի տպագրության թվականը և, որ էական է, ծանոթանալ վերջինիս բովանդակությանը: Ուստի և մեր տեղեկությունները վերագրելի մասին քաղում ենք նշված աշխատություններից, մասնավորապես՝ Գ. Հովսեփյանի «Հիշատակարաններից»:

Ի դեպ, հանրապետության գրագրաններում չլինելու պատճառով չենք ծանոթացել նաև Հ. Մարթայանի «Մեծ Բարսեղ Կեսարացի» խորագրի կրթող հոդվածին («Քննասեր», 1887, 2-րդ պրակ, «Փարոս», Սոֆիա, 1929, № 28):

4 Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց, հոով-մալեցոց և հարց եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1856, էջ 731—739:

ձրը դասելով հունական դասական ճարտասանության բոլոր ներկայացուցիչներից⁵:

1873 թվականին Արսեն Սուքրյանը հանդես եկավ «Սուրբ Բարսեղ եւ իր երկասիրութիւնքն» հոդվածով⁶, որը հասկանալի պատճառով իր վրա սևեռեց Վենետիկի տարեց դիտականների ուշադրությունը: Սուքրյանը մի քանի բառով պատկերացում տալով IV դարի ուսումնա-կրթական գրվածքի, Բարսեղի ու այլոց Աթենքում ըստացած ուսումնառության մասին, անցնում է Կապադովկիայի եկեղեցու վիճակի ու նրա հետ կապված այլ խնդիրների քննությանը⁷:

Ա. Սուքրյանը շանացել է բացահայտել Կապադովկիայի հոգևորականության մի մասի և, մասնավորապես, Եվսեբիոս Կեսարացու շատաճառաբանված անբարյացակամ վերաբերմունքը հմուտ ճարտասան ու եկեղեցական գործիչ, արդեն ժողովրդականություն վայելող Բարսեղի նկատմամբ. «այնչափ կերբոքի Եվսեբիոս՝ որ ալ զԲարսեղ քովէն կը հեռացընէ»,—նկատում է ուսումնասիրողը:

Հոդվածագիրը նշանակալի տեղ է հատկացնում «Վեցօրեայ» ձառերի քննությանը, ուր նա առանձին հիացմունքով է խոսում բնության երևույթների Կեսարացու բազմակողմանի ընկալման, հմուտ ու համողիչ քննության մասին: «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության որակի շուրջ ուսումնասիրողի դիտողություններն այսօր էլ ունեն գիտական որոշակի արժեք⁸:

Թարգմանչի ստեղծագործական ազատությունը, բնագրից հեռանալու փաստերը և հայերեն թարգմանության ու բնագրի այս կամ այն հատվածի ոչ զուգակշիռ լինելը ցույց տալու նպատակով Սուքրյանը համադրաբար տալիս է հատվածներ «Վեցօրեայ» ձառերի Վենետիկի 1830 թվականի հրատարակությունից և հունարեն բնագրից՝ նոր թարգմանությամբ: Հայերեն թարգմանության թերություն-անճշտությունների կողքին, նա միաժամանակ բացահայտում է այնպիսի հատվածներ, ուր հայերենը, իր իսկ բառերով ասած՝ «...տեղ տեղ կճախրէ, կբարձրանայ քան զբնագիրն»⁹:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 733:
 6 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1873, էջ 112—126:
 7 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 116:
 8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124: Այսպես, օրինակ, միանգամայն համողիչ է այն դիտողությունը, թե թարգմանիչը հունարեն բազմաթիվ բառեր նույնությամբ փոխանցում է հայերենի:
 9 նույն տեղում:

Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայի» քննական-համեմատական բնագիրը կազմողի համար կարևոր նշանակություն ունեն Նորայր Բյուզանդացու դեռևս 1880 թվականին հրատարակած գիտողություն-ճշգրտումները¹⁰։ Անվանի հայագետն իր գիտողությունները սկսում է «Վեցօրեայի» առկա հրատարակության քննադատությամբ, թեև հրատարակիչն իսկ նախապես զգուշացրել է, թե այն տպագրվում է ըստ «ոչ հին և ոչ ընտիր գրչութիւն» ունեցող մեկ գրչագրի։

Ն. Բյուզանդացին «Վեցօրեայի» միակ հրատարակության մեջ նկատում է մի շարք բառերի սխալ ընկալման, երբեմն էլ աղավաղման դեպքեր և ձևերի տակ ունեցած Անտոնյան միաբանության «յոյժ ընտիր» գրչագրով սրբագրում է դրանք։ Զեռագրերի ընդօրինակման ճանապարհով առաջացած այլևայլ բառային աղավաղված ձևեր քննելիս ուսումնասիրողը առանձին դեպքերում վկայակոչում է «Վեցօրեայում» կիրառված նմանօրինակ բառեր ևս և վերականգնում դրանց ճիշտ ձևերը։ Այսպես կոչված՝ «Գ > Դ» շարքի վրիպումները քննելիս նա գտնում է, որ «Վեցօրեայում» առկա գավառսից բառաձևը պետք է փոխարինել դաւառայ բառով, թեև առաջինն են նախընտրել Նոր հայկազյան և հետագա բառարանագիրները, բայց նման փոփոխությունը թելադրվում է հայագետի ձեռքի տակ եղած վերոնշյալ գրչագրով, ուր պահպանվել է դաւառայից հնագույն ձևը¹¹։

«Մ > Ս» վրիպումների տակ, շեքա բառի քննության առիթով Բյուզանդացին նկատում է. «Մեր ձեռքը գտնուած նախնեաց մատենագրութիւններէն միայն սրբոյն Բարսղի Վեցօրէին մէջ կը յիշուի այս բառս շեքա գրութեամբ»¹²։ Անտոնյան գրչագրում, ինչպես նաև Նոր հայկազյանում և այլուր, թեև շեքա ձևն է ընդունված, այգուհանգերձ, բառիս ընդհանրությունը շեքամի հետ հիմք է տվել շեքա բառի մասին որոշ երկբայանքով գրելու. «Բարսղի Վեցօրէին հին ձեռագրաց մէջ քննելու է այս բառիս գրութիւնը»¹³։

Գ. Զարբհանալյանը Կեսարացու մատենագրական ժառանգությանը երկրորդ անգամ անդրադառնում է 1889 թվականին, հայե-

¹⁰ Տե՛ս Ն. Բյուզանդացի, Հայկական բառարանութիւն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 61—69։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6։

¹² Նույն տեղում, էջ 13։

¹³ Նույն տեղում։

րեն թարգմանական գրականության իր ընդարձակ մատենագիտությունը։ Աշխատության մեջ տրվում է Բարսեղ Կեսարացու շուրջ վաթսուն անուն աշխատությունների հայերեն թարգմանությունների ցանկը¹⁴։

Այս կամ այն երկը բնութագրելիս Զարբհանալյանը նկատի է առնում հայերեն գրչագրերի ու հունարեն բնագրի տվյալները։ Կեսարացու կանոնների մասին խոսելիս, օրինակ, նա գրում է. «Ի մեր գրչագիրս մետասան կանոնք միայն. իսկ ի յոյն բնագրին երկու մասունք. ի միումն վաթսուն կանոնք, իսկ յերկրորդին իննետասան»¹⁵։ Ուսումնասիրողը ևս հաստատում է այն միտքը, թե Բարսեղ Կեսարացու գործերը հայերենի են թարգմանվել մեծ մասամբ մեր Ոսկեդարի թարգմանիչների կողմից։

Բարսեղ Կեսարացու հարցումների, կանոնների առիթով հեղինակը վկայակոչում է գրչագիր տեղեկություններ, որոնք օգտակար կարող են լինել առավել ևս երբ նրան հայտնի ոչ բոլոր ձեռագրերն են նկարագրված ու մատչելի ուսումնասիրողներին¹⁶։

Անդրադառնալով «Վեցօրեայի» հրատարակությանը, Զարբհանալյանը մատնացույց է անում բառային անճշտություններ, որոնք սրբագրելի են հունարեն բնագրի, ինչպես նաև գրչագրերի տվյալներով¹⁷։ Խնդրի մանրամասն քննությունը, հասկանալի է, մատենագետի հիմնական նպատակը չի եղել, բայց, այգուհանգերձ, նա արձանագրել է նաև իր բանասիրական գիտումները։

Զարբհանալյանից, Սուբրյանից, Բյուզանդացուց հետո հայ բանասիրության մեջ «Վեցօրեային» անդրադարձավ բանասեր Ս. Նազարեթյանը¹⁸։

Հայագետի նպատակն է եղել հետազոտություններ կատարել հիմնականում երկու ուղղությամբ. տալ ընդհանուր ակնարկ և քննել

¹⁴ Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Մատենագրարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 325—344։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 338։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 330։

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 342։

¹⁸ Տե՛ս Ս. Նազարեթյան, Ակնարկ ս. Բարսղի Վեցօրէից վրայ («Պատկեր», հանդես կիսամսեայ, Կ. Պոլիս, 1892, № 17, էջ 397—401, 1893, № 19, էջ 443—449, № 21, էջ 481—485, № 22, էջ 518—527, № 23, էջ 534—545, 1893, շորրորդ տարի, № 1, էջ 15—24, № 2, էջ 34—40, № 3, էջ 56—62, № 4, էջ 86—92, № 5, էջ 116—120, № 6, էջ 128—134, № 7, էջ 162—165, № 8, էջ 178—183, № 9, էջ 210—216, № 10, էջ 234—239, № 11, էջ 249—254, № 12, էջ 284—288, № 13, էջ 298—302)։

«Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգմանությունը: Նկատելի է, որ նազարեթյանը լավատեղյակ է Կեսարացու մատենադրական ժառանգությանը, մասնավորապես «Վեցօրեայ» ճառերի և հունական այլ հեղինակների ստեղծագործությունների փոխառնությունները, որը և հնարավորություն է ընձեռել անհրաժեշտության դեպքում դիմելու համադրական վերլուծության:

Իր ընդհանուր տեսության վերջում նազարեթյանը նկատում է ևս մի կարևոր հանգամանք. Աստվածաշունչ մատչանը, Օրիգենեսի, Եվսեբիոսի, Հովերոսի, Գեմոսթենեսի, Պղատոնի, Արիստոտելի, Պլուտարքոսի և այլ մեծ փիլիսոփա-մտածողների, բանաստեղծների ու գիտնականների ստեղծագործությունները միջնորդաբար կամ ուղղակիորեն ծանոթ են եղել Կեսարացուն: Այս ամենով հանդերձ՝ հողվածագրի նպատակը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության քննությունն է, որին և նվիրված է աշխատանքի մեծ մասը: Ս. նազարեթյանը «Վեցօրեայի» հրատարակությունից (Վենետիկ, 1830) ու հունարեն բնագրից բացի, ձեռքի տակ ունեցել է երկու գրչագիր¹⁹: Գրիչների անհարկի միջամտությունից դժգոհելով հանդերձ՝ նա «Վեցօրեայի» բնագրի ու հայերեն գրչագրերի հիման վրա տասնյակ էական ճշգրտումներ է առաջարկում:

Ս. նազարեթյանի քննությունից երևում է, որ «Վեցօրեայի» որոշ հատվածների «հայ թարգմանությունն և մանաւանդ տպագրությունն կարծես ամենէն աւելի վտանգուած և խեղճուկ կերպարան մը ստանձնած է այս (երբորդ—Կ. Մ.) ճառիս սկիզբն. ինչ որ յոյն բնագիրն կըսէ՝ ըստ ամենայնի հակառակն է հայն. թէ և միշտ բարոյական մտաց բարձրութիւնն պահուած է»²⁰: Միաժամանակ նկատելի է, որ նա հաջող թարգմանության հատվածներ է մատնացուցում անգամ դիտողությունների ենթակա բաժիններում, որոնցում «հայերէն լեզուի և հայ գրականութեան հրաշալիքն ամփոփուած է»²¹:

Վարդան Հացունին Եզնիկ Կողբացու կյանքին ու գործունեությանը նվիրված իր շատ արժեքավոր քննության մեջ, Կողբացու աղբյուրներին անդրադառնալիս, բնականաբար, շոշափում է նաև Բար-

սեղի և Եզնիկի առնչակցության խնդիրը: Բնավ չհամադրելով նըշված մատենագիրների քննվող բնագրերից որևէ գրվագ, այլ պարզապես վերապատմելով ընդհանուր տեղիներ ունեցող առանձին հատվածներ երկու մատենագիրներից, Հացունին առհասարակ բացառում է Կեսարացու «Վեցօրեան» Կողբացու աղբյուր դիտելու հնարավորությունը՝ առկա ընդհանրությունները վերապահելով հարցերի նույնությանը և ոչ «Վեցօրեայի» ազդեցությանը:

Հետազոտողը վերջում եզրակացնում է. ա) «թերևս չեմք սխալիք, եթէ ըսենք՝ թէ Եզնիկ բնաւ չէ կարդացեր Վեցօրէքը, գրչագրութեան պատճառաւ իւր դարուն գրոց սակաւութիւն լինելով», բ) «Եզնիկ բնաւ կարօտ չէր Բարսղի՝ իւր մեզ թողած գրութեան համար. որովհետև հմտութեանց այն կէտերը՝ որոց մասին երկուքն այլ ճառեր են... Եզնիկ շատ անգամ աւելի տեղեկութեամբ է գրեր», գ) «գիտութեան վերաբերեալ այն կէտերն, զորս դժուարին էր Եզնիկայ փորձառութեամբ կամ անձին ուշիմութեամբ ստանալ, յիրաւի Յունաստանի մէջ ուսաւ, և ոչ ի Բարսղէ...»²²:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հայ մատենագիրների վրա թողած ազդեցության, հայ-բյուզանդական դրրական առնչակցությունների դնահատման առումով ուշադրության է արժանի Հ. Թորոսյանի «Անանիա Շիրակացին և Արարատ թերթին մէկ յաւելուածը»²³ խորագրով աշխատասիրությունը, որտեղ, ի թիվս այլ հարցերի (Շիրակացու ծննդյան թվականի, ապրած ժամանակաշրջանի, ուսումնառության տեղի ու բնույթի, որոշ գործերի հեղինակային պատկանելության և այլն), քննվում է նաև Շիրակացու գրավոր աղբյուրների, մասնավորապես Կեսարացու «Վեցօրեայի» ազդեցության խնդիրը:

Համադրելով Շիրակացու որոշ գործեր Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգմանությանը, նա նկատում է, որ Շիրակացու աստղագիտական գործերի, մասնավորապես «Յաղագս երկրի» աշխատության հիմնական աղբյուրը «Վեցօրեան» է:

Քննվող հողվածը աղբյուրագիտական որոշակի արժեքից բացի, նպաստ է երկու մատենագիրների (Կեսարացի, Շիրակացի) նշված գործերը գրչական վրիպակներից սրբագրելու առումով, թեև հեղինակի հիմնական նպատակը Շիրակացու սկզբնաղբյուր գրոց

19 Տե՛ս «Պատկեր», 1893, № 21, էջ 483:

20 Նույն տեղում, № 23, էջ 536:

21 Նույն տեղում, № 3, էջ 58: Ս. նազարեթյանը անցողակի դիտում է. «...կերևի թէ Արիստոտելայ գրոց հմուտ անձ մ է հայ թարգմանիչն, վասն զի նորա «Յղ. Երկնից» գրոց նմանաձայնութիւնն է մերոյս թարգմանիչ մեկնութիւնն» (նույն տեղում, № 22, էջ 519):

22 Վ. Հացունի, Կենսագիր և նկարագիր Եզնիկայ վարդապետի Կողբացու, «Բաղմավէպ», 1893, էջ 333—334:

23 «Բաղմավէպ», 1896, էջ 214—221:

բացահայտումն է և ոչ թե այս կամ այն բնագրի խաթարված բառաձևի հնարավոր սրբագրումը, ուստի և առաջարկվող վերբնթեցումներն արձանագրվել են տողատակով:

Կեսարացու մատենագրական ժառանգության զնահատման գործում առանձնահատուկ տեղ ունի Հովսեփ Գաթրճյանի «Սրբբազան պատարագամատուցք հայոց» աշխատությունը²⁴, ուր հեղինակը Կեսարացու «Պատարագամատուցքի» հունարեն բնագրին զուգահեռ տալիս է հին հայերեն թարգմանությունը՝ այլընթերցումներով ու բազմաթիվ էական ծանոթագրություններով հանդերձ, քննության է առնում վերջինիս հայերեն թարգմանության բնույթի, պարագաների, ժամանակի ու գրչագրերի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր՝ ձեռքի տակ ունենալով հայոց հնագույն Պատարագի երկու ընտիր գրչագիր:

Գաթրճյանը «բանասիրական նշաններով» «Պատարագամատուցքի» հայերեն թարգմանության մոտավոր ժամանակ է ընդունում 406—475 թվականները²⁵, ելակետ ունենալով հայոց շրջանում այդ հուշարձանի ի սկզբանե օգտագործման պարագան: Ընդ որում, հայերեն առկա թարգմանությունը մասամբ հնարավորություն է ընձեռում սրբագրելու հունարեն բնագրի ընդմիջարկությունները²⁶: Նա հայերեն թարգմանության քննության առիթով նկատում է, որ այն հայոց շրջանում ունեցել է երկու խմբագրություն (թարգմանություն)՝ հին և նոր, վերջինիս մոտավոր ժամանակ ընդունելով Միգարը: Ասկայն ինչ-ինչ պատճառներով չի մասնավորեցնում տրվյալ հարցի քննությունը:

Եվ ահա «Բարսեղի Պատարագին երկրորդ թարգմանությունը» ուսումնասիրությունում բայց բացը լրացնում է Հ. Տաշյանը²⁷: Նա Բարսեղի «Պատարագամատուցքի» երկրորդ թարգմանությունը կատարված է համարում «Լամբրոնացույ և անկէ կանուխ Գր. Մագիստրոսի օրերէն յառաջ»²⁸: Ուշագրավ է նրա այն դիտողությունը, թե Բարսեղի նշված գործի ասորական, եգիպտական ու հայերեն նոր

24 Հ. Գաթրճեան, Սրբազան պատարագամատուցք հայոց, հրատարակեալ հանդերձ յաւելածովք ի Յակովբոսէ Տաշեան, Վիեննա, 1897, էջ 75—171:

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99, 109:

26 Գաթրճյանը հայերեն գրչագրերում հանդիպող բնագրային շեղումները համարում է ավելի շուտ հետագա գրիչների միջամտություն, քան թարգմանչի վրիպում:

27 Տե՛ս Հ. Գաթրճեան, նշվ., աշխ., էջ 171—216:

28 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

թարգմանությունը «միեւնոյն կաղապարէն ելած են»: Տաշյանը հնագույն հայերեն թարգմանությունը անվանում է «Կապաղովկեան Բարսեղի Պատարագ», նորը՝ «Բիւզանդեան Բարսեղի»²⁹:

Գաթրճյանի և Տաշյանի երախտիբը Կեսարացու ժառանգության ուսումնասիրության գործում առավել ևս մեծ է նրանով, որ մեզանում առաջինը նրանք ձեռնամուխ եղան և իրացրին «Պատարագամատուցքի» գիտական-քննական հրատարակությունը:

1905 թվականին Պոլսի «Լոյս» շաբաթաթերթում «Եկեղեցույ հայրերը» խորագրի տակ սկսեց տպագրվել Տիրայր վարդապետի հողվածաշարը Բարսեղ Կեսարացու մասին³⁰:

Բարսեղ Կեսարացու կենաց հետ առնչվող հարցերը քննելիս ուսումնասիրողը, չիտ է, չի փորձում շուտով կամ վիճելի խնդիրների վրա ծանրանալ, բայց օգտվելով մեր «Հայսմավուրքների» ընձեռած տվյալներից, ամբողջական պատկերացում է տալիս Բարսեղի դաստիարակության, կրթության և այլնի մասին:

Ուսանելի են հայագետի մտքերն այն ժամանակվա համալսարանական ուսումնառության գրվածքի, Աթենքի կրթական օջախներում դասավանդվող առարկաների, Բարսեղի ուսումնառության և այլնի վերաբերյալ:

1906 թվականին Վաղարշապատում լույս տեսավ Հուսիկ եպիսկոպոսի «Անապատականներ և վանականություն» խորագրով աշխատությունը, որի «Զ» գլուխը նվիրված է Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու համատեղ վանական կյանքին ու գործունեությանը³¹:

Ի թիվս այլ հարցերի, նա անդրադառնում է նաև Հայաստանի ու Կեսարիայի եկեղեցիների առնչակցություններին և գալիս այն հետևություն, որ «մեր եկեղեցին Կեսարիայի աթոռի հետ շատ սերտ յարաբերութեան մեջ էր»³²:

Հուսիկ եպիսկոպոսի ուսումնասիրության նպատակը չի եղել վեր հանել Կեսարացու կյանքի ու գործունեության մանրամասները: Բայց այն խնդիրները, որոնք աշխատասիրողը արծարծել է հարա-

29 Նույն տեղում, էջ 172:

30 Տե՛ս «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, № 29, էջ 702—705, № 30, էջ 730—731, № 32, էջ 768—770, № 34, էջ 831—833, № 36, էջ 864—866, № 38, էջ 910—912, № 45, էջ 1104—1107:

31 Հուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 44—54:

32 Նույն տեղում, էջ 53:

կից հարցերը քննելիս, անտարակույս, ունեն նշանակալի արժեք: Հեղինակի առանձին հարցադրումներ կարող են օգտակար լինել Բարսեղի վանական գործունեությունը ուսումնասիրողի, ինչպես նաև հայ-հունական եկեղեցական հարաբերությունների պատմությանը զբաղվողի համար:

«Բազմավէպի» 1907—1908 թվականների մի քանի համարներում (այնուհետև նաև առանձին) լույս տեսավ բանասեր Գ. Նահապետյանի աշխատությունը՝ «Ս. Բարսղի Կեսարացույ Յաղագս Վեցօրեայ աուրց արարչութեան» խորագրով³³: Այն բացառապես աղբյուրագիտական աշխատանք է, որտեղ վկայակոչվում են տպագիր «Վեցօրեայի» բազմաթիվ բառային վրիպում-անճշտություններ և վերականգնվում դրանց համապատասխան ճիշտ զուգահեռները:

Կան վերականգնումներ, երբ Գ. Նահապետյանը, հավանաբար, «Վեցօրեայի» իմաստային առանձին անհարթություններ հստակելու նպատակով, բառային ավելացումներ է կատարում: Օրինակ՝ «...ունին ըստ իւրաքանչիւր զօրութեան իւրեանց» («Վեցօրեայ», էջ 77) մտքի ընդգծված բառը նա վերընթերցում է՝ «ունին կապ կամ հաղորդութիւն ունին», «արամբբ և կանամբբ, և խառնաղանջ աղայոց» (էջ 80) արտահայտության «տղայոց» բառը՝ «տղայով կամ խառնաղանջ ձայնիվ տղայոց»³⁴ և այլն:

Բոլոր վերականգնումները չէ, որ ներկայացվում են վերջնական տեսքով, այլ կան դեպքեր, երբ այս կամ այն ընթերցումը կասկածելի է նախ իր՝ առաջադրողի, համար, Երկբայանքով (հարցականով) են ներկայացված աստիճան (էջ 30)—կոստեան, նմանի (էջ 44)—բանից, լեզուն (էջ 47)—զեղուն, յափշի (էջ 57)—յանգշի, աշխարհ ի միջի (էջ 73)—աշխարհամիջի, Հիւրկանիայ (էջ 75)—Վրկանայ, արասցուի (էջ 83)—ասասցուի, Բիւրիտոնի աշխարհիս (էջ 128)—Բրիտանիա աշխարհին, արդարագնացիւի (էջ 124)—արագագնացիւի, ոգեղարարաոի (էջ 163)—տգեղարարաոի և նմանօրինակ բառային այլ զուգահեռներ³⁵:

Ի՞նչ հիմքի վրա են կատարված բանասերի վերականգնումները «Վեցօրեայի» բնագրի, թե՛ հայերեն որևէ ընտիր ձևագրի թելադրանքով: Նման հարցի պատասխանը ճիշտ կլինեն փնտրել հողվա-

33 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1907, էջ 395—399, 494—498, 536—538, 1908, էջ 11—18 և այլն, հմտ. Գ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնը աղգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 183—248:

34 Նույն տեղում, էջ 496—497:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 399, 494—495, 496—497, 1908, էջ 12—15 և այլն:

ծի սկզբնամասում, ուր խոսվում է իր իսկ քննությունը պայմանավորող պարագաների մասին, որտեղ, սակայն, այն բացակայում է: Ավելին, այն տպավորությունն է ստացվում, որ վերականգնումներն առաջադրվում են առավելապես «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության այս կամ այն հատվածի թելադրանքով: Ըստ ուսումնասիրողի՝ հունարեն բնագրի օժանդակությունը հրատարակության վրիպումները շտկելու խնդրում նվազում է այնքանով, որքանով «հայերէն թարգմանութիւնը ազատ և ըստ հաճոյս ընդլայնած է բնագրի խօսքերը և երբեմն նաև իմաստները...»³⁶:

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» Մարիեսի հրատարակության առթիվ գրած դիտողություններում Ն. Աղոնցը միաժամանակ անդրադառնում է Կողբացու աղբյուրներին և նշում. «Եղծը թւում է, որ խնամովեան թելերով կապուած է նաև Բարսեղ Կեսարացու Վեցօրեայի հայերէն թարգմանութեան»³⁷ հետ: Ի հավաստումն ասվածի՝ «Վեցօրեայ» ճառերից (Ա—Բ) վկայակոչում է զանազան հատվածներ և համադրում «Եղծ աղանդոցի» համապատասխան մասերի հետ: Բայց քանի որ հայագետի հիմնական նպատակը նըշված հրատարակության զնահատում-սրբագրումն է եղել, բնականաբար, Կեսարացու և Կողբացու առնչակցությունն արծարծվել է այս կապակցությամբ միայն և ավարտվել մի քանի նույնական հատվածների, բառ-արտահայտությունների համադրմամբ:

1927 թվականին հրատարակած հողվածով բանասեր Հ. Թորոսյանը ցույց տվեց, որ հայ մատենագիրների գործերում պետք է փնտրել Բարսեղ Կեսարացու ոչ միայն «Վեցօրեայի», այլ նաև մյուս գործերի ազդեցության հետքեր: Այդ նպատակին է նվիրված ուսումնասիրողի «Համեմատութիւն մը Յովհ. Մանգակունույ «Վասն փոխոց և վաշխից» և ս. Բարսղի «Ընդդէմ վաշխողաց» ճառերուն» հողվածը³⁸:

Նշված ճառերի համեմատությունը ուսումնասիրողին բերում է հետևյալ հիմնավոր եզրակացության. «Մանգակունին իր «Վասն փոխոց և վաշխից» ճառին մէջ ուղղակի յոյն բնագրին (Կեսարացու—Կ. Մ.) վրայէն ըրած չէ՛ իր փոխառութիւնները, այլ հայերէն թարգմանութեանէն՝ զոր անպատճառ առջևը ունեցած է, քանի որ հայ թարգմանչին ո՛չ միայն բառերն ու բացատրութիւնները՝

36 Նույն տեղում, էջ 395:

37 Ն. Աղոնց, Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին, «Բազմավէպ», 1926, էջ 69:

38 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1927, էջ 65—73:

այլ նոյն իսկ անոր վրիպակները անցուցած է իր ճառին մէջ»³⁹; Աս-վածի հավաստումը Կեսարացու ճառի հայերեն թարգմանութիւնում առկա հունաբանութիւնների ու հունարենի սխալ ընկալման իրողութիւններն են, որոնք «ուղղակի թարգմանչին են և ո՛չ ձեռագիրներուն օրինակողաց, ինչպես կպատահի երբեմն»⁴⁰:

Նա լեզվական քննութիւյամբ ցույց է տալիս, որ Կեսարացու «Ընդդէմ վաշխողաց» և «Առ ընչեղս» ճառերը ոչ թե V, այլ հետագա դարերի (VI—VII) թարգմանութիւնն են, որոնց ազդեցութիւնը Մանդակունու նշված ճառի վրա բացահայտ է, ուստի և «Վասն փոխոց և վաշխից» ճառը ոչ թե V դարի մատենագիր Մանդակունու գործն է, «այլ ուրիշ Յովհաննէս անուն վարդապետի մը՝ է դարուն կամ ուրիշ յետնագոյն ժամանակի»⁴¹:

Բոլորովին այլ բնույթ ու նպատակ ունի բանասեր Թորոսյանի «Ս. Բարսեղ Կեսարացի, իր Վեցօրեայ ճառերը եւ հայ թարգմանութիւնը» հոդվածը⁴²: Նա հարկ չի համարում քննութիւյան առարկա դարձնել Բարսեղի Վարքն ու նրա հետ առնչվող այլ հարցեր, քանզի այլազգի անվանի քննադատներ «գրած են հեղինակորեն», այլև ուսումնասիրում է «Վեցօրեայի» թարգմանութիւյան հետ կապված զանազան հարցեր: Աշխատասիրողը, առանց վերապահման, իբրև թարգմանութիւյան ժամանակ է ընդունում «Վեցօրեայի հրատարակչի և նոր հայկազյան բառարանագիրների սահմանած հինգերորդ դարը, թեև վերջինիս փոխարեն նրանք «հին թարգմանութիւն» արտահայտութիւնն են օգտագործում: «Անվիճելի է,—գրում է Թորոսյանը,—որ մեր Ե դարու ամէնէն աւելի փայլուն շրջանին կրպատկանի սոյն գործը...»⁴³: Նա առավել հիացմունքով է խոսում թարգմանչի «անզուգական հայագիտութեան», քան նրա «յոյն լեզուին և թէ բնական գիտութեանց» բնագավառի պատրաստվածութիւյան մասին⁴⁴: Ավելին, նա ցույց է տալիս թարգմանչի «հիմնապէս հմուտ շրջալը յոյն լեզուին...»⁴⁵: Այս կարգի վրիպումները նա բաժանում է չորս խմբի:

39 նույն տեղում, էջ 70:
40 նույն տեղում, էջ 72:
41 նույն տեղում, էջ 73:
42 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1934, էջ 327—336, 412—422:
43 նույն տեղում, էջ 331:
44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 332:
45 նույն տեղում, էջ 334:

ա) Բնագրի սխալ ընկալման հետևանքով առաջացած վրիպումներ. բերվում է թարգմանչի կողմից սխալ ընկալված ու թարգմանված չորս բառ:

բ) Բույսերի, ձկների և այլ կենդանիների անուններ, որոնք կամ հունարենը չհասկանալու, կամ էլ դրանց համապատասխան հայերենը չիմանալու պատճառով թարգմանիչը «նոյն կպահէ դանոնք տառադարձնելով»⁴⁶:

գ) Թարգմանիչը երբեմն բառերի հոգերը, մասնիկները և շաղկապները բառամաս կարծելով՝ դրանք նույնութիւյամբ փոխանցում է հայերենի: Հոդվածում բերվում է այս բնույթի չորս օրինակ⁴⁷:

դ) Կան դեպքեր, երբ թարգմանիչը պահում է այնպիսի բառերի հունարեն ձևերը, որոնց հայերեն զուգահեռները կան ս. Գրքի գրաբար թարգմանութիւյան մեջ: Դարձյալ բերում է չորս օրինակ⁴⁸:

Խաթարում-վրիպումների առատութիւնը նա մասամբ բացատրում է գրիչների անփութութիւյամբ, միաժամանակ նկատում, որ թարգմանիչը հունական միջավայրում, թերևս, չի էլ ապրել և, բնականաբար, անտեղյակ է հունաց երկրի բնա-կլիմայական և բուսականազանական առանձնահատկութիւններին:

«Վեցօրեայի» իմաստասիրական և աստվածաբանական դրվագների և Եզնիկի «Եղծ աղանդոցի» մեջ նա, հայ բանասիրութիւյան մեջ առաջին անգամ, լեզվա-ոճական ու այլ բնույթի աղերս է տեսնում: Ընդհանրութիւնը, ըստ հեղինակի, հետևանք է այն բանի, որ «Եղծը» գրելուց առաջ կամ գրելիս Եզնիկը կարդացել է «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանութիւնը: «Հետևաբար,—եզրակացնում է Հ. Թորոսյանը,—ս. Բարսեղի սոյն ճառերը թարգմանուած ըլլալու են ս. Սահակայ և Մաշթոցի երիցագոյն աշակերտէ մը, որ եթէ Բիւզանդիոն երթալու բարեբախտութիւնն ունեցած չէ, ինչպէս ցոյց կուտայ իր հարեանցի գիտութիւնը յոյն լեզուին, սակայն մեր Ոսկեդարու մեծագոյն գրիչներէն պէտք է եղած ըլլայ»⁴⁹:

«Հայ Կեսարիոյ» պատմութիւնն ուսումնասիրելիս, թեև ոչ ի մասնավորի, Բարսեղին անդրադառնում է նաև Արշակ Արլոյաճյա-

46 նույն տեղում, էջ 335:
47 Տե՛ս նույն տեղում:
48 Տե՛ս նույն տեղում:
49 նույն տեղում, էջ 419:

670

նր⁵⁰: Թեև երբեմն վիճելի⁵¹, բայց հետաքրքիր հարցեր է նա առաջ քաշում: Սակայն հայագետի մտքերը Բարսեղի կյանքի, ուսումնա-
նության, Գրիգոր Նազիանզացու հետ ունեցած ընկերական կապի
մասին բանասիրության արդեն ունեցած տեղեկություններին էա-
կան նոր բան չեն ավելացնում: Եվ դա հասկանալի է. ուսումնասի-
րության նպատակը «Հայ Կեսարիոյ» սկզբնավորման ու զարգաց-
ման ամբողջական պատմությունն է:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության ձևա-
գրական հավաքածոների ընդհանրացման գործում կարևոր է Ի.
Տրիեսսենի «Ս. Բարսղի հայ ձեռագիրներու հաւաքածոն» հոդվա-
ծը⁵², ուր հեղինակը քննում է հիմնականում Վենետիկի Մխիթար-
յան միաբանության Մատենադարանում պահվող Կեսարացու «գը-
րական գործերի» գրչագրերը՝ բացառությամբ Մաշտոց, Ճաշոց,
Կանոնագիրքի ձեռագրերի, «որովհետև մի միայն իր գրական գոր-
ծերը հոս մեր քննութեան առարկայ պիտի ըլլան»⁵³:

Ուսումնասիրողը ձեռագրերը բաժանում է երկու հիմնական
խմբի՝ ա) Բարսեղի գրություններ, բ) բարսեղյան հատակոտորներ
պարունակող հավաքածոներ: Առաջին խմբի գրչագրերն էլ իրենց
հերթին բաժանում է երեք մասի. Գիրք պահոց, Գիրք հարցողաց,
Վեցօրեայք:

Գիրք պահոցի ձեռագրերը նկարագրելիս Տրիեսսենը հիմք է ըն-
դունել № 251 գրչագիրը: Նա վկայակոչում է Բարսեղ Սարգսյանի
այն պնդումը, թե գրչագիրս ընդօրինակված պետք է լինի «1169 և
1180 տարիներու միջև»: Հիմք ձեռագիրը, նույն վկայությամբ՝ 944
թվականի ընդօրինակություն է եղել: Ծառ առ ճառ նկարագրելով
№ 251 ձեռագրի պարունակությունը՝ Տրիեսսենը այն համեմատում-
համադրում է ձեռքի տակ եղած այլ գրչագրերի, ինչպես նաև ձե-
ռագրացուցակների համանուն ճառերի հետ՝ շանտեսելով անավարտ,
թերավարտ ու հատված ընդօրինակումների կարևորությունը: Ըստ
ուսումնասիրողի՝ «Գիրք պահոցի խմբագրությունը 650—660 թուա-
կանէն վերջը պէտք է կատարուած ըլլայ»⁵⁴:

50 Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրե, 1937, էջ
258—259:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 258:

52 Տե՛ս «Բազմավէպ», 1954, էջ 6—10, 65—70, 237—242, 281—287 (Թարգ-
մանությունը՝ Փեռաբե Զրաֆյանի):

53 նույն տեղում, էջ 8:

54 նույն տեղում, էջ 287:

Գիրք հարցողաց. «այս անուան տակ հաւաքուած են Ս. Բարսղի
գրութիւններու հաւաքածոյ մը՝ Ճգնողական (Asceticon) անունով
ձանչուած»⁵⁵: Տրիեսսենը այս շարքի տակ առաջինը նկարագրում
է № 1209 գրչագիրը, որի մինչև 346 էջը հարցումներ են (362 հարց),
այնուհետև ընդօրինակված են Կեսարացու տասը կանոններ և երկու
ձառ: Ըստ ուսումնասիրողի՝ ձեռագիրը (ԺԴ—ԺԶ դդ.) 1895 թվակա-
նին վրաստանից է ուղարկվել ս. Ղազար:

Տրիեսսենը «Վեցօրեայ» գրչագրերի քննության առիթով նկա-
տում է. «Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբ վանքը կը գտնուի խիստ կա-
րևոր գրչագիր մը Ս. Բարսղի, թ. 406, գրութիւն մէ 1319-ի, և կը
պարունակէ մասնատրապէս Ս. Բարսղի ինը ճառերը Վեցօրէից (էջ
1բ—96բ), և Հարցմանց գիրքը (էջ 97բ—178բ... Պահոց գիրքը (էջ
180բ և յաջորդ)»⁵⁶: Այնուհետև նա նկատում է, որ «Վենետիկի Ս.
Ղազարու Մատենադարանը Վեցօրէից վրայ ունի երկու ամբողջա-
կան ձեռագիր. թ.177 և թ.1459. երկուքն ալ նորագոյն օրինակու-
թիւններ ըլլալու տպատրութիւնը կու տան, գուցէ ԺԷ կամ ԺԸ դա-
րու»⁵⁷: Ըստ ուսումնասիրողի՝ այս երկու գրչագրերի հիմքի վրա է
իրացվել «Վեցօրեայի» միակ հրատարակությունը: Նա միաժամա-
նակ նկարագրում է ոչ ամբողջական «Վեցօրեայ» գրչագրերը:
№ 352-ի մասին նկատում է. «Ձեռագիրս կարևոր ծաղկաքաղ մը
կուտայ Վեցօրէից»⁵⁸, իսկ Բ, Ե, Թ ճառերը ընդօրինակված են
№№ 463, 653 (Բ), 512 (Ե, Թ) գրչագրերում:

Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայի» մասին եղած քննություննե-
րի շարքում առանձնանում է Ավետիք Տեր-Պողոսյանի մի ուսում-
նասիրությունը⁵⁹:

Կենսաբանական մտքի պատմության զարգացման տեսանկյու-
նից քննելով «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը, Ավ. Տեր-
Պողոսյանը եզրակացնում է.

ա) «Վեցօրէիցը» կրոնափիլիսոփայական-գիտական մի գրը-
վածք է՝ նվիրված ս. Գրքի ներկայացրած վեցօրյա արարչագոր-
ծության պատմությանը:

55 նույն տեղում, էջ 281:

56 նույն տեղում, էջ 9:

57 նույն տեղում, էջ 285:

58 նույն տեղում, էջ 287:

59 Տե՛ս Ավ. Տեր-Պողոսյան, Բիուրգիական մտքի զարգացումը Հայաստա-
նում, Երևան, 1960, էջ 36—68:

բ) Կեսարացին հմուտ է ժամանակի ֆիզիկական աշխարհագրությամբ, հականե-հանվանե գիտի և ճանաչում է գետերը, ծովակները, ծովերն ու օվկիանոսները:

գ) «Վեցօրէիցում» Կեսարացին ներկայացրել է կենդանաբանական և բուսաբանական գիտությունները գրեթե այնպես, ինչպես այդ գիտությունները տվել են շուրջ 8 դար առաջ նրանց ստեղծողները՝ Արիստոտել և Թեոֆրաստ:

դ) Բավական հանգամանորեն տրված է արիստոտելյան կենդանաբանությունը, նրա դասակարգությունը՝ ջրայինների գերակաշնությունամբ, բայց երբեմնակի շեղումներով:

ե) Գիտակ է Արիստոտելի վեր հանած՝ կենդանիների կենցաղի և կազմվածքի համապատասխանությունը, նրանց մանրամասների կուրելյացիային, թեկուզև թողած Արիստոտելին, այս հանգամանքը, հասկանալի կերպով, արարչի իմաստությունն է վերագրում և վրիպումներ էլ տալիս:

զ) «Վեցօրէիցի» տված գիտական նյութը ամբողջ IV դարինն է, այդ դարի դպրոցինը: «Վեցօրէիցը» ժամանակի պահանջն է եղել, այդ պահանջի արդյունքը⁶⁰:

Հայ բարսեղագիտության համար առանձնակի կարևորություն ունի Կեսարացու գործերի հայերեն թարգմանությունների քննական-համեմատական բնագրերի կազմումն ու հրատարակումը: Այդօրինակ աշխատանքի լավագույն նմուշ է Կեսարացու կանոնների հայերեն թարգմանության համեմատական բնագիրը, որը հանգամանալից ուսումնասիրությունամբ հրատարակեց պրոֆ. Վազգեն Հակոբյանը⁶¹:

Դասդասելով Կեսարացու կանոնների գրչագիրը ընդօրինակությունները, ուսումնասիրողը վերջնականն ու նախընտրելին համեմատում է հունարեն բնագրի հետ և կատարում հայերեն թարգմանության ներկա վիճակը բնութագրող տեքստաբանական-բնագրագիտական դիտողություններ: Այսպես, օրինակ, Կեսարացու կանոնների հայերեն թարգմանության Ե հոդվածը ներկայացնում է բնագրի երկու հոդվածների միացություն: Սակայն հայերենը «թարգմանություն չէ, այլ վերաշարադրում, ուր բնագրից ընդարձակ հատվածներ դուրս են գցված և նոր օրինակներով համեմված: Երբ կար-

60 Նույն տեղում, էջ 63—67:
61 Տե՛ս «Կանոնագիրը հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 329—362:

դում ես հունարենը, զգում ես, որ դա նամակ է, մինչդեռ այդ բանը հայերենում չի զգացվում, որովհետև այդպիսի տեղերը հայերենից հանված են և այստեղ շարագրանքն իրավաբանական բնորոշումների բնույթ ունի»⁶²: Նշանակում է գործ ունենք հայերեն թարգմանություն-խմբագրության հետ: Ըստ Հակոբյանի՝ հունարեն բնագրի համեմատությամբ համառոտված են Ժ, Ժէ, ԺԹ, Իէ, ԼԳ, ԼԶ հոդվածների հայերեն թարգմանությունները: Բայց կան հոդվածներ էլ, որոնց հայերենը մասնակի տարբերությամբ համապատասխանում է հունարենին:

Կեսարացու կանոնների հայերեն թարգմանության գնահատման առումով կարևոր են ուսումնասիրողի այն դիտողությունները, որ վերաբերում են հունարեն առանձին բառերի՝ հայ թարգմանչի ոչ ճիշտ ընկալմանն ու թարգմանությանը: Օրինակ՝ հունարենի *φύλοσχηματιστος* (չափասե, դրամասե, ընչափազց, ազան) բառը շփոթի կամ, թերևս, բնագրի *φύλοσχηματιστος* (բարի, բարեսե, բարեգործ, պատվասե) նմանահունչ տարբերությունն պատճառով թարգմանվել է ֆրիստոսասե, իսկ *ἡ δὲ δὴσσοσος*-ի դիմաց (սարկավագունի) հայերեն ձեռագրերը պահպանել են սարկավագաց ընթերցումը⁶³:

Առանձին կանոնների հայերեն թարգմանության արժեքը առավել ևս բարձրանում է նրանով, որ չեն պահպանվել դրանց հունարենները (հոդված ԺԳ, Խ—Ս), իսկ հունարենում էլ կան հոդվածներ, որոնց հայերեն թարգմանությունները ինչ-ինչ պատճառներով չունենք⁶⁴:

Հայերեն Կանոնագրի (ոչ թարգմանական) ստեղծման հետ կապված մանրամասները գնահատելու գործում կարևոր է հետևյալ իրողությունը. իր պրպտումների ընթացքում Վ. Հակոբյանը № 659 ձեռագրում հայտնաբերել և Կանոնագրում հրատարակել է Տարսոնի եպիսկոպոս Գիողոթին ուղղված Կեսարացու այն թուղթը, որի հայերենը գոյություն է ունեցել VIII դարից առաջ և «հետադաշում Հովհաննես Օձնեցին խիստ համառոտելով օգտագործել է այն Կանոնագիրը կազմելիս»⁶⁵: Այն բովանդակությամբ ժամանակի բարոյական թուղթություններն ամբաստանող, ընդունելի ամուսնական իրավանորմեր սահմանող արժեքավոր փաստաթուղթ է, որի առան-

62 Նույն տեղում, էջ 615:
63 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 615—617:
64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 617—619:
65 Նույն տեղում, էջ 620:

ձին հատվածներ, ասվեց, օգտագործվել են Օձնեցու կողմից և կազմում են Բարսեղի կանոնախմբի ՄԱ հոդվածը:

Գրքի Հավելվածում տպված են Մատենադարանի № 2151 ձեռագրի պահպանակները, որոնք, ըստ Վ. Հակոբյանի, բովանդակում են Կեսարացու կանոնների ցանկը և մի քանի հոդվածներ⁶⁶:

Վաղգեն Հակոբյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Կանոնագիրք հայոցի» երկրորդ գրքով իրավամբ ավարտվում-ամբողջանում է տակավին միջնադարում ձեռնարկված այդ դժվարին ու աշխատատար գործը⁶⁷: Հատորի ընդարձակ Առաջաբանում Վ. Հակոբյանը բնագրագիտական սպառիչ քննության է ենթարկում Բարսեղ Կեսարացուն պատկանող ու վերագրվող կանոնախմբերի հեղինակային պատկանելության, կանոնական նամակների հայերեն թարգմանության, ինչպես նաև առանձին հայ մատենագիրների (մատենագրության) վրա թողած ազդեցության ու այլ հարցեր, որոնց հայագիտական, ընդհանուր արևելագիտական նշանակությունն ինքնին անվիճելի է (էջ VII—CXVII):

1967 թվականին «էջմիածին» հանդեսում լույս տեսավ Բ. Վարժապետյանի մի հոդվածը, որտեղ հեղինակը համառոտ տեղեկություն է տալիս Կեսարացու կյանքի, ուսումնառության, հոգևոր գործունեության և այլնի մասին⁶⁸: Հոդվածագիրը իրավացիորեն նկատում է, որ Կեսարացին, այցելելով Պաղեստին, Սիրիա, Եգիպտոս, Միջագետք, «իր անձնական ծրագրեր ուներ, որ բարձրորեն կազմակերպված և իսկապես գործնական մեթոդն էր վանական կյանքի: Կազմակերպողի և վարչագետի իր անզուգական կարողությունները ի գործ դրավ և կարգ ու կանոն մտցուց վանականներու կյանքին մեջ»⁶⁹:

Այնուհետև Բ. Վարժապետյանը նշում է Կեսարացու՝ հայոց եկեղեցու հետ ունեցած առնչակցությունը, նրա պայքարը Արևելքի ուղղադավան եկեղեցիների հարատևման համար ու հակաիրանքը ընդդեմ արիոսականության: Այդ առիթով նա վկայակոչում է Բարսեղի և Մողեստոսի (փոխարքա) գրույցից մի հատված, ուր ընդգրծ-

66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 657—668:

67 «Կանոնագիրք հայոց», հ. Բ, աշխատասիրությամբ Վաղգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 101—180:

68 Տե՛ս Բ. Վարժապետյան, Մ. Բարսեղ Մեծ հայրապետ, «էջմիածին», ժԲ, 1967, էջ 49—51:

69 նույն տեղում, էջ 50:

վում են Կեսարացու համարձակությունն ու բանավիճելու մեծ ունակությունը:

Առ այսօր Բարսեղ Կեսարացու մասին գրված մեզ ծանոթ վերջին աշխատանքը Պ. Տեր-Պողոսյանի «Մ. Բարսեղ Կեսարացի և իր գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ» հոդվածն է⁷⁰: Եկեղեցու պատմության համար Կեսարացու ունեցած դերը ընդգծելուց հետո, հոդվածագիրը տալիս է նրա գործունեության ընդհանուր պատկերը, գնահատում Կեսարացու ծնողների, մասնավորապես, հոր կարևոր դերը որդու ուսումնառության խնդրում: Հոդվածում պատկարներ դերը որդու ուսումնառության խնդրում: Հոդվածում պատշաճ գնահատանքով են վեր հանված Կեսարացու և Նազիանզացու փոխհարաբերությունը, Աթենքում ուսանելու տարիներին նրանց մտերմանալը և բազմազգի ուսանողական միջավայրը պայմանավորող գործոնները: Եվստաթիոս Սեբաստացու և Բարսեղ Կեսարացու ուշ շրջանի փոխհարաբերությունը գնահատելու իմաստով ուշագրավ է Պ. Տեր-Պողոսյանի այն վկայակոչումը, թե «Եւստաթիոս ս. Բարսեղի համար անծանօթ մէկը չէր: Նա յաճախ իր մօր և քրոջ մօտ, որ Իրիս գետի ափին իրենց բնակարանին մէջ իբրև ի միայնարանի կեանք կը վարէին, հիր կըլլար և նաև ազգակցական կապ մը ունէր ս. Բարսեղի հետ»⁷¹:

«Մ. Բարսեղի գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ» խորագրի տակ Տեր-Պողոսյանը նախ ակնարկում է Կեսարացու մի քանի գործերի հայերեն թարգմանության ժամանակի մասին և ասլա ըստ հրատարակված ձեռագրացուցակների տալիս դրանց ցանկը: Ըստ հոդվածագրի, V դարի թարգմանություն են՝ «Խորհրդամատուցը, Վեցօրեայքը, Ճառ ի հրաւիրեալս ի Մկրտութիւն. միւսները կրտսերագոյն ժամանակէ են»⁷²:

Հոդվածագիրը գտնում է, որ գրերի գյուտի ժամանակ հայոց շրջաններում, մասնավորապես մեր թարգմանիչների միջավայրում Կեսարացու անունը «կը լեղլեղուէր»: Ի հաստատունն ասվածի, նա վկայակոչում է Բուզանդի՝ «Ամենայն մարդ պատուէին զսուրբն Բասիլիոս» սկզբնավորմամբ հայտնի հատվածը⁷³:

Պ. Տեր-Պողոսյանի կատարած պատմա-բանասիրական աշխատանքը ամբողջական ներկայացնելու նպատակով պետք է ասել:

70 Տե՛ս «Հանդէս սմսօրեայ», 1968, էջ 385—418, 1969, էջ 129—158, 257—292, 385—398:

71 նույն տեղում, 1968, էջ 390:

72 նույն տեղում, էջ 401:

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 402:

որ «Հանդէս ամսօրեայի» նույն համարում (էջ 419—438) հողվածագիրը միաժամանակ հրատարակել է Կեսարացու «Ի ծնունդն Քրիստոսի» ճառը, որով, հարկավ, մասնավորապես լրացվում է նրա գործերի հրատարակության թերին:

* * *

Այսպիսով, մենք փորձեցինք ընդհանուր պատկերացում տալ հայ բանասիրության մեջ տասնամյակների ընթացքում Բարսեղ Կեսարացու շուրջ ստեղծված գիտական հետաքրքրության, եղած գրականության մասին: Ընդ որում՝ մեր նպատակը հարցի պատմությունը ներկայացնելն էր և ոչ հալազեաների գրությունների ընդունելի կամ ոչ ընդունելի լինելու քննությունը: Բուն ուսումնասիրության ընթացքում, անհրաժեշտության պարագայում, անդրադառնալու ենք քննված աշխատանքներից յուրաքանչյուրին՝ նպատակ ունենալով հնարավորության սահմաններում հստակել առաջադրված խնդիրները:

Կեսարացու մատենագրական ժառանգությունը մեզանում տակավին կարոտ է մենագրական ուսումնասիրության և մանավանդ՝ գիտական-քննական հրատարակության: Արդարացի չէր լինի այդ պակասի համար հանդիմանել Կեսարացուն անդրադարձած նախորդ բանասերներից որևէ մեկին, որովհետև նրանք լավագույն դեպքում ձեռքի տակ ունեցել են մեկ-երկու գրչագիր, մինչդեռ, ինչպես այժմ պարզվում է, ձեռագրական հավաքածոներում Կեսարացու երկերի տասնյակ ընդօրինակություններ կան: Այսպես, օրինակ, Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կա «Վեցօրեայի» 21 օրինակ (14-ը՝ բուն Վեցօրեայ, 7-ը՝ բառարան-մեկնություններ), այդ թրվում՝ առավել անաղարտ ու հին գրչագիր, քան բանասերները երբևէ ձեռքի տակ ունեցել են:

Պարզվում է, որ Կեսարացու «Վարքի» առկա հրատարակությունները մեծապես զիջում են Մատենադարանի ձեռագրերից մեկին, ըստ որի և սրբագրելի են դրանք: Այդ նույն հավաքածուում երևան եկան Կեսարացու թղթերի, ճառերի, ներբողների ու մեկնությունների շուսումնասիրված թարգմանություններ: Հետաքրքիր ու նոր տեղեկություններ գտնվեցին ինչպես մատենագրի կենսագրության, այնպես էլ նրա գործերի թարգմանության պարագաների մասին: Այս ամենի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն տվեց բավականաչափ ամփոփ ներկայացնելու թե՛ Կե-

սարացու կյանքը և թե՛ նրա մատենագրական ժառանգության բնութագրությունը:

Քիչ նորույթներ չկան նաև Կեսարացու և հայոց առնչակցության խնդիրների վերաբերյալ: Հայ մատենագիրների տեղեկություններն այստեղ համադրվում են նրա թղթերի ընձեռած տվյալների հետ:

Ներկա ուսումնասիրությամբ քննության է առնվում նաև Կեսարացու գրական ժառանգության ազդեցությունը հայ մատենագրության վրա: Ի լրումն նախորդ բանասերների կատարածի, «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունն ուսումնասիրելիս մենք համեմատության մեջ ենք դրել վերոնշյալ ձեռագրերը, հայ մատենագիրների՝ «Վեցօրեայից» քաղած վկայակոչումները, հայկական հողի վրա ստեղծված «Վեցօրեայի» բառարան-մեկնությունները: Այս ամենի ընձեռածը համեմատել ենք հունարեն բնագրին և ըստ այնմ՝ վերականգնել-սրբագրել մերթ «Վեցօրեան», մերթ էլ նրանից կատարված միջնադարյան վկայակոչումները: Աշխատել ենք սահմանել հայերեն թարգմանության ինքնատիպությունները, անհրաժեշտության պարագայում հունարեն բնագրի նախնականությունը հավաստելով վրացերեն երկու (տարբեր լեզուներից կատարված) միջնադարյան թարգմանություններով: Հակված չենք կարծելու, թե մեզ հաջողվել է հաղթահարել «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության բնագիրը վերականգնելու ողջ բարդությունը: Խնդիրն ակներև դարձնելու համար ասենք, որ թարգմանության հրատարակիչ Արսեն Բագրատունին⁷⁴ նկատել է իր ձեռքի տակ եղած ձեռագիր «Վեցօրեայի» աղարտվածությունը և այն աշխատել է սրբագրել «ըստ յոյն բնագրին և մանաւանդ ըստ կարգի բանիցն պահանջելոյ», որովհետև այն է «ոչ հին և ոչ ընտիր գրչութիւն, այլ վրիպագիր բազում ուրեք և յանհմտութենէ աղաւաղեալ», ուստի հրատարակության մեջ «մնաց տակաւին ոչ սակաւ մթութիւն և երկբայութիւն աստ և անդ»:⁷⁵ Նոր հայկազյան բառարանագիրները ևս արձանագրել են, որ հրատարակության մեջ եղած աղավաղումները «կարօտին ուղղագրութեան կամ ստուգագրութեան հնագիր օրինակի»⁷⁶: Իսկ Ն. Բլուզանդացու բնութագրմամբ՝ «Տպագրու-

⁷⁴ Տե՛ս Ա. Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կենսագրի, Կ. Ա., Վենետիկ, 1909—1912, էջ 330:

⁷⁵ «Վեցօրեայ», Առաջարան:

⁷⁶ ՆՃԲ, Ա., Առաջարան, էջ 19:

Ապացուցված է, որ Բարսեղ Կեսարացիին ծնվել է 329 թվականին, Կեսարիայում⁴, «ի հօրէ Պոնդացի և ի մօրէ Կապպադոկացի, ոչ յաննշանից ոմանց, այլ ի մեծաց և յերևելիաց և ճշմարտութեան հաւատովն պայծառ»⁵: Կեսարացու հայրական պապը և նրա կիներ շերմեռանդ քրիստոնյաներ են եղել: Քրիստոնեության դեմ տարվող հալածանքներից ազատվելու համար նրանք յոթ տարի անօթևան թափառել են Պոնտոսի անտառներում, զրկվելով իրենց կալվածքներից ու զանազան նյութական միջոցներից⁶: Հալածանքի ո-

տասպելի շուրջը, «Տեղեկագիր», 1943, № 1, էջ 61, ծան. 1): Թեև ներկա զեպրում «Դամբանական» մեղ հետաքրքրում է որպես սկզբնաղբյուր, անկախ հեղինակային պատկանելությունից, աղբյուրամենայնիվ, ուշագրավ է նաղիանդացու հեղինակությունը հաստատող հետևյալ վկայությունը. «Ե և մեծն Գրիգոր Աստվածաբանն, որ ասաց ճառս ներբողականս ի թաղումն սրբոյն Բարսղի...»: (Ձեռ. № 84, էջ 261ա, հմմտ. ձեռ. № 1879, էջ 196ա—բ, 199ա—202ա, ձեռ. № 4150, էջ 20բ, ձեռ. № 8179, էջ 292ա, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, վիեննա, 1895, էջ 70, 829: Ձեռագրերում նույնը պահպանվել է նաև մի փոքր այլ խմբագրությամբ. «Պատմեաց զնոսա ներբողական ճառիւք, այլև՝ ի թաղումն սրբոյն Բարսղի Կեսարացոյն՝ ասաց սուրբն Գրիգոր ճառս ներբողական...»: (Ձեռ. № 7357, էջ 255բ):

⁴ «Vita S. Basili Magni» (տե՛ս Migne, Patrologia Graeca, t. 29 (այսուհետև՝ PG), էջ VI և առհասարակ: Կեսարացու ծննդյան թվականի շուրջ եղել են որոշ տարակարծություններ: Տարբեր ժամանակներում ծննդյան թվական են առաջադրվել՝ 299-ը (տե՛ս Մ. Մուրատեանց, Պատմութիւն քրիստոնեական և կեղեցոյ, Գալաց, 1898, էջ 170), որը միայն վրիպակ կարող է լինել, 303-ը (տե՛ս «История русской литературы», т. I, М.—Л., 1941, էջ 187), 320-ը (տե՛ս Ա. Ստրեբան, Մեծն Ներսէս Պարթև, «Բազմավէպ», 1877, էջ 323), 326-ը (տե՛ս Հռափկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 44), «Ըստ ոմնաց՝ յամի 328 և ըստ այլոց՝ 317» (տե՛ս «Արևիկատար վարք», էջ 325), 330-ը (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասեան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 269, А. Архимандрит, Жизнь святого Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийского и его пастырская деятельность. СПб., 1873 էջ 20, Н. Каменский, Св. Василий Великий, арх. Кесарий Каппадокийский, СПб., 1894, էջ 3, Ф. Фаррар, Жизнь и труды св. отца и учителей церкви, СПб., 1891, էջ 453, «Жития святых, празднуемых прав. русскою церковию», под ред. Д. И. Протопопова, Москва, 1892, էջ 7, С. Радциг, История древнереческой литературы, М., 1959, էջ 551, «История Византии», т. I, М., 1967, էջ 53):

⁵ Ձեռ. № 6036, էջ 205ա, հմմտ. ձեռ. № 437, էջ 317ա, ձեռ. № 4150, էջ 21ա, ձեռ. № 621, էջ 55ա, ձեռ. № 3275, էջ 147բ:

⁶ «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского, Слово 43, Надгробное Василию...», 1912, էջ 605 (այսուհետև՝ «Դամբանական»):

րոշ թույլացումից հետո միայն նրանք հնարավորություն են ունենում վերադառնալ Պոնտոս: Այստեղ Բարսեղ Կեսարացու հոր՝ Բարսեղի, դաստիարակությամբ զբաղվում է նրա տատը՝ Մարրինան: Վերջինս Բարսեղին (Կեսարացու հորը) հնարավորություն է ընձեռում հաճախելու վարժարաններ, հմտանալու առանձնապես ճարտասանության մեջ: Բարսեղ Կեսարացու հայրը կարճ ժամանակում աչքի է ընկնում իր ընդհանուր պատրաստվածությամբ, մասնավորապես ճարտասանական արվեստի փայլուն ունակությամբ՝ զրանով իսկ որոշակի հեղինակություն դառնալով Պոնտոսում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում⁷:

Բարսեղ Կեսարացու մայրը՝ էմիլյան, նույնպես կրթված անձնավորություն է եղել, ծագումով բնիկ կապադովկացի⁸: Նրա ծնողները, շատերի նման, ժամանակից տանջամահ են եղել ի սեր Քրիստոսի: Նաղիանդացի Բարսեղ Կեսարացու և նրա ծնողների արժանավորությունը շեշտելու համար գրում է. «Բարսեղ Կեսարացու համար գերադասելի էր սերվել այս և ոչ ուրիշ ծնողներից, նույնպես նաև նրանց համար հաճելի էր համարվել Բարսեղի և ոչ այլ որևէ մեկի ծնողները»⁹:

¹ Կեսարացու ծնողները բազմազավակ են եղել՝ չորս տղա՝ Բարսեղ, Նավկրատիոս, Գրիգոր Նյուսացի, Պետրոս Սերաստացի և վեց աղջիկ¹⁰:

⁷ «Դամբանական», էջ 607—609, հմմտ. «Արևիկատար վարք», էջ 326:

⁸ Ձեռ. № 6036, էջ 205ա, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 20ա—բ, «Христианское чтение», СПб., 1866 (январь), էջ 17, Գ. Զաբրեանալեան, Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց, հոովմայեցոց և հարց եկեղեցոյ, Վենետիկ, 1856, էջ 731, А. Архимандрит, նշվ. աշխ., էջ 14, Е. Лебедева, Св. Василий Великий, СПб., 1902, էջ 3—4:

⁹ «Դամբանական», էջ 608:

¹⁰ Նավկրատիոսը արտակարգ ընդունակ պատանի է եղել: Նա 22 տարեկան հասակում մեծ հռչակ է ձեռք բերել ճարտասանությամբ: Անժամանակ մահը վերջ է տալիս տաղանդավոր պատանու կյանքին: (Փ. Фаррар, նշվ. աշխ., էջ 459, В. Treucker, Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilius Briefen, München, 1961, էջ 16): Գրիգոր Նյուսացիին (331—394) ինքնակրթությամբ ու բնատուր օժտվածությամբ Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նաղիանդացու հետ կարողացավ «երեք մեծ կապադովկացիներից» մեկը դառնալ:

Ձեռագրերում պահպանվել են նյուսացուն բնորոշող այսօրինակ բնութագրումներ. «...եղբայր էր սրբոյն Բարսղի Կեսարացոյն՝ յոթ հանճարեղ և գիտնական, բանիրուն և զեղեցիկիսոս, լի շնորհօքն աստուծոյ...»: (Ձեռ. № 10326, էջ 259ա): Մի գրչագրում Բարսեղի քրոջ՝ Մարրինայի, մասին ասված է. «Սա քոյր էր սրբոյն Բարսղի Կեսարացիւոյն, և երկաթով էր պատեալ զանձն»: («Ցուցակ հա-

Մանուկ հասակում Բարսեղ Կեսարացու ծանր հիվանդանալը, որը հիշվում է զրեթե բոլոր սկզբնաղբյուրներում, լուրջ անհանգրստություն է պատճառում հարազատներին, առանձնապես հորը, որը և, ի սեր որդու ապաքինման, թողնում է Կապադովկիան և հաստատվում Պոնտոսում: Այստեղ Բարսեղի դաստիարակությունը յոթ տարի հանձնված էր Մաքրինային, որի մասին Կեսարացին հետագայում գրել է. «Խոսում եմ հիշարժան Մաքրինայի մասին, որից և ուսանել եմ ևս երանելի Գրիգորի վարդապետությունը»¹¹:

Պոնտոսում են անցել Բարսեղ Կեսարացու մանկությունն ու նախնական ուսումնառությունը. այնտեղի իր առաջին դաստիարակին ու ուսուցչուն նա միշտ էլ հիշել է երախտագիտությունը¹²:

Գրիգոր նազիանզացու վկայությամբ՝ Բարսեղը, մինչև Կապադովկյան Կեսարիա ուսանելու գնալը, Պոնտոսում, հոր անմիջական նախաձեռնությամբ ուսումնառության առաջին փորձերն էր անում, որը «ոչ նապաստակ խփելու, ոչ այժ խրտնեցնելու և ոչ էլ եղնիկ որսալու էր վարժեցնում...», այլ ուսուցանում էր գիտության սկզբնական ոլորտները և աստվածասիրություն սերմանում. մի խոսքով՝ ամենաառաջին դասերով իսկ մղում հետագա կատարելության»¹³:

Տեղեկության հեղինակ նազիանզացին, հարկավ, ծաղրում է ժամանակի որոշ դատարկաբան ուսուցանողների մեթոդն ու էությունը և միաժամանակ ընդգծում այն միտքը, որ Բարսեղ Կեսարացու հայրը այդ կարգի մարդկանցից չէր: Եվ իրոք, Բարսեղը կարճ ժամանակում ձեռք է բերում գիտական որոշ պատրաստություն, և հայրը վճռում է ուսումնառությունը շարունակելու նպատակով նրան ուղարկել Կեսարիա:

Ե՞րբ և ո՞ր Կեսարիա: Կեսարացու մասին եղած գրականության մեջ երբեմն որոշ երկրնորանքից հետո է նրա ուսումնատեղին համարվում Կապադովկյան Կեսարիան¹⁴: Խնդրի վերջնական

յերևն ձեռագրաց Մխիթարիան Մատենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, կազմեց Հ. Ասկան, Վիեննա, 1963, էջ 205): Բարսեղի մյուս եղբայրը՝ Պետրոսը, «փակակալ եղևուկ եկեղեցւոյն Կեսարու, յետոյ զմիայնականն քնտրեաց վարս...»: (Ձեռ. № 1879, էջ 200ա): Պետրոսը 380 թ. դանձում է Սերաստիայի Եպիսկոպոս:

11 «Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийского», М., 1892. Թուղթ 196 (այսուհետև՝ Թուղթ), «Լիակատար վարք», էջ 325:

12 Թուղթ 196 (204), 215 (223):

13 «Դամբանական», էջ 610:

14 Տիրալը վարդապետը տարակուսելով է նախապատվությունը տալիս Կապա-

հասակման համար կարևոր են Գրիգոր նազիանզացու և Բարսեղ Կեսարացու հաղորդումները IV դարի Կապադովկյան Կեսարիայում գոյություն ունեցող կրթական դրվածքի ու զարգացած գիտական մտքի մասին: Գրիգոր նազիանզացին վկայում է, որ Կեսարիան համարվում էր լուսավորության կենտրոն և կարող էր հպարտանալ գիտնականների շատությամբ: Ավելին. խոսելով Բարսեղի՝ Կեսարիա ուսանելու գնալու մասին, նա ավելացնում է. «Խոսում եմ մեր հանրահայտ Կեսարիայի մասին (քանզի այն ինձ համար էլ ուղեկից ու դաստիարակ է եղել), որին առանց տարակուսելու կարելի է անվանել գիտության օջախ և իր ենթակայության տակ գտնվող բնակավայրերի քաղաքակրթության օրրան»¹⁵:

Հատվածի «մեր հանրահայտ» բնորոշումը ինքնին ապացույց է այն բանի, որ խոսքը Կապադովկյան Կեսարիայի մասին է, որովհետև ինքը՝ Գրիգոր նազիանզացին էլ գործունեության ոլորտով նույն Կեսարիայից էր և գրում է իր բնակավայր-քաղաքի արժանիքների ու դասընկերոջ՝ Բարսեղ Կեսարացու, ուսումնառության մասին:

Վերոբերյալ հաղորդումը, որին ոչ մի հիմք չունենք չհավատալու, հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Բարսեղ Կեսարացին ուսանել է Կապադովկյան Կեսարիայում, ուր, անշուշտ, կար բարձրագույն դպրոց¹⁶: Գրչադրերում, ինչպես նաև տպագիր աղբյուրներում Կեսարիայում Բարսեղի ուսանելու ժամանակամիջոց են համարվում մի դեպքում 5, մեկ այլ դեպքում՝ 7 տարիներ¹⁷, որ, հարկավ, արդյունք է «Ե» և «Է» տառերի շփոթի:

դովկյան Կեսարիային, քանզի «Կեսարիա Պաղեստինացոց աւելի մեծ համբաւ մը կվայելէր իր դպրոցներով և մատենադարանով»: (Տ. Վաղագպետ, Եկեղեցւոյ հայրերը (սույս», № 29, էջ 703): Բանասերի այս միտքը, հավանաբար, դալիս է «Լիակատար վարքից», որտեղ Պաղեստինյան Կեսարիան բնորոշված է «առավել ծաղկեալ արտահայտութեամբ (Լիակատար վարք», էջ 326—327):

15 «Դամբանական», էջ 610:

16 Ն. Ալունց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 501: Այսուհետև աշխատության մեջ «Կեսարիա» հիշատակելիս նկատի ունենք Կապադովկյանը:

17 Ձեռ. № 948, էջ 148թ, ձեռ. № 992, էջ 194թ, ձեռ. № 3275, էջ 147թ, հմմտ. ձեռ. № 84, էջ 253ա, ձեռ. № 993, էջ 727ա, ձեռ. № 4150, էջ 59ա-բ, ձեռ. № 6036, էջ 205ա, ձեռ. № 437, էջ 314ա, Հ. Տաշյան, Եջվ. աշխ., էջ 70, 232, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Ա, կազմեց Ն. Պողաբեան, Երուսաղեմ, 1966, էջ 506, «Այսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 283, «Յայսմատուրք», Կ. Պոլիս, 1854, էջ 1: № 621 գրչագրի համաձայն (էջ 55ա)՝ 7-ամյա Բարսեղը Կեսարիայում ուսանել է վեց տարի (2-ամ):

Համոզիչ է այն վկայությունը, թե «ծնողք սորա է ամեայ ետուն յուսումն գրոց և է ամ ի դպրոցի կացեալ և ժե ամեայ եղեայ գնաց յԱթենս՝ ի մայրն իմաստութեանց»¹⁸: Ուրեմն, 7-ամյա Բարսեղը 336 թվականին ընդունվում է Կեսարիայի դպրոցը և ուսանում յոթ տարի: Այսպես ընդունելու ղեպքում 343—344 թվականներին ավարտվում է Կեսարիայում սկսած՝ Բարսեղի ուսումնառության առաջին շրջանը: Կարևոր է, սակայն, այսպես կոչված, կեսարյան նշված ուսումնառությանը վերաբերող Գրիգոր Նազիանզացու հետևյալ բնորոշումը. «Նա ճարտասան էր ճարտասանների մեջ՝ մինչ նրանց ունկնդրելը, փիլիսոփա էր փիլիսոփաների մեջ՝ մինչ փիլիսոփայության դասընթացն անցնելը»¹⁹: Այս բնորոշման մեջ, ըստ էության, գնահատված է Բարսեղ Կեսարացու ուսումնառությունը՝ սկսած Մաքրինայի դասերից ու դաստիարակությունից մինչև Կեսարիայի դպրոցն ավարտելը, որտեղ նա միաժամանակ արժանանում է ոչ միայն ուսանողության, այլև Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոս Գիոնիսիոսի համակրանքին²⁰:

Աթենք մեկնող Բարսեղ Կեսարացիին «ոչ ընդդիմադրեալ յուսմունսն՝ ցանկայր հմուտ լինել փիլիսոփայական արուեստիցն. զմտաւ ամէր թողուլ զընակութիւն իւր, զի էր ի Կեսարիա Կապադոկիացոց»²¹: Սակայն հիմքեր կան ենթադրելու, որ Կեսարացիին ուսանել է նաև Կ. Պոլսում, ուր կային ճարտասանության և փիլիսոփայության նշանավոր ուսուցիչներ ու ուսումնարաններ, որոնց համարվի մասին խոսում էին քաղաքի սահմաններից շատ հեռու²²:

Բարսեղ Կեսարացու Կ. Պոլսում ուսանելու պարագայի շուրջը հայագիտությանը շփոթանց քիչ բան է հայտնի: Ուսումնասի-

18 Ձեռ. № 9063, էջ 95ա, հմմտ. ձեռ. № 992, էջ 194բ, ձեռ. № 1879, էջ 268բ, ձեռ. № 4755, էջ 211ա:

19 «Դամբանական», էջ 611:

20 Թուզթ 47, հմմտ. «Lettres», I, LI:

21 Ձեռ. № 948, էջ 148բ, հմմտ. ձեռ. № 6036, էջ 205բ, ձեռ. № 993, էջ 727ա, «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 222 (այսուհետև՝ «Վարք և վկայաբանություն»):

22 «Դամբանական», էջ 611: IV դարից սկսած՝ փառաբանված համալսարաններում ուսանելու առանձնահատուկ ձգտում կար: Մարդիկ, բազում դժվարություններ հաղթահարելով, ջանում էին ձեռք բերել անտիկ մշակույթի ու դասական լեզուների իմացություն: Գրիգոր Նազիանզացու «Վարքում» գրառվել է ուսումնառության ճանապարհին տեղի ունեցած նավարկության հետևյալ գրվաքը. «Ի ծովու նաև այլկոծեալ ընկզմէր: Եւ սուրբն Գրիգոր աղօթիւր խնդրեաց յԱստուծոյ իսաղաղունչ ծովուն, և ապրեցան ի վտանգէ այլկոծութեան: (Ձեռ. № 7357, էջ 255ա—բ):

րողներից շատերը բնավ չեն անդրադառնում նույնիսկ նշանավոր կիրանիոսին (314—393) աշակերտելու խնդրին, ոմանք էլ առանց բանասիրական հետազոտման չեն ընդունում կամ, թերևս, լավագույն դեպքում կասկածի տակ են առնում տվյալ իրողությունը²³:

Սակայն № 6036 գրչագրում Բարսեղի մասին որոշակի ասված է, որ նա Կեսարիայում ուսանում է մինչև 14 տարեկան դառնալը «և ապա ելեալ զնաց ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս...»²⁴:

Քացի այդ, Կեսարացու «Վարքի» հնագույն գրչագրում բազմիցս խոսվում է Կ. Պոլսի համալսարանի նշանավոր հեռորդ կիրանիոսի և Բարսեղի ծանոթության ու մտերիմ փոխհարաբերության վերաբերյալ: Ավելին, որոշակի ակնարկ կա նրանց զբաղեցնող խնդրի մասին. «Իսկ Ղեւնիոս սկսանէր ի խնդիր ինչ ընդ նոսա (իմա՝ Բարսեղի և այլոց հետ—Կ. Մ.) ի բանս հեռորդականս, և նոքա առաջի եղեալ զբանս յաղագս հաւատոցն Քրիստոսի»²⁵:

«Վարքի» մեկ այլ՝ № 4150, ձեռագրում Բարսեղ Կեսարացու և նրա գասընկերների մասին ասված է. «Հանդիպեցան հանճարեղ վարդապետի, սրում անուն էր կիրանոս և ուսան ի նմանէ զՀովնրոսի ստորոգութիւնսն ի հեռորդականս շարամեկնել, և սոքա ուսուցին Տմա և աշակերտաց իւրոց զպատուիրանս աստուածային զիտութեան»²⁶:

Ֆարրարը ևս Բարսեղ Կեսարացու երկրորդ ուսումնատեղին համարում է Կ. Պոլիսը, որտեղ և տեղի պիտի ունենար նրա և նշանավոր հեռորդ կիրանիոսի ծանոթությունը: Բայց նա կասկածի տակ է առնում առկա նամակագրության հավաստիությունը²⁷:

Սակայն կիրանիոսին ուղղված Բարսեղի պատասխան թղթի-

23 Գ. Զարբհանյանը բնավ չի երկմտում Բարսեղի՝ Կ. Պոլսում ուսանելու, նշանավոր ճարտասան կիրանիոսին աշակերտելու խնդրում: (Տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 731, նաև՝ Ա. Ալպոյանյան, նշվ. աշխ., էջ 258):

24 Ձեռ. № 6036, էջ 205ա, հմմտ. ձեռ. № 437, էջ 314ա:

25 Ձեռ. № 948, էջ 151բ—152ա: Ղեւնիոսը նույն կիրանիոսն է:

26 Ձեռ. № 4150, էջ 59բ, հմմտ. ձեռ. № 3275, էջ 147բ, ձեռ. № 9063, էջ 95ա, ձեռ. № 84, էջ 253 բ (Իրիոս փիլ. կիրանիոս, ձեռ. № 2046, էջ 56ա, կիրանոս փիլ. կիրանիոս, ձեռ. № 621, էջ 55), ձեռ. № 1522, էջ 377ա (կիանոս), ձեռ. № 4755, էջ 211բ, ձեռ. № 8179, էջ 281ա—բ (կիրանոս), ձեռ. № 10326, էջ 241ա, «Այսմավորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 111, «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, էջ 1, «Լիակատար վարք», էջ 327:

27 Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 382, 455, նաև՝ էջ 978-ի 15-րդ ծան.:

րը²⁸ արծարծած հարցերի բնույթով ու լրջութիամբ որոշակի վկայություն են երկու անձանց ծանոթության: Ավելին, պարզվում է, որ Բարսեղ Կեսարացին Լիբանիոսին աշակերտելուց հետո էլ շարունակել է նրա աշխատությունների ուսումնասիրումը, երբեմն պահանջել որևէ նորավարտ գործ, ուսումնասիրել այն ու հիացմունքի խոսքեր գրել նրան: Թղթերում էլ, հարկավ, ոչ մի ակնարկ չկա այն մասին, թե ինքը երբ և որքան ժամանակ է աշակերտել Լիբանիոսին: Համենայն դեպս՝ դա պետք է լիներ 344—351 թվականներին, քանի որ 343 թվականին, ասվեց, դեռևս Կեսարիայում էր ուսանում, իսկ 352 թվականին, ինչպես կտեսնենք, մեկնում է Աթենք:

Այն մտերիմ զրույցը, որ կա Բարսեղի թղթերում, այն խընդրանք-խորհուրդը, որով պատվիրում է Լիբանիոսին Կապադովկիայից աշակերտներ վերցնել, Բարսեղի հիացմունքը նրա գիտություն, արվեստի շուրջ և, վերջապես, եղած ձեռագրական տեղեկությունները հավաստի վկայություններ են նրանց ծանոթության ու մտերիմ փոխհարաբերության²⁹: Հօգուտ ասվածի է խոսում նաև հետևյալը. հայտնի է, որ Բարսեղ Կեսարացու եղբայրը՝ Գրիգոր Նյուացին, զանազան պատճառներով (հոր մահը, նյութական անապահով վիճակը և այլն) չի աշակերտել ժամանակի նշանավոր ճարտասաններին, սխտեմատիկ կրթություն չի ստացել, բայց, այդուհանդերձ, իրեն աշակերտն է համարում նշանավոր Լիբանիոսի, որովհետև նրան աշակերտած իր եղբայրը՝ Բարսեղը, հաճախ էր խոսում իր ուսուցչի ճարտասանական հմտությունների ու կարողությունների մասին³⁰:

Կեսարացին որքան էլ աշակերտեր Կեսարիայի և Կ. Պոլսի նշանավոր ճարտասան-փիլիսոփաներին, այնուամենայնիվ, IV դա-

28 PG, t. 32, էջ 1077—1099, հմտ. Թուղթ 326 (335), 327 (337), 329 (342), 330 (344), 331 (348), 332 (350), 333 (351), 334 (353), 335 (356): Հոմերական արվեստի նշանավոր ուսուցանողին՝ Լիբանիոսին, Բարսեղի աշակերտելու օգտին կարող է վկայել նաև «Վեցօրեայ» ճանրի վրա «Իլիականի» թողած ազդեցության ուշագրավ փաստը, որը նկատելի է բանասեր Ս. Նազարեթյանը: (Տճ՝ «Նրա» Ակնարկ ս. Բարսեղի Վեցօրեայ վրայ, «Պատկեր», 1893, № 19, էջ 446):

29 Թագրիկը Լիբանիոսի մասին գրում է. «Он был учителем императора Юлиана и выдающихся христианских проповедников—Василия Великого, Иоанна Златоуста и Григория Богослова» (С. Радциг, նշվ. աշխ., էջ 549, 551):

30 А. Мартынов, Учение св. Григория еп. Нисского о природе человека, М., 1886, էջ 6:

րում անհնարին էր պատկերացնել ավարտուն ուսումնասիրություն առանց Աթենքի համալսարանի: Այն միակ տեղն էր, ուր Բարսեղը մտափոխից կարող էր ծանոթանալ, այսպես կոչված, արտաքին գիտություններին, որոնց իմացությունը հնարավորություն էր բնօրնում լավագույն ձևով պայքարելու բազմաթիվ աղանդավորական շարժումների դեմ: Բացի այդ՝ նա, փաստորեն, Աթենքի համալսարանում ուսանելիս միայն հնարավորություն ունեցավ պատկերացնելու քրիստոնեության բացահայտ առավելություններն ու առանձնահատկությունները, առանց որոնց անհնար կլիներ կողմնորոշվել այն պայքարում, որ այնուհետև տարիներ շարունակ վարեց նա հօգուտ քրիստոնեության տարածման ու վերջնական հաղթանակի: Եվ, վերջապես, Աթենքը այն միակ բազմազգի ուսանողական միջավայրն էր, որտեղ Կեսարացին հարազատի մտերմությամբ կապվեց Գրիգոր Նազիանզացու հետ, իսկ վերջինս բացառիկ կարևոր դեր խաղաց նրա կյանքում՝ սկսած Աթենքում ուսանելու տարիներից մինչև մահը³¹:

31 Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Նազիանզացին (328—389) միմյանց ծանոթ էին դեռևս Կեսարիայի դպրոցում ուսանելիս «Գիրք պատմաբանության» նրանց մասին ասված է. «...գլուխնակցութիւն եւ ըզպիրոյն կապ, որ առ միմեանս ի մակեդոնիէ»: (Չեռ. № 1879, էջ 193ա, հմտ. Ն. Պաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 506, А. Архимакедрит նշվ. աշխ., էջ 45, Н. Калкочский, նշվ. աշխ., էջ 9, Е. Лебедева, նշվ. աշխ., էջ 9—10, Дж. Робертсон, История христианской церкви, СПб., 1890, էջ 241, «Жития святых», էջ 7, Шрэйер վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 704, Ա. Ապոլյանյան, նշվ. աշխ., էջ 262):

Աթենքում Բարսեղի, Նազիանզացու և այլոց հետ էր ուսանում նաև Հուլիանոսը: Գրչագրերում պահպանվել է Բարսեղի և Հուլիանոսի հետագա փոխհարաբերության այս դրվագը. «Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ էլ Յուլիանոսս ի Պարսս տալ պատերազմ և եկեալ ի կողմանս Կեսարացոց քաղաքին, իսկ Բարսեղիոսս հանդերձ աչլուջ ոմամբբ, որ ընդ նմայն էին, էլ ի հանդիպումս նմա: Եւ տեսեալ զնա թագաւորս՝ աւեր ցնա. իմաստնացա՛ր, ով Բարսեղիէ: Ասէր ցնա՝ աչ՛ իմաստասիրեցի: Իսկ սուրբն բերեալ ետ նմա երիս նկանակս նշխարի, իսկ նորա՝ թշնամանս համարեալ զսակա ընծայն տանուլ զնշխարսն, հրամանաց և բերողացն հրամանաց, զի տացնն խոտ փոխարենն: Իսկ իբրև ա՛՝ աւեր ցնա. մեք, ո՛վ թագաւոր, բաւի ճաշակեաք՝ արձակեցաք ձեզ, իսկ զուր յորմէ կերակրիք առաքեցր մեզ կամաւորապէս որպէս ընդ ծաղրականս, իսկ ակամա արաւ տականս արաբէր զմեզ և խոշահարս: Իսկ Յուլիանոսի լուեալ զայս և ցաւամար աւե՛... յորժամ զՊարսս հնազանդեալ պարտեցից և դարձայց յայնժամ կործանեցից զքաղաքդ քո...»: (Չեռ. № 1522, էջ 379բ, հմտ. ձեռ. № 8179, էջ 282ա—բ, ձեռ. № 4755, էջ 256ա, ձեռ. № 10326, էջ 241բ, ձեռ. № 84, էջ 254բ, ձեռ. № 9063, էջ 95բ—96ա, ձեռ. № 1879, էջ 269ա, ձեռ. № 992, էջ 195բ, ձեռ. № 4150, էջ 60ա, ձեռ. № 621, էջ 55ա—բ): Չեռագրական տեղեկություններից դատելով, Գրիգոր Նազիանզացին ևս կանխատեսել է Հուլիանոսի ապագան. «Չոր տեսեալ Գրիգոր Աստուածարանն և

Սկզբնաղբյուրների մեծ մասը գրեթե ուլիշ չի հաղորդում Բարսեղ Կեսարացու Աթենքի համալսարանում ուսանելու մասին, մի մասն էլ շափազանց թուուցիկ, երբեմն էլ իրարամերժ տվյալներ է պարունակում քննվող խնդրի շուրջը: Ամենահավաստին հետևելան է. «Մայրն նորա առեալ զնա եջ յԱթենս՝ պարկեշտութեամբ բազմաւ եւ ժուժկալութեամբ, իմաստութեամբ զարգարեալ եւ երթեալ առ իմաստասէր վարդապետն հեղենացոց, որում անուն էր Եւուղոսս եւ տունալ զնա յուսումն փիլիսոփայութեան»³²:

Գրիգոր Նազիանզացիին իր և Բարսեղի աթենյան ուսումնառութեան առիթով նկատում է. «Աթենքում մեզ ընդունեցին արտակարգ աղմուկով, մեզ, որ ծնունդ ենք միևնույն աղբյուրի, այսինքն՝ նույն հայրենիքի...»³³, Նազիանզացու այն վկայությունը, թե Աթենքի ուսանողությունը խմբավորվում էր ըստ ազգային պատկանելության, հավանաբար հայազգի սովորող երիտասարդության որոշ խմբի՝ Կեսարացու նկատմամբ ունեցած վարմունքն է ակնարկում, որը, թվում է, նորեկին ծաղրելու ընդունված սովորույթից բացի, ուներ նաև այլ պատճառ³⁴: Բարսեղի հետ բանավեճ են բացում իր հայրենի քաղաքի ծանոթ դասընկերները: Դա ինքնին ենթադրել է տալիս, որ Կեսարիայում ուսանելիս Բարսեղի և նրանց մեջ թերևս վեճեր են եղել, հավանական է, դավանանքի հարցերի շուրջ և, ինչպես հուշում է Աթենքում Բարսեղին պատժելու և իրենց ազդեցությունը ենթարկելու նրանց մտայնությունը, երբեմնի բանավեճում նրանք չեն շահել: Հօգուտ ասվածի է խոսում նաև Գրիգոր Նազիանզացու հետևյալ հաղորդումը. Աթենքում արդեն գիտեին Բարսեղ Կեսարացու մասին, նրա անունը շատերն էին կրկրնում, Աթենքի հայազգի ուսանողներից ոմանք, որոնց Բարսեղը

մարդարէարար ասաց Յուլիանոսի, թէ՛ ո՛վ պատանի, ո՛ր երեկն ի քեզ շնորհք աստուածային»: (Չեռ. № 10326, էջ 241ա, հմտ. ձեռ. № 1879, էջ 196ա, 199բ):

32 Չեռ. № 948, էջ 148բ: Մեկ այլ գրչագրում (ԺԹ դար) կարգում ենք. «...և տեսեալ զԲարսիլիոս Եւոսիւ և ծանուցեալ զնոսա՝ զարմաւայր ընդ իրսն... ազալէր, զի արժանատրեսցի ընդունել զնոսա ի տուն իւր»: (Չեռ. № 1522, էջ 377բ):

33 «Դամբանական», էջ 612: Ի դեպ, հայտնի է, որ Աթենքի ուսանողությունը խմբերի էր բաժանվում կամ ըստ ազգային պատկանելության, կամ էլ ըստ նախընտրած դասախոսների: (E. Лебедева, նշվ. աշխ., էջ 9):

34 Յուրաքանչյուր նորեկ ուսանողի ընդունման ընդհանուր «կարգից» բացի, ամեն խումբ իր մասնավոր, ծանակող պահանջ-խնդիրները կարող էր առաջադրել նորեկին: «Նորեկին հանդիսավոր ուղեկցությամբ հրապարակով տանում էին քաղ-նիք... երբ մտնենում էր քաղնիքին, ամբոխը բբջում էր, որը նշանակում էր, թե նորեկը այլևս առաջ չպիտի շարժվի, կանգնած պիտի մնա, քանզի քաղնիքը չի ընդունում: («Դամբանական», էջ 613):

ճանաչում էր դեռևս Կեսարիայի դպրոցից և ընկերական հարաբերության մեջ էր, «բարեկամաբար» մոտենում էին նրան և առաջադրում վիճելի, ոչ խելամիտ հարցեր՝ նպատակ ունենալով Կեսարացուն իրենց հակոզութեան տակ վերցնել³⁵: Վեճին միջամտում է նաև Գրիգոր Նազիանզացիին և Բարսեղի հետ հաղթանակ տանում: Հենց այդ վերաբերմունքն էլ փառաբանված քաղաքի նկատմամբ առաջին խոր հիասթափությունն է առաջացնում Կեսարացու մոտ³⁶: Եվ դա այն փոքրիկ ժամանակահատվածում էր, քանի դեռ չէին սկսվել համալսարանական հաճախումները:

Աթենքի համալսարանում դասավանդվող հիմնական առարկաներից էին՝

ա) Քերականություն, որ այն ժամանակ նշանակում էր դասական հունարենի, պոեզիայի կանոնների, եկեղեցական պատմության, գրականության, ընդհանուր պատմության բոլոր ամենայնի ուսումնասիրում և պատմա-բանասիրական քննության հմտացում:

բ) Ճարտասանություն, որով հարց ու պատասխանի ձևով վիճաբանելու հատուկ արվեստ էր մշակվում: Ադոնցի բնորոշմամբ՝ ճարտասանությունը «հարկավոր էր ոչ միայն հեթանոս աղանդավորների, այլ և բրիտոնեայ հերձուածների դեմ պայքարելիս»³⁷:

գ) Փիլիսոփայություն, ինչպես նաև համաբողական արվեստ (մաթեմատիկա):

Նազիանզացու վկայության համաձայն, Բարսեղը գիտության յուրաքանչյուր բնագավառ ուսումնասիրում էր կատարելության աստիճանի: Ո՞վ կարող էր շափվել նրա հետ ճարտասանության բնագավառում, փիլիսոփայության մեջ ո՞վ էր ավելի ուժեղ, քան նա: Թերևս ավելի հեշտ կլիներ դուրս գալ լաբիրինթոսից, քան նրա փաստերի կապակցումից, երբ ինքը դրանց կարիքը զգար³⁸:

Աթենքում ուսանելիս Կեսարացիին առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև բնական գիտություններին՝ աստղագիտության, երկրաչափության և բժշկության նկատմամբ: Նազիանզացիին Բարսեղի հետաքրքրությունը բժշկությամբ բացատրում է նրա վատառողջությամբ³⁹: Այդուհանդերձ, հայտնի իրողություն է, որ այն ժամանակ համալսարանական կրթությունն ասացողները.

35 «Դամբանական», էջ 613—614:
 36 Նույն տեղում, էջ 614—615:
 37 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 503:
 38 «Դամբանական», էջ 617—618:
 39 Նույն տեղում, էջ 618:

առանձին առարկաների ճշուդով մասնագիտանալուն զուգահեռ, ձեռք էին բերում ընդհանուր խմացություն գիտություն գրեթե բոլոր բնագավառներում: Թվում է, այս տեսանկյունով պետք է զնահատել նաև Բարսեղ Կեսարացու հետաքրքրությունը նշված ճշգրիտ գիտությունների նկատմամբ:

Բարսեղին շասավանդում էին հայազգի Պրոյերեսիոսը⁴⁰, Իմաստասիրության վարդապետ Եվուդոսը⁴¹, ճարտասանության փառաբանված ուսուցիչ Հիմեթիոսը⁴² և այլք, որոնց Գրիգոր նազիանզացին հռչակավոր է անվանում:

Եվուդոսը Բարսեղ Կեսարացուն «...գիրությունեմբ հաւանեայ այնչափ, մինչև զարմանալ ընդ նա վարդապետին և աշակերտացն, քանզի էր նորա աշակերտակից Գրիգորիոս Մեծն»⁴³:

Հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ Աթենքի փառաբանված համալսարանի ուսուցիչների մեջ կային հեթանոսներ, որոնք դասավանդում էին վաղուց քրիստոնեությունն ընդունած պատանիներին: Հեթանոսության երկրպագու էր նաև հիշյալ Եվուդոսը: Բարսեղ Կեսարացին «ինդրէր և զԵւուդոս վարդապետն իւր, վասնզի նա էր առաջնորդ բանին, փոխարեն աշխատութեան նորա բերեալ զամբիժ հաւատսն, զի դարձուցէ զնա յուղեղ հաւատս»⁴⁴: Այլ վկայությունեմբ՝ Կեսարացին «եւ անտի դարձաւ յԱթէնս՝ առ Եւուդոս վարդապետն իւր և մեծաւ ջանիւ արար զնա քրիստոնեայ և առեալ տարաւ զնա յԵրուսաղէմ...»⁴⁵:

Բարսեղը Աթենքի համալսարանում ուսանեց 352—356 թվա-

⁴⁰ «Վիակատար վարք», էջ 327—328, հմմտ. E. Лебедева, նշվ. աշխ., էջ 14, Ա. Ալպայանյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

⁴¹ Ձեռ. № 948, էջ 148ր, ձեռ. № 2046, էջ 56ա, ձեռ. № 84, էջ 253ա, ձեռ. № 4150, էջ 59ր, ձեռ. № 992, էջ 194ր:

⁴² Հիմեթիոսը (մոտ 315—386) նույնպես ուսանել էր Աթենքում և դարձել նույն համալսարանի նշանավոր ճարտասաններից մեկը: Հուլիանոսի խնդրանքով նա դարձավ վերջինիս քարտուղարը: Սակայն Հուլիանոսի մահից հետո (27 հուլիսի 363 թ.) Հիմեթիոսը նորից հրավիրվեց համալսարան և մինչև մահը ավանդեց ճարտասանություն: Նա թեև շրջանից քրիստոնեություն, բայց հաշտ էր ու համբերատար քրիստոնյաների նկատմամբ: (Տե՛ս Փր. Любкер, Реальный словарь классической древности, М., 1884, էջ 486, հմմտ. «Христианское чтение», էջ 319):

⁴³ Ձեռ. № 948, էջ 148ր:

⁴⁴ Ձեռ. № 948, էջ 149ա, հմմտ. ձեռ. № 3275, էջ 147ր, «Վարք և վկայարանություն», էջ 223—224:

⁴⁵ Ձեռ. № 10326, էջ 241ա, հմմտ. ձեռ. № 992, էջ 195ա, ձեռ. № 2046, էջ 56ա, ձեռ. № 4150, էջ 59ր, ձեռ. № 621, էջ 55ա, ձեռ. № 4755, էջ 211ր:

կաններին⁴⁶: Ապա նա «ելանէ անտի նախքան զԳրիգոր Աստուածաբան և զա ի զաւան իւր Կեսարիա, և յայն ժամանակս ունէր զաթոռ եպիսկոպոսութեան Կեսարու երանելին [Եւ]սեբիոս...»⁴⁷:

Կեսարացու աթենյան ուսումնառության ավարտը զնահատելիս կարևոր է իր մի Թուղթը՝ ուղղված նազիանզացուն: Պարզվում է, որ նա թողել է Աթենքը՝ ոչ այնքան ուսումնառության ավարտի պատճառով, որքան միջավայրից հարկադրված: Նա Աստուածաբանին բացատրում է. «Ի վերջնումս զայսոսիկ ի գիշերի և ի տուլ զբել ամաչեմ, քանզի թողի զքաղաքիս կրթարանս իրբև զբիրուց շարեաց պատճառս, իսկ զիս ինքն չև ևս ի բաց կարացեալ թողուլ»⁴⁸: Այնուհետև նույն Թուղթում Կեսարացին իր թափառ կյանքը համեմատում է անփորձ նավարկության մատնվածների հետ, որոնք նույն ծովում նավակները փոխելով «ամենայն ուրեք նաւեն»⁴⁹:

Ինչ հիմք կարող էր ունենալ Բարսեղի զգոհությունը ուսումնառության միջավայրից: Հնարավոր է, արդյոք, ենթադրել առանձին հեթանոս ուսուցիչների և Կեսարացու վատ փոխհարաբերություն, մանավանդ որ, ասվեց, Աթենքի համալսարանում կային քրիստոնեությունը շրջանակում դասախոսներ և նույն Թուղթում միևնույն առիթով առկա է Կեսարացու «ուրացութիւն շար վարդապետութեանցն»⁵⁰ զգոհ արտահայտությունը: Բարսեղ Կեսարացու անգոհության պատճառ կարելի է դիտել թեև նաև Աթենքի ուսանողության որոշ խմբի (ըստ նազիանզացու՝ հայազգի) հետևողական հալածանքը Կեսարացու նկատմամբ, որը շանսաց մտերիմ ընկերոջ (նազիանզացու) խնդրանքն անգամ և թերավարտ ուսումնառությունը թողեց Աթենքը:

Գրիգոր նազիանզացին համեմատաբար ընդարձակ մանրամասներով է ներկայացնում Բարսեղի աթենյան ուսումնառությունից վերադառնալու իրողությունը: Նրա այն արտահայտությունը, թե «Բարսեղը նավ էր՝ գիտությունեմբ ծանրաբեռնված»⁵¹, որոշակի ակնարկ կարելի է դիտել Աթենքում նրա ստացած բազմակողմանի գիտելիքների խորություն մասին:

⁴⁶ Հստ Ֆարրարի՝ 354—358 (Փ. Фаррар, նշվ. աշխ., էջ 456), «Христианское чтение»-ի և Ջ. Ռոբերտսոնի՝ 351—355 («Христианское чтение», էջ 18, Дж. Робертсон, նշվ. աշխ., էջ 241):

⁴⁷ Ձեռ. № 6036, էջ 205ր, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 21ա, ձեռ. № 3275, էջ 148ա:

⁴⁸ Ձեռ. № 5595, էջ 345ր:

⁴⁹ Նույն տեղում, հմմտ. «Վեցօրեայ», էջ 154:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 346ա:

⁵¹ «Դամբանական», էջ 618:

Կեսարիայում սիրով են ընդունում Բարսեղ Կեսարացուն: Հարգարժան քաղաքացիներից հատուկ խումբ է կազմվում, որը նրան առաջարկում է զբաղեցնել նեոկեսարիայի փաստաբանի աթոռը՝ խոստանալով և՛ փառք, և՛ հարստություն: 52: Սակայն, ի պատասխան այլոց հավաստիացումների, Բարսեղը գրում է. «Կատարյալ անհայտություն մեջ լինելը ինձ համար ւուավել ցանկալի է» 53: Միաժամանակ, շքանկանալով ընդդիմանալ համաքաղաքացիների թախանձանքներին, Գրիգոր նազիանզացու բնորոշմամբ՝ նա «կարճ ժամանակով» ընդառաջում է ինչպես կեսարացիներին, այնպես էլ նեոկեսարացիներին և ցույց տալիս իր ճարտասանական արվեստի կատարելությունը՝ թե՛ որպես փաստաբան և թե՛ որպես ճարտասանություն ուսուցիչ:

Ակզբնազրյուրներում ոչինչ չի ասվում այն մասին, թե նա տրքան ժամանակ է աշխատում նշված բնագավառում: «Կարճ ժամանակով» բնորոշումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Բարսեղը երկար տարիներ չի աշխատել որպես ճարտասանություն ուսուցիչ: Հայտնի է, որ Կեսարացին այնուհետև մի քանի ճանապարհորդություններ է կատարում 54: Բարսեղ Կեսարացու թղթերում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նրա ճանապարհորդության և անապատական կյանքի մասին 55:

Աթենյան ուսումնառությունը, մասնավորապես փիլիսոփայության դասընթացի տիրապետումը, ինչպես նաև անապատական կյանքի նկատմամբ ունեցած երբեմնի հետաքրքրությունը, Կեսարացուն ստիպեցին վանական կյանքին ըստ ամենայնի հաղորդակցվելու նպատակով լինել Ալեքսանդրիայում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Ասորիքում 56: Ասվածը հավաստվում է Բարսեղի մեկ այլ

52 Նույն տեղում, էջ 619—620:

53 Թուղթ 202, հմմտ. «Lettres», II, CCX:

54 «Պամբանական», էջ 619: Ուսումնասիրողներից Չ. Ռոբերտսոնը գտնում է, որ Բարսեղ Կեսարացին Աթենքից վերադառնալիս անմիջապես Կեսարիա չի եկել, այլ եղել է Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Միջագետքում՝ այդ տեղերի վանական կյանքին ծանոթանալու նպատակով և 1—2 տարի մնալուց հետո միայն վերադարձել է Կեսարիա: (Дж. Робертсон, նշվ. աշխ., էջ 241): Նազիանզացու հակառակ պնդումից բացի՝ անհավանական է կարծել, թե Բարսեղը առանց հարազատների այցելելու, որ հինգ տարի սպասում էին, ձեռնարկեր մի ճանապարհորդություն, որը տևական կարող էր լինել:

55 Թուղթ 215 (223):

56 «Իրակատար վարք», էջ 332, Գ. Զարբանալյան, նշվ. աշխ., էջ 732, Տրալյու վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 768, А. Архимандрит, նշվ. աշխ., էջ 61, Е. Пе-

Թղթով 57, ուր նա կամենում է հետաքրքրվել մենակյացների կյանքով, լինել անհայտության մեջ: «Եւ յետ հնգետասան ամիսն զնաց Բասիլիոս յԱղեքսանդր Եգիպտոսի և կեցեալ ժամանակս ինչ առ Պորփիրիոս, հավանեաց առաջնորդի, ուսաւ ի նմանէ զԱսուածաշունչ զիրս և յետ տարոյ միոյ զնաց յԲրուսաղէմ, տեսանել զսուրբ տեղեան և երկիր պաղանի» 58: Գրչագրի նշված ժամանակը, հարկավ, վերաբերում է Կեսարիայի դպրոցն ավարտելուն: «Եւ անտի զնաց ի քաղաքն յԱնտիոք, եւ ձեռնադրեցաւ Բասիլիոս ի Մելիտոսէ Եպիսկոպոսէ եւ պատրիարզէ սարկաւազ, եւ նորին հրամանան մեկնեաց զգիրս առակացն Սողոմոնի» 59:

Նա արտակարգ զարմանքով, հաճախ էլ հիացմունքով է պատմում իր այցելած վայրերի մենակյացների մասին: Զարմացնողը առանձնապես նրանց շափավոր սնունդը, աշխատանքի համբերատարությունը, անարտունջ աղոթելն ու մշտական աղքատությունն են 60: Հիշյալ ճանապարհորդությամբ Կեսարացին մոտիկից շփվեց բրիտոնեությունը պաշտոնապես ընդունած եկեղեցիների, վանականության հետ, առաջին անգամ ականատես եղավ արխոսականների անողոր զատաստաններին՝ ընդգեմ ուղղափառ եկեղեցու և նրա հովանավոր հոգևոր դասի:

Բարսեղ Կեսարացին մոտ 360 թվականին վերադառնում է Կեսարիա: Արևելք կատարած ճամփորդության հիման վրա նա հանգում է երկու կարևոր հետևությունների, թե՛ ա) մարդիկ չպետք է անպայման առանձնության մեջ ապրեն, բ) անձնուրացությունն և անձնաշարժար լինելու շափազանցություններին վերջ զնելու համար պետք են կանոններ 61: Հավանական է կարծել, որ այս բնույթի խնդիրների համակողմանի բնություն առիթով է, ինչպես ցույց է տալիս Գրիգոր նազիանզացու պատասխան Թուղթը 62, որ Բարսեղը վերջինիս հիշեցնում է համատեղ գործելու աթենյան պայմանավորվածության մասին:

беседа, նշվ. աշխ., էջ 25, «Жития святых», էջ 9, «Духовная беседа», СПб., 1874, էջ 102:

57 Թուղթ 202, հմմտ. «Lettres», II, CCX:

58 Զեռ. № 4150, էջ 59բ, հմմտ. ձեռ. № 84, էջ 253ա, ձեռ. № 948, էջ 152բ—153ա:

59 Զեռ. № 84, էջ 253բ, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 21բ:

60 Թուղթ 215 (223):

61 Հմմտ. Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 459, Հուսիկ Էպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 45:

62 Թուղթ 1, հմմտ. «Lettres», I, I:

Բարսեղ Կեսարացիին արդեն ունեւր իր որոշակի խնդիրները։ Սակայն Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի թափուր տեղի համար ծայր առած անհամաձայնությունները միառժամանակ խոչընդոտեցին նրա գործնական նկատառումները։ Թափուր տեղի համար հռոմէական եկեղեցիները և Բարսեղի անունները։ Նազիանզացու վրդովւում են Եվսեբիոսի և Բարսեղի անունները։ Նազիանզացու վրդովւում են Եվսեբիոսին ընդդիմանում էր եկեղեցու ընտրչալ և իմաստուն խաւր⁶³։ Կեսարացու թեկնածությունը համեմատաբար ավելի շատ կողմնակիցներ ունեւր, և դա հասկանալի է. գնահատուի էին սիստեմատիկ կրթությունը, լավատեղյակությունը եկեղեցու գործերին, վանականության հակումներին և, վերջապես, ճարտասանական արվեստի նրա բացառիկ օժտվածությունը։ Սակայն, ի վերջո, Եվսեբիոս Կեսարացիին է դառնում արքեպիսկոպոս⁶⁴։

Գրիգոր Նազիանզացիին շխորանալով արքեպիսկոպոսի ընտրության հետ կապված մանրամասների մեջ, գրում է, որ Բարսեղի և Կեսարիայի թեմի առաջնորդ Եվսեբիոսի միջև անհամաձայնություն առաջացավ։ Թե ինչպես և ինչ խնդրի շուրջ՝ գերադասում է լռել⁶⁵։ Թվում է, տարակարծությունների խթան կարող էին լինել եպիսկոպոսի ընտրության առիթով առաջացած թեր և դեմ կողմերի անհարկի միջամտությունները։ Սակայն Նազիանզացու մեկ այլ հաղորդում պարզորոշ ասում է, որ Բարսեղ Կեսարացիին իրեն առաջադրողներին համաձայնություն չէր տալիս⁶⁶։ Նազիանզացու օգտագործած «անհամաձայնություն» բառը թույլ է տալիս կարծել, որ այն կարող էր առաջանալ մասնավոր հարցի շուրջ։ Անհավանական է, որ Բարսեղ Կեսարացիին հայրենի քաղաքի եկեղեցու որոշ նորմեր վերանայելու վերոհիշյալ իր տեսակետն է առաջադրում նորընտիր արքեպիսկոպոսին, իսկ վերջինս առարկում։

Բնավ շխորացնելով Եվսեբիոսի հետ ունեցած տարաձայնությունը, Կեսարացիին թողնում է Կեսարիան և պարփակվում Պոնտո-

63 «Դամբանական», էջ 621։

64 Եկեղեցու գործերին մասնակից ու մոտ կանգնած անձինք հիմնականում դեմ էին Եվսեբիոսի ընտրությանը՝ պատճառաբանելով, թե մկրտված չէ։ Սակայն Նազիանզացիին վկայում է, որ այդ երևույթը այն ժամանակ բացառված չէր։ («Դամբանական», էջ 620)։ Ի դեպ, Նազիանզացիին մեծարանքով է արտահայտվում Եվսեբիոսի մասին։ («Դամբանական», էջ 621)։

65 «Դամբանական», էջ 621, հմմտ. «Լիակատար վարք», էջ 335։

66 «Դամբանական», էջ 622։

սի իր մենաստանում⁶⁷, ուր 360—364 թվականներին ձեռնամուխ է լինում վանական ընույթի հաստատությունների ստեղծմանը⁶⁸։

Վանքերի ու վանական դասի նշանակությունը մեծ էր քրիստոնեությունից հաստատման ժամանակ, երբ անօրինակ զոհաբերություններ էին պահանջվում. պետք էր կտրվել աշխարհական կյանքից ու մտածողությունից և աներևակայելի խստակյացություններ ուսումնասիրել ս. Գրքերը։ Ահա թե ինչու վանքերը հիմնվեցին անմարդաբանական վայրերում, իսկ նրանցում ապաստանած վանական դասը տարիներ շարունակ չոր հացով էր սնվում՝ դրանով իսկ օրինակ ծառայելով այլոց համար։ Ընդհանուր առմամբ՝ այս տեսանկյունով պետք է գնահատել Բարսեղ Կեսարացու առանձնությունը կարևոր պարագան⁶⁹։

Բարսեղ Կեսարացիին հիացմունքով է խոսում իր նախընտրած մենաստանի մասին. «Ամենից կարևորն այն է, որ, — գրում է նա, — այս տեղն ինձ համար ծնում է պտուղներից քաղցրագույնը՝ անդորրը, քանզի ազատված եմ ոչ միայն քաղաքային ժխորից, այլ բացակայում է ճամփորդն անգամ, բացի որսի ժամանակ մեզ հանդիպողներին»⁷⁰։

Ստանալով Բարսեղի Թուղթը⁷¹, Նազիանզացիին ևս միառժամանակ գնում է Պոնտոս։ Խաղաղ, անաղմուկ Պոնտոսի մենաստանում նրանք զբաղվում են ս. Գրքի ըստ ամենայնի ուսումնասիրու-

67 «Դամբանական», էջ 622, «Жития святых», էջ 8—9, Ա. Ալպոյանյան, նշվ. աշխ., էջ 254։ Գրիգոր Նազիանզացու առանձին թղթեր հիմք են տալիս պրնցիպու, որ Եվսեբիոսը Բարսեղի հետնալուց հետո ջանացել է կապ պահպանել Նազիանզացու հետ, հաղորդակից դարձնել նրան իր հովված եկեղեցու ներքին անցուղարձին, դրանով իսկ, թերևս, հոգ նախապատրաստել բարձրելու իր և Բարսեղի փոխհարաբերությունը։ Սակայն Նազիանզացիին գրում է. «Դու վիրավորելով նրան (իմա Բարսեղ Կեսարացուն—Կ. Մ.) կամենում ես ինձ հարգանք մատուցել, դա նույնն է, թե մեկը մի ձեռքով որևէ մարդու գլուխը շոյի և մյուս ձեռքով ապտակի նրան։ Իմ գործը Բարսեղին հետևելն է, ինչպես սովորեցի մարմնին»։ (Թուղթ 12 (20)։ Գր. Նազիանզացիին մեկ այլ թղթում պատճառաբանում է արքեպիսկոպոսի խնդրանքն առարկելու իր համարձակությունը։ (Թուղթ 13 (169)։

68 Дж. Робертсон, նշվ. աշխ., էջ 241, հմմտ. Sproule վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 831։

69 «Это удаление Василия составляет предмет весьма великой исторической важности. На основании его историки представляют Василия основателем того учреждения, которое впоследствии имело огромное влияние на жизнь христианского общества» («Христианское чтение», էջ 22)։

70 Թուղթ 14, հմմտ. «Lettres», I, XIV։

71 Թուղթ 2, հմմտ. «Lettres», I, II։

թյամբ, եկեղեցու նշանավոր անձանց, իրենց ուսուցիչներին աշխատութիւններին ընթերցմամբ և, վերջապես, միասին գրում են «Ս. Գրքեր և նրա մեկնարանք՝ Օրիգենեսը՝ եկեղեցու համար անհրաժեշտ մի ձեռնարկ»⁷²: Ավելին, Կեսարացիին և Նազիանզացիին մենաստանում կազմում են ընդարձակ կանոններ (թվով 55), որոնք հետագայում Քարսեղի կողմից համալրվեցին համառոտ կանոններով⁷³:

Քարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու անապատական կյանքի ու գործունեութեան գնահատման առումով ուշագրավ է հետևյալը. «Ամռլքն ճշմարտութեան սբ. Քարսեղ եւ Գրիգորիոս՝ ի մանկական տիտց ուսումնաւիցք գոլով միմեանց, եւ միշտ հաճոյ թուէր նոցա վարք անապատի...»⁷⁴:

IV դարում վանական դասի բուռն զարգացումը և ընդհանրապես քրիստոնեութեան տարածումը Արևելքում խստագույնս ընդգծեց կանոնների անհրաժեշտութիւնը: Գրանում Քարսեղ Կեսարացիին համոզվել էր դեռևս Միջագետք կատարած իր ճամփորդութեան ժամանակ: Նա առաջին հերթին աշխատում է վերջնական տեսքի բերել այն կանոնները, որոնք անհրաժեշտ էին ու պարտադիր ինչպես աշխարհական, այնպես էլ վանական քրիստոնյաների համար: Նման մոտեցումը ինքնին արդարանում էր քրիստոնեութեան տարածումը խթանելու, նրա դեմ սկզբնավորվող շարժումները կանխելու նկատառումով:

Կեսարացիին մենաստանում տրնում էր, ինչպես ասվեց, ս. Գրքի ու նրա մեկնաբանների աշխատութիւնների ուսումնասիրութեամբ, երբ արիոսականութեան տարածման և Վաղես կալսեր (364—378) ընկերակցութեամբ արիոսական եպիսկոպոսների Կեսարիա ուղևորվելու լուրը հասավ նրան: Վկայութիւններ կան, որ եկեղեցուն վերահաս ծանր վտանգի կանխազգացումը Եվսեբիոսին ստիպել է խնդրել Քարսեղ Կեսարացուն՝ վերադառնալ Կեսարիա և կանխել վտանգը⁷⁵: Դա հաստատվում է նաև Գրիգոր Նազիանզացու մի տեղեկութեամբ: Կեսարացուն հասցեագրված թղթում նա գրում էր. «Աստվածասերն մեր Եվսեբիոս եպիսկոպոսը հակված է մեզ հետ հաշտվելու և բարեկամանալու ու փափկում է ժամանակի հետ, ինչպես երկաթը կրակի մեջ: Կարծում եմ, դու կստանաս թուղթ խնդրական ու հրավիրման. այդ մասին ինքն ինձ հայտնեց»⁷⁶: Նույնի մեկ այլ գրչագիր տարբերակում Եվսեբիոսի մասին ասված է. «Բայց իբրև ետես եպիսկոպոսն ուղեղ զՔարսեղ և սուտ զմատնիչան, դարձաւ սիրով առ նա և զրեաց զալ յեկեղեցին»⁷⁷:

Նազիանզացու վկայած Եվսեբիոս Կեսարացու թուղթ-խընդրականը՝ ուղղված Քարսեղ Կեսարացուն, գտնել չհաջողվեց: Բայց, շնայած դրան, հայերեն հնագույն թարգմանութեամբ պահպանվել է Քարսեղի պատասխան թուղթը՝ հասցեագրված Եվսեբիոսին, որով ուղղակի հաստատվում է Նազիանզացու վերը նշված վկայութիւնը: Ահա Քարսեղի նշված թղթի համապատասխան հատվածը. «Յորժամ առ իրան հայիմք և զղծուարութիւնս տեսանեմք, յորոց ամենաբարւոյն ներգործութիւն իբրև ի կապանաց իմերէ խափանեալ արգելանի, ի բաց հրաժարումն ինքեանց զամբ ամենեկին: Իսկ յորժամ դարձեալ տեսանեմք զքո պարկեշտ վայելչութիւն և զմտաւ ածեմք զի զքեզ բժիշկ ի յեկեղեցիս հիւանդութեանց տէրն մեր շտեմարանեաց, վերստին առնումք զմեր խորհուրդս և ըստ ի բաց ծանաւթութեան անկմանն յուսով բարեաց կանդնիմք»⁷⁸:

75 «Փաստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն հայոց», Վենետիկ, 1933, էջ 106, հմմտ. «Жития святых», էջ 9, «Լիակատար վարք», էջ 338, Տիւրայ վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 911:

76 թուղթ 15 (19): Թուղթն ամբողջութեամբ արիոսականութեան դատափետանք է և խնդրանք՝ դալու, պաշտպան կանգնելու ուղղափառ եկեղեցուն:

77 Ձեռ. № 437, էջ 323ր:

78 Ձեռ. № 5595, էջ 344ր: Հակոբ կաթողիկոսը մասնակի խմբագրումներով վկայակոչում է նշված հատվածը իր մեկնութիւններից մեկում. «Յորժամ առ իրս նախանձուն հայիմք և զղծուարութիւն և զղտմնութիւն առ մեզ տեսանեմք ի քէն, յորոց ամենայն բարի գործ ի նախանձուն խափանի, զհեռանալն ամենեկն խորհեաք: Իսկ յորժամ տեսանեմք զքո վայելչութիւնդ՝ այս է, որ դարձար առ մեզ սիրով և խնդրես զմեզ: Չմտո ածեմք, զի բժիշկ զքեզ տէրն յեկեղեցի կարգեաց» (Ձեռ. № 437, էջ 323ր—324ա, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 77ր):

72 Նազիանզացու թուղթ 145 (87), հմմտ. «Жития святых», էջ 9: Ի դեպ՝ հիշյալ ձեռնարկի մասին գրված է. «Basilius d. Gr. und Gregor von Naztanz haben gemeinschaftlich eine hübsche Blumenlese aus diesen Schriften unter dem Titel „Schönheiten des Origenes“ (Ὠριγένους φιλοκαλία) veranstaltet, reich an Fragmente und Exzerpten welche uns sonst nicht erhalten sind» (O. Bardenheuer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, zweite Band, Freiburg, 1903, էջ 70):

73 Որոշ ուսումնասիրողներ տարակուսում են, որ այդ կանոնները պատկանում են Եվսեբիոս Սեբաստացուն, թեև իշխող կարծիքը դրանց հեղինակ է ճանաչում Քարսեղ Կեսարացուն: (E. Лебедева, նշվ. աշխ., էջ 33 ծան., A. Архангельский. К изучению древне-русской литературы, М., 1888, էջ 33):

74 Ն. Պաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 506:

Քարսեղը Կեսարիա է վերադառնում 364 թվականին և, հակառակ իր իսկ ընդդիմացումներին, նույն թվականին էլ ձեռնադրվում է երեց⁷⁹։

Կեսարիայի թեմը վստահվում է նրան, թեև արքեպիսկոպոսի ասիոսը շարունակում էր զբաղեցնել Եվսեբիոս Կեսարացին։ «Ստացվեց իրավունքների (բառացի՝ իշխանություն) զարմանալի ներդաշնակություն և կապ. մեկը «Հոտին» էր ղեկավարում, մյուսը՝ «Հովիվներին»⁸⁰։ Այլ հաղորդմամբ՝ Եվսեբիոսը Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսն էր, իսկ Քարսեղը՝ «սարկաւագապետ եկեղեցոյն և սիրէր ամենայն ժողովուրդն զԲասիլ վասն պայծառ իմաստութեան և հրեշտական առաքինութեան և ի սաղրելո շարին»⁸¹։

Քարսեղ Կեսարացին Արևելք կատարած հիշյալ ուղևորությունից հետո հստակ պատկերացում ուներ արիստականություն վտանգավորության մասին։ Նա Կեսարիայի թեմը այնպես չուրջուկավակերպված հանեց վերջինիս զեմ, որ նրանք ստիպված եղան տեղի տալ Քարսեղի միավորած ընդհանուր դիմադրությունը և միառժամանակ թողնել Կեսարիային տիրանալու մտադրությունը։

Տեղապահության տարիներին նա Կապադովկիայի և նրա շրջապատի քրիստոնյա բնակչության շրջանում բացառիկ հեղինակություն է ձեռք բերում՝ առավելապես եկեղեցական-կազմակերպչական խնդիրներում իր ճշգրիտ կողմնորոշմամբ ու ժողովրդասիրությամբ։ Սակայն «Եւսեբիոսս այս առաջնորդ էր Կեսարու յառաջ, քան զսուրբն Բարսէղ և էր յայնժամ սուրբն Բարսէղ աւագագոյն կարգեալ աւագ եկեղեցոյն Կեսարու քահանայիցն և սարկաւագացն և եղև ի շար արանց շարախաւսութիւն զԲարսղէ առ սուրբն Եւսեբիոս, որպէս թէ խորհի նա առնուլ զաթոռն Եւսեբեա, վասնզի հաճոյ էր Բասիլիոս յաշս ամենեցուն... զոր իմացեալ Բասիլիոս խոյս տուեալ չոգաւ յանապատ, մինչ զի յայտնի լիցի ճշմարտութիւնն...»⁸²։ Ահա թե ինչու Եվսեբիոսը նախանձով, երբեմն էլ շարունակմամբ է նայել Քարսեղ Կեսարացու օրավոր բարձրացող փառքին ու ժողովրդայնությունը։ Ուստի և, ինչպես պատճառաբանվում է սկզբնադրյուններում, Քարսեղը, տեսնելով արքեպիսկոպոսի անբարյացակամությունն իր նկատմամբ, նորից կամովին հեռանում է եկեղե-

⁷⁹ Նապիանզացու Քուղթ 11 (11), հմմտ. «Христианское чтение», էջ 32, Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 467, А. Архимандрит, նշվ. աշխ., էջ 151։

⁸⁰ «Դամբրական», էջ 624—625, հմմտ. Փ. Քուզանդ, էջ 105։

⁸¹ Ձեռ. № 437, էջ 323բ։

⁸² Ձեռ. № 1879, էջ 257բ, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 77բ, ձեռ. № 437, էջ 323բ։

ցուց և պարփակվում իր երբեմնի մենաստանում։ Մի գրչագրում կարդում ենք. «...և տեսեալ Քարսղի՝ մեկնէր ի նմանէ և բնակէր յանապատ և յայնմ ժամանակի խոտվութիւն բազում էր յեկեղեցիսն»⁸³։

Պա մոտավորապես 365 թվականին էր։ Եվսեբիոսի վերաբերմունքը, անշուշտ, ուներ էական նշանակություն Քարսեղի համար, բայց վերջինիս առանձնանալը սոսկ դրանով պատճառաբանելը համոզիչ չէ։ Նկատել ենք, որ Քարսեղ Կեսարացին 364 թվականին Կեսարիա է վերադառնում Գրիգոր Նազիանզացու խնդրանքով՝ եկեղեցուն սպառնացող վտանգը կանխելու և նույն թվականին էլ, իր կամքին հակառակ, երեց ձեռնադրվում։ Նրա հակումը որոշակի է նազիանզացուն գրված թղթերից մեկում. «Իսկ այսոցիկ մի է փախուսաւ. որոշումն յաշխարհայնոցս ամենեցունց և յաշխարհէ գնացումն ոչ արտաքոյ սորա լինել մարմնապէս, այլ վշտակցութեամբ առ մարմին զանձնն դարձուցանել, անբաղաք, անտուն, անինչ, անկերասէր, անստացուածս, վարս անիրականս, անփոփոխելիս, անուսումն մարդկայնոց վարդապետութեանց, պատրաստ առ ընդունել սրաի զաստուածայնոցն վարդապետութեանցն ներեղեալս տպաւորութիւնս»⁸⁴։

Նման պարագայում Եվսեբիոսի վերաբերմունքը սոսկ առիթ է. «համամիտ եմ և չեմ ժխտում,—գրում է Քարսեղը,—որ ես փախուստական եմ դարձել, բայց իմացեք և պատճառը, եթե, արդ, կամենում եք գիտենալ»⁸⁵։ Առկա մատենագրական վկայությունները հիմք են տալիս ասելու, որ միակ ու հիմնական պատճառը Վաղեսի թագավորության շրջանի հատուկ քաղաքականությունն էր ուղղափառ եկեղեցու և նրա սպասավորների նկատմամբ՝ պայմանավորված արիստականությունը տարածելու նկատառումով։ Քարսեղ Կեսարացու անապատական ճգնությունը ոչ թե փախուստ էր եկեղեցու բազում հոգսերից ու իրավունքի պաշտպանումից, այլ վանքերի ու վանական հաստատությունների պայքարի նախապատրաստում. «Իսկ յորժամ Վաղէս թագաւորեաց, զԱրիոսին խորհելով, հալածանս յարոյց ուղղափառաց։ Չոր իմացեալ սրբոյն Բասիլիոսի ի կողմանս Պոնտոսի երթեալ անապատանոցս յուրով շինէր, զի մի և անդ տեղի

⁸³ Ձեռ. № 437, էջ 323բ, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 77բ, Փ. Քուզանդ, էջ 104—105, Ա. Սուրյան, նշվ. աշխ., էջ 116, Տիրայր վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 911։

⁸⁴ Ձեռ. № 5595, էջ 346ա։

⁸⁵ Քուղթ 8, հմմտ. «Lettres», I, VIII։

գտցի հայհոյութեանն Արիոսի»⁸⁶։ Այլապես ինչպես բացատրել այն երևույթը, որ Կեսարացու անապատական նշված գործունեությունը առավել զայրացրեց Վաղես թագավորին⁸⁷։ Ավելին, Բարսեղի մեկ այլ թղթից տեղեկանում ենք, որ առանձնություն մեջ անգամ նա հալածվել է, կոռուպտվել են նրա խրճիթն ու ունեցվածքը։ «Որպեսզի անօգնականներից վերջինը չլինեմ և չմտածեմ, թե ամեն ոք կարող է հարձակվել ինձ վրա, թույլ տուր խնդրեմ քեզ այժմ էլ կիրառել այն ճիգերը, որոնք գործադրել ես դու իմ բոլոր գործերում»⁸⁸, — գրում է նա Կանտրիդիանոսին՝ իր մեկենասին։

Եվսերիոս Կեսարացին մահացավ 370 թվականին։ Նրա թեմը հեղինակություն էր ու միայն Կապադովկիայի, այլև Փոքր Հայքի, նույնիսկ Մեծ Հայքի եկեղեցիների համար⁸⁹։ Բարսեղ Կեսարացին արքեպիսկոպոսի թափուր տեղի համար միակ արժանի ու կարող անձ է համարում Գրիգոր Նազիանզացուն⁹⁰։ Վերջինս 370 թվականին զբաժ պատասխան թղթով ջանում է համապատասխան առարկություններ գտնել և իր անձն անարժան է համարում⁹¹։ Գրիգոր Սքանչելագործը (Նազիանզացու հայրը)⁹² եկեղեցու, անգամ պետության պաշտոնատար անձանց Բարսեղ Կեսարացու թեկնածությունը պաշտպանող թղթեր հղելուց բացի, բնորոշության օրը անձամբ եկել է Կեսարիա և վերջնականապես ապահովել նրա հաղթանակը արիոսականների և կուսակից հակառակորդների դեմ։

370 թվականին, Եվսերիոսի մահից հետո, երբ Բարսեղ Կեսարացին ստանձնեց Կեսարիայի թեմը, նրա առօրինություն տակ գտնվող Կապադովկիայի, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի եկեղեցիների

86 Ձև. № 4150, էջ 21բ։

87 Նույն տեղում։

88 Թուղթ 3, հմմտ. «Lettres», I, III։

89 Թուղթ 66 (70), 95 (99), 121 (126), 224 (252), 258 (266)։

90 «Իսակատար վարք», էջ 341։ Որպեսզի Նազիանզացին շուտ հասնի Կեսարիա, Բարսեղը բնավ չակնարկելով կանչելու իսկական պատճառի մասին, խոսում է իր տաղնապալի առողջական վիճակից ու ընկերոջը վերջին անգամ տեսնելու միակ խնդրանքից։

91 Թուղթ 33 (21)։ Նազիանզացին Կեսարիա վերադառնալիս է տեղեկանում իրեն կանչելու իսկական պատճառի մասին։ Թղթից երևում է, որ նա կես ճանապարհից վերադառնում է Նազիանզ և, Բարսեղին համարելով թափուր տեղի համար միակ հարմար անձ, գրում է. «...և ինչ ես կարծում, նույնը չէ՛ դու թե ես, մի բան, երբ մեզ աստված անպես ընկերացրեց, որ մեր թե՛ կյանքը, թե՛ իմացությունը և թե՛ ամեն ինչը ընդհանուր է»։

92 Բարսեղ Կեսարացու արքեպիսկոպոս բնորվիլու ժամանակ նա 96 Թարեկան էր։ (Նազիանզացու Թուղթ 35 (23), ճառ 18)։

վիճակը լուրջ մտահոգություն տեղիք էր տալիս⁹³։ Բարսեղի ընտրության առիթով առաջացած հակասությունները եկեղեցուն հեռու և մոտ կանգնած անձանց բաժանեցին երկու խմբի։ Հակաբարսեղյան կողմին էր հարում նաև Բարսեղ Կեսարացու մորեղբայրը⁹⁴, որի անունից Գրիգոր Նյուսացու հորինած կեղծ հաշտության թղթերը ծայրաստիճան զայրացրին Բարսեղին⁹⁵։ Սակայն նա թղթերով, խորհուրդներով ու եկեղեցու սպասավոր անձանց վարքից քաղած բազմաթիվ օրինակներով ջանում է փոքր-ինչ մեղմացնել իրագրությունը⁹⁶։ Բարսեղը եկեղեցիների անմխիթար վիճակը համեմատելով իր վատառողջ գրություն հետ, գրում է. «...չի երեվում ոչ մի բարի հույս, գործերը զնալով անընդհատ վատանում են»⁹⁷։

Բարսեղ Կեսարացուն վրդովեցնում է հոգևոր դասի, հատկապես նրա վերնախավի փողամոլությունը, զանազան անաղնիվ միջոցների դիմելը, անաշխատ «վաստակը» և ընդհուպ ձեռնադրության շուրջ սակարկելը։ Նա գրում է. «Պա արվում է ի սեր արծաթասիրության, իսկ վերջինս բոլոր շարիքների առմամբ է»⁹⁸։ Բարսեղը հիմնովին վերանայում է գյուղական եկեղեցիների դրվածքը, նրանցում անհանդուրժելի տասնյակ փաստեր հայտնաբերում։ Նրբան մեծ վրդովմունք էր պատճառում գյուղական երեցյների անհոգի վերաբերմունքը, որոնք իրենց հարազատներին կամ ծանոթներին, թեև եկեղեցուն անհարիր ու անարժան, վերցնում էին եկեղեցական ծառայության։ Բարսեղի վկայությամբ՝ բորեպիսկոպոսները շատ հանգիստ էին նայում այդ ամենին և այնպես էր ստացվում, որ առանց հոգևոր ծառայության ստորին աստիճաններն անցնելու՝ պատահական անձինք երեցյներ էին դառնում։ Կեսարացին իր թեմի բորեպիսկոպոսներին ուղղված թղթում պատվիրում է. «Մարբեք եկեղեցին՝ հեռացնելով նրանից անարժաններին և, հետո, ընդունեք նրան, ով արժանի է, բայց առանց ինձ ներկայաց-

93 Ձև. № 948, էջ 153բ—154ա, հմմտ. ձև. № 1522, էջ 378բ, ձև. № 8179, էջ 290ա—բ, ձև. № 7357, էջ 255ա, ձև. № 1879, էջ 199բ, ձև. № 84, էջ 253բ, ձև. № 2046, էջ 56ա, ձև. № 992, էջ 195բ, ձև. № 6036, էջ 206ա։

94 Թուղթ 55, հմմտ. «Lettres», I, LIX։

95 Թուղթ 54 (58), հմմտ. Փ. Փարթաբ, նշվ. աշխ., էջ 473—474։

96 Թուղթ 44 (48), 54 (58), 56 (60), 61 (65), 94 (98), 121 (126) և այլն։

97 Թուղթ 30, հմմտ. «Lettres», I, XXX։

98 Թուղթ 49, հմմտ. «Lettres», I, LIII։

նելու մի դարձրեք եպիսկոպոս կամ, իմացեք, որ առանց իմ գիտութեան եկեղեցու սպասավոր ընդունվածը մնում է աշխարհական»⁹⁹:

Բարսեղ Կեսարացու գործունեության կարևոր դրվագներից են արիոսականության դեմ նրա մղած տևական պայքարն ու հաղթանակը: Վաղես կայսրը երկար ժամանակ շկարողանալով արիոսականությունը քարոզող իր եպիսկոպոսներին հաստատել Կեսարիայում, Արևելք արշավանքի զնալիս այդ ուղղությունը վերջին փորձն է անում: Հայտնի է, որ այդ ժամանակ արիոսականները կարողացել էին շրջապատի շատ նշանավոր եկեղեցիների եպիսկոպոսների աքսորել և զբաղեցնել նրանց տեղը¹⁰⁰: Բարսեղ Կեսարացին տարբեր քաղաքներում նախապես կարգում է այնպիսի եպիսկոպոսներ, որոնք ընդունակ լինեն արիոսականների դեմ մղելու դավանաբանական պայքար և պահպանելու իրենց հավատի անաղարտությունը: Բարսեղին անհանգստացնողը առավելապես երկրի ներսում սոցիալական հիմքի վրա խմորվող աշխատավորական հուզումներն էին և ինչ-որ կետում դրանց՝ արիոսականներին միանալու հնարավորության վտանգը: Նա Կեսարիա է կանչում եղբորը՝ Գրիգոր Նյուսացուն և Գրիգոր Նազիանզացուն: Նյուսացուն գրում է. «Քեզ, որպես եղբոր, պետք է, որ այժմ այլ բան մտահոգի... հարկ է, որ դու լինես ինձ մոտ և կիսես իմ բազում հոգսերը»¹⁰¹:

Վաղես կայսրը, նախքան Կեսարիա գնալը, իր նշանավոր մարդկանցից Մոդեստին է ուղարկում Բարսեղի մոտ՝ արիոսականությունն ամբողջ Արևելքում տարածելու իր ծրագրի շուրջ նախապես խորհրդակցելու:

Նազիանզացին Կեսարիայում ականատես է լինում Բարսեղի ու Մոդեստի վեճին և հետաքրքիր մանրամասներ գրառում այդ մասին¹⁰²: Բարսեղի բացառիկ հանգստությունը, բանավիճելու արտա-

99 Քուդի 50 (54):
100 «Դամբանական», էջ 631, հմմտ. A. Архимандрит, նշվ. աշխ., էջ 377:
101 Քուդի 217 (225): Բարսեղի մեկ այլ Քղթից պարզվում է, որ նա եղբորը մինչ այդ պատվիրել է հատուկ զբաղվել «ուղղափառներին» և «անհավատներին» վեճի քննությանը՝ նպատակ ունենալով նրա մեջ զարգացնել հակաքրիստոնեական ազանդների դեմ բանավիճելու արվեստ (հմմտ. Քուդի 38):
102 «Դամբանական», էջ 633—634: Մոդեստի այն հարցին, թե՞ ինչո՞ւ չեք միանում մեզ և մեր հավատն ընդունում, Բարսեղը պատասխանում է. «Դուք իշխան եք և, չեմ ժխտում, արքաները նշանավոր են, բայց Աստուծոց ոչ բարձր: Ձեզ հետ հաղորդակցվելը ինձ համար կարևոր է, քանզի դուք էլ Աստծո արարածն եք... սակայն քրիստոնեությունը տարբերվում է ոչ թե մարդկանց արժանիքնե-

կարգ հմտությունը կայսրի ներկայացուցչին ստիպում են խոստովանելու. «Պարտված ենք մենք, արքա, այս եկեղեցու վանահորից: Սա մի այլ է, որը վեր է սարսափից, ամենահաստատունը՝ փաստարկներից և ուժեղագույնը՝ համոզմունքներից»¹⁰³: Կեսարացուն խորապես ցավ էր պատճառում Արևելքի տասնյակ ուղղափառ եկեղեցիների կործանումն ու ս. հայրերի եղբրական վախճանը: Ահա թե ինչու նա համարձակություն ունեցավ Վաղես կայսրին առ երես ասելու. «և դու, անիրաւ, ետուր զեկեղեցին մեր արիանոսաց»¹⁰⁴:

Մինչ Բարսեղը արիոսականության ամենամուլի պաշտպաններին անգամ ստիպում է հաշտվել ուղղադավանության գոյատևման մտքի հետ, մեջտեղ է գալիս Կապադովկիայի բաժանման հարցը: Կեսարիային զուգահեռ, որպես Կապադովկիայի երկրորդ կեսի մայրաքաղաք, բարձրանում է Տիանը: Այստեղ են տեղափոխվում պետական-կառավարական մարմինները, դպրոցները և այլն: Կեսարիան սկսում է տեղի տալ, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ քաղաքում շատանում են անկարգությունները: Քաղաքի բնակիչների խնդրանքով Բարսեղ Կեսարացին դիմում է զանազան անձանց, պաշտոնատար ծանոթներին, ընկերներին և զբանով իսկ կանխում սպառնացող ծանր վիճակը¹⁰⁵:

Բայց կատարված վարչական փոփոխությունը որոշակի դրժվարություն է ստեղծում երկրի հոգևոր միասնությունը պահպանելու խնդրում: Տիան քաղաքի Անթիմոս եպիսկոպոսը միտք է հղանում Բարսեղի թեմից անջատվել և առանձին արքեպիսկոպոսություն ստեղծել: Դրա համար նա սկսում է ոմանց մեջ արթնացնել Բարսեղի նկատմամբ ունեցած հին հակակրանքը՝ կապված նրա արքեպիսկոպոս ընտրվելու հետ: Ավելին, Կեսարացուն հավատարիմ մնացած եպիսկոպոսներին էլ սկսում է փոխարինել յուրայիններով: Մայր առած անկարգությունները վերացնելու և իր արքեպիսկոպոսական տիրույթի սահմաններում լրացուցիչ անհամաձայնությունների առիթ շտալու նպատակով Բարսեղ Կեսարացին նոր կազմավորված կապադովկյան մասը առանձնացնում է իր թեմից: Իրականում Կապադովկիայի բաժանումից առաջանում են երկու

րով, այլ ճշմարիտ հավատով» (Նույն տեղում), հմմտ. «Էջմիածին», ժԲ, 1967, էջ 50:
103 «Դամբանական», էջ 634:
104 Ձեռ. № 84, էջ 258: Ի դեպ, նազիանզացին վկայում է, որ նազիանզե արիոսականներից պաշտպանում է իր հայրը: (Ճառ 18):
105 Քուդի 70 (74), 71 (75), 72 (76):

ինքնուրույն կենտրոններ: Տիանյան մասի արքեպիսկոպոս է դառնում Անթիմոսը:

Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Բարսեղ Կեսարացու և Անթիմոսի ընդհարման համար եղել է լուրջ պատճառ: Նրանց եպիսկոպոսական սահմանաբաժնում, նազիանզի մոտ էր գտնվում Բարսեղի թեմին պատկանող Սասիմա փոքրիկ քաղաքը, որն ավելի մոտ էր Տիանին, քան Կեսարիային: Բարսեղի մի Թղթից¹⁰⁶ պարզվում է, որ Կապադովկիան երկու մասի բաժանվելուց հետո նա շատ է անհանգստանում Սասիմայի խնդրով և անպայման նազիանզացուն է ուզում այդ քաղաքի եպիսկոպոս նշանակել: Նազիանզացին մի առիթով տրտնջում է հոր և Բարսեղի դեմ՝ իրեն իր կամքին հակառակ եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար¹⁰⁷: Հայտնի է, որ նազիանզացին թեև Սասիմայի եպիսկոպոս էր համարվում, բայց ոչ մի անգամ չի եղել այնտեղ, և դա ոչ թե այն պատճառով, որ ի սկզբանե ինքը դեմ է եղել այդ ձեռնադրությանը, այլ, ինչպես պարզվում է նրա մի Թղթից¹⁰⁸, Անթիմոսը վերջին միջոցները գործի դնելով, Բարսեղի հետևորդ եպիսկոպոսների և առհասարակ անձանց մուտքը արգելել է Սասիմա: Նույն Թղթի հաղորդման համաձայն՝ Անթիմոսը խիստ անհրաժեշտ է համարել Բարսեղ Կեսարացու հետ հանդիպել և խորհրդակցել:

Կապադովկիան երկու մասի բաժանվելուց հետո էլ Անթիմոսը շարունակել է հետամուտ լինել առկա հակասությունների խորացմանը: Նա Բարսեղի դեմ պայքարի կենտրոն է ստեղծում Սասիմայում՝ տեղի բնակիչներին իրենց արքեպիսկոպոսի դեմ հանելու և Բարսեղի թեմի այլ գավառների գայթակղելու ծրագրով: Ուստի Բարսեղը միայն նազիանզացուն է նպատակահարմար գտնում Սասիմայի եպիսկոպոսության համար. դրանով նա ուզում էր կանխել Անթիմոսի՝ իր դեմ ունենալիք նոր հաջողությունը, իր և նազիանզացու ամենամտերիմ հարաբերությունն էլ ծառայեցնել եկեղեցու խաղաղությանը¹⁰⁹:

¹⁰⁶ Թուղթ 94, հմմտ. «Lettres», I, XCVIII:

¹⁰⁷ «Житие св. Григория Назвизина, писанное им самим с присовокуплением прѣмы на несчастия в его жизни». М., 1842, էջ 57—58, 62, նաև՝ Թուղթ 50 (31), ձառ 18:

¹⁰⁸ Թուղթ 51, հմմտ. «Прибавление к творениям святых отцов», часть I, М., 1843, էջ 43:

¹⁰⁹ Ձեռ. № 1879, էջ 203բ—204ա, հմմտ. Հուսիկ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 51:

Տվյալ խնդիրն ու դրա հետևանքները շոշափող Բարսեղի մի Թղթում անմիջական պատրաստակամություն է հայտնվում անել ամեն ինչ, որպեսզի նորից չվրդովվի զոհարերությունը ձեռք բերված անդորրը և կրկին հավատի խնդիրը քննությունն առարկա չըզառնա: Բարսեղ Կեսարացին միաժամանակ «արիևադրէր ի սահմանս քաղաքացն և ազարակացն, ուրկանոցս և հիւանդատունս շինէլ և կարգել զպէտս նոցա և սպասաւորս բազմաց և ինքն անձամբ սպասաւորէր և զանձն իւր արիւնակս առնէր ամենեցուն»¹¹⁰. Նազիանզացին Կեսարիայից ոչ հեռու ընկած Բարսեղի կառույցների ամբողջությունը նոր փառք¹¹¹ է անվանում:

Այդուհանդերձ, դատափետանքն ու շարախոսությունները գրնալով շատանում են նրա անձի ու անվան շուրջ: Ամենից վրդովեցուցիչը, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նրա թղթերը¹¹², նեոկեսարացիների դիրքն է եղել, որոնք հանդգնել են «արատավոր» համարելու Բարսեղ Կեսարացու գործունեությունը¹¹³: Խնդրին առընդվող Բարսեղի թղթերից պարզորոշ երևում է, որ նրա օրավուր աճող ժողովրդայնությունն ու հեղինակությունն անտանելի են դառնում նեոկեսարիայում պաշտոնի ակնկալություն ունեցող անձանց համար: Նկատելի է, որ նեոկեսարիայի հոգևոր դասը, արիոսականությունը հարելու իր նախընտրանքով, լավատեղյակ է վերոհիշյալ Անթիմոսի և Սեբաստիայի հայոց Եվստաթիոս եպիսկոպոսի տվյալ խնդրում ունեցած հաջողություններին: Այդ ամենը Բարսեղ Կեսարացուն ստիպում են գրելու. «ի զեպ, ով խուսափում է ինձ հետ հաղորդակցվելուց (իսկ դա չի թաքցնում ձեր ուղղամտությունը), նա անջատում է իրեն ընդհանուր եկեղեցուց»¹¹⁴:

Բարսեղ Կեսարացու այս և նմանօրինակ պատվիրանները չէին կարող չունենալ իրենց վճռական դերը ոչ միայն Կեսարիայի, այլև վերջինիս ենթակալության եկեղեցիների, այդ թվում նաև հայոց եկեղեցու համար, քունդի հայկական միջնադարյան մի զրչազրի վկայությունը՝ Կեսարացին էր «սին եկեղեցույ և հիմն հաւատոց, և աթիւվանս սրբոյ երրորդութեանն, և կատարիչ կամացն աստուծոյ»¹¹⁵:

¹¹⁰ Ձեռ. № 1879, էջ 182բ:

¹¹¹ «Դամբանական», էջ 642, հմմտ. ձեռ. № 8179, էջ 290բ:

¹¹² Թուղթ 196 (204), 199 (207), 209 (210) և այլն:

¹¹³ Թուղթ 199, հմմտ. «Lettres», II, CCVII:

¹¹⁴ Թուղթ 196, հմմտ. «Lettres», II, CCIV:

¹¹⁵ Ձեռ. № 4150, էջ 21ա:

Բազմաթիվ սկզբնաղբյուր-վկայությունների համաձայն, Բարսեղը ի սկզբանե վատառողջ է եղել. նա հաճախ է ստիպված լինում խոստովանել, որ բազում էական գործեր կիսակատար են մնում, քանզի հիվանդությունը խանգարում է: «Հիվանդությունը անբաժան է ինձանից՝ սկսած վաղ հասակից մինչ ծերություն», — գրում է նա¹¹⁶:

Գրիգոր Նազիանզացին գրած է Բարսեղ Կեսարացու մահամերձ վիճակի, մահվան և թաղման մանրամասները: «Նրա համար ամբողջ բաղաժն էր անհանգստացած. ծանր էր կորուստը... մտածում էին փրկել նրա հոգին, թվում էր հնարավոր կլինեք բռնել երանություն մեր պահել նրան՝ ձեռքերով կամ աղոթքներով (վիշտը ներանց անմիտ էր դարձրել) և, բոլոր դեպքերում, եթե միայն հնարավոր էր, պատրաստ էին անգամ իրենց կյանքը տալու»¹¹⁷:

Բարսեղ Կեսարացիին մահացավ 379 թվականի հունվարի 1-ին, հինգշաբթի օրը, հիսուն տարեկանում՝ «ծերացեալ սուրբն Բարսեղ և էր ցաւազար մարմնով»¹¹⁸: «Քաղկեդոնի ժողովը «Մեծ» մակդիրը տվավ իրեն 72 տարի ետք»¹¹⁹:

¹¹⁶ Հմմտ. Թուղթ 27, 30, 187 (195), 195 (203), 229 (232):

¹¹⁷ «Դամբանական», էջ 653:

¹¹⁸ Ձեռ. № 992, էջ 199բ, հմմտ. ձեռ. № 84, էջ 261ա—բ, 2. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 70, Գ. Տովսկիեան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969, էջ 396: Այստեղ Կեսարացու մահվան օր է նշվում հունվարի 21-ը (ԻԱ):

¹¹⁹ «Էջմիածին», 1967, ժԲ, էջ 51:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ր

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարուստ ու բազմաժանր է Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգությունը: Մինեի նշանավոր հրատարակությամբ այն կազմում է շոքա մեծադիր հատոր¹:

ՀԱՍՏ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարան) ավելի քան երկու հարյուր հին տու նոր գրչագիր մատյաններ մերթ էական մասով, հաճախ ամբողջությամբ Կեսարացու գործերի ընդօրինակություններն են՝ կատարված տարբեր դարերում ու զանազան գրչությամբ:

Գեռևս միջնադարում, ինչպես հուշում է 1279 թվականին ընդօրինակված № 5595 ձեռագիր ժողովածուի մի հիշատակարանը: Ժորձ է արվել թեմատիկ բաժանմամբ խմբավորելու Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հայտնի մասը²: Նշված ձեռագրի պարունակությունն են «Վեցօրեան», «Գիրք հարցողացը», բազմաթիվ ճառեր, քարոզներ, մեկնություններ, թղթեր՝ ուղղված Եվսեբիոս Կեսարացուն, Գրիգոր Նազիանզացուն և ժամանակի նշանավոր այլ անձանց: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Կեսարացու ոչ բոլոր գործերն են հասել մեզ: Մի առիթով նա թվարկում է բազմաթիվ բնակավայրերի անուններ (տեղանուններ), որոնց եպիսկոպոսների հետ (այդ թվում նաև հայազգի) թղթակցական կապ է ունեցել: Այսօր ունենք այդ թվարկում-վկայությունները, բայց բուն թղթերը չեն պահպանվել³: Ենթադրվում է, որ մեզ չի հասել նաև Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու կազմած՝ «Ս. Գիրքը և նրա մեկնաբանը (Օրիգենեսը)» ձեռնարկ-ժողովածուն⁴: Նկատելի է,

¹ Migne, Patrologia Graeca, Paris, 1857, tomus 29—32,

² № 5595՝ Բարսեղ Կեսարացի, Մատենագրութիւնը, էջ 1ա—400բ:

³ Թուղթ 196 (204):

⁴ Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, B. II, Freiburg, 1903, էջ 70:

սակայն, խնդրիս մեկ այլ կողմ ևս. Կեսարացու անվամբ մեզ հասած ոչ բոլոր գրական գործերն են նրա հեղինակության արդյունք դիտվում: Այսպես, օրինակ, Բարսեղի՝ Եսայի մարգարեի մեկնության հեղինակային պատկանելության մասին ասված է. «Կարծիք կա, որ եթե այս մեկնությունները նրա մտահղացումն են, ապա գրված պետք է լինեն նրա խոսքերով, բայց ոչ նրա ձեռքով»: Մատենագրության պատմությանը հայտնի են զեպքեր, երբ մի աշխատասիրություն ինչ-ինչ պարագաների պայմանավորումով վերագրվել է երկու անձանց կամ որևէ մատենագրի երկասիրություն լույս աշխարհ է եկել այլ հեղինակությամբ: Այդպես կատարվել է նաև Բարսեղ Կեսարացու հետ, որի «Պատարագամատուցը» վերագրվել է Գրիգոր Լուսավորչին, առանձին հատվածներ՝ Բուզանդին, Ազաթանգեղոսին և այլոց: Այլևս ապացուցված է, որ մերթ նրա հեղինակած բազմաթիվ կանոններ են հայացվել ու գործածվել ազգային եկեղեցու ս. հայրերի անվամբ, մերթ էլ այլոց ստեղծածն է հասկանալի պատճառով նրան վերագրվել ու տարածվել⁵, իսկ «Վասն մկրտության» ճառը իբրև Սեբերիանոսի գործ հրատարակվել է Վենետիկում⁶:

Հայագիտության մեջ նկատված է այն իրողությունը, որ Ազաթանգեղոսին, Եղնիկին, Բուզանդին և Եղիշեին ծանոթ և գրչազրերում Բարսեղ Կեսարացու հեղինակությամբ հայտնի «Ի մեծի Վարդավառին տանի» Աղաթիբ սրբոյն Բարսղի Կապաղովկացույ՝ խորագրով աշխատասիրությունը էջմիածնի «Ճաշոցում» վերագրվել է Եղիշեին⁷:

«Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի և Ապողինարի հերձուածողի տեսութիւն ի մարմնաւորութիւն փրկչին» խորագրով հայտնի աշխատանքի հեղինակային պատկանելության շուրջը

5 E. Лебедева, Св. Василий Великий, СПб., 1902, էջ 194:
 6 «Կանոնագիրք հայոց», հ. Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ LXV—LXX, հ. Ա, Երևան, 1964:
 7 «Սեբերիանոսի կամ Սեբերիանոսի եմեսացույ Գաբազացուց եպիսկոպոսի ճառք ի հին թարգմանութենէ...», Վենետիկ, 1827, էջ 370—401, հմտ. «Կնիք հատուց ընդհանուր սուրբ եկեղեցույ», էջմիածին, 1914, էջ XLV, LI, ն. Քրիզանդացի, Հայկական բնագրանութիւն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 52, նույնի՝ Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 471—472, Ա. Վարդանեան, Գասական մանր բնագրներ և ձեռագրական համեմատութիւններ, հ. Ա, Վիեննա, 1913, էջ 11:
 8 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Գ, յօրինեցին Բարսեղ Սարգիսեան, Գրիգոր Սարգսեան, Վենետիկ, 1966, էջ 53—54:

տանքի հեղինակային պատկանելության շուրջը նույնպես եղել են տարակարծություններ: Զարբհանալյանը գրում է. «Այս Տրամախօսութիւն ընդ Ապողինարի՝ որ ի մեր հայ գրչազիրս սրբոյն Բարսղի կրնծայուի, յունական բանի մը հեղինակաց քով Աթանասի տրուած է և անոր անունովն ալ հրատարակուած»⁹: Սակայն նշված գործի «հայկական հին թարգմանութիւնը» և, մանավանդ, Շնորհալու ծանոթութիւնն ու հատվածաբար վկայակոչումը հաստատում են «ի նպատ ս. Բարսղի հարագատ գործ ըլլալուն»¹⁰:

Գրչազրերում բավական տարածված է «Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ՝ երանելեացն սրբոց եպիսկոպոսաց Բարսղի և Գրիգորի»¹¹ խորագրով գործը: Բովանդակությունից դատելով այն կարելի է դիտել Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու աշխատասիրություն, մանավանդ որ Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հիմնական մասն ամփոփող № 5595 հնագույն ձեռագիր ժողովածուում չկա նշված գործի հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ առնող և ոչ մի վկայություն: Բայց հետագայում (ԺԴ դ.) ընդօրինակված մեկ այլ՝ № 2549 ժողովածուում, գրիչը (Հովհաննես Երզնկացի) կամ, թերևս, միջնադարյան ոչ աննշան մեկ այլ մատենագիր նշված մեկնության միջնամասում նույն ձեռքով ու գրչությամբ (մի փոքր առանձնացված) ավելացրել է. «Զճառքս այս այլոց ոմանց փառամուլաց է հարցումն և պատասխանի, և ոչ Բարսղի սրբոյ և Աստուածաբանի, և սակս ընդունելութեան սոցա անուամբ են վերագրեալ»¹², Պատճառաբանումը, անշուշտ, հիմնավոր է, իսկ երևույթն էլ միջնադարի համար ոչ բացառված: Բայց №№ 5595 և 2549 գրչազրերում պահպանված նշված «Տեսութիւն» համեմատությունից պարզվում է, որ չկան իմաստային արժեք ունեցող տեքստային էական տարբերություններ. ավելին՝ նույնիսկ այն ապավորությունն է ստացվում, որ № 5595 ձեռագիրը մայր օրինակի նշաններ է պարունակում № 2549-ի համար: № 5595 գրչազրում, ասվեց, նշված գործի հեղինակային պատկանելությունը

9 Գ. Զարբհանալեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 330, հմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Բ, յօրինեց Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 1262:
 10 նույն տեղում, էջ 330, հմտ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1262—1263:
 11 Ձեռ. № 5595, էջ 333բ—340ա, հմտ. ձեռ. № 2549, էջ 183բ—189բ:
 12 Ձեռ. № 2549, էջ 183բ: Ձեռագրում՝ սակս փխ. սակս (= համար):

նր կասկածի տակ աւնող հիշյալ վկայութիւնը չկա: Նման պարագայում անհիմն շէր լինի կարծել, որ № 2549 ձեռագրի բերված տեղեկութիւնը գրչի ներմուծում է: Այլ հարց է, թե դավանաբանական, ավելի ճիշտ՝ հոգեոր մատենագրութիւնը հատուկ ինչ հոդք վրա է կատարվել այն¹³:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգութիւնը, բացառութեամբ «Վեցօրեայի», «Պատարագամատուցի», հատուկեմտ ձառերի ու կանոնների, իր գերակշռող մասով տակավին անտիպ է¹⁴, ուստի և հայագիտական լայն շրջանների համար գրեթե անծա-

13 Գ. Զարբհանայանի օգտագործած օրինակում, հավանաբար, նույնպէս այն չի եղել, որովհետև նա առանց երկրայելու հիշյալ «Տեսութիւնը» թվում է Կեսարացու մատենագրութիւնն ցանկում: (Գ. Զարբհանայան, նշվ. աշխ., էջ 330):

14 Մեզ ծանոթ են հետևյալ հրատարակութիւնները. ա) ամբողջական. Բարսեղի «Ի ս. մկրտութիւն» ձառը, ասվեց, տպագրված է այլ հեղինակութեամբ: («Սերբերիանոսի ձառը», էջ 370—401), «Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու կապաղովկացոց ձառը վասն Վեցօրեայ արարչութեան», Վենետիկ, 1830, էջ 1—201, «Աղոթք սրբոյն Բարսղի հայրապետին, զոր արարեալ է վասն այլակերպութեան Քրիստոսի («Ժամակարգութիւն» (հ. Գ) կամ «Ի տօնի ս. Լորիսի-Ճանց», Վիեննա, 1839, էջ 619—640), «Սրբազան Պատարագամատուցք հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 81—216, «Կանոնք Բարսղի Կեսարացոյ» («Կանոնագիրք հայոց», հ. Ա, էջ 329—362, հ. Բ, էջ 101—180, «Բարսղի եպիսկոպոսի Գեորգոսայ երիցու Անտիոքու» (կանոնական Թուղթ, «Կանոնագիրք հայոց» հ. Ա, էջ 620—622), «Նրանելոյն Բարսղի եպիսկոպոսի կապաղովկացոց ասացեալ ի ծնունդն Քրիստոսի»: («Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 419—438):

բ) Հատվածական. հատվածներ Կեսարացու զանազան զործերից (ձառ. Թուղթ, մեկնութիւն, խրատ («Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ հակաձառութիւն», ս. էջմիածին, 1908, էջ 21—22, 88, 143, 159—160, 191—192, 254—256, «Կնիք հաստոյ», էջ 78—83, 84—98, 259—260, 287, 349, «Վեցօրեայ» հատվածներ, («Հատընտիր ընթերցումած ի մատենագրութեանց նախնեաց», հ. Բ, Վիեննա, 1910, էջ 1—94), Հ. Անադյան. Գրարարի ուղեցոյր, Երևան, 1954, էջ 101—107, Պ. Շարաբխալյան, Գրարարի ուղեցոյց, Երևան, 1967, էջ 127—129:

Կեսարացու «Պատարագամատուցի» հետ կապված բանասիրական բոլոր հարցերը՝ գրութիւնն ժամանակը, հայոց եկեղեցում ընդունվելն ու Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվելը, ասկա երկու թարգմանութիւնները (հին և նոր), նրանց փոխանցմանը, թարգմանութիւնն և բնագրի համադրմամբ թարգմանութիւնն ժամանակը, պարագաները և այլ խնդիրներ բացահայտված են Գաթրճյանի, մասամբ նաև Տաշյանի կողմից: Ի լրումն կատարվածի կարելի է գիտել Ս. Նազարեթյանի մի հոդվածը, ուր հատվածաբար համադրվում ու քննվում են Բարսեղի և Ռեկերերանի «Պատարագամատուց» գրոց հետ կապված աղբյուրագիտական հարցերը (Ս. Վ. Նազարեթյան, Պատարագամատուց եկեղեցական-կրօնական, «Պատկեր», 1894, № 1, էջ 10—17, № 2, էջ 42—44, № 3, էջ 61—68, № 4, էջ 84—83, № 5, էջ 100—105):

Նոթ: Բնականաբար ըստ ամենայնի զնահատելով այդ ուղղութեամբ անցյալում կատարված յուրաքանչյուր փորձ՝ նկատելու է, որ Կեսարացու գրական վաստակի քննութիւնն անհրաժեշտութիւնը պայմանավորվում է հայագիտութիւնն արդի պահանջներով:

Ամենին էլ հակված չենք կարծելու, թե մեկ զլխում հնարավոր կլինի այդ անել: IV դարի նշանավոր հոեոոր Լիբանիոսը իր աշակերտի՝ Բարսեղի, մասին գրել է. «Նա Հոմերոս է, Պլատոն է, Արիստոտել է, որը ամեն ինչ գիտի»¹⁵, իսկ հայկական միջավայրի զնահատմամբ՝ Բարսեղը «յոյժ գիտնական էր, հանճարեղ և համեղաբան»¹⁶

* * *

IV դարի բյուզանդական նշանավոր մատենագիր Բարսեղ Կեսարացու տակավին V դարում հայերենի թարգմանված հարուստ մատենագրական ժառանգութիւնը այսօր էլ քննելի է ամենից առաջ մարդու և մարդկային փոխհարաբերութիւնների շուրջ ունեցած հարցադրումների բնույթով ու կարևորութեամբ: Այս առումով, հարկավ, անսպառ նյութ է ամբարված նրա ձառերում:

Բարսեղ Կեսարացին իր բազմաթիվ ձառերում ամենայն խըստութեամբ դատափետում է արատավոր բանականութիւնը, անում ամեն ինչ ի սեր այն բանի, որ մարդ արարածը լինի առաքինի, վեհ, գիտակցի իր բանական էակ լինելը և չընթանա անազնիվ, անմարդավայել ճանապարհով, շհետեի խաթարված բարբերի:

Ամենասարսափելին, ըստ Կեսարացու, հարբեցողութիւնն է՝ իր բոլոր կործանարար հետեանքներով: Նրա դատողութիւններն այս հարցում ընկալվում են որպէս կարեկցանքի խոսք հավասարակշռութիւնը կորցրած այն անձանց հանդեպ, որոնք, ինչպէս նկատում է հեղինակը, անզստնալիորեն մատնված են կորստի: Այնուամենայնիվ, նա բացատրում է. «արբեցութիւն շարութեան մայր. առաքինութեան ընդմեակ. զարին երկշտ ցուցանէ, զողջախոհն՝ պակշտեալ, զարդարութիւն ոչ գիտէ, զմաստութիւն ի բաց բառ-

15 «Прибавление к изданию творений святых отцов церкви, в русском переводе за 1863 год», часть двадцать вторая, 1895, էջ 10:

16 Ձև. № 84, էջ 261ր. հմտ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մթիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 70:

նա, քանզի, զոր օրինակ, ջուր պատերազմող է հրոյ, սոքնպէս ան-
շափուլթին գինոյ զխորհուրդսն շիջուցանէ»¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, հարբեցողութիւնը քննադատելուց բա-
ցի, Կեսարացիին շափավորութիւն կարևորութիւնն է ընդգծում: Նա
կամենում է ունկնդրին հասցնել շափավորութիւն մեծագույն խոր-
հուրդը կանոնավոր կյանքի համար: Չափի զգացում ամեն ինչում,
առավել ևս՝ զինու հարցում: Ըստ Կեսարացու՝ շափի զգացողութիւն
պակասի արդյունք են հարբեցողութիւն բոլոր կործանարար հետե-
վանքները, որոնցից ամենասարսափելին՝ բարոյական ալլասերվա-
ծութիւնը, մարդուն հասցնում է ընդհուպ ֆիզիկական խեղանդա-
մութիւն»¹⁸:

Բարսեղ Կեսարացիին հաճախ ականատեսի վկայութեամբ է խո-
սում մարդկանց ինքնամոռաց հեշտասիրութիւն ու զինեմուլութիւն
մասին: Այսպես, օրինակ, նա գրում է. «սաստիկ հնչմունք ընդ-
դէմ բախեալք անշափուլթեան ճայթմանն յոչ լսել ամենևին ածին
այսպէս և, մոռացեալն զինքեան, յաւէտ հեշտասիրութեանց զտեն-
շանս կորուսանեն»¹⁹:

Ամենից ցավալին, ըստ մատենագրի, այն է, որ կյանքի ճշմա-
րիտ ուղուց շեղվում, հարբեցողութեամբ են տարվում շատ բնգու-
նակ ու բանիմաց պատանիներ, որոնք հակառակ պարագանքում
շափազանց օգտակար ու պիտանի անձ կարող էին լինել, սակայն,
«ըմբել սկսանին և ըմբեն անասնոց օրինակաւ, և կոչես իբրև զսիրե-
լի յընթրիսն, արտաքս հանես մեռեալ, զինովն զկեանս նորա շի-
ջուցանելով»²⁰: Կեսարացիին տեսնում է, որ ամենահամոզիչ խոսքն

17 Ձեռ. № 2549, էջ 90բ—91ա: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և այ-
լուր Կեսարացու ճառերի տասնյակ հին ու նոր ընդօրինակութիւններ կան, որոն-
ցից բազմաթիվ հավաքած-վկայակոչումներ գիտական շրջանառութիւն
մեջ են դրվում առաջին անգամ: Առկա տեղեկութիւնները համաձայն Կեսարացու
ճառերի՝ գիտութիւնը հայտնի հնագույն ընդօրինակութիւնը կատարվել է 1172
թվականին, Հաղբատի գրչական-կրթական կենտրոնում, Սարգիս գրչի ձեռքով
(այս ձեռագրի որտեղ գտնվելը առայժմ անհայտ է): Ընդօրինակողը ուխտի վե-
րադիտողի մասին գրում է. «Սա ելից ընդ այլ թերութեանցն բազմաց ի զայսմ
գրոց պակասութիւն և հաստատեաց ի սուրբ տեղոջս, զոր մի քո իշխեսցէ հեռա-
ցուցանել ի սուրբ ուխտէս»: (Ա. Մաքեդույան, Հաղբատի գրչութիւն կենտրոնը,
«Էջմիածին», 1971, Ծ, էջ 45):

18 Ձեռ. № 2549, էջ 92ա—բ:

19 Նույն տեղում, էջ 92բ:

20 Նույն տեղում, էջ 94բ:

ու սպառնալիքն անգամ անզոր են նման զեպքերում, այդուհան-
դերձ՝ չի կորցնում մարդու նկատմամբ ունեցած իր մեծ հավատն ու
սերը և դիմում է դարձյալ մարդկային ողջխառն բանականութեան
փրկարար զօրութիւնը՝ աղերսելով մարտնչել արատավոր զինար-
բուքի դեմ, փրկել կործանման եզրին կանգնած ցեղակից էակին.
«Ով մարդ, պատերազմ արէր զգիներրուսն, արտաքս հանես զե-
րիտասարդսն, ձեռին օժանդակելով, որպէս վիրաւորս ի պատե-
րազմէ»²¹:

Որքան մեծանում է Կեսարացու վրդովմունքը զիտվող անպար-
կեշտ բարքերի առիթով, այնքան նա բնորոշ մանրամասներ է զըտ-
նում և վկայում նշված խնդրի շուրջ: Նա քննադատարար վկայում
է, որ գինարբութեանց, նրանցում երգվող բազում «անհաճո» եր-
գերից անմասն շեն մնում Նույնիսկ տարեց տղամարդիկ և կանայք,
որոնց ապակահաված հոգիները «գրգռէին առ ի վաւաշտութիւն»²²:

Կեսարացու ճառերում պահպանվել են վկայութիւններ, որոնք
որոշակի պատկերացում են տալիս ժամանակի մարդկանց աշխար-
հիկ նախասիրութիւնների ու այդօրինակ փոխհարաբերութիւնների
մասին: Նրանցում հաճախ է փաստարկվում այն միտքը, որ գի-
նարբուքի ժամերը ամենուր անցնում են, այսպես կոչված, անպար-
կեշտ (աշխարհիկ) զուսանական երգ-երաժշտութիւն ուղեկցու-
թեամբ: Ականատես մատենագրին պակաս զայնույթ չի պատճառում
և այն, որ հիշյալ ուրախութիւններին ոչ մասնակից, այլ պարզա-
պես ականատես ժողովուրդն անգամ ուրախանում, հրճվում է
կատարվածով, մինչդեռ, ըստ Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի,
«արտասուել էր պարտ, հառաչել ի վերայ եղելոցն», քանզի «երգ
պոռնկութեան հնչեցեալ ի բաց հանին զսաղմոսս և զօրհնութիւնս,
զոր ուսար»²³: Հատվածս միաժամանակ բացահայտում է Կեսարա-
ցու մտահոգութիւն հիմնական պատճառը, այն է՝ արարողական
երգասացութիւն փոխարեն տիրապետող են դառնում աշխարհիկ
երգն ու խրախճանքը:

Կեսարացիին իր քննադատութիւն արդարացված հենքի համար
փորձում է նկարագրել անգամ պարային ու թիթիկ շարժումները, կա-
նացի մարմնի զայթակղիչ կոտորատումները: Նա նկատելի տիրու-
թեամբ խորհում է այն մասին, որ մարդիկ սեփական անձն ու մար-

21 Նույն տեղում:

22 Նույն տեղում, էջ 95ա:

23 Նույն տեղում:

մինք իսկապես մոռանալու փոխարեն, անպարկեշտ շարժումներով մոլեզվի պարեր են պարում: Առ մարդն ուղղելով խոսքը՝ Կեսարացին գրում է. «շարժես զօտս և վազես մոլեզվաբար և պարես զանպարելին. պարտ էր զարժանն առնել՝ զժուռկան կրկնել առ ի յաղօթս»²⁴:

Ժամանակի բարբերը, մարդկային փոխհարաբերություններն ու բարոյական ցածրացումները մտածելու, մտահոգվելու շատ բան են տալիս, ու ինքը՝ անաղարտ մարդու և մարդկային անբասիր հարաբերությունների համար մարտնչող Բարսեղ Կեսարացին, չզիտի որը ողբալ. «Զորս ողբացից՝ զաղջկունս անփորձ ամուսնութեան, եթէ որք ընդ լծով ամուսնութեան էին կալեալք, քանզի ոմանք երթեալ զնացին զկուսութիւն ոչ ունելով և ոմանք զպարկեշտութիւն արանցն ոչ դարձուցին»²⁵: Վկայակոչվածը ուշագրավ հազորդում է ընտանեկան փոխհարաբերությունների զնահատման և բարոյական որոշ նորմերի վերհանման իմաստով: «Անփորձ ամուսնութիւն» արտահայտությունը որոշակի պատկերացում է տալիս ժամանակի ամուսնական կարգի մասին. հատվածի երկրորդ կեսում խոսքը ամուսինների անհավասար իրավահարաբերություններին է վերաբերում, որի պատճառը, ինչպես հուշում է հատվածի վերջին մասը, աղջիկների մինչամուսնական փոխհարաբերությունների չափազանց ազատությունն է:

Այլոց նման, Կեսարացին էլ, վատը անգոսնելու նպատակով, մատնացույց է անում գոյություն ունեցող արատավոր բարբերը՝ ի սեր մարդկային փոխհարաբերությունների անաղարտության: Ըստ նրա՝ շարիքի արմատը արժաթասիրությունն է, որի պատճառով մարդիկ ահավոր զրկանքներ են կրում, շահամոլ ու ինքնասեր դառնում: «Իսկ դու,—գրում է նա,—առ ոսկին հայիս և զեղբայրն ոչ տեսանես...»²⁶:

Կեսարացին ջանում է, որպեսզի ունկնդրի մոտ համոզմունք դառնան վեհն ու կատարյալը, կատարված անմարդկայինի համար ցավելը, տառապյալին կարեկցելը: Նման զեպեբերում նրա մտքերը համարժեք են ասացվածքների: Այսպես, օրինակ, «լաւ է անուն բարի, քան զփարթամութիւն բազում»²⁷, «մի՛ սովոյ մնասցես յա-

24 Նույն տեղում, էջ 95ա—բ:
25 Նույն տեղում, էջ 95բ:
26 Նույն տեղում, էջ 110ա:
27 Նույն տեղում, էջ 109բ, հմմտ. Առակք Սող., ԻԲ 1:

ղագս ոսկոյ»²⁸, «մի՛ լինիր թշուառական մարդկայնոյ»²⁹ և այլն:

Մեծ է Բարսեղ Կեսարացու առանձին ճառերի պարունակած վկայությունների պատմական նշանակությունը: Այդ իմաստով հեղինակի «զՎաշխողաց»³⁰ ճառը արդարև արժանի է հատուկ քննության:

Կեսարացին բնավ չի խոսում ժամանակի տնտեսական ինչ-ինչ նորմերի, կացութեաների զարգացման մակարդակի, նյութական բարիքների արտադրության ընդունված միջոցների ու չափի մասին: Բայց, միաժամանակ, ամենայն մանրամասնությամբ գրառում է նյութական անապահով գրություններ պայմանավորված բազմաթիվ շարիքների գոյության փաստը: Գրանցից ամենաանտանելին օտարություն մեկնելն է: Հիշյալ ճառում վշտի խոր զգացումով է նա պատկերում այլևս չվերադառնալու վախը սրտում, կարոտի ապրումով օտարություն մեկնող տղամարդուն, որը դիմում է ընտանիքի նյութականը փրկելու վերջին հնարավորությամբ:

Կեսարացին պատվիրում է հրաժարվել օտար դուռ զնալու մտքից, որովհետև այն կարող է դժբախտության պատճառ դառնալ. «Մի երթեսցես յօտար դուրս, քանզի ջրհոր արդարև նեղ է օտարոտիս. լաւագոյն է առ փոքր խորհուրդս զձեռն միսիթարել, քան միանգամայն ամբառնալ օտարոտիքն և զկնի ամենեցուն ի միասին ի գոյիցն մերկանալ»³¹:

Քննվող ճառում ուշագրավ դիտողություններ կան ժամանակի տնտեսական փոխհարաբերությունների, մասնավորապես վաշխառուական առանձին նորմերի մասին: Աղքատությունից ստիպված՝ մարդիկ վաշխառուների հոգածությանն են դիմում և դրանով իսկ կապանքի տակ զնում իրենց ունեցած անկախությունն անգամ: Կեսարացին ազատությունը զնահատողի հանդիմանությամբ գրում է. «Աղքատ ես այժմ, այլ ազատ, փոխս առն[ել]ով ոչ ընչեղացիս և զազատութիւն ևս ի բաց բարձցես. ծառայ վաշխողին է փոխառուն»³²: Նրա համոզմամբ՝ շները, ոռնալով հանդերձ, ընտելանում են, մինչդեռ վաշխառուն վարձն առնելով ավելի է զայրանում և:

28 Նույն տեղում, էջ 109բ—110ա:
29 Նույն տեղում, էջ 110ա:
30 Նույն տեղում, էջ 122ա—127ա:
31 Նույն տեղում, էջ 123բ—124ա:
32 Նույն տեղում, էջ 124ա:

բնավ չի դադարում վայրահաշելուց, երդումիդ չի հավատում, բայց երդվելով է պահանջում³³:

Անհնարին է խուսափել պարտատիրոջ անհատնում հետապնդումներից ու նվաստացումից, քանզի նա «հետագօտէ, եթէ արտաքս գաս՝ ի դրանցն ձգէ, առ ինքն քարշէ, եթէ ի ներքս զբեզ թաքուցանես՝ կայ ի գաւիթն զդուռն բախելով, առաջի կնոջն թշնամանէ, առաջի սիրելեացն ամաչեցուցանէ, ի հրապարակս խեղդէ»³⁴, նա բացատրում է, որ շունկոր խավի վաշխառու դառնալու ձգտումը ինչ-որ տեղ դատապարտելի է, որովհետեւ դրանով «պարտուցն թշնամանս մեզ յաւելուցումք. ոչ որ զվէր վիրաւ ողջացուցանէ և ոչ զլար շարիւ բժշկէ, և ոչ զաղքատութիւն վաշխիւք վերբստին ուղղէ»³⁵: Քննվող ճառում նկատելի է Կեսարացու վերդովմունքը, կարեկցանք պարունակող զայրույթը որոշ անինչք մարդկանց դեմ և ահա թե ինչու: Նրա մի վկայութիւնը՝ աղքատութիւնը ոչ բոլոր պարագաներում է կարեկցանքի արժանի: Արդարացման ոչ մի եղբ չի կարող ունենալ այն երևույթը, որ առողջ, Ֆիզիկական աշխատանքի կատարելապես ընդունակ մարդն էլ է ինքնանվաստացնող ամենամարդկային պայմաններով վաշխառուին դիմում, մինչդեռ շատ ավելի գեղեցիկ ու մարդկային կլինեք աշխատել սեփական ձեռքերով, կիրառել արհեստի իր իսկ իմացութիւնը և ըստ կարելիւն ճողով ընտանիքի հոգսերը: Նա գրում է. «ունիս ձեռն, ունիս արուեստ, վարձեա, սպասաւոր լեր, յուով հնարք կենցաղոյս, բազում զանազանութիւնք, այլ թէ տկարութիւն ունիս մուրա ի ստացողացն և եթէ ամօթ է մուրանալն, վատթարագոյն՝ փոխ առնուլ և զրկել»³⁶:

Աշխատասիրութիւնը, սեփական աշխատանքով ապրելը, ըստ Բարսեղ Կեսարացու, մարդկային արժանապատուութեան գրավականն են: Ինքնին հակակրանք, խոր հիասթափութիւն են առաջացնում անաշխատ կյանք վարելը, այլոց աշխատանքով ապրելը: Եվ դա այնքան նկատելի ու էական կողմ է, որի հիշեցման անհրաժեշտութիւնը պետք է առմիշտ բացառել մարդու համար: Բայց, որքան էլ ցավալի է, բանականութեամբ օժտված մարդ արարածը տակավին չունի բնագոյով առաջնորդվող մրջյունի աշխատասիրութիւնը և հետևում է արատավոր կենցաղի:

33 նույն տեղում:

34 նույն տեղում:

35 նույն տեղում, էջ 124բ:

36 նույն տեղում, էջ 125բ:

Կեսարացին աշխատասիրութիւն արմատավորելու և բարին խրախուսելու նպատակով «արարչի ստեղծած մարդուն» երբեմն ստորադնում է աննկատ կենդանիներից, քանզի «եթէ մրջյուն կարէ ոչ մուրանալով և ոչ վարձու առնլով կերակրիլ, և մեղուք զնշխարս իւրոց կերակրոյն թագաւորաց ևս շնորհեն, որոց ոչ ձեռս և արուեստ բնութիւնս ետ, իսկ դիւրահնար կենդանի մարդ մի յամենեցունց հնարից ոչ գտանես առ ի կենցաղոյս սնունդ»³⁷: Ասվածք միաժամանակ նույն մարդու կարողութիւնների նկատմամբ ունեցած հավատի արտահայտութիւն է: Ասվեց, այլ բան է, երբ մարդ ստիպված է դիմել փոխառութեան, թեև դա էլ, ըստ Բարսեղ Կեսարացու, արդարացում չունի: Բայց հեղինակի քննադատութիւնն անխոհեմ նախասիրութեան տեր որոշակի մարդկանց է վերաբերում: Ահավասիկ նրա այդօրինակ բացատրութիւններից մեկը. «առնուն փոխ մարդիկ ի ծայս փափկութեանց և ի բազմապատիկս անպղտուութեանց զինքեանս տուեալ, որք կանանց հեշտութեանց ծառայ են»³⁸: Խոսքը, ինչպես տեսնում ենք, ամենին էլ անինչք, նյութական անապահով կացութեան տեր մարդկանց մասին չէ, այլ նրանց, որ, վարժված լինելով փափուկ կենցաղի, այս կամ այն կերպ հնարավորութիւն են փնտրում վերստին ապրելու նախընտրած բարքով, որի հնարավոր միակ ելքը հավանաբար փոխառութեանը դիմելն էլ:

Որ բարոյական անկման, մարդկային ազնիվ փոխհարաբերութիւնների վերացման, մարդը մարդու դեմ հանելու միակ պատճառը հարստանալու տենչն է, լավագոյն ձևով երևում է Կեսարացու մեկ այլ՝ «Առ ընչեղսն»³⁹, խորագիրը կրող ճառում: Կեսարացին վրդովմունքով է խոսում նյութական անսպառ միջոցների տեր այն մարդկանց մասին, որոնք իրենց ձին զարդարում են ամենայն շուքով, իսկ «զեղբայրն անամաւթացեալ անտես» են առնում, վատնում, փչացնում են նյութական միջոցները, բայց կարիքավորներին երբեք չեն օգնում⁴⁰: Ըստ Կեսարացու, ավելի անտանելի ու անխուսափելի վատ հետևանքներով լի է այն երևույթը, երբ կին արարածըն է ընշասեր: Նա գրում է. «...եթէ կինն ևս ընշասէր տնակից է՝ կրկնապատիկ է ախտն, քանզի զփափկութիւնսն ի վեր բորբոքէ և

37 նույն տեղում, էջ 125բ—126ա:

38 նույն տեղում, էջ 126ա:

39 Ձեռ. № 5595, էջ 264բ—278ա, հմտ. ձեռ. № 2549, էջ 113բ—122ա:

40 նույն տեղում, էջ 267բ:

զհեշտասիրութիւնսն յաճախեցուցանէ»⁴¹: Կանացի պճնասիրութիւնը սահման չունի, նրանք նույնիսկ «ըբարիսն քանդակեն հիւսանցն, որք յախճապակս դնեն կենդանագրացն»⁴²:

Յոլոր պարագաներում հույժ դատապարտելի է սեփական պահանջներին հարցում չափի զգացում չունենալը, սահման չճանաչելը, ազահուստները պաշտամունք դարձնելը: Բնության ամեն մի առարկա, իր, երևույթ ինչ-որ կետում իրենց սահմանն ունեն, «Մով գիտէ զսահմանն իւր,— գրում է Կեսարացին,— գիշեր ոչ անցանէ զսահմանայդրութիւնս զսկզբանէս, իսկ ազահն ոչ պատկառէ ի ժամամանայդրութիւնս զսկզբանէս, ոչ թուլացուցանէ կարգ ի փոփոխմանս, ալլ նման է հրոյ բնութեան՝ զամենայն բմբունէ, զամենայն ճարակի»⁴³: Այնպես, ինչպես փոքրիկ զետը ճանապարհին իրեն է խառնում բլուրավոր մանր ատվակներ ու հզորանում, բացատրում է նա, նույն նմանութեամբ էլ նախապես նշութական աննշան կարողութիւն ունեցող անձինք կամաց-կամաց հավաքում են և ալլոց զբրկելով հարստանում: Իսկ եթէ մեկը ինչքի տնօրեն է դառնում՝ նրա համար ալլևս փոխվում և նոր երանգ են ստանում բնության ամեն մի երևույթ, մարդկային նախկին փոխհարաբերութիւններն ու հարազատներն անգամ: Նկատելով ընչասիրութեան օրավուր արմատակալումն ու կործանարար հետևանքները, Կեսարացին գրում է. «Մինչև յե՞րբ ոսկի անձանց խեղդ, մահու կարթ, մեղաց պատրանք, մինչև յե՞րբ ընչեղութիւն պատերազմի պատճառ, յաղագ որոյ գործի զէն, վասն որոյ սրի սուր. յաղագ նորա ազգակիցք անծանաթանան ի բնութենէն, եղբարք հակառակ միմեանց սպանումն տեսանեն»⁴⁴: Ասվածը յուրահատուկ հարցադրում է, որ, առանց պատասխան ակնկալելու, հարցումով է բացահայտում իրականութիւնը, հետևանքով ժխտում պատճառը:

Բարսեղ Կեսարացու ճառերում միշտ էլ նկատելի է հեղինակի խրատական-դաստիարակչական որոշակի նպատակադրումը. վատը անգոսնելու և բարին ուսուցանելու հիմնական հետաքրքրութիւնը: Նրա ճառերի ուսուցողական-դաստիարակչական նպատակը հայոց շրջաններում առանց ենթիմաստի է ընկալվել տակավին միջնադարում: Մի գրչագրում գրառվել է հետևյալ պատկերավոր համեմատութիւնը. այնպես, ինչպես հողագործն է ջանում ժամա-

41 Նույն տեղում, էջ 267բ—268ա:

42 Նույն տեղում, էջ 268ա:

43 Նույն տեղում, էջ 269բ:

44 Նույն տեղում, էջ 271ա:

նակին քաղհանել արտը, որպեսզի փուշը շտարածվի ու շապականի հասկը կամ բոխչին է վիրահատում հիվանդ օրգանը ի սեր մարմնի ապաքինման, Բարսեղ Կեսարացին էլ «տեսեալ զբաղաքացիսն վաշխ և ի տոկոսիս ախտացեալ՝ խօսի առ նոսա, զի դադարեցուցէ յախտէս և սկիզբն առնէ ի մարգարեական բանիցն և ցուցանէ ի գրոց զախտիս այս շարութիւն, խրատէ և զկարօտեալն ոչ առնու վաշխովք»⁴⁵:

«Զբարկացողաց»⁴⁶ խորագրով ճառում Կեսարացին իր նույն բարոյա-դաստիարակչական հարցադրում-դիտողութիւնը առաջ է տանում հոգեբանական հունով:

Բարկութիւնն առօրյա երևույթ է և միշտ էլ հատուկ է եղել մարդկային խառնվածքին: Բայց երբ խորամուխ ենք լինում դրա վերջնական ընթացքի մեջ, երևան են ցալիս վերջինիս կործանարար բոլոր հնարավորութիւնները: Բարկութիւնն առաջացնող պատճառներ միշտ էլ կան, հակառակ պարագայում այն կարող է ծնվել ամենամանշան առիթից և ունենալ ողբերգական հետևանք, «քանզի բարկութիւն յարուցանէ զթշնամանս և թշնամանքն ծնանին զկրօնի, իսկ կրօն զհարուածս և հարուածքն զվէրս, իսկ ի վիրացն բազում անգամ մահը»⁴⁷: Գատապարտելին այն է, որ բանական արարածը հաճախ չի կարողանում տիրապետել սեփական կրքերը և վերանալ բարկութիւնն առաջացնող բազմաթիվ մանրութիւններից: Մինչդեռ, Կեսարացու համոզմամբ, բարկութիւնն ցավալի հետևանքները արդյունք են «ողջախոհութեան օրինակ» շունենալու կամ, թերևս, պակասի:

Բարկութեան խնդրին ոչնչով չի զիջում նախանձի, շարակամութեան երևույթը, որի հոգի հետևանքները մերկացնող հատուկ ճառ ունի նա («զՄախանաց»)՝ Ըստ Կեսարացու՝ պատահում է, որ բացառապես մախանքի, նախանձի պատճառով պատերազմներ են լինում, մարդը աստծո արարած մարդուն է սպանում, մտերիմները, հարազատներն ու բարեկամները միմյանց դեմ են ելնում և հաճախ որդեսպան դառնում: Ահա թէ ինչու, Կեսարացու համոզմամբ, նախանձ կոչված հիվանդութիւնը մահարեք է, «ապականութիւն կենաց, ժանդախտ բնութեանց, թշնամի չառտուծոյ տուեցելոցն մեզ,

45 Ձեռ. N 437, էջ 325բ:

46 Ձեռ. N 2549, էջ 127բ—134ա, հմմտ. ձեռ. N 5595, էջ 278ա—282ա:

47 Նույն տեղում, էջ 129բ:

48 Նույն տեղում, էջ 134ա—139բ, հմմտ. ձեռ. N 5595, էջ 285բ—291ա:

շրս բարեպաշտութեան յարգարութեան պատկեր ի ձեռն ժուժկայութեան պատրաստեալ հարկաւոր է բան մխիթարութեան»⁵⁹:

Մարդկային անաղարտութեան, պարզութեան, առաքինութեան և այլնի յուրահատուկ գովք է հեղինակի «Հայեա ի բեզ»⁶⁰ խոհարարական ճառը, որտեղ արծարծված հարցերը առանձին-առանձին վերցրած խրատներ են հաճախակի կրկնվող խորագրի նույնանուն նշանաբանով:

Նմանօրինակ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր են քննված Կեսարացու «Ի սկզբանէ էր բանն», «Ի ծնունդ Փրկչին», «Յաղագս զոհութեան», «Խաւար-յորդորականք ի մկրտութիւն» և այլ ճառերում, որոնց առանձին-առանձին քննությունը զուրս է ներկայաշխատութեան նպատակից:

* * *

Քննված հարցերին սերտորեն առնչվում է Բարսեղ Կեսարացու «Հարցումն ճգնաւորաց, պատասխանի սրբոյ Բարսղի՛ հարցաւզաց» կամ, ինչպես ընդունված է անվանել, «Գիրք հարցողաց»⁶¹ աշխատությունը, որն իր արծարծած խնդիրների բազմազանությամբ ու խորությամբ հիրավի արժանի է հատուկ քննության⁶²: Առաջին հարցերից մեկն այն է, թե ինչ է իրենից ներկայացնում արարչի նրկատմամբ մարդկանց ունեցած սերը, այն ձևերով՝ է, թե՞ բը-

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 236ա:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 247ա—254ա, հմտ. ձեռ. № 2549, էջ 96ա—103ա:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 121բ—228բ:

⁶² Եվրոպական արևելագետներն այս երկին նվիրված մի քանի կապիտալ աշխատություն են հրատարակել. D. Amond, L'ascèse monastique de Saint Basile, Essai historique, Maredsous, 1948, I. Gribomont, Histoire du texte des Ascétiques, de S. Basile, Louvain, 1953, V. Rudberg, Etudes sur la tradition manuscrite de Saint Basile, Uppsala, 1953: Գրքումնը ուսումնասիրել է շուրջ 150 գրչագիր, այդ թվում և մի քանի հայկական, իսկ նրա լքնած հայերեն մյուս ձեռագրերին անդրադարձել է Driessen-ը (I. Driessen, Les recueils manuscrits arméniens de S. Basile, «Le Muséon», LXVI. 1—2, 1953, հմտ. «Ռազմավեպ», 1954, էջ 6—10, 65—70, 237—242, 281—287): «Գիրք հարցողացի» հին վրացական խմբագրությունների ուսումնասիրությունը տրված է է. Խինթրիձեի մենագրության մեջ. ელგუჯა ბონთობძე, ბასილი ჯაბდოჯიელის „სამოღვაწეო წიგნის“ ქართული რედაქციები, თბ., 1968, էջ 5—215: Երուսաղեմի հավաքածուի մի հիշատակարանի հիման վրա Ն. Ակինյանը գրում է, որ 1214 թվականին հայ-հուռմ Սարգիս սարկավազը ընդօրինակել է (նոր գլուխի Գալլք վանքում) Բարսեղի «Հարցողաց գիրքը» (Ն. Ակինյան, Սիմեոն Պղնձաճանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն, Վիեննա, 1951, էջ 8):

նատուր: Կեսարացին պատասխանում է. «առանց ուսման է առ Աստուած սէրն, քանզի ոչ լուսոյ խնդալն և կենաց խնամածելն յայլմէ ուսաք և ոչ սիրել զծնունդս և սնուցանել այլ ուսոյց»⁶³:

Որկրամոլությունը, Կեսարացու համոզմամբ, հույժ դատապարտելի արատ է մարդկային կյանքում: Այսպիսին է մարդկանց հոգեբանությունը. «յորժամ որք փափկանայցեն և զցանկութիւնս որովայնի երանութիւնս սահմանեսցեն»⁶⁴: Յոփութեան, շվաշտութեան մեջ է անցնում հատկապես մեծահարուստ մարդկանց կյանքը, որոնք առ ոչինչ են համարում մարդկային ամեն մի սրբություն, «որք զվայելումն հեշտալեացն յառաջին բարութեանցն զընեն»⁶⁵: Կեսարացին նման մարդկանց մասին խղճմտանքի զգացումով գրում է հետևյալը. «յոժ հեծեմք ի վերա նոցա, զի ունայնութեանց զամենայն զկենցաղն ծախեն և աստուածացուցանեն զիրեանց ցանկութիւնն»⁶⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Կեսարացուն վրդովեցնողը որոշ խավի՛ քրիստոնեության հանդեպ ունեցած անտարբերությունն է, այն փաստը, որ հաճախ արարչի փոխարեն աստվածացվում ու պաշտվում է մարդկային կիրքը, սնտփի ցանկությունը և այլն:

Գատապարտելի սովորույթը, անհավատությունը կենցաղում այն աստիճան արմատավորված են, որ Կեսարացին անզամ մտավախություն ունի վերադառնալ վերջինիս: Նա գրում է. «Երկնչիմ, մի զուցէ, զոր քակեցարն, զնոյն երկիցիմք շինել և որով զընկերսն դատիմք զանձինս դատապարտեմք, կերպարանաւ աշխարհիս վարիմք և այլևայլ այլակերպիմք»⁶⁷:

Շուրջ երեք հարյուր վաթսուհից ավելի հարց է արծարծված Կեսարացու «Գիրք հարցողաց» աշխատությունում, որոնց առանձին-առանձին քննությունը մենագրական աշխատանք կպահանջեր: Դրանք խնդիրներ են, որոնք ամենասերտ կերպով առնչվում են նախ կյանքի ամենատարբեր բնագավառներին, բնութեան երկվույթներին, մարդկային հոգեբանության առանձնահատկություններին, գիտության այս կամ այն բնագավառի զարգացման մակարդակին և այլն: Նրանում մասնավորապես քննված են՝ երկյուղի զգացումը, «անզբաղ մտածութեանց» պատճառն ու հետևանքները.

⁶³ Ձեռ. № 5595, էջ 122ա:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 143բ:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 144ա:

ժուժկալությունը և խոհեմությունը իբրև կյանքի շափանիշ, ճաշն ու ընթրիքը հոգևոր հայեցությամբ, հոգևորականին վայելուչ տարազը, ամբարտավանությունն ու տրտունջով գործելը, մանկան ուղղելի սխալը, բժշկության կարևորությունն ու անկատար զարգացումը, ինչպես հանդիպել ընտանիքին և հարազատներին, «զինչ է սուրբն և զինչ՝ արդարն», «զինչ է սղծութիւն», «զինչ է պաշտան» և այլն:

«Գիրք հարցողացը» ըստ Կեսարացու մատենագրական ժառանգությանն ընդօրինակող գրիչներից մեկի բնութագրման՝ «գրեցաւ կանոնական Սահմանադրութիւն ուղղութեանցս յուսումն խրատու կարգաւորութեան վանականաց»⁶⁸, իսկ մի հիշատակագրության համաձայն՝ այն «գրեցաւ կանոնական Սահմանադրութիւն ուղղութեանցս յուսումն խրատու կարգաւորութեան վանականաց յարմարեալս եւ շարակարգեալ ի հոգիապայծառ եւ ի տիեզերալոյս վարդապետէ եւ ի մեծէ եպիսկոպոսէն Կեսարու Կապաղկացոյ սրբոյն Բարսղի, որ կուչի Հաբցողաց, զոր ետ զսա գրել Ստեփաննոս վարդապետն յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց»⁶⁹:

Կեսարացու գործերի՝ եկեղեցու համար ունեցած դերի զնահատման փորձ հայոց շրջանում եղել է տակավին միջնադարում: Ահա այդպիսի բնութագրումներից մեկը, որն առկա է Հակոբ կաթողիկոսի մեկնություններում. «Երանելի վարդապետս զանազան վարդապետութեամբ խրատէր զիր հօտացեալ հօտն, ի Հնոց և ի Նորոց կտակարանաց և կազմէր նոցա զեղ հոգևորական՝ առ ի բուժել զախտս բազմատեսակս ունակացեալս ի նոսա»⁷⁰:

* * *

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական հարուստ ժառանգության մեջ իր ընդդրկած հարցերի բազմազանությամբ ու խորությամբ բացառիկ արժեք ունի նրա «Ճառք վասն Վեցօրեայ արարչութեան» կամ, ինչպես ընդունված է գիտական գրականության մեջ, «Վեցօրեայ» երկասիրությունը⁷¹: Մատենագրարանի № 4150 գրչազրուժ պահպանվել է «Վեցօրեայ» ճառերի հետևյալ ստեղծագործական պատմությունը. Կեսարացին «որպէս էառ հրաման ի

68 Նույն տեղում, էջ 228ր:

69 «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմատի վանքի Մատենագրարանին», հ. Բ, կազմեցին Ն. Ալիսեան և Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1971, էջ 70:

70 Ձեռ. № 437, էջ 320ա:

71 «Վեցօրեայ», էջ 1—201:

տեսչեան գրել զՎեցարեա արարածս, անդէն, ասն, ի լերինն զհինգ արարար զքննութիւն Վեցարեին, ի տուէ և ի զիշերի, և յայլոց լուար, թէ յորժամ դարձան ի բաղաքն, յայնժամ սկսաւ նա գրել զմատեանս սուրբ, և յորժամ վճարեաց լի և առատ վարդապետութեամբ մինչ յակիրզն լինելութեան մարդոյն և խոստացաւ ասելով, թէ տացէ ինձ կենաց ժամանակ, որ տուողն է ամենայնի, ունիմ ասել լիով և վասն մարդոյն կազմութեան և բնութեան: Եւ հիւանդոս գրով մարմնով և բազմահոգ ոչ եղև յայն ժամանել, այլ վերափոխեցաւ առ Քրիստոս և լետ մահուան նորա ելից զայն պակասութիւն անդրանիկ հարազատ նորա Գրիգոր Նիսացի»⁷²: Ասվածը, հարկավ, ընկալում ենք իբրև «Վեցօրեայի» գրություն մասին պարզ տեղեկություն, բայց ոչ ժամանակի որոշման հաստատուն կովան:

Հայտնի է, որ Կեսարացին երկար ժամանակ ապրել է առանձնություն մեջ և զբաղվել առաջին հերթին ս. Գրքի ուսումնասիրությամբ ու մեկնությամբ: «Վեցօրեայի» ուսումնասիրությամբ այն սպավորությունն է ստեղծվում, որ ս. Գրքի համապատասխան հատվածի (Սնունդը) մանրախույզ քննությունից հետո է միայն հեղինակը ձեռնամուխ եղել իր նշանավոր ճառերի ստեղծմանը:

Վերոբերյալ տեղեկության մեջ, ի դեպ, որոշակի ասված է, որ Կեսարացին այն ավարտել է մահվանից քիչ առաջ, քանզի կամեցել է ձեռնարկել նախապես մտածված մեկ այլ գործ ևս, որը, բովանդակության իմաստով, լինելու էր «Վեցօրեայի» շարունակությունը, բայց մահը կանխել է ծրագիրը: Հայտնի է, որ Կեսարացին մահացել է 379 թվականի հունվարին, ուստի և «Վեցօրեայ»

72 Ձեռ. № 4150, էջ 61ա—բ, հմտ. ձեռ. № 3276, էջ 376բ, Հ. Տաշյան, նվ. աշխ., էջ 62, 232: Ժամանակ մատնացուցող ձեռագրական տեղեկություն է նաև Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառքստիւրում» (ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ 1272—1287 թթ.) պահպանված հետևյալ ինքնագիր վկայությունը. «Յաղագս Զ. օրեա աւուրց, զոր սասց ի զատկի տօնիք»: (Գ. Յովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969, էջ 210, հմտ. էջ 396 (ձեռ. էջ 976ա): «Վեցօրեայի», մանավանդ Գր. Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկասիրության ստեղծագործական պատմության առումով ուշագրավ է հետևյալը. ...«զպակասութիւն Վեցարեայ գրոցն, որ մնաց ի սրբոյն Բարսղէ հայրապետէն, վասն զի սուրբն Բարսեղ յոյժ աշխատէր յանել զգիրսն Վեցարեայցն վասն արարչութեան աստուծոյ... Բարսեղի մահացեալ... եւ Պետրոս փակակալն աղաչեաց զսուրբն Գրիգոր. հարազատական համարձակութեամբն ասաց թէ պարտ է քեզ լնուլ զպակասութիւն վաստակոց եղբոր մերոյ...» (Ձեռ. № 10326, էջ 259բ, հմտ. ձեռ. № 1879, էջ 200ա, 237բ, 270բ):

ճառերի ավարտման մոտավոր ժամանակ պետք է համարել 378 թվականը: Գրանով հասկանալի է դառնում «Վեցօրեայի» յոթներորդ ճառում առկա «վասն տկարութեան մարմնոյս իմոյ» արտահայտությունը⁷³:

Կեսարացին, ինչ խոսք, հրաշալի գիտեր ս. Գիրքը, եկեղեցական մատենագրությունն առհասարակ, հին հունական փիլիսոփայությունը և ընդհանրապես այն ամենը, ինչ հարկի էր Աթենքի ու Պոլսի համալսարանական շրջաններում: «Վեցօրեան» շարադրելիս, իր իսկ վկայությամբ, նա օգտվել է զանազան սկզբնաղբյուրներից⁷⁴, ամենից առաջ ս. Գրքից՝ հունարեն և եբրայերեն⁷⁵ խմբագրություններով, որտեղից կատարում է բազմաթիվ վկայակոչումներ:

Երկրորդ գրավոր աղբյուրը պետք է համարել «Բարոյախոս» ժողովածուն: Վերջինս իր բովանդակած զրույց-տաղկներով IV դարի ամենաշատ ընթերցվող գրքերից էր, և կենդանական աշխարհի մասին ունեցած տեղեկություններով «Վեցօրեան» շատ է հարազատ «Բարոյախոսին»⁷⁶:

73 «Վեցօրեայ», էջ 152: Հայտնի են բազմաթիվ վեցօրեաններ՝ զրված ս. Գրքի համապատասխան առասպելի հիմքի վրա կամ նմանությամբ (դրանց ամբողջական ցանկը տե՛ս «История русской литературы», М., 1941, էջ 199—200):

74 Վկայություններ կան նաև բանավոր սկզբնաղբյուրների մասին: Այսպես, օրինակ, ձկների և այլ կենդանիների մասին Կեսարացու տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը բանավոր զրույցներն են. «պատմեն որսորդը, որ ի Հնդկի ծովուն ունին միշտ դյատակս, զձկանց և զայլ ազգ կերպարանաց յայտ առնեն որսորդը, որ յնդկատացոց ծովուն աշխատին» (էջ 141) կամ. «լուայ յառնէ միոջէ, որ կայր ի սահմանս ծովու, ասէ, Երինոս անուն զեռուն մի փորրիկ անարգիկ է ի կղզին, ի մէջ ծովուն...» (էջ 150), «...և յորժամ հասանէ ժամանակ ծննդեանն առիծակորեանն՝ պատահէ մազլօքն զարգանց մօրն և իսանէ, որպէս պատմեն՝ որք տեղեակ են իրացն նորա» (էջ 192):

75 Նույն տեղում, էջ 76:

76 Քննությունը տե՛ս Н. Марр, Физиолог, армяно-грузинский извол. грузинские и армянские тексты (Т.—Р., т. VI, СПб., 1904). Ի միջի այլոց, «Վեցօրեայի» «Բարոյախոսի» հետ ունեցած առնչության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ Բարոնդ Կեսարացին վերջինիս հեղինակ է հիշվում մասամբ հունարեն, ինչպես նաև վրացերեն խմբագրություններում: Հայերեն ընթերցանականությունները, Ն. Մառի հավաստմամբ, մերթ անանուն են, երբեմն էլ հայտնի են Փիլագոսի հեղինակությամբ: (Н. Марр, նշվ. աշխ., էջ XL—XLI): «Վեցօրեան» նկատելի թեմատիկ ընդհանրություն ունի Արիստոտելի վերագրվող «Քուլթ առ Աղեքսանդրոս թագաւոր» իմաստասիրական աշխատության հետ: (Տե՛ս «Գաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1932, էջ 517—542): «Վե-

ընդհանուր առմամբ, դատելով «Վեցօրեայի» թեմատիկ լայն ընդգրկումից, կարելի է պնդել, որ վերջինիս համար սկզբնաղբյուր են հանդիսացել նաև փիլիսոփայական ու գեղարվեստական տասնյակ գործեր՝ սկսած Հոմերոսի «Իլիականից» մինչև Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան և ստորոգութեանց» երկը, ինչպես նաև բազմաթիվ դավանաբանական գործեր՝ ճառեր, մեկնություններ, թղթեր, խրատներ, որոնց Բարոնդ Կեսարացին կարող էր ծանոթանալ թե՛ ուսումնասիրության շրջանում և թե՛ արքեպիսկոպոսության տարիներին⁷⁷:

Կեսարացու մի տեղեկությունից պարզվում է, որ նա ինչ-ինչ հարցերի բնությունից առիթով դիմել է նույնիսկ այլալեզու (ասորերեն) «լուսավոր» ճառերի, խոսելով հոգմի մասին, նա գրում է. «Իսկ եթէ զինչ պատճառք իցեն երթեկի նորա ի վերայ ջուրցն երեսաց, ասեմ ոչ զիմ բանս՝ այլ զառն միոջ ասորոյ...: Ասաց զբանըս ի բարբառս լեզուին ասորաց լուսաւոր Եստիւֆ. քանզի, որպէս ասեն, մօտ է ասորի լեզու ի հերբայեցի, մանաւանդ ի միտս զրոց բանից»⁷⁸: Բայց, ինչպես և սպասելի էր, Կեսարացու եզրակացություն-հետևությունների հիմնական ելակետը ս. Գիրքն է, ուստի նա հավաստիացնում է, թե «ի մեր բանքս չիք ինչ մտացածին ստայօղ, վասն զի զաստուած դնեմք պատճառս ամենայնի»⁷⁹:

Ուշագրավ է, որ Կեսարացին բնության ամենաբազմազան առարկաների ու երևույթների հարատև փոփոխման, իր արտահայտությամբ՝ կերպարանափոխ լինելու երևույթը դիտում է ժամանակի ու տարածության փիլիսոփայական բմբռնման շրջանակներում: Նման բնույթի մի բացատրությունից հետո նա ավելացնում է. «Արդ, այսպէս բնութիւն իրաց՝ որ լինին ի ժամանակս. զի մինչ դեռ ի յառաջողմէն ընթանան՝ աճին և զարգանան, և իբրև զազարեն յաճմանէն՝ պակասեալ սպառին: Զի ինչ որ սկսանի և վարի ժամա-

ցօրեայի» որոշ հարցադրումների նմանությամբ (թեքստ նույնությամբ) ուշագրավ է Կեսարացու մի ճառը, որը ձեռագրերում հայտնի է «Արհնութիւն ջրոյ» խորագրով (ձեռ. № 4951, էջ 70ա—75բ), իսկ ընտանեկան, մասնավորապես ամուսինների իրավական որոշ նորմերի առանձին հատվածական նկարագրություններ բացարձակ հիշեցնում են նույն հեղինակի համանուն կանոնները: («Վեցօրեայ», էջ 151):

77 Ս. Նազարեթեան, Ակնարկ ս. Բարոնդի «Վեցօրեայի» վրայ, «Պատկեր», Կ. Պոլիս, 1893, № 19, էջ 445—446:

78 «Վեցօրեայ», էջ 35:

79 Նույն տեղում, էջ 52:

նակօք, լինել հաստատուն անշարժ և կալ մնալ առանց փոխման ոչ կարէ»⁸⁰:

«Վեցօրեայ» ճառերում արժարժվում են այնպիսի հարցեր, որոնց համար Քարսեղ Կեսարացու նախորդ և ժամանակակից գիտնականներից շատերն են պատասխան փնտրել: Կեսարացին նույնիսկ վկայակոչում է փիլիսոփայական ուղղություններ, որոնց հավասարապես հետաքրքրել են երկրի առաջացման, շարժվելու, անշարժության, ջրի, օդի, սյունների վրա հենվելու ժամանակի առասպելախառը ենթադրություն-պնդումները: Տրված պատասխանություններից և ոչ մեկում չգտնելով առաջադրված հարցերի համոզիչ բացատրություններ, նա տալիս է հետևյալ գիտա-փիլիսոփայական մեկնությունը. «Եւ ամենայն ինչ, որ ունի ծանրութիւն, ծանրութիւն իւր ձգիչ նորուն է ի խոնարհն, եթէ քար և եթէ փայտ և ամենայն ինչ՝ որ նմանութիւն երկրի ունի, առ երկիր ձգի իջանել. այսպիսի ծանրութիւն ունի երկիր, և սոքիմք հաստատեալ կայ»⁸¹: Ճիշտ չէր լինի կարծել, թե այս և շատ այլ գիտական բացատրությունների առաջին հեղինակը Քարսեղ Կեսարացին է, թեև «Վեցօրեայ» ճառերում նա անընդհատ բանավիճում է բնափիլիսոփայության հարցերով զբաղվող զանազան ուղղությունների հետևությունների դեմ: Քայց ինքնին կարեւոր է այն փաստը, որ ժամանակի գիտական բանավեճերի պայմաններում էլ քննվող խնդրի ճշմարտամտ պատասխանը տալիս է Քարսեղ Կեսարացին:

Չարի և բարու փիլիսոփայական խնդիրը շատ է զբաղեցրել հին հունական փիլիսոփա-մտածողներին: Կեսարացին նույնպես անդրադարձել է տվյալ հարցին: Հիմնավոր է նրա հարցադրումը. եթե շարիքը ո՛չ աստվածային է և ո՛չ էլ ինքնակա, ինչպես կարծում են շատերը, ապա «ուստի՞» եղև: Նա մերժում է այն միտքը, թե «կենդանի է շարն բնութեամբ»: Եվ դա բացատրում է հետևյալ կերպ. «Եւ մեք մի՞ կարծեսցուք՝ եթէ արտաբոյ կամաց մերոց իցեն շարիքն, և մի՞ վրիպեսցուք՝ եթէ յառաջագոյն լեալ իցէ: Քանզի իւրաքանչիւր որ ի մէնջ գիտէ, թէ շարութիւն իւրոց կամացն է, և կարծիք մեղացն՝ զոր ածէ մարդ զմտալ՝ են հակառակորդ բարեաց, որ լինին ի ծուլութենէ ոգւոցն, որ ախորժեն զշարիս»⁸²: Հեղինակը, փաստորեն, առաջադրում է երկու էական հարց. ա) շարիքը աստ-

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 19:

⁸² Նույն տեղում, էջ 32:

վածային չէ, և բացառվում է դրա գոյությունը մարդկային միջավայրից դուրս. բ) մարդը շարիք է դործում «ի ծուլութենէ»:

Քարսեղ Կեսարացին շրջապատի բուսա-կենդանական աշխարհի ուշադիր քննությամբ բացում է վերջինիս շատ գաղտնիքներ: Բնությունը հավասարապես սնուցողն է մարդկանց և առհասարակ կենդանական աշխարհի համար հույժ պիտանի բազմաթիվ ծառերի, ծաղիկների (որոնք «յափրացուցիչք ցաւոց մերոց» են), ցորենի, բազմատեսակ խոտաբույսերի, այդ թվում նաև այնպիսի բուսատեսակների, որոնք մահաբեր են մեր կյանքի համար: Սակայն մարդը, ըստ Կեսարացու, որպես բանական արարած, պարտավոր է գիտություն փորձով, բնական երևույթների բավարար գիտելիքներով ու բանական իմացությամբ կենսապահպանման համար խիստ անհրաժեշտ ցորենը տարբերել նույն հողից ծնվող վնասակար խոտաբույսերից: Նա գրում է. «բայց դու բանիւղ և գիտութեամբդ՝ զոր ունիս, մարթես զգուշանալ ի վնասակարացն»⁸³: Վնասակար կարծվածներն էլ երբեմն անփոխարինելի դեղամիջոց են առանձին հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար. «Եւ նոյնք որք վնասակարք կարծին, երբէք երբէք և մեզ ի պէտս գտանին. զի մանրագորաւ բազում անգամ բժիշկք բուն ածեն այնոցիկ՝ որոց բուն հատեալ իցէ յաւաց. և կաթամբ մեկնիտովն արմատոյ զխիթս կարեօրս զհիւանդաց դարձուցանեն յախտից, և կոնիտովն արմատովըն զշրջեալ ուղիղ և զխելս ուղղեն և եղբորոս արմատովն զհինօրեայ զցաւսն ցածուցանեն»⁸⁴:

«Վեցօրեան» հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ է պահպանել Հին Արևելքի մասին: Այդ հաղորդումներն այսօր անառարկելի սկզբնաղբյուր չլինելով հանդերձ, նկատառելի են թե՛ հեղինակի աշխարհագրական իմացության գնահատման և թե՛ որոշ գետերի, ծովերի, լճերի, կղզիների (առանձին տարածքների) ու տեղանունների հետ կապված ալլազան հարցերի ուսումնասիրության առումով:

Քարսեղ Կեսարացին անդրադառնում է ջրագոյացման, գոլորշիացման, խոնավության և այլ բնական երևույթների հետ կապված ամենաբազմազան հարցերի, տալով հիմնականում պատճառաբանված բացատրություններ: Հույն իմաստուններից շատերը, ըստ Կեսարացու, պնդում են թե «արեգական ոչ է ջերմութիւն», ուստի և

⁸³ Նույն տեղում, էջ 89:

⁸⁴ Նույն տեղում, հմտ. էջ 103:

բացատում են նրանով պայմանավորված ջրագոլորշիացման երե-
վույթը: Նրա համոզմամբ՝ արևի «ջերմութիւն իցէ արարեալ բնու-
թեամբ», բայց միաժամանակ ինքն էլ համամիտ է հույն իմաս-
տունների հետ և գտնում է, որ արեգակը տեղից-տեղ է փոխվում՝
ձմեռ ժամանակ հարավային կողմ շարժվում, իսկ «ի ժամանակս
ամարայնոյ»՝ հյուսիս: Դրան զուգահեռ՝ նա բացատրում է ջրագո-
լորշիացման երևույթը և ծովերի աղիությունը՝ կապված դարձյալ
արևի հետ: «Քանզի արեգակն է պարզիչ ջուրց ծովու, զթեթնն և
զնուրբսն և զքաղցունսն ձգէ առնու տապովն իւրով, և զթանձրունսն
և զծանունսն, այսինքն զմրբեալն և զպղտորեալն անզրէն թողու,
և որ անզրէն մեկնեալ մնան, են աղիքն և դառիքն»⁸⁵: Քննադատե-
լով այն թյուր բացատրությունը, թե վերև բարձրացող (գոլորշիա-
ցող) ջրերը «հոգևորք են», իսկ ներքևում, երկրային մասում մնա-
ցածները՝ «ժանտք և գարշելիք», Կեսարացին գրում է. «Այլ մեք
զջուրս՝ ջուրս ասեմք, և այնպէս գիտեմք զնոսա՝ որպէս իւրեանց
բնութիւն իսկ պահանջէ, և որպէս մեկնեացն կալ ի վերոյ և ի ներ-
քոյ, նոյնպէս և իմաստուր զնոսա»⁸⁶: Ինքնին ուշագրավ է այն փաս-
տը, որ նա իրերի, առարկաների էությունը փորձում է բնությամբ
բացատրել:

IV դարում, երբ ճշգրիտ գիտությունների զարգացման մակար-
դակը հնարավորություն չէր ընձեռում տալու բազմաթիվ բնական
երևույթների գիտական բացատրությունը, Կեսարացին վերապատ-
մում է երկնային մարմինների (արև, լուսին, աստղեր) փոփոխու-
թյամբ եղանակը գուշակելու ժամանակի պատկերացումները: Այս-
պես, օրինակ, արեմուտքում ամպի առկայությունը անձրևի նշան է,
ընկալվել, երկնքի երեկոյան կարմիր ամպածածկույթը՝ պարզ ե-
ղանակի, առավոտյան ամպաշղարշը՝ անձրևի և այլն. «Եւ յորժամ
ջուրք բակ ունիցի լուսինն ամպոց, և ունիցի մոռլլ զարեգակն ամ-
պոց, ջուրք բաղումք յօղոց յերկիր առաքին կամ զարամուր փքոց և
զղառնաշունչ բքոց ամբոխելոց յայտ առնեն»⁸⁷: Լուսնի «աճիլն և
ի մաշիլն» նույնպես պայմանավորում է եղանակի սպասվող փո-
փոխություն: Լուսնի երեքօրյա պարզությունը նա համարում է վը-
ճիտ եղանակի նախանշան, իսկ «յորժամ ի մահիկ եղջերսն զնշա-
նակ կարմրութեան կամ զմթարութիւն ունիցի՝ մթութիւն, ջուրք բա-

85 Նույն տեղում, էջ 59:

86 Նույն տեղում, էջ 63:

87 Նույն տեղում, էջ 115:

զումք յամպոց յերկիր առաքին, և հարաւ յորդաշունչ բոնութեամբ
յօղս բարբառի»⁸⁸:

Բուսա-կենդանական աշխարհի համար արևի ջերմության բա-
ցառիկ կարևորությունն ընդունելով հանդերձ, նա հարցը սպառված
չի համարում և, շարունակելով պրպտումները, նույնանման հատ-
կանիչ է վերագրում նաև լուսնին: Կեսարացին համոզիչ պատճա-
ռաբանությամբ ցույց է տալիս, որ լուսնափոխությունները ան-
պայմանորեն իրենց դրական ազդեցությունն են թողնում բույսերի
ու կենդանիների զարգացման վրա. «Ի փոփոխմունսն, որ լինին ի
լուսնի, անասունք զլրութիւն առնուն, և տունկք օգնականութիւն
գտանեն աճման սննդեան իւրեանց. քանզի ի մաշիլն այլազգի գը-
տանին, և ընդ աճիլն այլազգ փոփոխին»⁸⁹: Լուսնի՝ բնության վրա
ազդելու, կենսաբանական փոփոխություններ հարկադրելու հատ-
կանիչը պայմանավորված է նրա ջերմությամբ և խոնավությամբ.
«Քանզի լուսինն ի ջերմութեան է և ի խոնաութեան է ունի խառնուած»⁹⁰:

Կեսարացու այս բնույթի բացատրությունները բնության երե-
վույթների մեկնություններ լինելով հանդերձ՝ ունեն ավելի առօրյա
ու գործնական նպատակ: Դրանց իմացությունը անհրաժեշտ է, որ-
պեսզի նավավարը յխարխափի ծովի անհունում, ճանապարհորդը
անպատեհ հեղանակին ճամփա շրնկնի, «և մշակն զգուշացի՝ յա-
ռաջագոյն սերմանել զսերմանիսն և տնկել զտունկս ի պատշաճ
ժամանակի»⁹¹:

«Վեցօրեայում» քննադատվում է այն պատկերացումը, թե աստ-
ղերը զանազան կերպարանքներ են ընդունում, անընդհատ շարժ-
ման մեջ են, ընդ որում՝ մի մասը արագընթաց է, մյուս մասը՝ հա-
մեմատաբար դանդաղաշարժ «և, որպէս ասեն, զօրութիւն իմն մեծ
ունին զնացք նոցա, և ծննդաբաշխ ծննդոց կազմեն»⁹²: Ավելին,
ոմանք աստղերին «բարի» և «շար» հատկանիշներ են վերագրում՝
գրանց վերապահելով մարդկային ճակատագրի տնօրինման գոր-
ծում էական դեր: Այս և նման առիթներով Կեսարացու զժգոհու-
թյունը միանգամայն հասկանալի է. քրիստոնեություն ջերմեռանդ

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում, էջ 132:

90 Նույն տեղում:

91 Նույն տեղում, էջ 116:

92 Նույն տեղում, էջ 121:

պաշտպանը «անհամ պատմություն» է համարում այն ամենը, ինչը հեթանոսական է և անհարիր ս. Գրքի մեկնությունը: Սակայն հավատարիքների, արմատավորված ու տարածված սովորությունների ուսումնասիրման գործում դրանք կարևոր հազորդումներ են:

«Վեցօրեայում», թեև ոչ ընդարձակ, բայց կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել ժամանակի հասարակության բարքերի, նախասիրությունների, սովորությունների ու բարոյական ըմբռնումների մասին. «Ազդի ազգի տեսիլք մոլեգիքն լինին ի քաղաքս բազումս,—գրում է Կեսարացին,—և յայդուէ մինչև ցերեկոյ միտ եղեալ պշուցեալ հային իբրև ի դարման իմն և ի կերակուր աշաց ցանկութեամբք բնակիչք նոցա, և լսել անդադար զձայնս աղտեղի երգոց՝ որ ընուն արկանեն ի լսելիս նոցա զյիշատակս բազմաց աղտեղութեանց, որ մտանեն բունեն յըշտեմարանս սրտից և մտաց և այնպէս անյագ են լսել զլուրն վնասակար»⁹³: Այս և նման հազորդումները նա բերում է սոսկ քննադատության, դատափետանքի առումով, և դա հասկանալի է: Սակայն վկայակոչված հատվածից տեղեկանում ենք, որ IV դարում Արևելքում կային քաղաքներ, որոնցում առավտից ուղ երեկո հնչում էին երգն ու երաժշտությունը (արքեպիսկոպոսի «աղտեղի երգոց» բնորոշումը միայն աշխարհիկ երգին կարող էր վերաբերվել), և որ ականատես ամբոխը սրտի և մտքի անհագ լարումով էր ունկնդրում այդ երգը: Կեսարացին շարունակում է. «Եւ կէսքն զշահ ևս վաճառացն, զոր ժողովեն միշտ ի հրապարակաց, թողուն և երթան անդր դատարկանան, և կէսքն՝ զգործ արուեստից, որ գտանեն զդարման կենաց իւրեանց»⁹⁴: Այստեղ խոսքը, հարկավ, վերաբերում է նյութական միջոցների տեր վաճառաշահ և արհեստավոր այն խավերին, որոնք ժամանակ էին հատկացնում հաճելի հանգստի, առավելապես գուսանական երաժշտության ունկնդրման համար: Ընդ որում՝ այդ երգը այնքան հարգի է, որ «այլք, որ ոչ էին անդր մօտ, երանի ևս տան բազմամբոխ ժողովոցն՝ որ երթեալ կցորդեալ կոպնեալ կան առ վնասակարսն»⁹⁵:

Բարսեղ Կեսարացին որքան էլ ջանում է հավատացնել, թե «գուսանութիւնն իւրովք պատիր արուեստիք զապականութեան նըշանակ գործէ ի տեսողս իւր»⁹⁶, այդուամենայնիվ, երբեմն ինքն էլ է

93 Նույն տեղում, էջ 66:

94 Նույն տեղում:

95 Նույն տեղում:

96 Նույն տեղում:

տարվում երգ-երաժշտությամբ, առավել ևս՝ պարով: Գուսանական երգերին տված նրա «ձայնք երգչացն պէսպէս նուագովք զեղզեղեալք» բնորոշումը լավագույն ապացույցն է այդ երգերից ստացած իր տպավորության և ինքնաբերաբար արտահայտված համակրանքի: Իր տպավորության մասին է վկայում նաև հետևյալը. «Եւ յորժամ ցնծոյաքն և տաիղքն բարբառեսցին, առաւել ևս յաթիոս և յակճիոս կան ընկճեալք, զի զօրինակ կերպարանաց նոցա նկարեսցեն յանձինս իւրեանց»⁹⁷:

«Վեցօրեայում» հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել՝ կապված ժողովրդական տոնախմբությունների հետ: Կեսարացին թեև որևէ անուն չի տալիս, այդուամենայնիվ, դրանք ընդհանուր ճանաչում գտած տոներ էին, որոնք նույնիսկ այն ժամանակ սոսկ անվամբ էին հոգևոր: Իրականում դրանք երգի, երաժշտության, հնարամտությունների դրսևորման բացօդյա հանդեսներ էին: Այսպես, օրինակ, նա գրում է. «...կէսքն զերիվարս զայրացուցեալս զկծեցուցեալս արշաւեն յասպարիսի, զի և այնու պատրաստեսցեն զբօսուսցեն զմիտս ժողովրդոցն ի հանդէս պէսպէս խաղուց տեսանելոյ»⁹⁸: Տակավին այսօր էլ կան գյուղեր, որոնցում վարդավառի տոներ նշվում է խանդավառությամբ, ուր տիրապետողը երգն է, երաժշտությունը, ինքնամոռաց պարը և ճիշտ Կեսարացու նկարագրած ցուցադրական ձիավարությունը, հնարամտության դրսևորումը և այլն:

Կեսարացին բանաստեղծական պատկերավորությամբ է նկարագրում ծաղկազարդ բնությունը. «Զի գունակ գունակ ծաղկովք զարդարեալ է առհասարակ ամենայն երկիր, և հարկանին ի նոցանէ երփն երփն զեղեցկութիւնք, որոց ոչ կարեն նմանեցուցանել նարօտաներկք իւրեանց ճարտար արուեստադիտութեամբն: Եւ ունին իւրաբանչիւր ծաղիկքն ազգի ազգի հոտ անուշութեան, և են խնկիչք և ուրախարարք ամենայն հոտոտելեաց»⁹⁹: Զարմանալին, սակայն, այն է, որ հրաշք բնության, բուսական աշխարհի ծնունդն ու զոյությունը արարչին վերագրելով հանդերձ, ինքը՝ Կեսարացին է բացում դրա գաղտնիքը, ոչ սովորական, բայց շատ բնական հատկությունները, դրանց պատճառաբանվածությունը: Յորենը, բացատրում է նա, ծնկակապ ունի, որպեսզի կարողանա պահել հասկի ծանրու-

97 Նույն տեղում:

98 Նույն տեղում, էջ 67:

99 Նույն տեղում, էջ 102:

թյունը, հասկն էլ իր հերթին, պատված է քիստով, որ կուր չլինի «սերմնաբաղ թուղուններին»: Մինչդեռ վարսակը այդ ամենի կարիքը չունի, «բանդի շիբ ծանրութիւն ի գլուխ նորա»¹⁰⁰: Առաջին հայացքից աննշան թվացող այս բնույթի պատճառաբանումները, որոնք հաճախ են հանդիպում «Վեցօրեայում», ամենեին էլ առօրյա նկատողութիւններ չեն, այլ հետեանք են հեղինակի բնազգացողութեան, ավելի ճիշտ՝ բնութեան խոր իմացութեան:

Բարսեղ Կեսարացին շրջապատող իրականութեան մասին խորհած իր դատողութիւնները, մեկնութիւնները, բուսակենդանական աշխարհի դարգացման ներքին պատճառաբանվածութեան բացատրութիւնները մատուցում է իբրև արարողի մտածութեան արդյունք, ինքը ջանալով հանդես գալ այդ ամենը պարզապես ունկնդրին վերապատմողի դերում: Եվ դա հասկանալի է. «Վեցօրեայ» ճառերը սկզբնապես քրիստոնեական տարածումը խթանելու, ուղիղ հավատի երկրպագուների թիվը ստվարացնելու գործնական նպատակ են ունեցել, մանավանդ որ՝ պաշտոնական քրիստոնեութիւնը ընդամենը 60—70 տարվա պատմութիւն ունեւր: Ահա թե ինչու նա դավանութեան խնդիրներին ոչ լավատեղյակ, թերևս անհաղորդ, մասսաներին եկեղեցու հարկի տակ հատված առ հատված կարգում, զուցե և հանպատրաստից ասում էր «Վեցօրեայ» ճառերը¹⁰¹, բացահայտելով անբացատրելի-անիմանալի բնութեան զաղանիքները որպես եզակի արարչութեան արդյունք, որին, առավել քան ունկնդիրները, հավատում էր ինքը՝ հեղինակը: Նա առանձին գոհունակութեամբ ու վստահութեամբ է արտահայտվում իրեն ունկնդրող «սքանչելի ժողովրդոց» մասին, «որ սիրով և ախորժելով լսելեաց ընդունին զճառս բազցունս, որ պատմին վասն զարմանալեաց գործոց աստուածութեանն»¹⁰²:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 88:

¹⁰¹ Նման եկեղեցուական հիմք են տալիս «Վեցօրեայում» հանդիպող այսօրինակ արտահայտութիւնները. «և լսողացն ի շահ օգտութեան» (էջ 18), «այլ այս՝ որ ընդ ձեզ խօսիմք» (էջ 22), «իւր այսուհետև և լսող պատրաստական բանին՝ զոր ճատնմք», «և ես գոհանամ զայնմանէ՝ որ ետ ինձ գմատակարարութիւն սակաւ բանիցս, որ եղև բաւական լսելեաց ձերոց» (էջ 136):

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 154: Հնարավոր է, արդյոք, մտածողը պատկերացում կազմել սոցիալական այն խավի մասին, որը օրերով ունկնդրում էր Բարսեղ Կեսարացուն: Այս իմաստով կարևոր է Կեսարացու մի դիտողութիւնը: Խոսելով լուսնի կրած փոփոխութիւնների մասին, նա գրում է. «չկայ ինչ հարկ ի վերայ մուծանել ի խորին պատմութիւնսն զսելիս ռամիկ մարզկան. զի մի անդր մտանելովն անազանել գտանիցիմք ի ճառիս՝ զոր արկեալ էաք» (էջ 114): Ընդգծված

«Վեցօրեայի» քննութիւնը ցույց է տալիս, որ Կեսարացին հոգեբանական շատ նուրբ դիտակետով է մոտենում այս կամ այն խնդրին, միանգամայն սովորական համարվող առօրյա երևույթի կամ կենդանական էություն մասին խոսելիս երբեմն մատնացուցում է բուրբուրվի նոր երանգ, հենց զբանով էլ շահելով ունկնդրի վստահութիւնը: Այսպես, օրինակ, ամենքին է հայտնի, որ ծովերում, զետերում և այլուր ապրում են բազմատեսակ կենդանիներ, այդ թվում նաև ձկներ, Կեսարացին չի սահմանափակվում նշվածով, այլ ավելացնում է. որոճալը ձկներին ընդհանրապես հատուկ չէ, բայց կան ձկնատեսակներ, օրինակ, «սկարոս» անվանվածը, որոնց հատուկ է հիշյալ հատկանիշը: Բնութեան ամենատես ու ամենազոր արարիչը կենդանիներին օժտել է կենսապահպանման և համապատասխան անհրաժեշտ միջոցներով: Ձկներն ունեն խիստ սուր առամներ, որպեսզի ջրային պայմաններում կարողանան արագ մանրել և ուտել մամուր, խոտը, ավազը, զանազան մանր ձկները և այլն: «Ոստրէոս» կոչված ծովակենդանին բնութիւնից օժտված է խեցեմորթ պաշտպանական պատյանով, որի դեմ անզոր են ամենազորեղ զաղաններն անգամ: Կամ ծովային մեկ այլ կենդանի՝ «պոզիպոզեսը», ընդունակ է պատահած քար ու խարակի զույնն ընդունել և դյուրին ճանապարհով որս հայթայթել: «Եքինոս» ծովային թռչունը ծովի անդորրն ու սպասվող փոթորիկը զուշակելու հատկութիւն ունի և «վարդապետ լինի ցածութեան և ամբոխելոյ ծովուն նաւավարաց՝ որ միշտ շրջին ի նոսա»¹⁰³:

Կեսարացին պատշաճ պատկերացում ունի կենդանական աշխարհի կենսաբանական առանձնահատկութիւնների մասին: Նա կենդանիների ֆիզիկական տվյալների ներգաշնակութիւնը բացատրում է կենսապահպանման գործոններով: Ուղտը երկար պարանոց ունի, որպեսզի կարողանա երկար ոտքերի պատճառով զետնից կտրվածութիւնը հաղթահարել և անհրաժեշտ բուսական կեր հայթայթել, Կենդանիների մոտ խիստ զարգացած է և էական դեր է խաղում բնազգը: Գառները, օրինակ, հոտի մեջ մշտապես ճանաչում են մայրական ձայնը, ստինքը, անգամ կաթի համը: Ըստ Կեսարացու՝ այլ կերպ անհնարին է պատկերացնել, որովհետև իր տե-

միաբը, թերևս, ցույց է տալիս, որ ունկնդիրները հիմնականում եղել են «ռամիկ մարդիկ»:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 150:

սակի մեջ կատարյալ պետք է լինի այն ամենը, ինչ արարչագործության արդյունք է:

Բազմախորհուրդ բնության հրաշալիքների բացահայտմամբ ունկնդրին գրավելով, նա շանում է ի խրատ ցույց ղնել. «Եւ այսպիսի տամ քեզ խրատ, զի խորագիտութիւն խնցղեանոյն առ ի հնարս հաճոյից և գործոց արդարութեան առցես, և մի առ ի մեղանշել ընկերին. քանզի խնցղեանոյ նման է, որ նենդութեամբ մերձենայցէ առ մերձաւորսն, և ընդ միամիտ ընկերին նենգաւ և մանկաւ զնայցէ, և ընդ շար Կղբօրն ուրախ լինիցի ոտնհարութեամբ»¹⁰⁴: Կեսարացիին խորհուրդ է տալիս առհասարակ հեռու մնալ այն ամենից, ինչը շարիք կարող է ստեղծել մարդկանց համար, ինչը թեկուզ աննշան չափով մոտեցնում է անաշխատ կյանքին, «զի լաւ է աղքատութիւն, որ սակաւիկ ինչ ունիցի արդարութեամբ, քան զամենայն մեծութիւնս և զփափկութիւնս՝ զոր մեղօք ոք և անօրէնութեամբ ունիցի»¹⁰⁵:

Կեսարացիին չի շրջանցել մարդկանց մեջ գոյություն ունեցող իրական, կարելի է ասել՝ սոցիալական հարաբերությունները: Նա ուղղակի գրում է. «մինն առնու ինչ որ ոչ իւր իցէ՝ յաղքատոյ անտի, և առնէ յաւելուած ի վերայ մթերից իւրոց, և դարձեալ մեան ևս ըստ նորին նմանութեան՝ որ քան զնա հարստագոյն իցէն՝ դայ հասանէ բռնաբար ի վերայ նորա, և հանէ զառ և զաւարն՝ որ յայլոց յափբշտակեալ է. և անդ է տեսանել շար քան ըզլարս, և ազատ քան զազաս, որ զմիմեամբք ելեալ խաղայցեն»¹⁰⁶:

Նա երբեմն քննության առարկա է դարձնում առանձին հոգեբանական խնդիրներ և անում ուսանելի հետևություններ: Նա զըտնում է, որ հաճախ խաբուսիկ ու ապակողմնորոշող է մարդու արտաքինը, ուստի և չի կարելի մարդկանց մասին դատել, ելնելով սոսկ արտաքին տվյալներից, որովհետև խոհեմ, պատկառազու և միայն բարին հիշեցնող արտաքինի տակ երբեմն թաքնված է լինում նողկալի ներքին: «Պողիպոզես» կոչված ծովային կենդանին կարող է ընդունել պատահած խարակի գույնը, «այսպէս են և մար-

104 Նույն տեղում, էջ 144:

105 Նույն տեղում: Այս իմաստով հետաքրքիր է այն զուգահեռը, որ Կեսարացիին անցկացնում է միմյանցով կերակրվող ձկների ու սոցիալական տարբեր խավի մարդկանց միջև: «Եւ որպէս նրեի մեզ,—գրում է նա,— ի մարդիկ ըստ նմին օրինակի զորժ գործին ըստ կամաց մերոց, զի որ տնանկն է ի մէջ՝ հարստին կայ ի ծառայութիւն» (էջ 143):

106 Նույն տեղում, էջ 143:

դիկ, որ թագուցանեն զնենգութիւնն, զոր ունին՝ բարի կերպարանօք, զոր ցուցանեն, և խաբեն շրջեն զմիտս այլոց իւրեանց յեղջեղով խորհրդովքն»¹⁰⁷: Նա, ավելի մասնավորեցնելով խնդիրը, զըտնում է, որ հարափոխ է մարդկային խառնվածքը և երբեք չի մնում միևնույն խորհրդին կամ պայմանավորվածությանը: Մարդիկ սըրբի մտտ սուրբ են ձևանում, շարագործի մոտ՝ հաղորդակից շարիքին և առհասարակ ընդունակ են ըստ պատեհություն կերպարանափոխվել: Անիրավությունը, վնասակարն ու խորամանկությունն այն աստիճան տարածված են և արմատավորված, որ նույնիսկ անհրնարին է զգուշանալ. «զի իբրև հանդերձ զգեցեալ ունին զբարեկամութիւն ի վերայ խորհրդոց շարեաց՝ որ կան ի սիրտս նոցայ»¹⁰⁸: Բայց մնում է. «փախիցուք այսուհետև յամենայն կեղծաւոր խորամանկութեանց, և յամենայն կերպարանաւոր նենգաւորութեանց, և հաստատեալ կացցուք ի ստոյգ ճշմարտութեան, և յանպաճոյճ միամտութեան: Խորամանկութիւն օձից բարք են»¹⁰⁹:

Մարդու մեջ մարդկայինը վեր հանելու, աշխատասիրություն արմատավորելու նպատակով նա մատնացույց է անում մրջյունի բացառիկ ջանասիրությունը («Եւ նմանեցուք զոնէ մրջեանն, որ ամառաբնույն պատրաստէ աշխատութեամբ զհամբարս ձմերայնոյ»¹¹⁰), վկայակոչում միմյանց օգնելու զեղեցիկ հատկություն ունեցող թռչունների, որոնք անհամեմատ բարի են ու ընկերասեր, քան այն մարդատյացները, «որ փակեն զգուրս ընդդէմ օտարաց, և ոչ կամին ընդունել ընդ յարկաւ զազգակիցս իւրեանց ի ժամանակ ձմերայնոյ, զոնէ զիշերի իմիք տակաւ»¹¹¹:

«Վեցօրեայ» ճառերում էական տեղ է հատկացվում ժամանակի մարդու ու մարդկային փոխհարաբերությունների այլևայլ կողմերի բացահայտմանը: Այլ հարց է, թե նա պատկերավորման ինչ միջոցների է դիմում, բայց միակ նպատակն է մարդ էակին, լինի թագավոր, սովորական մահկանացու, տեսնել վեհ ու կատարյալ: Ուստի ի ցույց է դնում, կատարյալ հիացմունքով դրվատում մեղուների միաբանությունը. «քանզի ի միասին կեան, և ի միասին զընան, միանգամայն ժողովին, և միանգամայն թռչին, և միագործ ճեպեալ վաստակեն համօրէն: Եւ մեծ քան զամենայն այս է, զը

107 Նույն տեղում, էջ 144—145:

108 Նույն տեղում, էջ 145:

109 Նույն տեղում:

110 Նույն տեղում, էջ 187:

111 Նույն տեղում, էջ 168:

ընդ իշխանաւ և ընդ առաջնորդաւ են. և ոչ մատչին ի գործ, և ոչ իշխեն երթալ ծաղկաբաղ ի մարգս, մինչև տեսցին զթուշուն թագաւորն իրեանց սկսեալ ի գործ վաստակոյն իրեանց»¹¹²:

Կեսարացիին տառացիորեն դժգոհում է ժամանակի թագավորներից և թագավորի ընտրութեան ընդունված կարգից: Ահա թե ինչու է վեր հանվում մեղունների փութաջան աշխատանքը, մայր մեղունների էական դերը, որոնք «ոչ որպէս առ մեզս (ոչ մեզ մոտ եղած թագավորների պես) անարժան գործք գործին, զի առանց քըննելոյ և ընտրելոյ կացուցանեմք մերով ընտրութեամբ մեզ իշխանօրէն»¹¹³: Ավելին, նա քննադատում և մերժում է ժառանգաբար՝ հորից ցորդի թագավոր ճանաչելու ընդունված կարգը և առավել ևս այն երևույթը, որ նրանք շատ հաճախ պաշտամունք են դարձնում սնտրի ցանկութունը և, ի վերջո, կործանվում նույն կրքից¹¹⁴:

Չպետք է մոռանալ, որ ոչ Բարսեղ Կեսարացիին էր պատմիչ և ոչ էլ «Վեցօրեան» ժամանակագրական հաջորդականութեամբ շարադրված պատմական գործ: Ուստի և վերոհիշյալ վկայութուններում առկա է առաջին հերթին մի պարզ նպատակ՝ անգոսնել վատը և բարին սրբագործել: Ահա թե ինչու զրանցում բնավ չկան տեղալնացում, ժամանակագրական որևէ սահմանազատում-մասնավորեցում, պատմական անձի հիշատակում և այլն:

* * *

Վկայութուններ կան այն մասին, որ քրիստոնեության սկզբնավորման ու տարածման շրջաններում եկեղեցու սպասավոր էին դառնում նաև այնպիսի անձիք, որոնք փաստորեն վատահաղորդ էին քրիստոնեության խնդիրներին, ուստի և անհրաժեշտ էր պարզեցնել, մեկնել ս. Գրոց և եկեղեցական մատենագիրներին որոշ գործերի իմաստն ու նշանակությունը: Պատահում էր այնպես, որ երբեմն սխալ, անընդունելի, ունկնդրին մոլորեցնող մեկնություններ էլ էին լինում: Ահա թե ինչու Կեսարացիին անհրաժեշտ է համարել հանդես գալ նաև մեկնություններով: Խոսելով սաղմոսների մասին, նա գրում է. «Սաղմոս սիրոյ ժողովարան, միութիւն ժողովեցելոցն, թշնամեցելոցն հաշտարան, քանզի ո՞րք թշնամի համբերել կարասցէ, ընդ որում՝ զմինն առաքեաց Աստուած զճայն որպէսզի զմեծ բարեացն սէր սաղմոսիւ տա...»¹¹⁵: Ավելին, սաղ-

112 Նույն տեղում, էջ 164:

113 Նույն տեղում:

114 Նույն տեղում:

115 Ձեռ. № 2549, էջ 140ա:

մոսով, ըստ Կեսարացու, ունկնդիրը ուսանում է քաջութուն, վայելչութուն, ողջախոհություն, իմաստություն և այլն:

Կեսարացու մեկնություններում բազմիցս սրբագործվում ու խրախուսվում է միմյանց սիրելու, նեցուկ լինելու, նյութական օգնություն ցույց տալու և, որ կարևորն է՝ համոզմունքով, դավանանքով եղբայրանալու, անհնչք դառնալու և աղքատասիրության հայտնի պատվիրանը. «Սիրեսցես զընկեր քո և վաճառեա զքո գոյսն և սուր աղքատաց»¹¹⁶ և մանավանդ՝ «ոչ գնալ ի խորհուրդս ամբարըշտաց, ոչ կալ ի ճանապարհի մեղաւորաց, ոչ նստել յաթոս ժանդից»¹¹⁷:

Կեսարացիին չի բավականանում հայտնի դրույթների կրկնութեամբ, այլ մերկացնում է կյանքի հոռի կողմերը, քննադատում անխոհեմ բարքերը: Նպատակը դարձյալ մեկ է՝ մարդկանց ուսուցանել լինել առաքինի, հետևել անարատ կենցաղի, չնմանվել նրանց, որոնք, հրապարակներով շրջելով, ողջախոհ մարդկանց պատմում են իրենց ամոթալի գործերը և անպատվության ախտը հրամցնում են որպես առաքինության երաշխիք¹¹⁸: Բարսեղ Կեսարացիին բարոյական անկումը նույնացնում է ժանտախտ հիվանդության հետ և ընդգծում վերջինիս ընդարձակ սահմանները: Նման դեպքերում նրա դատողություններն ընկալվում են իբրև ժամանակի հասարակական փոխհարաբերություն-բարքերն արտացոլող հավաստի վկայություններ: Ի դեպ, այս իմաստով նկատելի եզր կա նրա ճառերի և մեկնությունների մեջ. տարբերությունը հիմնականում այն է, որ երկրորդում ավելի է ընդգծված հեղինակի դաստիարակչական նպատակադրումը: Ճառերի նմանութեամբ, այստեղ էլ Կեսարացիին վերապատմում է երգ-երաժշտութեամբ, մարդահամարաբանություններով համեմված տոնախմբությունների մասին: Նա գրում է. «Երգք և արբեցութիւնք և գարշելի պատմութիւնք ընդ բոզս ըմբելով և ընդ նմին ծիծաղելով... առնոյն մեղս, բոցակիզեալք լինին»¹¹⁹:

Բարսեղ Կեսարացիին նման վկայություն է բերում և խստագույնս դատապարտում այն նպատակով, որ կարողանա իրական հողի վրա կառուցել և ունկնդրին հասցնել իր բարոյա-խրատական եզրահանգումը՝ մեկնության բուն նպատակը. «Արդ մի նստցիս

116 Նույն տեղում, էջ 142բ:

117 Նույն տեղում, էջ 143ա:

118 Նույն տեղում, էջ 145ա:

119 Նույն տեղում, էջ 145բ:

յաթոս ժանդից և մի ընկալցիս աթոռակցութիւն մարդկան ապականացուցաց և ժանդացուցանողաց, և մի յամեցես ի շարութեան խորհուրդան»¹²⁰:

Ըստ Կեսարացու, առաջին հերթին պետք է հոգ տանել սեփական անձր հոգևոր անաղարտութեանն անհարիր զանազան ախտերից բուժելու մասին և, հարկավ, առմիշտ մոռանալ աշխարհիկն ու մարմնականը: Այսպես, օրինակ, նա գրում է. «զանձինս մեր բժըշկեսցուք և զմարմնոյ խնամս իւրաքանչիւր ոք ի բաց թողցուք»¹²¹:

Բարսեղ Կեսարացու մեկնությունները, անտարակույս, գործնական խնդիր էին միտում: Նա բազմաթիվ բացատրություններով ցույց է տալիս, որ հավատ հասկացությունը չափազանց կարևոր օղակ է մարդկանց մերձեցման, անկեղծ բարեկամացման և մտերիմ փոխհարաբերությունների արմատավորման համար¹²²: Հնարավոր շարաշահումը կանխելու նպատակով հատկապես նա ընդգծում է այն միտքը, որ խոսքը ոչ թե «երկրաշափական հարկաւորութեամբք» ձնշող, այլ «հոգւոյն զօրութեամբք» գործող հավատի մասին է: Նրա այս և նման շատ գիտողությունները IV դարում միանգամայն իրական հոգ ունեին:

Կեսարացու գործերի միջնադարյան հայազգի ընդօրինակողներն ամենից բարձր են գնահատել նրա խրատաբանական-ուսուցողական գիտողությունները՝ ուղղված մարդկային խառնվածքի առանձին թույլ կողմերին ու բանական որոշ անկատարելություններ: Նման մեկնություններից մեկում բնաբան է ընդունվում «լուեցոյ զլեզու քո ի շարութեանէ» իմաստալից արտահայտությունը, «քանզի,—բացատրում է հայ մեկնիչը,—բուռն և բազմադիմի են մեղք ներգործեալ ի լեզուոյն. բարկութիւն, ցանկութիւն, կեղծաւորութիւն, անիրաւութիւն, խաբէութիւն... շարաբանութիւնք, պերճաբանութիւնք, յիմարաբանութիւնք, անուղալք, բանսարկութիւնք, զատարկարանութիւնք...»¹²³: Լեզուն առավել վտանգավոր ու անտանելի է, երբ շար շրջապատում է գտնվում: Նույն լեզվով են արտասանվում օրհնություն և անեծք¹²⁴: Հետևությունը համահնչուն է վերոհիշյալ բնաբանին՝ մարդկային լեզվամտածողությունը շարին շժառայեցնել, այլ առաջնորդվել առողջ ու անքն բանականությամբ:

120 Նույն տեղում, էջ 145բ—146ա:

121 Նույն տեղում, էջ 154ա:

122 Նույն տեղում, էջ 158ա—163ա:

123 Ձեռ. № 4150, էջ 127բ—128ա:

124 Նույն տեղում, էջ 128բ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վաղ շրջանի մատենագիրների մեկնությունները և դավանաբանական գործերը բովանդակության և, մանավանդ, եզրահանգման առումով շատ են մոտ և որոշ իմաստով նույնանում են: Կեսարացու ամենատարածված և հայ մատենագիրների կողմից բազմիցս հիշատակվող դավանաբանական երկասիրությունը Ապոլինարի հետ ունեցած հայտնի վիճաբանությունն է «ի մարմնաւորութիւն Փրկչին» թեմայի շուրջ¹²⁵, որտեղ արժարժված են Քրիստոսի մարդկային բնույթի ու հատկության (մարդկային միտք, մտածություն, մոռացում, անգիտանալ), հոգևոր և մարմնեղեն գոյացության, տեսանելիության, երկվության, մարմնական զգայունության, մահվան ֆիզիկական երևույթի գնահատման ու այլ դավանաբանական, փիլիսոփայական խնդիրներ:

Քրեթե բոլոր ելակետային հարցերում բանավիճող կողմերի մոտ տարակարծություն կա: Սակայն ուշագրավն այն է, որ Կեսարացին հակառակորդի դեմ պայքարում է նրա իսկ տված զենքով՝ հակասությունը ու միևնույն խնդրի շուրջ ունեցած շատաճառաբանված տարակարծությամբ:

Այսպես, օրինակ, Բարսեղի այն հարցին, թե՞ Քրիստոսը «անձնավո՞ր մարմին էր, եթէ առանց հոգւոյ», Ապոլինարը պատասխանում է՝ հոգևոր, բայց առանց հոգու, որին և հետևում է Բարսեղի հետևյալ տրամաբանական հարցադրում-պատասխանը. «Եւ զի՞ա՞րդ հոգևորն ոչ ունէր հոգի»¹²⁶:

Նույնպիսի հակասություն է հայտնաբերում Կեսարացին աստծո տեսանելիության և անտես լինելու մասին Ապոլինարի դատողություններում: Վերջինս պնդում է, որ աստված բնությամբ անտեսանելի է, բայց միաժամանակ գտնում, որ «Աստուած բանն ինքն ի վերայ երկրի երեցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ»¹²⁷: Կեսարացին բացատրում է, որ բնությամբ անտեսանելի մարմնի երևալն ու անձի շրջելը ինքնին անհնարին են: Նույն ժխտողական բացատրության մեջ առկա են նաև իր հետևությունները քննվող և հարակից խնդիրների շուրջ:

Յկեղեցական մատենագրության մեջ վեճերի առիթ է հանդիսացել հետևյալ հարցը՝ Մարիամը մա՞րդ ծնեց, թե՞ աստված: Կե-

125 Տե՛ս «Կնիք հաւատոյ», էջ 84—98, հմմտ. ձեռ. № 5595, էջ 327բ—333բ, ձեռ. № 2549, էջ 177բ—183բ:

126 Նույն տեղում, էջ 84:

127 Նույն տեղում, էջ 85:

սարացու ելակետն այն է, որ Քրիստոսը սոսկ մարդ չէր, այլ «աստուած մարդացեալ»¹²⁸: Մարդացյալ ըմբռնումը նա բացատրում է մարդկանց նկատմամբ Քրիստոսի բացառիկ նվիրվածութեամբ, որը և, ի վերջո, հանգեցրեց ի սեր մարդկանց խաշվելուն: Աստծո բնութիւնն այսպես է բացատրում Կեսարացին. «Մենայն ի Մարիամայ չուրթին ի նորա բնութենէն ոչ էր Աստուած բնաբար, այլ միաւորութեամբն տնօրէնութեանն»¹²⁹: Կեսարացու համոզմամբ՝ Քրիստոս-աստված հոգու և մարմնի միացութիւնն էր՝ ծնված Մարիամից. «միացեալ Աստուած բանն ողորջ և մարմնոյ՝ ծնաւ Աստուած և մարդ ի ձեռն կնոջ»¹³⁰: Փաստորեն նա պաշտպանում է Քրիստոսի մարդ-աստված լինելու այն տեսակետը, որը շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո որակիվեց քաղկեդոնականութիւն¹³¹:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական հարուստ ժառանգութեան մեջ զգալի թիվ են կազմում զավանաբանական գործերը, որոնցից է նաև «Յաղագս ապաշխարութեան»¹³² ճառը, ուր հեղինակը քրննում է մեղքի և ապաշխարութեան հասկացութիւնները: Նրա համոզմամբ՝ «ի մարդկան ոչ որ անմեղ, որում վկայի թէ մեղս ոչ արար»¹³³: Բայց ուրախալին այն է, որ ամենահարատև ու չլվացվող մեղքն անզամ ցանկութեան պարագայում ենթակա է վերացման: Կեսարացին գրում է. «Եթէ իցեն մեղքն ձեր որպէս անլուսնալի գոյնք, եթէ լուսաչիբ փոփոխի ի մաքրութիւն ձեան»¹³⁴: Գերազանցելի, բոլոր պարագաներում, այն է, որ յուրաբանչուր որ գիտակցի և ինքը հանդես գա իր իսկ մեղքերը դատապարտողի դերում, քանզի երբեմն պատահում է այնպես, որ «ոչ տեսանեմք զգերանն յական մերում, զշիւղ յայլոյ ածեն մազ դատաստանն իւր իբրև զատար»¹³⁵: Այնուհետև Կեսարացին հիմնավոր վկայութիւններով բացահայտում է ապաշխարութեան էական նշանակութիւնը զավանանքի հարցում:

128 Նույն տեղում, էջ 87:

129 Նույն տեղում, էջ 91:

130 Նույն տեղում, էջ 93:

131 Եթե, իհարկե, մեզ հասած տեքստն իբր որ նախնական է, իսկ զբոլորն ու գրառումը՝ ստուգապատումս:

132 Ձեռ. № 5595, էջ 254ա—264բ:

133 Նույն տեղում, էջ 254ա:

134 Նույն տեղում, էջ 254ա—բ:

135 Նույն տեղում, էջ 255ա:

Վկաների ու նահատակների վարուց նկատմամբ Կեսարացին, հասկանալի պատճառներով, առանձնակի հետաքրքրութիւն է ցուցաբերում իր ողջ գործունեութեան ընթացքում: Ձեռագրերից մեկում հետևյալ կերպ է գնահատվում Կեսարացու, այսպես ասած, վկայասիրութիւնը. «Մեծն ամենայն հայրապետաց և վկայասէրն Բասիլիոս յամենայնի հնարէր անյազ զինքն ցուցանել ի վկայական պատուասիրութիւն»¹³⁶: Նահատակների անօրինակ քաջութիւնների, ճշմարիտ հավատասիրութեան դաստիարակչական-ուսուցողական նշանակութիւնը լավագոյնս բնութարակչական-ուսուցողական նշանակութիւնը լավագոյնս բնութարկված է Կեսարացու «Ի քառասուն վկայան»¹³⁷ գործում: «Մեր յիշեսցուք զառաքինութիւն արանցն ժողովելոցս և առնթեր եղելոցս, և իբրև զէմ յանդիման սոցա ածելով զգործս նոցա՝ շարժեսցուք առ ի նմանութիւնս նոցա զերիտասարգս և բնտանեղոյնս, նոցա արասցուք զյաւժարութիւնս, քանզի այս է մարտիրոսաց գովութիւն առ ի յառաքինութիւն միխիթարութեան ձգեալ զժողովեալսս»¹³⁸, — գրում է նա: Ընդհատ այս սկզբունքով է նա բացահայտում բազում արանց հիշարժան գործերը, որոնցից շատերը եկեղեցու համար սրբացած անուններ են:

Կեսարացին պատկերավորութեան նպատակով նրանց հիշարժան գործերին զուգահեռ նկարագրում է նաև արտաքինը: Ամենից առաջ, ըստ նրա, հասակով, կեցվածքով էլ նրանք նկատելի տարբերիչ գծեր ունեին մնացածներից և «վասն առաքինութեան», պատերազմող հմտութեան և անձի քաջութեան «պատիւ ունէին ի թագաւորացն»¹³⁹: Սա, անշուշտ, հետաքրքիր հոգեբանական մոտեցում է: Թագավոր հասկացութիւնը ուսմիկ մարդու համար ուներ մի առանձին երանգ, և այդ փաստը միանգամայն պատեհ առիթով է օգտագործում Կեսարացին: Այլապես ինչպես բացատրել այն երեւոյթը, որ եկեղեցու համար հիշելի անուն լինելու փաստին զուգահեռ, նա միաժամանակ նշում է թագավորներին դուր գալու նրանց արտոնյալ հնարավորութիւնը: Նպատակը դարձյալ մեկ է՝ համոզել պատճառաբանութիւններով ունկնդիրներին նպատակամղելի հետեւելու այդ առաքինի արանց, նրանց նմանութեամբ հավատի անաղարտութեան համար մարտնչելու:

136 Ձեռ. № 4150, էջ 82ա:

137 Ձեռ. № 5595, էջ 370ա—376բ, հմտ. ձեռ. № 948, էջ 261ա—270բ:

138 Նույն տեղում, էջ 370բ:

139 Նույն տեղում, էջ 371ա:

Կեսարացին երբեմն ընդհատելով իր վկայարանական վերապատմում-բացատրությունները, տալիս է ժամանակի եկեղեցու դժվարին կացություն չհամառոտ բնութագրերը: «Հուրն պատրաստ էր,—գրում է նա,—սուրն սրեալ էր, խաչ կանգնեալ էր խորխորատըն, անին՝ քուրքն. ոմանք փախչէին, իսկ ոմանք խոնարհէին, ոմանք զըրուէին¹⁴⁰, իսկ ոմանք յառաջ քան զփորձն՝ միայն ի սպառնալեանցն սարսէին»¹⁴¹ և այլն: Նման դժվարություններ չհիշեցումը, անկասկած, միաժամանակ օգնում է ունկնդրի համար լիարժեք դարձնելու մարտիրոսվածների անձնուրաց սխրանքն ու հիշարժան գործերը:

Քառասուն արանց անմարդկային տառապանքները Կեսարացին նկարագրում է ամենայն մանրամասնությամբ: Բնության անավոր սառնամանիքին, «կակուղ բնություն» ունեցող գետերի քարանձան սառցակալմանը նա հակադրում է հենց այդ պայմաններում հավատի համար տառապող մարդկանց աննախագույն անվերժառնությունը: Տանջանքը, սառցի վրա բռկոտն քայլելը փութի շէ, քանզի «զոհանամք զքէն տէր, ասեն, զի ընդ հանդերձիս ընդ այսմիկ զմեզս ի բաց մերկանամք, բայց զի վասն աւձին զգեցաք՝ վասն Քրիստոսի մերկացուք»¹⁴²:

Ժողովրդի ուրախություն հասկացություն զնահատման տեսակետից ուսանելի շատ բան կա Կեսարացու «ի Գորդիոս վկայ»¹⁴³ խորագրերը կրող վկայարանական ճառում: Ըստ Կեսարացու՝ ժողովուրդը լիարժեք ուրախանում է «լիշատական արդարոց»¹⁴⁴: Ընթերցողին որոշ դժվարությունների նախապատրաստելու նպատակով նա ակնարկում է քրիստոնեության տարածումն արգելակող առնթներ գործոնները. «առնթեր կայ երկրազորութեան անբերութիւն, վաճառականութեան՝ նաւարեկութիւն, ամուսնութեան՝ այրութիւն, մանկասընութեանց՝ անզորութիւն»¹⁴⁵:

Կեսարացին իր բազմաթիվ թղթերում, ճառերում և այլուր խըստազույնս դատապարտում է դավանանքի հարցերում հստակ կողմնորոշում չունենալը: Քննվող գործում ևս նա առ մարդն ուղղված նմանօրինակ խնդրանք ունի՝ «ով մարդ, կամ ի գեհնէն զարհուրե-

140 Բառս զժվարընթեանելի է:
 141 Ձեռ. № 5595, էջ 371բ:
 142 Նույն տեղում, էջ 373բ:
 143 Նույն տեղում, էջ 376բ—381բ, հմմտ. ձեռ. № 2549, էջ 230բ—247բ:
 144 Նույն տեղում, էջ 377ա:
 145 Նույն տեղում, էջ 380ա:

ցիր և կամ արքայութեան փափագեա. մի՛ անպատուէր զկոշումնս, մի՛ ասէր կալ զիս հրաժարեալ»¹⁴⁶:

Բարսեղ Կեսարացու վարքագրական թեմայով գրված մեկ այլ ճառում՝ «ի վկա Յուդիտայ»¹⁴⁷, պատմվում է հավատի անաղարտության համար ցուցաբերված կանացի անօրինակ զրկանքների մասին «ի ժամանակի հալածանացն»: «Նրանելին ի կանայս Յուդիտայ,—գրում է նա,—եթէ կին կոչել վայելուչ իցէ զնա, զմեծ բնութիւնսն անձինն, քան զկանանց բնութիւն, որ գտկարութիւն ծածկեաց»¹⁴⁸: Քաղաքի հեղինակավոր անձանցից կազմված մեղադրող խումբը, սիրաշահված (կաշառված) դատավորների և վկաների ստվար բազմությունը, կնոջ նկատմամբ գործադրվող ամենանվաստացուցիչ ու անմարդկային միջոցներն անգամ անկարող են գրտնըվում: Ավելին, այդ ոչ կանացի բնություն ունեցող Յուդիտայի նկատմամբ որքան շատացնում են արհամիիրքն ու ծաղրածանակը, այնքան նա վստահ ու աներեր է դառնում: Այսպես, օրինակ, «իսկ նա առ ոչինչ այնպէս ըստ կենացն վայելչութեան ճեպովն ընթանայր իբրև ի բոցն յայն եկն դիմաւք և ձեռով և զորս բարբառէրն ծաղկեալ զուարթութեամբ անձինն զուարճացեալ երևելով մաղթէր զմերձակայ կանայսն մի ինչ հեշտանալ յերևելիսս և կամ երկնչել, որք յաղագս բարեպաշտութեան վտանգը, և մի զբնութեան զտկարութիւն պատճառել ի նմին զանգուածոյ ասելով՝ արանցն եմք ըստ պատկերի աստուծոյ եղեաք»¹⁴⁹: Կեսարացին այնուհետև պատմում է ներկա գտնվողներից շատերի կարեկցանքի մասին, ինչպես նաև սրբացած կնոջ մահվան ու թաղման մանրամասները:

Նշված պատմությունը վերաշարագրելիս ի՞նչ նպատակ է հետապնդում Կեսարացին, Հարցի պատասխանը առկա է նույն ճառում՝ արանց և կանանց ուղղված Կեսարացու հետևյալ վկայությունում. «Արք, մի հաւանիք քան զկանայս կրտսերագոյնք երևել առ ի բարեպաշտութիւն, կանայք, մի վերջանայք յարիւնակէն, այլ առանց բաղբաղելոյ զբարեպաշտութիւն ընկալարուք գործով զփորձ առեալ, զի ոչ ինչ զձեզ առ բարեացն նուագութիւն խափանէ բնութիւնդ»¹⁵⁰:

146 Նույն տեղում, էջ 381ա:
 147 Նույն տեղում, էջ 361ա—370ա:
 148 Նույն տեղում, էջ 361ա:
 149 Նույն տեղում, էջ 362ա:
 150 Նույն տեղում, էջ 362բ:

* * *

Բարսեղ Կեսարացին, որպես եկեղեցական նշանավոր գործիչ, բնականաբար, պիտի մտահոգվեր եկեղեցական անհրաժեշտ պարտականություններ սահմանող կանոնների ստեղծմամբ, որովհետև դրանց հարկավորությունը զգում էր իր իրավասություն տակ գրեթե նրվող ու ազդեցության ոլորտներն ընդգրկած եկեղեցին: IV դարում եկեղեցին անհամեմատ ընդհանրական էր, քան հաջորդ հարյուրամյակում և նրանից հետո, ուստի Կեսարացու կանոնները գրվում էին ոչ միայն Կապադովկիայի, Պոնտոսի ու Հայքի, այլև IV դարի ողջ Արևելքի նշանավոր եկեղեցիների ընձեռած նյութի վրա, որոնց ներքին անցուղարձին և իրավական նորմերին լավատեղյակ էր հեղինակը¹⁵¹: Կանոններից մեկում Կեսարացին խստագույնս զգուշացնում է ձեռնադրությունը և առհասարակ սեփական նախասիրությունն արհեստականորեն շարատարել այլոց, այլ այն խարսխել կամավորության սկզբունքի վրա, քանզի «կանոնք եկեղեցույ ոչ ներեցին յայսպիսի ինչ իրս յանդգնել»¹⁵²:

Նա հոգևոր ծառայություն ունեցող անձանց հատուկ կանոնով պատվիրում է մնալ վայելուչ բարձրության վրա, երբեք չընկնել պատվաբեր աստիճանից, այլուպես մեկ անգամ սայթաքածը, դարտուղի ճանապարհ ոտք դրած անձը հատուկ պատժի է արժանի և ոչ թե ժողովրդի հետ ունենալիք նոր հաղորդություն¹⁵³:

Եթե եկեղեցու գրականագրություններից որևէ մեկը մինչամուսնական մտերիմ փոխհարաբերության մեջ է որևէ աղջկա հետ, ապա այդպիսին, ընդհանուրի հավանության արժանացած կանոնի համաձայն, «զտարի մի արգելեալ լիցի ի գրակարդացութենէ, որպէս գողացեալ զհարսանիսն՝ դադարեսցէ ի սպասաւորութենէ: Սոյն արինակ և ի վերայ սարկաւազացն եղիցի»¹⁵⁴:

Որոշ պարագաներում խիստ շեն դատապարտվում և ներման են արժանանում, այսպես կոչված, միջին ծառայության անձանց հանցանքները: Սարկավազները, երեցները և այլք, օրինակ, երբ

151 Կեսարացու կանոնների բնական-համեմատական հրատարակությունը տե՛ս «Կանոնագիրք հայոց», աշխատասիրությունը Վազգեն Հակոբյանի, հ. Ա, էջ 329—362, հ. Բ, էջ 101—180: Կեսարացու կանոնագրի Սանահնում (Նորաշեն վանքում) ընդօրինակված մի օրինակի հիշատակարանը տե՛ս Ս. Զալալեանց, ձեռագրահրատարակություն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, էջ 42—43:

152 «Կանոնագիրք հայոց», հ. Ա, էջ 341:

153 Նույն տեղում, էջ 347:

154 Նույն տեղում, էջ 352:

հանցանք են գործում և իրենք են խոստովանում կատարվածի մասին, ապա նրանց ներումն է շնորհվում, հակառակ պարագայում «այսպիսիքն ջնջեալ եղիցին յաշտիճանէն»¹⁵⁵: Պատիժներից խրատագույնը, թերևս, սահմանված է հավատուրացյների համար. նրանք մարդիկ, ըստ Բարսեղ Կեսարացու, պարտավոր են ամբողջ կյանքում «լալ և խոստովանել և ի ժամանակի ելից իւրոց յաշխարհէս արժանասցի սուրբ հաղորդութեանն»¹⁵⁶:

Հոգևոր ծառայություն նախընտրած անձը, որ պարտավոր է իր վարք-վարվեցողությամբ այլոց օրինակ հանդիսանալ, հատուկ կանոնով դատապարտվում է վատարարո կենցաղի, գողության, ստախոսության կամ նույնիսկ անհարկի վկայության պարագայում¹⁵⁷:

Կայուն են և ոչ հարափոխ եկեղեցական պաշտոնավարության ընդունված նորմերը, համընդհանուր ճանաչում գտած ձեռնադրության կարգն ու վերանայելի, երբեմն էլ երկակի որոշման հնարավորություն ընձեռող կետերը: Բացառվում, մերժվում են երկու տարբեր գրադմունքների, մանավանդ հավատքով ղանազանվող նախասիրությունների որոշ հակադիր-շահախնդրական համատեղումը առավել ևս եկեղեցու սպասավոր անձանց համար, ուստի և «քահանայ որ զաշխարհական գործով զբաղի և ոչ կայ զգոյշ տանից և պաշտամանց, ունելով բարեխաւս զսուրբ մարտիրոսան, եղիցի նա որպէս հեթանոսն»¹⁵⁸: Կեսարացին կանոն առ կանոն սահմանում է սպասավոր անձանց անելիքները, գործունեության ոլորտները, քանզի սպասավորը «միջնորդ է ընդ Աստուած և ընդ մարդիկ, և կապող և արձակող յերկինս և յերկրի. և զի մարդիկ յերեսս հային և պատուեն, իսկ Աստուած՝ ի սիրտն, զի դարատաւոր անասունն ոչ ընկալաւ Աստուած ի հաճոյս իւր, ապա որչափ ևս առաւել զմարդ անարժան...»¹⁵⁹:

Ժամանակի մարդկային փոխհարաբերությունների ու սոցիալատնտեսական նորմերի գնահատման առումով ևս անսպառ նյութ կա քննվող կանոններում, թեև դրանք առաջին հերթին եկեղեցական անհրաժեշտությամբ էին ստեղծվել և այդ շրջանի անձանց օգտագործմանն էին ի սպաս դրված: Կեսարացին հատուկ կանոններ ունի եկեղեցական անձնակազմի կենցաղի, կաշառակերության, գո-

155 Նույն տեղում:

156 Նույն տեղում, էջ 353:

157 Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 104:

158 Նույն տեղում, էջ 105:

159 Նույն տեղում, էջ 106:

դուրբյան, մարդասպանության, բնտանեկան անհավատարմության, նյութական ակնկալության, զբաղմունքի շարաշահման, պսակադրության և այլնի մասին:

Կան կանոնախմբեր, որոնք յուրահատուկ պատիժ են սահմանում ժողովրդի մեջ գոյատևող հեթանոսական հավատի մնացուկների դեմ և որոշակի պատկերացում են տալիս վերջինիս տարածվածության չափի մասին: Նման կանոններից մեկում խոսվում է «կախարդաց կամ զեղատուաց» մասին և սահմանվում համապատասխան վճիռ¹⁶⁰:

Կեսարացու կանոնները, հարկավ, ունեին դաստիարակչական մեծ ու կարևոր նշանակություն, որը, սակայն, խարսխված էր համապատասխան պատժամիջոցի վրա: Կարևորն այն է, որ հիմնական շեշտը դրվում է դաստիարակության կարևորության վրա, ուստի և արվում է հնարավորը, որպեսզի կանոնի խստությունից հարկադրված՝ մարդիկ նոր շարիք չգործեն: Այսպես, օրինակ, «Եթէ որ ի կախարդաց կամ ի զեղատուաց յապաշխարութիւն զան, արժան է յորդորել ի հաւատս, զի մէ՛ ի խստութենէ կանոնաց զարհուրեալ անդրէ՛ն զառնայցեն ի նոյն շարիս, բայց զորչմ գիցեն ի ճակատն և յուսն և ի ձեռսն և ի ծունդսն խաշանիշ»¹⁶¹: Կան կանոններ, որոնք կոչված են քրիստոնեական մեղք հասկացությամբ դատապարտելու ամենաաննշան զանցանքն անդամ: Ըստ Կեսարացու՝ եթե մեկը այլոց հանցանքներին (մեղքերին) նախապես տեղյակ է և չի ուղղում կամ հանդիմանում ողջախոհ բանականությանը, ապա ինքն էլ մեղսակից է կատարվածին և պետք է պատժվի: Նա գրում է. «Եթէ որ եթող եղբար իւրում և յետ անցեալ իրացն նախատեսցէ իբրև նշաւակելով, և նա իբրև զանգուի և զխանդացող ի շարիս որոշեսցի շարաթ մի»¹⁶²:

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում Բարսեղ Կեսարացու այն կանոնները, որոնք շեն մասնավորեցվում կոնկրետ միջավայրով և վերաբերում են բնտանիքին, ամուսնությանը, ժամանակի բարոյական ըմբռնումներին, ընդհանրապես մարդկային փոխհարաբերությանն ու գործող տնտեսական նորմերին:

Եկեղեցին ընդունում էր համաձայնությամբ պայմանավորված ամուսնությունը, իսկ հակառակ պարագայում «եթէ որ ապականես-

160 Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 351:

161 Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 102:

162 Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 356—357:

ցէ զէջ յանկարծարէն՝ մահապարտութեան դատաստան ընկալցի»¹⁶³: Նույն կանոնում հեղինակը արտակարգ զգուշություն է պահանջում գործը քննելիս և նախապես հիշեցնում է զգաստանալ այն հնարավոր կետերից, որոնք նման զեպքերում կարող են թյուրիմացության առիթ հանդիսանալ, այսինքն՝ առաջնորդվել ոչ թե երևույթի թվացական կողմով ու անկարևորությամբ, այլ, եթե անհրաժեշտ է, ժամանակի որոշ հատվածում սպասել և վերջնականապես ճշտել գործի բուն էությունը և չափանիշ ընդունել այն:

Բարսեղ Կեսարացիի կանոններից մեկում պատմում է երրորդ և նույնիսկ չորրորդ անգամ ամուսնանալու տարածված սովորույթի մասին, որը, ըստ ոմանց, էր «ոչ շնութիւն, այլ բազում ամուսնութիւն»¹⁶⁴: Կեսարացու վկայության համաձայն՝ թեև եկեղեցին այդպիսի ամուսնությունների հետ հաշվի չէր նստում, այդուամենայնիվ կարգ կար «զանպիսիսն ոչ աւտարացուցանել յԱստուծոյ եկեղեցոյ, այլ լոկ արժանաւորք լիցին ի պաշտամանն արտաքոյ եկեղեցոյ և ի հազորդութենէն հեռի եղիցին. և այսպէս ցուցցեն զվրտուղ ապաշխարութեան յանձինս իւրեանց, յետ ժժ ամի կացցեն ի տեղի հազորդոցան»¹⁶⁵: Եկեղեցու նման ներողամտությունը, թրվում է, բացատրելի է նշված երևույթի տարածվածությամբ, ժողովրդի մեջ ունեցած խոր արմատներով ու համակրողների թվական գերազանցությամբ:

Ամուսինների փոխհարաբերության, միմյանց նկատմամբ ունեցած իրավունքի դնահատման առումով ուշադրության է արժանի Կեսարացու մի կանոնը, որ ասվում է, որ բաժանված ամուսինները սահմանված տույժը կրելուց հետո, փոխադարձ համաձայնության պարագայում, եթե կամենան կրկին ամուսնանալ, ապա «այրբն ունի իշխանութիւն զկինն մերժել, իսկ կինն ոչ ունի իշխանութիւն ի վերայ անն»¹⁶⁶:

Հայրական իրավունքի պատկերն է առկա Կեսարացու մեկ այլ կանոնում, որի համաձայն՝ «խոկ աղջիկ որ թէ արտաքոյ կամաց հար իւրոյ այլում հետեւեսցի՝ ի պոռնկութիւն համարեալ է»¹⁶⁷: Ավելին, հոր և աղջկա հետագա հաշտության պարագայում անգամ եկեղեցին անզիջող է և հազորդակցության շի ընդունում:

163 Նույն տեղում, էջ 350, հմմտ. հ. Բ, էջ 101:

164 Նույն տեղում, էջ 337:

165 Նույն տեղում, էջ 337—338:

166 Նույն տեղում, էջ 346:

167 Նույն տեղում, էջ 347—348:

Մնողները հավասարապես պատասխանատու են զավակներին վատ վարքի, այլասերվածության համար առավել ևս այն դեպքում, երբ միտումնավոր կերպով փորձում են ծածկել «զաւակաց պղծութիւնը»: Ասվածը հավաստող կանոնում կարդում ենք. «Մընաղք եթէ զիրեանց զաւակաց պղծութիւն տեսանեն եւ ծածկեն վասն ամաթոյ եւ վասն աւգտի անձանց, շարիք նոցա ի գլուխ նոցա եղիցին եւ է ամ ապաշխարեսցեն, բայց վարդապետն իշխան լիցի կարճել զկարգն»¹⁶⁸:

Կեսարացիին հատուկ կանոնով զգուշացնում և սահմանազատում է օրինական ամուսնությունը հանցավոր կապից, մարմնական փոխհարաբերությունից: Ամուսնական հարաբերության մեջ լինելու պարագայում նոր կապի հաստատումը միանգամայն դատապարտելի է: Նման դեպքերում, համապատասխան կանոնի համաձայն, միաբանությունն է խրախուսվում նախկին ամուսինների միջև և անբարոյականություն որակվում յուրաքանչյուր շպտաճառաբանված նոր կապ¹⁶⁹:

Անբարոյականություն է համարվում օտրկամարտի և առհասարակ քրիստոնյա անձի մտերմությունը անհավատի՝ հեթանոսի հետ, որը և մերժում է եկեղեցին: Նման մարդկանց փրկության միակ ելքը երկարատև ապաշխարությունն է, որոնք անվամբ քրիստոսասեր են, բայց գործով վերջինիս են թշնամանում¹⁷⁰:

Գատապարտելի են ոչ միայն ամուսնական կապի պայմաններում այլոց հետ հարաբերության մեջ լինելը, այլև սնտոի ցանկություններ պայմանավորված ամուսնալքությունը, իսկ այնուհետև նախկին հարաբերությանը վերադառնալու յուրաքանչյուր փորձ¹⁷¹:

Կեսարացու կանոնների ուշադիր քննությունից պարզվում է, որ հեղինակը հաշվառել է առօրյա կյանքում հանդիպող օրինաչափ և հազվադեպ բոլոր նորմերը և կանոններ սահմանել յուրաքանչյուր աննշան, բայց դատապարտելի զանցանքի համար: Հասկանալի է, երբ հատուկ կանոնով դատապարտվում է կանխամտածված անբարոյականությունը, բայց այլ բան է, երբ մեկը կապի մեջ է ընկնում իր կամքից անկախ: Կեսարացիին նման դեպքերն հաշվառող հատուկ կանոն ունի, ուր ասված է. «Որ առ հարկի պտուկու-

168 Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 111:
 169 Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 343—344:
 170 Նույն տեղում, էջ 349:
 171 Նույն տեղում:

թիւնք ինչ գործիցին՝ առանց պատժապարտութեան եղիցին, քանզի ոչ ի կամաց եղեւ, այլ ակամայ»¹⁷²:

Նույնպիսի սկզբունքային զանազանություն է սահմանվում կանխամտածված, դիտավորյալ սպանություն և ակամա, դիպվածով մարդասպան դառնալու միջև: Ակամա սպանություն է, ըստ Կեսարացու, երբ մեկը, ասենք, ծառի պտղին քար նետելով՝ պատահաբար մարդ է սպանում, ամենևին չկանխատեսելով, որ նույն ծառի վրա, հովանու տակ կամ ծառից ոչ հեռու մարդ կարող էր լինել: Բայց ինքնին հանցանք է և բնավ արդարացման եզր չունի, երբ մեկը քարով, երկավթով, սրով և նման միջոցներով զազանաբար մարդ է սպանում. սա արդեն ավազակություն է և խստագույնս դատապարտելի¹⁷³:

Կեսարացիին համապատասխան կանոն ունի այն մասին, որ սոցիալական տարբեր (հակառակ) խավերի անձանց միևնույն հանցանքի դեպքում պատիժը միանման խստություն է կիրառելի: Այսպես, օրինակ, նման կանոններից մեկում ասված է. «Որ հարուածովք մահու հարկանէ զընկեր իւր՝ մահապարտ է: Թէ տէր զծառայ իւր սպանանէ տարապարտուց՝ մահապարտ է. թէ տիկին զաղախին՝ նոյն է: Եւ եթէ յաւր հարկի արինհեղութիւն լինի՝ մահապարտ է եւ պարտական. ի զուր անկեալ ի ձեռս իշխանի՝ մահապարտ է. եւ որ զզող յորոգայթ ընկենու՝ մահապարտ է»¹⁷⁴:

Հանցագործությունը, մասնավորապես, մարդասպանությունը դատապարտող Կեսարացու կանոններում իրավացիորեն հաշվառվում են հանցանքի բնութագրական կողմն ու հետևանքները հասարակական զնահատման շափանիշի տեսանկյունով, որի համաձայն դատապարտելի է անձնական հողի վրա կատարված ամեն մի սպանություն: Կեսարացու վկայությունները՝ «Իսկ որ ի պատերազմունս մահք գործին՝ հարբն մեր ամենեւին չհամարեցան զայն ի մահ»¹⁷⁵, ուստի և ինքը այդպիսի անձանց համար սահմանում է թեթևագույն տույժ՝ «Գ ամս արտաքոյ հաղորդութեան լինել»¹⁷⁶:

Բազմազան է Բարսեղ Կեսարացու կանոններում արժարժված հարցերի բնույթը: Կան հարցեր, որոնց շուրջ նախապես մշակված

172 Նույն տեղում, էջ 350:
 173 Նույն տեղում, էջ 339—340:
 174 Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 102:
 175 Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 341:
 176 Նույն տեղում:

են հղել կանոնատիպ վճիռներ, և Կեսարացին նվազ միջամտությամբ կամ երևույթի նոր երանգավորմամբ վերջնականապես հրատակել է, իսկ կան և այնպիսիք (համալսակողների դատափնտում, ունեզրկման երևույթի բացառում և այլն), որոնք նկատել և հատուկ կանոնավորման է ենթարկել առաջին անգամ ինքը¹⁷⁷:

¹⁷⁷ Կեսարացին, անշուշտ, ունի նաև բազմաթիվ այլ կանոններ: Մենք ներկա քննությամբ փորձեցինք զնաճատել այն կանոնախմբերը, որոնք հին թարգմանությունն են և ինչ-որ չափով հայկական խմբագրությունն են ներկայացնում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՎ ԼԱՅՆԵՐԸ

ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱՅՆԵՐԻՆ

Պահպանված սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ Կապադովկիան հնուց ի վեր առևտրա-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային սերտ առնչությունների մեջ է եղել Արևելքի շատ երկրների, այդ թվում նաև հյուսիսարևելյան հարևանի՝ Փոքր Հայքի հետ¹:

Փոքր Ասիայում Կապադովկիան ուշադրություն էր գրավում թե՛ հարմար աշխարհագրական դիրքով և թե՛ տնտեսական հանածոների նկատելի հարստությամբ: Կեսարիայում (հնում՝ Մազակա) գործող արծաթի դրամահատարանի երբեմնի գոյությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդ տարածքում եղել են նաև արծաթի հանքեր²: Կապադովկիայում առավել տարածված է եղել փղոսկր հիշեցնող քարի հանույթը, որից ժամանակին պատրաստել են թրերի ու հայելիների բռնակներ և զանազան այլ առարկաներ:

Սակայն հոռմեական իշխանության համար Կապադովկիան ա-

¹ Страбон, География, II.—II, 1964, էջ 507, «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 46—47, 127—128, 130—131, 132, «Փաստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն հայոց», Վենետիկ, 1933, էջ 235, Հ. Մարկվարտ, Հայոց այրուրենի ծագումը և յ. Մաշտոցի կենսագրությունը («Մեսրոպ Մաշտոց», հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 119—120, Ա. Էփրիկեան, Պատկերազարդ քնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, դիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 371, Վ. Բրիտով, Տարեգրութիւն հայ ժողովրդեան պատմական ճակատագրին («Քաղմավէպ», 1930, էջ 410—411), Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրե, 1937, էջ 202—208, Պ. Խարաբիս, Հայերը բիզանդական կայսրութեան մէջ («Հանդէս ամսօրեայ», 1964, էջ 510—526), Մ. Արեղյան, Երկիր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 35—36, Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, էջ 48, նույնի՝ Տիգրան Երկրորդը և Հոռմը, Երևան, 1972, էջ 49—55:

² А. Ранович, Восточные провинции римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949, էջ 120: Կեսարիայի փողերանոցի դրամներից գտնվել են Բալկաններում, Պաղեստինում, Կովկասում և այլուր: (Նույն տեղում, էջ 124):

ուսմանը կարևոր նշանակություն ունենալու և նրա առաջին հերթին ուսումնական նկատառումով. այն շատ կարևոր անցուղի էր Հայաստան տանող ճանապարհին: Ուստի և հոռոմեական իշխանությունը Կապադովկիան իրեն միացնելուց հետո (մ.թ. 17 թվական) ձեռնամուխ եղավ վերջինիս գիմնումը-քաղաքական կառուցվածքը ամրապնդելուն՝ նպատակ ունենալով այն դարձնել «առաջին կարգի կայսերական նահանգ»³:

Հոռոմեական տիրապետությունը Կապադովկիայում որքան էլ գործնական նպատակ հետապնդեր, այդուհանդերձ նրա պետական համակարգն ինքնին, առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, սատարում էր իր ենթակայության տակ գտնվող գավառների մշակութային վերելքը: Ասվածը պարզորոշ հավաստվում է Կապադովկիայի օրինակով, որտեղ, մասնավորապես Կեսարիայում, մշակութային նկատելի վերելք նկատվեց IV դարի երկրորդ կեսից սկսած: Գրիգոր Նազիանզացին բարձր է գրնահատում գիտության, կրթության ու լուսավորական գործի բավարար զարգացածությունը Կապադովկիայի Կեսարիայում, որն իր գրական ազդեցությունն է թողնում շրջապատի բնակավայրերի վերաճ, իսկ ուսումնասիրողներից Ֆարրարի պնդմամբ՝ Կեսարիան IV դարում մեծ քաղաք էր և մշակութային խոշոր կենտրոն⁴:

Փոքր Հայքը և Կապադովկիան աշխարհագրական միանման գիրքի ու հարստության պատճառով հաճախ են նվաճվել օտարների կողմից: Վկայություններ կան այն մասին, որ Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի ոչ միատարր բնակչությունը հաճախ է կռվի ելել ընդդեմ հարստահարողների և նույնիսկ իրար դեմ ու բազմիցս նվաճվել միմյանցից: Ստրաբոնը գրում է. «Հայոց թագավոր Տիգրանը Կապադովկիայի վրա ասպատակելիս նրանց ծանր կացություն մեջ գրեց. թագավորը բոլոր տեղահանվածներին քեց Միջագետք, Տիգրանակերտի բնակչությունը նրանցով շենացավ»⁵:

3 О. Кудрявецъ, Провинция Каппадокия в системе римской восточной политики (17—72 гг.), «Вестник древней истории», М., 1955, № 2, էջ 72:

4 «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского, Слово 43, Надробное Василию...», 1912, էջ 610 (այսուհետև՝ «Դամրանական»):

5 Ф. Фаррар, Жизнь и труды св. отцов и учителей церкви, СПб, 1891, էջ 454:

6 Страбон, էջ 507, հմմտ. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 71:

Նույնատիպ մի տեղեկություն էլ պահպանվել է հորենացու մոտ, ըստ որի՝ հայազգի Արամը Ասորեստանի բնակիչներին իրենք ենթարկելուց հետո՝ «Աստ յարևմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիւրովք հետեակազօրու և երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա»⁷: Այնուհետև հորենացին գրում է, որ Կեսարիայում Արամին պատերազմով հանդիպում է Պայապիս Քաղեայն, որը բռնի տիրացել էր Պոնտոսին: Արամը վերջինիս քշում է մի խուլ կղզի և իր գրավածը հանձնելով հայազգի Մշակ անունով մեկին, ինքը վերադառնում է Հայաստան⁸: հորենացու մոտ պահպանվել է ասվածը լրացնող մի բացատրություն ևս, որով հաստատվում է այն միտքը, թե խոսքը Կապադովկիայի Կեսարիայի մասին է: Նա գրում է. «Եւ զդաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մածաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչև յնտոջ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նրմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցրուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից ընակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Զորորդ»⁹: Պատմահոր տեղեկությունները Կապադովկիայի մասին նշվածով շեն սահմանափակվում է նրա իսկ հավաստմամբ՝ Կապադովկիան շարունակում էր հայկական հպատակություն լինել Տիգրանի մեծ տերություն ժամանակ ևս¹⁰: հորենացու այս և նման վկայությունների հիմքը որքան էլ առասպելապատում լինի, այդուամենայնիվ, դրանք ճշմարտազուրկ չեն թեկուզ այն պատճառով, որ կապվում են ապրած և գործած հայազգի թագավորների հետ: Ըստ Մ. Արեղյանի՝ «Արամի այս առասպելի մեջ պահված է մի հիշողություն Կապադովկիայի կողմերում հայերի բնակված լինելուն»¹¹:

Փավստոս Բուզանդի մոտ պահպանվել է հայոց Պապ թագավորի գործունեության մի զրվագը, որտեղ նույնպես ընդգծված է անցյալում Կապադովկիայի «հայկական լինելու» միտքը: Ահա, թե ինչ է գրում Բուզանդը Պապ թագավորի մասին. «Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարիա հետ՝ և տասն քաղաք մե-

7 Մ. հորենացի, էջ 46:

8 նույն տեղում:

9 նույն տեղում, էջ 46—47:

10 նույն տեղում, էջ 131—132:

11 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

լեալ է, արգ ի բաց տուր. և զՈւոճա քաղաք շինեալ է նախնեացն մե-
րոց. արգ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել, տուր ի բաց. ապա թլ
ոչ, կոուիմք մեծաւ պատերազմաւ»¹²:

Քննվող խնդրին անդրադարձած ուսումնասիրողները ևս խո-
սում են հօգուտ ասվածի: Կեսարիայի պատմական-տեղագրական
բնութագիրն անելիս էփրիկյանը նշում է, որ վերջինիս բնակչու-
թյունը հայեր են և թուրքեր, ինչպես նաև քիչ թվով հույներ: «Հա-
յերը, — գրում է նա, — հաւանականաբար ամենահին զաղթակա-
նութիւն մ'են...»¹³:

Մարկվարտը գտնում է, որ, ի տարբերութիւն հոռմեական տի-
րապետութեան տակ գտնվող այլ ժողովուրդների, Աթենքում կրթի-
ված Կապադովկիայի եկեղեցական գործիչները ատելութեամբ էին
լցված դեպի ուսմիաբարբառը, և եկեղեցական արարողութիւնները
կատարվում էին օտար լեզուներով: Կապադովկիայի ժողովուրդը
«հնչունական կրանգները տարբերելու համար... իր արեւելյան հա-
րեանների՝ հայերի նման մի նուրբ լսողութիւն ունենալով»¹⁴: Ավելին,
Մարկվարտը Գրիգոր Լուսավորչի հայերեն քարոզելը, ուստի և հա-
յերենի իմացութիւնը հնարավոր ու հավանական է համարում, ե-
թե նա «մեծացած լինի հոռմեական-հայկական սահմանների մոտ,
մտավորապես նեոկեսարիայում կամ Փոքր Հայքում: Այս դեպ-
քում նա կարող էր պատանի հասակից ծանոթ լինել ինչպես հու-
նարենին, այնպես էլ հայերենին»¹⁵:

Ալպոյանցիանը, որ լավատեղյակ էր Կապադովկիայի, Պոնտո-
սի, Փոքր Հայքի և առհասարակ Ասիայի պատմութեանն ու վերջի-
նիս սկզբնադրյութիւններին, Կապադովկիայի հայկական առնչակ-
ցութեանն անդրադառնալիս եզրակացնում է. «Այս իրողութիւնը, որ
Հայ ցեղը յարաբերութեան կը դնէր Փոքր Ասիոյ կեդրոնին հետ,
ինչպէս նաև այն ցեղային նուաճումը, որ հայերը բրած էին Կա-
պադովկիոյ Եփրատամերձ մէկ մասը (Փոքր Հայք) հայացնելով,
կարծեմ թէ բաւականէն աւելի պերճախօսօրէն կուզան հաստատել,

12 Փ. Բուզանդ, էջ 235 (ընդգծումը մերն է.—Վ. Մ.):

13 Ս. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 371:

14 Հ. Մաւկվարտ, նշվ. աշխ., էջ 119:

15 Նույն տեղում, էջ 120: Այս պարագայում հնարավոր է ենթադրել, որ Կա-
պադովկիայում եկեղեցական արարողութիւնը կատարվում էր ոչ թե հունարեն,
այլ ասորերեն կամ, թերևս, հայերեն: Նեոկեսարիայում և Փոքր Հայքում խոսակ-
ցական լեզու էին միաժամանակ թե՛ հունարենը և թե՛ հայերենը, մի փաստ, որ
խոսում է հօգուտ Կապադովկիայի և Հայքի առնչակցութեան:

թէ Հայերը բովանդակ Կապադովկիոյ մէջ տարածուած էին այդ
շրջանին»¹⁶:

Հայ «վաճառականները իրենց վաճառքը կարաւաններով կը
փոխադրէին գլխաւորապէս դէպ ի Կապադովկիա (Արեւմուտքի հա-
մար) և դէպ ի Պոնտոս (Հիւսիսի համար): Արտածութեան նրթներն
էին ձիեր, ջորիներ, մետաղներ, կարմրագեղ (Որդան կարմիր), ցո-
րեն, գինի, ձէթ»¹⁷:

Հայերը ոչ միայն առևտրա-տնտեսական, այլև հոգևոր-մշա-
կութային ամենասերտ կապի մեջ էին Կապադովկիայի հետ և, ան-
կասկած, որոշակի դեր են խաղացել վերջինիս ռազմա-տնտեսական
և մշակութային վերելքի բնագավառում: Հնագույն ժամանակնե-
րից ի վեր Կեսարիայի դպրոցներում ուսանում էին բազմաթիւ հայ
պատանիներ, որոնցից առավել ընդունակները խորանալով գիտու-
թեան տարբեր բնագավառներում, ժամանակին փոխարինում էին
իրենց շատ համբավավոր ուսուցիչներին: Պատմութեանը հայտնի է
Տիրան անունով կապադովկացի հայ, որը աշակերտելով Գիոնի-
սիոս Թրակացուն, տակավին երիտասարդ տարիքում գիտնականի
բացառիկ համարում է վաստակել¹⁸: Հռոմը հայազգի Պրոյերե-
սիոսի պերճախոսութեամբ համայնած, վերջինիս արձանն է կանգ-
նեցրել քաղաքի կենտրոնում, որին, ինչպես գիտենք, աշակերտել
են նաև «երեք մեծ կապադովկացիները» Բարսեղ Կեսարացիին և
Գրիգոր Նազիանզացիին: Ուշագրավ է ն. Մառի կարծիքը ընդհանրա-
պես քրիստոնեական եկեղեցու համար Կապադովկիայի ունեցած
նշանակութեան և հայոց առնչակցութեան մասին. «Значение Кап-
падокии вообще для древней христианской церкви всем из-
вестно. Но каппадокийские вклады в общецерковную жизнь
должны заключать в себе кое-какие блестящие армянской жиз-
ни, переливавшейся в самую Каппадокию. Из прикаппадокий-
ской или каппадокийской Армении (Armenia Minor) происхо-
дили многие деятели греческой церкви»¹⁹:

Բնականաբար, քիչ չէին այն գործոնները, որոնք պայմանա-
վորում էին մշակութային ամենասերտ կապի և փոխադրեցութեան
անհրաժեշտութիւնը Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Գրիգոր

16 Ա. Ալպոյանցիան, նշվ. աշխ., էջ 208:

17 «Բազմավէպ», 1930, էջ 410—411:

18 Ա. Ալպոյանցիան, նշվ. աշխ., էջ 202, հմմտ. «Բազմավէպ», 1927, էջ 170—
171:

19 Н. Марр, Аркауи, монгольское название христиан..., СПб., 1905, էջ 27:

նազիանզացին, ասվեց, բարձր է գնահատում գիտության զարգացածութունը Կապադովկյան Կեսարիայում²⁰:

Հնագույն ժամանակներից ի վեր Կեսարիայի եկեղեցին վրձնական նշանակություն է ունեցել հայոց եկեղեցու և վանականության սկզբնավորման հարցում²¹: Ինքը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, ուսանել է Կեսարիայում, այնտեղ էլ ստացել իր ձեռնադրությունը. «Եւ եղեալ ժողով բազմութեան եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Կեսարացոց, զի ձեռնադրեսցեն զսուրբն Գրիգորիոս և աւանդեալ ի նա զպատիւ խոնարհութեան քահանայութեանն Քրիստոսի, և զբարձրութիւն եպիսկոպոսութեան փառաւորութեանն Աստուծոյ, զպատիւն և զփառսն մեծ»²²: Հայոց եկեղեցու սպասավոր հոգևոր հայրերը՝ Լուսավորչի հետնորդները, ուսանել են Կեսարիայի դպրոցներում և առաջին անգամ այնտեղ մոտիկից հաղորդակից դարձել վանական կյանքի կառուցվածքին ու եկեղեցու հաստատությանը: Կապադովկյան Կեսարիայի եկեղեցին նախատիպ ընդունելով՝ հետագայում նրանք ձեռնարկել են հայոց եկեղեցու ու վանականության հիմնադրման գործը:

Գրիգոր Լուսավորչից հետո հայոց եկեղեցու մյուս երախտավորը ներսես Մեծն է: Նա Բարսեղ Կեսարացու ժամանակակիցն էր՝ ծնված մոտավորապես 334 թվականին, ներսեսը ևս «սնաւ և ուսաւ ի Կեսարիացոց գաւառին»²³, որտեղ և առաջին անգամ մոտիկից հաղորդակից դարձավ քրիստոնեացման շրջանի եկեղեցու էությունն ու վանական դասի կենցաղին: Հայաստան վերադառնալուց հետո, հակառակ իր ընդդիմացումներին, ներսեսին և նրան ուղեկցող շքախմբին, ժողովրդի ցանկությամբ ու Արշակ թագավորի հրամանով, ինչպես դրում է Բուզանդ պատմագիրը, «արձակեցին բազում ընծայիւր և մեծամեծ պատարագօք և հաւատարիմ հրովարտակօք առ կաթողիկոսաց կաթողիկոսն Եւսեբիոս յերկիրն Գամրաց, և ի մայր քաղաքացն նոցա ի Կեսարիա, զի ձեռնադրեսցեն անդ զսուրբն ներսէս ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց»²⁴: Այնուհետև պատմագիրը ավելացնում է. «Իսկ իբրև եհաս ժամ՝

20 «Գամբանական», էջ 610:
21 Յ. Քօփեան, Մազումի հայ վանականութեան, «Լոյս», 1905, էջ 360—361, Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 360—361:
22 «Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», Քիֆլիս, 1914, էջ 408—409:
23 «Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի» (տե՛ս «Սոփերք հայկականը» (այսուհետև՝ «Սոփերք»), հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 14):
24 Փ. Բուզանդ, էջ 81, հմմտ. ձեռ. № 992, էջ 110ր:

յորժամ կամեցան զներսէս ձեռնադրել, վերացաւ աղանին ի սրբոյն Բարսեղէ, և նստաւ ի վերայ գլխոյն ներսէսի»²⁵: Այն ժամանակ Բարսեղ Կեսարացին Եվսեբիոս եպիսկոպոսի տեղապահ էր և իր հիմնած վանքերի ու բազմաթիվ բարեգործական հաստատությունների շնորհիվ ուներ մեծ ժողովրդայնություն:

Ներսեսը սկզբնական շրջանում հանդես է գալիս Բարսեղի հոգևոր ձեռնարկումների բացահայտ ընդօրինակմամբ. ստեղծում է բազմաթիվ վանական-բարեգործական հաստատություններ (աղքատանոցներ, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ, այրիանոցներ և այլն), որոնց կարևորությանը մոտիկից հաղորդակից էր եղել Բյուզանդիայում: Այս առումով կարևոր է նորենացու մի հաղորդումը. «Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, և եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ»²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահոր մոտ հստակ է արտահայտված Կեսարիային հետևելու միտքը:

Հայ բանասիրությանը վաղուց է հայտնի այն իրողությունը, որ Բարսեղ Կեսարացու կանոնները, խրատները, քարոզները, «Պատա-

25 Նույն տեղում, էջ 82, «Սոփերք», էջ 28; հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», XIII—XVIII դդ., հ. 11, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 321, ձեռ. № 9063, էջ 95ր, ձեռ. № 84, էջ 254ա, ձեռ. № 2046, էջ 56ա, ձեռ. № 992, էջ 195ա: Նույնի մեկ այլ տարբերակում ասված է. «Եւ եղև ի միասին հանգիպիլ աւժմանն... սրբոյն Բարսղի և մեծին Նէրսիսի՝ հայոց հայրապետի: Եւ ի ժամ աւժմանն տեսին ամենայն բազմութիւն ժողովրդեանն զհոգին սուրբ աղանակերպ, որ էր և նստաւ ի վերայ գլխոյն ներսիսի և ապա՝ ի Բասիլիոսին...»: (Ձեռ. № 4755, էջ 255ր): Մ. Օրմանյանը ընդհանրապես ընդունելով ներսեսի՝ Կեսարացու ներկայությամբ Եվսեբիոսից ձեռնադրվելու պարագան, վերջինիս անընդունալից պատմության առթիվ գրում է. «Աղանիին նախ Բարսեղի և ևս ըրը ներսէսի վրայ հանգելուն պարագան ալ նշան է յունական մեծամտութեան հիւսուածք լինելուն»: (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Ա, Պէրլոթ, 1959, էջ 169): Վերոբերյալի մեկնությունն է առկա ստորև վկայվող հատվածում. «Եւ սուրբ հայրապետն [Եւսեբի տեսեալ զհրաշագեղն ներսէս և փառաւոր իշխանքն ընդ նմայ, յոյժ ուրախացաւ և պատրաստեաց ձեռնադրել զներսէս կաթողիկոս Հայոց ընդ նմին և Բարսեղ Ղալսար[ե]յցին, զի յորժամ սուրբ զօծումն ընկալան սուրբ հայրապետէն նոյն ժամա[յ]ն յայտնապէս հոգին սուրբ Աստուած էր ի վերայ սրբոյն ներսիսի և սրբոյն Բարսղի, որ ակներև ամեններան տեսին երկոցունցն արժանաւորութիւնն և հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ, որ այնպէսի առաջնոր[դ] ունին սրբազան ազգն Հայոց»: («Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 572):

26 Մ. Խորենացի, էջ 279:

րագամատույցը» և այլ գործեր հայերենի են թարգմանվել մեր մը-
շակույթի Ոսկեդարի թարգմանիչների աշխատասիրությունները: Հա-
յոց եկեղեցու համար ամենից գործածական են եղել «... ս. Բարսեղի
և Ոսկեբեռանի պատարագամատույցները»²⁷: Կեսարացու «Պատա-
րագամատույցի» հայերեն թարգմանության կապակցությամբ Գա-
թրըճյանը գրում է. «Սահակ մը և Մեսրոպ, Յովսէփ, Եզնիկ, Եղի-
շէ, և ուրիշ այնչափ յարգուած անձինք,—չենք կրնար տարակոյս
ունենալ,—ասով էր որ սուրբ սեղանին առջև կելլէին»²⁸:

Հայաստանում Կեսարացու մեծ հեղինակություն լինելու պա-
րագայից անկախ, միայն խստագույն անհրաժեշտությունը կարող
էր մեզանում, Աստվածաշնչից հետո, խթանել նրա մատենագրական
հարուստ ժառանգությունը թարգմանելու միտքը: Բայց մինչ այդ
մեզանում պիտի լինե՞ր մեկը, որը, Բարսեղի գրական վաստակին
բնագիր վիճակում ծանոթանալով՝ նախադրյալներ ստեղծե՞ր գրանց
թարգմանության համար: Եվ այդ անձը, թերևս, Ներսես Մեծը ե-
ղավ, քանզի «ինքը Կեսարիա կրթուած էր, և ջանաց ս. Բարսեղի
եկեղեցական գաղափարականները ի Հայս գործադրելը»²⁹: Հնարավոր
է, որ Բարսեղի որոշ գործեր, ասենք՝ եկեղեցական արարողության
համար խիստ անհրաժեշտ քարոզ, պատարագ (մի փոքր ավելի ուշ),
կանոններ և այլն, սկզբնական շրջանում մեր եկեղեցում կիրառվել
են հունարեն, որը, կարելի է ասել, մինչև գրերի գյուտը հայոց եկե-
ղեցու (ժամասացության) գործածած լեզուներից էր:

Ընդհանուր էին Բարսեղի և Ներսեսի ոչ միայն կառուցողա-
կան-կազմակերպչական ձեռնարկումները, որ ոչ պակաս կարևոր
էին, այլև դավանական հայացքները՝ հանձին արիստականության
դեմ մղած նրանց համատեղ պայքարի: Հայտնի է, որ 325 թվականին
գումարված Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովում դատա-
պարտվելուց հետո արիստականությունը շարունակում է տարածվել
Արևելքում: Արդ, Կեսարացու թղթերից մեկը (372 թ.)՝ ուղղված ի-
տալացի և գաղիացի եպիսկոպոսներին, կարևոր է երկու առումով:
Նախ՝ նրանում հստակ շարադրված են հեղինակի մտքերը եկեղեցու

27 Յ. Քօփենան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 234:
28 «Մրրազան Պատարագամատույցը հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 163: «Եկե-
ղեցական պատարագամատույցը ալ բազում ինչ պարտական են Բարսեղի որոշ
արբութեան և հանձարոշ արգասիք է գրեթէ բովանդակ պատարագամատույցն, զոր
յուճական եկեղեցին կգործածէ: Ասկէ ալ շատ աղօթք առած թարգմանած են մեր
եկեղեցական սրբազան հարք, և անով ճոխացուցեր հայկական եկեղեցին: (Ա. Սու-
ճեան, Սուրբ Բարսեղ և իր երկասիրութիւնքն, «Բազմավէպ», 1873, էջ 126):
29 Հ. Գեյջեր, Համառոտ Պատմութիւն հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 43:

դերի ու նշանակության, դրան զուգահեռ՝ արիստականության վը-
տանգավորության մասին և ապա, որ ամենակարևորն է, հեղինա-
կին համակարծիք 32 եպիսկոպոսներից երեքը, ինչպես պետք է են-
թադրել անուններից, հայեր են. Եվսեբիոս, Բարսուժա, Հովան ա-
նունների կողքին կաթողում ենք՝ Խարով, Հուսիկ, Ներսես³⁰:

Ուսումնասիրողներից Հացունին գտնում է, որ «յիշեալ Ներ-
սէսը անկասկած մեր ծանօթ կաթողիկոսն է, և ինք միայն կրնայ
լինել, որովհետև այդ անունը մեր քով Դ դարու մեջ միակն է, և
չենք տեսներ ուրիշ ոչ մէկ աշխարհականի կամ եկեղեցականի վը-
րայ»³¹:

Եթե անգամ մեր պատմագիրները հիշատակած լինեին Ներսես
անունով վաղ շրջանի այլ գործիչների ևս, միևնույն է՝ Բարսեղ Կե-
սարացու վերոնշյալ թղթում հիշված Ներսեսը պետք էր նույնացնել
հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծի հետ, քանի որ ա) IV դարում հա-
յոց եկեղեցու ամենանշանավոր դեմքը Ներսես Մեծն է, որի կաթո-
ղիկոսության տարիներին անհամեմատ բարձրացել էր եկեղեցու
հեղինակությունը նույնադավան ժողովուրդների շրջանում. բ) Փո-
քքը Հայքի եպիսկոպոսների հետ ունեցած Կեսարացու բազմաթիվ
թղթակցությունները, Բարսեղ Կեսարացու նորամուծությունների
ընդօրինակումը Ներսես Մեծի կողմից Հայաստանում ինքնին վը-
կայություն են հայ-հունական եկեղեցական խաղաղ հարաբերու-
թյան: Կեսարացին միշտ էլ կարևորություն է տվել հատկապես
դավանանքի հարցերում հայոց եկեղեցու հետ համակարծիք լինե-
լուն, նման պարագայում ինքնին հասկանալի է դավանաբանական
թղթի տակ հայոց կաթողիկոսի, ինչպես նաև հայազգի եպիսկոպոս-
ների անունների առկայությունը:

Խոսելով Կեսարացու և հայոց եպիսկոպոսների առնչության
մասին, անհրաժեշտ է հիշել, որ Կեսարիայի հետ առանձնապես
սերտ հարաբերակցություն ուներ Դիոկղետիանոսի օրոք (284—305)
Կապադովկիայից առանձնացած Փոքր Հայքը³², որի մայրաքաղաքն
էր Մելիտենեն³³:

30 «Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепи-
скопа Кесарии Каппадокийского», М., 1892, Թուղթ 88 (այսուհետև՝ Թուղթ),
հմտ. «Lettres», I, XCII:
31 Վ. Հացունի, Պատրիարքութիւն, արքեպիսկոպոսութիւն և մետրապոլիտու-
թիւն հայոց մէջ, «Բազմավէպ», 1926, էջ 134:
32 Կ. Գրամբերգ, Հռովմէական Հայաստան և հռովմէական սատրապութիւն-
ները Գ—Զ դարերուն, Վիեննա, 1914, էջ 34:
33 «Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ դար-

Բանասեր Ա. Սուքրյանը գրում է. «Հօն (իմա՛ Փոքր Հայքում— Կ. Մ.) Սուրբ Ներսիսի իշխանութիւնն չէր հասներ, այլ հպատակեալ էին սրբոյն Բարսղի, ինչպէս Սատաղ, Սեբաստիա և Գաղթականութիւն Հայոց (Κολωνία Ἀρμενίας)»³⁴: Եվ իրոք, Կեսարացու կապաղովկյան շրջանի եկեղեցական գործունեության քննությունը ցույց է տալիս, որ Փոքր Հայքը հոգևոր ամենաերտ կապի մեջ է եղել Կեսարիայի եկեղեցու հետ: Սեբաստիան, Սատաղը, Նիկոպոլիսը և Գաղթականություն կամ Գաղութը Հայոց-ը հնում հայտնի էին Չորեքբաղաբայան Հայք (Τετραπόλις Ἀρμενία) անվամբ: Այս քաղաքների եպիսկոպոսները հունական զարոցներում կրթված հայեր էին, բայց կրում էին զանազան հունական անուններ³⁵:

Պատմական Հայաստանի վերոնշյալ գավառները՝ կտրված լինելով Մեծ Հայքի մշակութային-կրթական կենտրոններից, հեշտությամբ կարող էին զրկվել մայրենի լեզվով հաղորդակցվելու հնարավորությունից: Նման պարագայում դրան ինչ-որ չափով կարող էր նպաստել նաև Կեսարիայի հոգևոր թեմը, որի ենթակայության տակ էին նրանք: Սակայն Բարսեղ Կեսարացին ոչ միայն չի ընդդիմանում մայրենի լեզվով հաղորդակցվելու մտքի դեմ, այլև, ինչպես երևում է 372 թվականին գրած մի թղթից, ջանում է, որ այս կամ այն հայկական գավառի եպիսկոպոս ընտրվի հայերենին քաջահմուտ անձ³⁶: Մարկվարտը այս առիթով նկատում է. «Բոլոր մետրոպոլիտները չէ՛, որ կարող էին նույնքան խելացի գտնվել, որքան որ էր մեծն Բարսեղը, որն ուշադրություն դարձրեց, որպեսզի Փոքր Հայքի եպիսկոպոսական աթոռների համար ընտրվեին հայերենին քաջահմուտ մարդիկ»³⁷:

Ճավ: Եվ երբ ամրությունից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ես ասացի, տարածությունը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [բաղաբի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոններ, [անցկացրին] քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք զարդարելու համար»: («Պրոկոպիոս Կեսարացի», Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Շուշ Բարիկյանի, Երևան, 1967, էջ 195, հմմտ. էջ 45):

34 Ա. Սուրբեան, Մեծն Ներսէս Պարթև, «Բազմավէպ», 1877, էջ 326:

35 Յ. Թորոսեան, Հ. Արսէն Սուքրի, «Բազմավէպ», 1932, էջ 352:

36 Թուղթ 95 (99), հմմտ. Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1951, էջ 15—16:

37 Հ. Մարկվարտ, Եզվ. աշխ., էջ 125, հմմտ. PG, t. 32, XCIX (թղթերն առհասարակ՝ էջ 219—1112), ձեռ. № 996, էջ 120բ, Վ. Թեմուրեյան, Գամբրիի հայերը («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 1, Երևան, 1970, էջ 25):

Ասվածը հաստատվում է նաև Տաշյանի հետևյալ վկայությամբ. «Փոքր Հայոց թեմերը՝ խնդիր չկայ՝ յունական էին լիովին, ենթարկուած յոյն մետրոպոլիտութեանց, և յունածէս: Եւ դժբախտաբար յընթացս ժամանակաց միշտ ալ շէին զտնուեր այնպիսի հոգելից հայրապետներ՝ ինչպէս ս. Բարսեղ մը, որ հոգ կը տանէր հայագէտ կղերականներ զտնելու»³⁸:

Եվ իրոք, Կեսարացին, մի առիթով դատափետելով հայազգի եպիսկոպոսի ուղիղ հավատից շեղվելու փաստը, ավելացնում է. «նրա եպիսկոպոսական տնօրինության տակ կան՝ ինձ անուններով հայտնի, բանիմաց, լեզուների գիտակ և իր ժողովրդի մյուս արժանիքներին ծանոթ պատկառելի այրեր»³⁹: Ինչպես երևում է առկուշ-ված հատվածից, Բարսեղ Կեսարացին հայ եպիսկոպոսների ընդմիջ հատվածից, Բարսեղ Կեսարացին հայ եպիսկոպոսների ընդմիջ հատվածից, կարևոր է համարել նաև իր ժողովրդի արժանիքներին ծանոթ լինելը:

IV դարում, եկեղեցա-դավանաբանական վեճերի առկայության պայմաններում, Կեսարացու նման մտեցումը բացառիկ կարևորություն ուներ առավելապես Փոքր Հայքի համար, որը, ասվեց, Մեծ Հայքից կտրված լինելու պատճառով, հոգևոր կյանքին ու անցուդարձին հաղորդակից էր եպիսկոպոսների միջոցով:

Չնայած Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի խստապահանջությունը՝ Փոքր Հայքի եպիսկոպոսների մեջ գտնվում են արիստականություն կողմնակիցներ, որոնցից մեկի բնութագիրն առկա է Արևմուտքի եպիսկոպոսներին ուղղված Կեսարացու մի թղթում⁴⁰ (գրված 377 թվականին): Դա Սեբաստիայի Եվստաթիոս եպիսկոպոսն էր:

Բարսեղը գրում է. «Մի և յայնցանէ՛ որ տրտմութիւն մեծ ածեն զմեք՝ է նւստաթիոս, ի Սեբաստիոյ Փոքրոն Հայոց, որ երբեմն աշակերտեալ Արիոսի, և յորժամ նա ծաղկէր յԱղեքսանդրիա՝ զաքաշար յաղագս Միաձնին ժայթքեալ հայհոյութիւնս, և սա զկնի ընթանայր նորա, և ընդ հաւատարիմ աշակերտս համարեալ էր: Իրրև դարձ արար յերկիր իւր, երանելոյն եպիսկոպոսին Հերմոգինեայ՝

38 Յ. Տաշեան, Հին Հայաստանի արեւմտյան սահմանը. Փոքր-Հայք և Կողովանէ (Սեբաստիա), Վիեննա, 1948, էջ 470:

39 Թուղթ 95, հմմտ. «Lettres», I, XCIX:

40 Թուղթ 255, հմմտ. PG, t. 32, CCLXIII:

որ զչարսփառութիւն նորա յանդիմանեաց, ետ զուղիղ հաւատոյ խոստովանութիւն. և այսպէս ընկալեալ նորա զձեռնադրութիւն, զկնի վախճանի եպիսկոպոսին ընթացաւ ի Կոստանդինուպօլիս առ Եւսեբիոս. ապա անդուստ մերժեալ՝ եկն ի հայրենիս իւր, և թագուցեալ զթիւր միտս իւր՝ մինչև եհաս յեպիսկոպոսութիւն, և անդէն զրեաց նւզմս ընդդէմ համագոյակցութեան Որդւոյն ի ժողովին Անկիրիայ, Անտի դարձան ի Սելեւկիա և արար անդ զայն՝ զոր գիտեն քաջ ամենեքին. ի Կոստանդինուպօլիս եկաց ի կողմն հերեսիւտացն»⁴¹:

Արևմուտքի եպիսկոպոսներին ուղղված Թուղթն ամբողջութեամբ դատափետանք է ընդդէմ արիոսականութեան: Կեսարացին համոզիչ փաստարկումներով մատնացուց է անում վերջինիս տրիտուր հետեանքները ողջ Արևելքում, մասամբ նաև Փոքր Հայքում: Ինչպես երևում է բերված հատվածից, նրան մեծ մտահոգություն են պատճառել Սերաստիայի հայազգի եպիսկոպոսի վարքը և ընդհանրապես արիոսականության շոշափելի հետքերը Արևելքում, ուստի և Կեսարացին գրում է. «Խնդրում ենք ձեզ հոգ տանել այդ առթիվ և, եթե հաճո է, զրեք Արևելքի բոլոր եկեղեցիներին, որ խնդաթյուրված ուսմունքը եթե ուղղվի՝ հաղորդակցման կընդունվի, իսկ եթե ուզում են համառութեամբ մնալ իրենց նորամուծությունների մեջ, ապա կառանձնացվեն եկեղեցուց»⁴²:

Փաստերը վկայում են, որ Կեսարացին իր կապաղովկյան գործունեության ընթացքում երբեք չի դադարել պաշտոնական եկեղեցու դավանանքի հակառակ խոտորումների, Փոքր Հայքի եպիսկոպոսների շրջանում դավանաբանական վեճերի դեմ պայքարելուց: Ինչպես երևում է բյուզանդական նշանավոր կառավարիչ (կոմս) Տերենտիոսին⁴³ 372 թվականին գրած նրա մի Թղթից՝ երկար ժամանակ թղթակցական կապ է պահպանել վերոնշյալ Եվստաթիոս եպիսկոպոսի հետ, ջանալով նրան ուղիղ հավատի բերել: Հայոց շրջանում այդ կապը քննադատում է Նիկոպոլսի Թեոդոտոս եպիս-

կոպոսը (միաժամանակ Փոքր Հայքի մետրոպոլիտ), որը Բարսեղի հետ պայմանավորվել էր հանդիպել և զրուցել այդ խնդրի շուրջ: Բայց քանի որ Բարսեղը Հայաստան զնալու ճանապարհին դարձյալ հանդիպում է Եվստաթիոսին՝ վերջնականապես համոզվելու նրա արիոսական լինելու մեջ, ուստի և Թեոդոտոսը հրաժարվում է ընդունել Կեսարացուն⁴⁴:

Ինչպես երևում է Կեսարացու մի տեղեկությունից, IV դարի 70-ական թվականներին Փոքր Հայքում, մասնավորապես Սեբաստիայում, որոշակի տրամադրություն է խմորվել ընդդէմ պաշտոնական եկեղեցու: Դա անհանգստացրել է մյուս դավանների թեմերին, որոնք և անհրաժեշտ են համարել հավաքվել Նիկոպոլսում՝ խորհրդակցելու:

Բարսեղ Կեսարացին նպատակահարմար է գտնում նախապես հանդիպել, իր իսկ արտահայտություններով՝ հարգարժան Եվստաթիոս եպիսկոպոսի հետ⁴⁵: «Եվ աստ՞՞ թարեպաշտությունամբ, — գրում է

⁴⁴ Թուղթ 95 (99), հմմտ. Գ. Զարբանալեան, Պատմութիւն մատենադրութեան յունաց, հոլովալեցուց եւ հարց եկեղեցույ, Վենետիկ, 1856, էջ 733:

⁴⁵ Եվստաթիոսը և Կեսարացին սկզբնական շրջանում մտերիմ փոխհարաբերության մեջ են եղել (տե՛ս Բարսեղի Թուղթ 1, 75, հմմտ. «Lettres», I, I, LXXIX): Նրանց հետագա անհամաձայնությունը դավանաբանական հողի վրա է առաջացել: Եվստաթիոսը, ըստ Նազիանզացու, ազդեցությամբ հայ էր: Նրա, այսպես կոչված, արիոսական գործունեությունը ի նկատի ունենալով, վերջինս նրան անվանում է «խուժագուն» հայ: (PG, t. 29, էջ XIII, տե՛ս նաև «Բարձրավելոյ», 1877, էջ 323, Ա. Ալպոյանյան, Նշվ. աշխ., էջ 291, «Հանդես ամսօրեայ», 1968, էջ 392): Թորոսյանը Եվստաթիոս եպիսկոպոսի մասին խոսելիս վկայակոչում է Կեսարացու գանգատները. «Գործօն և յաջողակ անձնաւորութիւն մը, բայց յեղիշուկ բարբով, բմբոստ, անհանգարտ, որ ու՛ր էրթար՝ յուզում և շփոթութիւն առաջ կրերէր»: (Նշվ. աշխ., էջ 352): Սերաստիայի հայազգի եպիսկոպոսի նկատմամբ նման կարծիք, ինչպես տեսնում ենք, արմատավորվել է հնում: Բայց Կեսարացու անհանգստությունն ինքնին վկայում է, որ նա հեղինակավոր անձ է եղել: Մնվել է մոտավորապես 310—315 թվականներին, Կապադովկիայում: Ալեքսանդրիայում ուսանելիս մոտիկից ծանոթացել է Արիոսի ուսմունքին և արիոսականության ամենահայտնի զարգացնողը դարձել Փոքր Հայքում ու Փոքր Ասիայում: Նրա հետևորդները՝ Եվստաթիոսականները, կազմեցին կոսակիցների խմբավորում, որոնք անհամեմատ խստակյաց էին. արհամարհում էին ամուսնությունը, խորշում մսեղեն կերակուրներից: Հայտնի է, որ նրանց այս և նման խստությունները դատապարտվեցին Գանգրայի հատուկ գումարված ժողովի կողմից: («Սոկրատայ Սբրլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1897, էջ 205—207), հմմտ. Ա. Ալպոյանյան, Նշվ. աշխ., էջ 291, Ե. Գուրեան, Ազգային պատմութիւն, Նրուսազէմ, 1934, էջ 255, Ժանոթի. 2-րդ, 3. Տաշեան, Վարդապետութիւն առաքելոց, Վիեննա, 1896, էջ 64, Լ. Խաչիկյան, Նշվ. աշխ., էջ 86, 20—26:

⁴¹ «Բարձրավելոյ», 1877, էջ 324, Թուղթ 255, հմմտ. PG, t. 32, CCLXIII:
⁴² Թուղթ 255 (263):
⁴³ Տերենտիոսը, որի հետ բարեկամական հարաբերության մեջ էր Կեսարացին, ի պաշտոնն մոտ էր կանգնած հայոց կլանքի անցուղարձին: Վերջինիս օգնությամբ էր, որ Պապը հայոց թագավոր դարձավ: (Մ. Խորենացի, էջ 302, հմմտ. Փ. Բուզանդ, էջ 191):

նա,—պարզվեց, որ մենք (իմա՝ Կեսարացին և Եվստաթիոսը—Կ. Մ.) միմյանց հետ տարակարծիք չենք նույնիսկ աննշան խնդիրների մեջ»⁴⁶; Բայց զրույցին մասնակցում է նաև Սեբաստիայի երեց Պիմենը, որը և քննադատում ու հակաճառում է Բարսեղ Կեսարացուն⁴⁷:

Բարսեղը միաժամանակ ջանում է Եվստաթիոսի և իր միջև տարակարծությունների շղջությունը հասու դարձնել նաև Սեբաստիայի եպիսկոպոսի հակառակորդներին, դրա համար կամենում է ունենալ գրավոր երաշխիք: Ուստի և Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոսը Կեսարացու 373 թվականին կազմած «Հավատո հանգանակի» տակ ստորագրում է. «Ես՝ Եվստաթիոս եպիսկոպոսս, կարդալով [սույնը], քեզ՝ Բարսեղիդ, ասացի իմ կարծիքը և համաձայնվեցի վերոգրյալին»⁴⁸: Սակայն հայազգի Թեոդոտոս եպիսկոպոսի հավաստմամբ՝ Եվստաթիոսը, Կեսարացու մոտից հեռանալուց հետո, «իր աշակերտներին հավատացնում էր, որ ինչ վերաբերում է հավատին՝ ոչ մի կետում համակարծիք չէ Կեսարացու հետ»⁴⁹:

Եվ իրոք, այդ են վկայում նրա համախոհներից վերոհիշյալ Պիմենի և Սեբաստիայի այլ երեցների բացահայտ պայքարի ելնելու նկրտումները ընդդեմ Բարսեղ Կեսարացու և նրա հովանավորած ուղղադավան եկեղեցուն⁵⁰: Սակայն Եվստաթիոսի համար հեշտ չէր Բարսեղի դեմ պայքարելու ամբողջ ծանրությունն իր վրա վերցնել և բացահայտ դուրս գալ նրա դեմ: Դրան խանգարում էին ամենից առաջ Կեսարացու և նրա թեմի Փոքր Հայքի վրա ունեցած հեղինակությունն ու իրավունքը: Վճռական նշանակություն ունեին նաև Սեբաստիայի երեցների մասնակի ներքին անհամաձայնություններն ու սոցիալ-տնտեսական հիմքի վրա առաջացած աշխատավորական հուզումները:

Հակառակ Եվստաթիոսի մտադրությունների՝ Կեսարացին, ինչպես այդ ցույց է տալիս նրա մի Թուղթը, մինչև 373 թվականը, թվում է, բնավ չի կասկածել Սեբաստիայի եպիսկոպոսի նվիրվա-

Եվստաթիոս Սեբաստացու մասին եղած գրականությունը չի սահմանափակվում բերվածով:

46 Թուղթ 95 (99):
 47 Նույն տեղում, հմմտ. Լ. Խաչիկյան, եջվ. աշխ., էջ 27:
 48 Թուղթ 120, հմմտ. «Lettres», II, CXXV, Լ. Խաչիկյան, եջվ. աշխ., էջ 29, ծան. 1:
 49 Թուղթ 95 (99):
 50 Թուղթ 114, հմմտ. «Lettres», II, CXIX:

ծությունը՝ ուղղադավան եկեղեցուն: Ավելին, նա ջանացել է Եվստաթիոսի միջոցով խաղաղեցնել Սոֆրոնիոսի գլխավորությամբ Սեբաստիայում խմորվող անհամաձայնությունները, ուստի և վերջինիս գրում է. «Աղաչում եմ ձերդ գթասրտությանը ետ պահել նրան (իմա՝ Սոֆրոնիոսին—Կ. Մ.) այդ արատավոր ճանապարհից, և ավելի լավ է սեփական նվիրվածությամբ միասնության հասնել, քան թե փոխանջատվածությամբ համադրծակցել նրանց հետ, ովքեր բաժանման են ձգտում»⁵¹:

Սակայն նույն 373 թվականին նիկոպոլսի Թեոդոտոս եպիսկոպոսին գրած Թղթից պարզվում է բոլորովին այլ բան. Կեսարացին իրականում որոշակի պատկերացում է ունեցել Եվստաթիոսի բռնած դիրքի մասին և միտումնավոր լռել է: Դա ինքը՝ Կեսարացին, այսպես է պատճառաբանում. «Թեև ես նրա (իմա՝ Եվստաթիոսի—Կ. Մ.) իմ նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին լռեցի ոչ թե այն բանի համար, որ նա արժանի չէր ուշադրության, այլ նրա համար, որ արդեն լուրը տարածվել էր ամենուր, ուստի և ոչ ոք իմ հաղորդման կարիքը չուներ, որպեսզի գիտենար այդ մարդու մտադրությունը»⁵²:

Բարսեղ Կեսարացու վերոբերյալ Թուղթը, ուր խնդրում է Սեբաստիայի եպիսկոպոսին վերջ տալ ընդհանուր միասնությանը խանգարող երեցների ներքին անհամաձայնություններին, գրված է 372 թվականի վերջերին կամ, ամենաուշը՝ 373 թվականի սկզբներին, համենայն դեպս՝ ավելի վաղ, քան այն Թուղթը, որտեղ Կեսարացին այլևս չի թաքցնում իր և Եվստաթիոսի թշնամական փոխհարաբերությունը: Ավելին, նա նույն Թղթում արդեն խոսում է հայազգի եպիսկոպոսի հակաճառությունների, շարախոսությունների մասին՝ ընդդեմ Կեսարիայի թեմի⁵³:

Արդ, ո՞րն է Բարսեղ Կեսարացու նման մոտեցման պատճառը նա երկար ժամանակ այն համոզմանն է եղել, որ փաստալից թրդթերով, եկեղեցական խնդիրների շուրջ ունեցած հանդիպումներով Սեբաստիայի Եվստաթիոս եպիսկոպոսին հնարավոր կլինի պահել: Դրանով պետք է բացատրել տասնյակ կարևոր, պարտավորեցնող հանձնարարությունները, բազմաթիվ էական խնդիրներում նրա հետ:

51 Նույն տեղում:
 52 Թուղթ 125, հմմտ. «Lettres», II, CXXX:
 53 Նույն տեղում:

խորհրդակցելը և այլն: Այդ ուղղությամբ Բարսեղի վերորերջալ խնդրանքը վերջին ապարդյուն փորձն է նշված ճանապարհին⁵⁴:

Սակայն եվստաթիոս Սեբաստացին ոչ միայն շարդարացրեց Բարսեղի հույսերը, այլև տարվելով արիոսական իր հետևորդների որոշ հաջողությամբ՝ բացահայտ թշնամանքով ելավ Կեսարացու և նրա թեմի դեմ: Նա և յուրայինները Կեսարացու գործունեության մասին ամենուր հերյուրանքներ էին տարածում՝ անվանելով նրան կեղծ, նենգ և հանցավոր եկեղեցական խառնակության մեջ⁵⁵: Եվստաթիոսը հատկապես Կապադովկիայի հայաշատ գավառներում և այլուր ստահող լուրեր էր տարածում Կեսարացու անձի, գործի, ուսմունքի ու թեմի հասցեին: Վկայություններ կան այն մասին, որ եվստաթիոսը հասնելով Կիլիկիա, ուր արիոսականությունն որոշակի հիմքեր ուներ, Կեսարացու դեմ «ամեն տեսակ շարախոսություններով և զրպարտանքներով լի երկարաշունչ ճառեր է ասում»⁵⁶, որ նա, իբր, «նորամուծություն է անում սուրբ հոգու մասին եղած ուսմունքում»⁵⁷ և այլն:

Այդ ամենով հանդերձ՝ ամենուր չէ, որ եվստաթիոսը բնգունելություն է գտնում և հաջողության հասնում: Առաջինն իր ծննդավայրում՝ Սեբաստիայում, գտնվում են մարդիկ, որոնք խստագույնըս բննադատում են արիոսականությունն ու նրա բոլոր հետևորդներին: Կեսարացու մի թղթում կարդում ենք. «Սեբաստիայի բնակիչները համամիտ են մեզ հետ՝ երևան հանելով ժահրոտ կեղևանքը եվստաթիոսի շարաննդություն և ինձանից խնդրում են եկեղեցական ինչ-որ ձեռնարկ»⁵⁸:

Սեբաստիան Փոքր Հայքի ամենամեծ ու հայաշատ գավառն էր. ինչ-որ խնդրի շուրջ ունեցած նրա դիրքորոշումը վճռական կարող էր լինել Փոքր Հայքի բոլոր գավառների համար: Դա առավելապես որոշակի դարձավ IV դարի 60—70-ական թվականներին, երբ առաջինը Սեբաստիայում սոցիալ-տնտեսական հիմքի վրա ծայր առան աշխատավորական հուզումներ:

Պաշտոնական եկեղեցու դեմ ուղղված պայքարում Սեբաստիայի աշխատավորական խավի և եվստաթիոսականների շահերը

⁵⁴ «Նա համարձակվեց ոմանց երկրորդ անգամ ձեռնադրել, մի բան, որ ցարդ, թվում է, չի արել հերետիկոսներից և ոչ մեկը»: (Թուղթ 125 (130):

⁵⁵ Հմմտ. «Жития святых, празднуемых православною русскою церковно», М., 1892, էջ 14, հմմտ. Թուղթ 114 (119):

⁵⁶ Թուղթ 125 (130):

⁵⁷ Թուղթ 218 (226):

⁵⁸ Թուղթ 133, հմմտ. «Lettres», II, CXXXVIII:

համբընկնում էին: Բարսեղ Կեսարացու ամբողջ մտավախությունն այն է, որ նշված կետում, այդ երկու ուժերի միանալու դեպքում, ընդհանուր եկեղեցին կտուժեր: Ահա թե ինչու նա ջանում է եվստաթիոսին ճշմարիտ հավատի բերել առանց վրդովված ամբոխի գիտությունն ու միջամտություն:

376 թվականին Սամոսատի եվսեբիոս եպիսկոպոսին գրած մի թղթում Կեսարացին արդեն խոսում է «անընդմեջ իրադարձությունների» և Սեբաստիայի հայոց երկու խմբի բաժանվելու մասին⁵⁹: Ինչպես հուշում է նույն թղթում առկա Բարսեղի մի արտահայտությունը, Սեբաստիայի հայոց վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել այլ առիթով հիշված հայազղի Քեոդոտոս եպիսկոպոսը, որի մահից հետո գավառի ներքին հակասությունները պաշտոնական եկեղեցու դեմ ուղղված բացահայտ պայքարի բնույթ են ստանում⁶⁰:

IV դարի 70-ական թվականներին, հակառակ եկեղեցու պաշտոնական անձանց սպասումների, գոյություն ունեցող բոլոր դժգոհությունները գումարվում են «անհավատների շարժում» անվանագոհությունները գումարվում են եկեղեցիների անկման մի աննախադեպ մասն տակ, և սկսվում է եկեղեցիների անկման մի աննախադեպ ժամանակաշրջան: Ահա թե ինչպես է բնութագրվում այդ Կեսարաթամանակաշրջան: Ահա թե ինչպես է բնութագրվում այդ Կեսարացու կողմից. «Հափշտակված են ուրախությունը և հոգեխնդությունը, ուղբի են վերածվել մեր տոները, փակված են աղոթատները, եկեղեցու բեմում չի կատարվում հոգևոր արարողություն. վերացան բրիտանական ժողովները, ուսուցիչները չեն տնօրինում, չկան փրկարար խրատներ, ո՛չ հանդեսներ, ո՛չ երեկոյան ժամասացություն, ո՛չ այն երանելի ուրախությունը, որին արարողական հավաքություններում հանձնվում են աստծուն հավատացող հոգիները»⁶¹: Թղթում ամենայն մանրամասնությամբ խոսվում է «Արևելքի խեղճություն», «հոգիվների քշման», «հոտի ցրման» և այլնի մասին: Ինչպես հուշում է Սեբաստիայի հայոց երկու մասի բաժանվելու և պաշտոնական եկեղեցու դեմ պայքարի ելնելու Կեսարացու վերորերջալ թուղթը, վկայակոչված հատվածում և այլուր հիմնականում խոսվում է Սեբաստիայում ծավալված շարժումների ավերիչ հետևանքների և շարժման մասնակիցների նոր սպառնալիքների մասին: Դրա ծանրությունն ամենից հստակ պատկերացնում է Կեսարացու

⁵⁹ Թուղթ 229 (232):

⁶⁰ Խոսելով Սեբաստիայի որոշ մասի բացահայտ հակաբարսեղյան դիրքորոշման մասին, Կեսարացին ավելացնում է. «որովհետև երանելի Քեոդոտոսը այլևս չկա»: (Նույն տեղում):

⁶¹ Թուղթ 235 (243), հմմտ. Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 36:

րացին, ուստի և ինքն էլ օգնություն է հայցում իտալական և գաղղիական եպիսկոպոսներից⁶²:

Բարսեղ Կեսարացին այլոց օգնությանը դիմելով հանդերձ՝ Սեբաստիայի շարժումների դեմ առաջինը ինքն է պայքարի ելնում: Նա Փոքր Հայքի այլ գավառների եկեղեցիներին, նշանավոր երեցյաներին հղած թղթերով ջանում է մեկնաբանել շարժման կործանարար հետևանքները, աշխատելով հնարավոր միջոցներով խոչընդոտել շարժումների ընդարձակումները⁶³, մանավանդ երբ, անհավատների իշխանության տակ են մկրտությունը, հանգուցյալների հուղարկավորումը, այցելությունը հիվանդներին, վշտացյալների հանգրատացումը, օգնությունը կեղեքվածներին, բոլոր տեսակի նպաստները և այլն⁶⁴:

Հետաքրքիր մանրամասներ են պահպանվել Բարսեղ Կեսարացու թղթերում Սեբաստիայի հայոց սոցիալական շարժումների, ներքանց որոշակի հաշոգրության և գաղափարախոսության մասին⁶⁵:

Փոքր Հայքի եպիսկոպոսներին գրած Կեսարացու թղթերը կամ հայոց եկեղեցական շրջաններին առնչվող խնդիրներ պարունակող այլոց ուղղված թղթակցությունները շատ հաճախ կարևոր տեղեկություններ են բովանդակում ոչ միայն քննվող, այլև հարակից հարցերի շուրջ: Այսպես, օրինակ, 372 թվականին Տերենտիոս կուսակալին գրած Թուղթը կարևոր է նաև այլ առումով: Նրանում ասված է. «Եվ հիմա, հանդամանքների թելադրանքով հասնելով մինչև Սատաղ, աստծո բարեհաճությամբ, թվում է, կարգավորեցի ամբողջ մնացյալը, հաշտեցրի հայոց եպիսկոպոսներին և զրուցեցի նրանց հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ Հայաստանում այսպիսի անտարբերությամբ խախտվում են օրենքները, ապա ես նրանց հանձնեցի կանոններ՝ ըստ հարկի գործի դնելու իրենց հոգացողությունը»⁶⁶:

Այս տեղեկությամբ միաժամանակ հաստատվում է այն միտքը, թե հայոց եկեղեցին, IV դարից սկսած՝ օգտագործել է Բարսեղ

Կեսարացու կանոնները: Ուսումնասիրողներից Հ. Ոսկյանը նկատում է. «Հայաստանի վանքերու մէջ ընդունելութիւն կը գտնեն ս. Սահակի, բայց մանաւանդ ս. Բարսեղի վանականներու համար յօրինած կանոնները—հարկաւ որոշ փոփոխութիւններով՝ վանքին նպատակէն ազդուած ու առաջնորդուած»⁶⁷: Սեանի անապատականների վարք-վարվեցողության մեջ Կեսարացու կանոնական դրվածքի պատճենումն է տեսնում Հ. Շահխաթունյանցը⁶⁸: Արգ, հետագոտողների այսօրինակ պնդումների համար կա՞ն մատենագրական հավաստի տեղեկություններ: Իրականում Բարսեղի ուղղակի վկայությունից բացի, խնդրիս շուրջ ուշադրության արժանի մասնակի հաղորդումներ կան նաև հայ մատենագիրների վկայություններում: Ասողիկը գրառել է Բարսեղի կանոնները հայոց միջավայրում, վանական հաստատություններում կիրառելու հետևյալ փաստը. «Երբ միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն, կանոնագրութեան սահմանաւ սրբոյն Բարսղի»⁶⁹: Նույնարևույթ փաստարկումներ կան Ներսէս Շնորհալու, Առաքել Սյունեցու և այլոց գործերում⁷⁰:

Կեսարացին իր կապազովկյան գործունեության շրջանում մըշտապէս առնչակցվում է Փոքր Հայքի շրջաններում կամ դրանցից դուրս քննվող ամենարագմազան հոգևոր խնդիրներին: Չնայած վատառողջ վիճակին, նա բազմիցս անցնում է հայոց ձյունաշատ լեռնաշխարհը, տեղում քննում այս կամ այն հարցը ու անում վերջնական եզրահանգում: Այս իմաստով հետաքրքիր է հայոց վերաբերող նրա մի Թուղթը՝ գրված 375 թվականին, ուր կարդում ենք. «Սպասեցեք ինձ, եթե աստված բարեհաճի, դալով ձեզ մոտ, խորհուրդ կտամ այն ամենի շուրջ, ինչի մասին հնարավոր չէր գրել...

67 Հ. Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Գ, Վիեննա, 1947, էջ 1020:

68 Յ. Շահխաթունյանց, Ստորոգութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 217—218, հմմտ. «Արարատ», 1906, էջ 608:

69 «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 160, հմմտ. 173—174, 181, նաև Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 1020: Ակիլյանը Սահակին վերագրվող կանոնները քննելիս միաժամանակ դրանց համար չմիջնորդավորված աղբյուր է դիտում Բարսեղ Կեսարացու առանձին կանոնները: (Ն. Ակիլեան, Ս. Սահակի վերագրուած կանոնները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 10—11):

70 «Քնդհանրական թուղթ սրբոյն Ներսիսի Շնորհալու», Յերուսաղէմ, 1871, էջ 26, 36:

62 Նույն տեղում:

63 Թուղթ 230 (238), 232 (240):

64 Թուղթ 235 (243), հմմտ. Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

65 Թուղթ 236 (244), 242 (250), 257 (265): Կեսարացու որոշ թղթեր պատմական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու քաղաքական իրավիճակի ուսումնասիրման համար կարևոր սկզբնաղբյուր են և, ինչպես հայտնի է, դրանց մի կարևոր մասը Լ. Խաչիկյանը արդեն գիտական շրջանառության մեջ է դրել:

66 Թուղթ 95 (99), հմմտ. «Կանոնագիրը հայոց», Բ, էջ LXXXII, ծան. 1:

Թղթում և, բոլոր ղեպքերում, կաշխատեմ ձեզ պարզել անհրաժեշտ խաղաղություն»⁷¹: Կամ՝ Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսին հասցեագրած Թղթում, որին կանդրադառնանք այլ առիթով, հիշեցնում է, որ ոմն Փավստոսի ձեռնադրության հետ կապված հայտնի անախորժության համար իրեն չարախոսեն, որ զրանում ինքը հանցանք չունի⁷²:

Փոքր Հայքը հոգևոր խոշոր կենտրոններից հեռու և կտրված լինելու պատճառով փաստորեն անհաղորդ էր արտաքին շատ անցուղարձերի: 375 թվականին հայերին գրած թղթերից մեկում Կեսարացին գրում է. «Դուք ապրելով Հայքի ծայրամասում, բնականաբար, անհաղորդ եք բազում շարժումների: Իսկ մենք, որ մասնակիցն ենք զործի բուն իսկ ընթացքին, բազում տեղերից ամեն օր լուրեր ենք ստանում կործանվող եկեղեցիների մասին ու մեծ անհանգստություն ապրում՝ շլինի թե ընդհանուր թշնամին, նախանձելով հարատև խաղաղությանը, ձեր կողմերում էլ իր որոմի հունդերը ցանի, և Հայաստանի մի մասը թշնամիների ձեռքն անցնի»⁷³:

Կեսարացու մատենագրական ժառանգության մեջ պատկանելի մաս են կազմում Հայաստանին և հայերին վերաբերող թղթերը՝ գրված հիմնականում նրա կապաղովկյան գործունեության շրջանում, նրանցում, ասվեց, կան Մեծ ու Փոքր Հայքի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակին, իրավական-քաղաքական ընդունված նորմերին և մանավանդ եկեղեցական հարաբերություններին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկություններ:

Այս իմաստով կարևոր է 373 թվականին Փոքր Հայքի գավառներից մեկի՝ Նիկոպոլսի, Թեոդոտոս եպիսկոպոսին գրած Բարսեղի Թղթի հետևյալ հաղորդումը. «Ի ղեպ, Փավստոսը եկավ ինձ մոտ Պապի թղթով և կամենում էր եպիսկոպոս ձեռնադրվել: Բայց երբ ես քո և մյուս եպիսկոպոսների բարեպաշտության երաշխիք պահանջեցի՝ արհամարհեց ինձ, գնաց Անթիմոսի մոտ և, առանց ինձ տեղյակ պահելու, ձեռնադրվեց նրանից»⁷⁴:

Հայագետ Ա. Սուբրյանը մի առիթով նկատել է. «Իսկ այն անձնուակից թուղթ ունէր Փաստոս, Սուրբ Բարսղի թուղթն կը կոչէ զնա պապա (πάππ), որ նույնանիչ է մեր Հայք բառին»⁷⁵: Ի հաստատումն ասվածի՝ ուսումնասիրողը վկայակոչում է Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը հայոց մեջ հնում հայր-մարդպետների գոյության մասին⁷⁶:

Բայց Սուբրյանի պատճառաբանումը (πάππ-հայր), ինչպես կտեսնենք, համոզիչ չէ: Բանասեր Թորոսյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Ոմանք այդ Πάππ բառը յատուկ անուն անելով՝ կը հասկնան Պապ իշխան մը, և ո՞վ կրնար ըլլալ այդ անձը՝ եթէ ո՛չ մեր Արշակ Բ-ի որդին և գահաժառանգը, որ իրօք այդ տարիներուն (367—369) Բիւզանդական արքունիքը ապաստանած կամ պատանդ տարուած էր, և 369—370-ին Հայաստան կը դառնայ արքունի գահը բարձրանալու Տերենտիոս դուքսին ձեռքով»⁷⁷: Պահպանվել է, բարեբախտաբար, Կեսարացու վերոբերյալ տեղեկությունը հաստատող Ասողիկի հետևյալ գրառումը. «Իսկ Պապ՝ կաթողիկոս կացոյց Հայոց զՇահակ ոմն ի գաւառէ Ապահունեաց առանց հրամանի մետրապօլտին Կեսարու...»⁷⁸: Դատելով կաթողիկոսացու ընտրելու գործող իրավանորմերով՝ նշված Պապը աննվազն թագավոր պետք է լինի: Կեսարացու հաղորդման հետ նույնական է նաև հատվածի մյուս կետը. ձեռնադրությունը իրացվել է առանց Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի գիտության, մի բան, որ գոնե հայոց շրջանների համար բացառվում էր:

Որ Բարսեղ Կեսարացու Թղթում հիշատակված անձը նույն Պապ թագավորն է, հստակ երևում է նաև Պապի գահակալության տարիներին Հայաստանում ծավալած իր իսկ գործունեությունից և հայոց եկեղեցու գործերին նպատակադիր միջամտության փաստից⁷⁹:

Արդ, ասվածը հավանական ընդունելու ղեպքում հետևում է, որ հայոց Պապ թագավորը եպիսկոպոսության իր նախընտրած թեկնածուն է առաջադրում, որը և Կեսարացու կողմից մերժվում է: Հենց դա էլ, ի միջի այլոց, լավագույն ապացույցն է այն բանի, որ Բարսեղը հայոց համար եպիսկոպոս ընտրելու իր որոշակի սկզբ-

71 Թուղթ 219, հմմտ. PG, t. 32, CCXVII;
 72 Թուղթ 115, հմմտ. «Lettres», II, CXXI: IV դարից սկսած՝ զավանաբանական վեճերը մասամբ էլ պայմանավորված էին հայ հոգևոր գասի հունական և ասորական թեկերի համատեղ գոյությամբ: Հունականների ղեմ տարվող պայքարը հասկանալի պատճառով առաջին հերթին պիտի ուղղվեր Կեսարացու թեմի ղեմ:
 73 Թուղթ 220, հմմտ. PG, t. 32, CCXXVIII;
 74 Թուղթ 116, հմմտ. «Lettres», II, CXXI:

75 Ա. Սուբրյան, նշվ. աշխ., էջ 331:
 76 Նույն տեղում:
 77 Հ. Փոստայան, նշվ. աշխ., էջ 353:
 78 Ասողիկ, էջ 73:
 79 Կ. ԱՅՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 362—364:

բունքն ու պահանջներն ունենր, որոնց չբավարարելու դեպքում կարող էր անտեսվել թագավորի միջամտութիւնն անգամ:

Խնդրին առնչվում է Բարսեղի 373 թվականին գրած Թուղթը՝ ուղղված Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսին: Թղթում կարգում ենք. «Կամենում եմ ձեր գարեպաշտութիւնը հաղորդել, որ Պապի կողմից ուղարկված Փավստոսը Անթիմոս եղբոր կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս՝ պատվական Կյուրեղ եղբոր փոխարեն, առանց իմ համաձայնութիւնն, որից և Հայաստանը լցվեց խռովութեամբ»⁸⁰:

Հայտնի է, որ Պապը սկզբունքորեն դեմ էր հայոց հայրապետի՝ Ներսեսի, գործունեութիւնը, և հակասութիւնների արդյունքը եղավ կաթողիկոսի ողբերգական մահը⁸¹: Տեղեկութիւն կա այն մասին, որ Ներսեսի սպանութիւնը խորապես վշտացրել է Բարսեղ Կեսարացուն: Ազդվելով կատարվածից՝ նա երգվել է այլևս եպիսկոպոս չձեռնադրել հայոց եկեղեցու համար. «Զոր լուեալ Բարսղի մեծի գսպանումն սրբոյն Ներսէսի անէծ զպիղծն Պապ և զիւրսն ամենայն և երգուա այլ ոչ ձեռնադրել եպիսկոպոս Հայոց»⁸²:

Ներսեսի կենդանութիւնն օրոք Պապը իրոք չէր կարող հասնել իր ծրագրի իրացմանը: Դա հատկապես երևում է Պապի, այսպես կոչված, այն ավերածութիւններից, որ նա կատարեց Ներսեսի մահվանից հետո. «սկսաւ հրաման տալ յայտնապէս յաշխարհին աւերել զայրենոցսն և զորբանոցսն՝ զոր շինեալ էր Ներսէս ի գաւառս, և աւերել զկուսաստանսն»⁸³: Վերևում վկայակոչված Թղթի՝ «որից և Հայաստանը լցվեց խռովութեամբ» միտքը վերաբերում է Պապի կամակատար եպիսկոպոսների քմահաճ գործունեութիւնը, որոնք թագավորի խորհրդով պայքարում էին Ներսեսի նշված ձեռնարկումների և Կեսարացու թեմի դեմ:

⁸⁰ Թուղթ 115 (120): Սույն տեղեկութիւնն «առանց իմ համաձայնութիւնն» միտքը հաստատվում է նաև Խորենացու նույնական վկայութեամբ՝ «առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարոս»: (Մ. Խորենացի, էջ 306): Ի դեպ, Մ. Զամչյանը ենթադրում է, որ այս Փավստոսը նույն մատենադիր Բուզանդն է: («Պատմութիւն հայոց», հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 447—448): Նման ենթադրութիւնն անհավանական է թվում գոնե ժամանակաշրջանի առումով (Կեսարացին IV դարի մատենադիր է, մինչդեռ Բուզանդը, ապացուցված է, V դարի): Ավգերյանը ևս Բարսեղին և Բուզանդին ժամանակակիցներ է համարում: («Վիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Վենետիկ, 1814, էջ 368):

⁸¹ Տե՛ս Փ. Բուզանդ, էջ 221:

⁸² «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. II, էջ 324:

⁸³ Փ. Բուզանդ, էջ 232:

Բարսեղ Կեսարացու Թղթում, որտեղ խոսվում է Փավստոսի ձեռնադրման մասին, թեև ոչ մի ակնարկ չկա մերժման պատճառի շուրջ, բայց հավանական է կարծել, թե նա թագավորի հավանութիւնն արժանացած անձնավորութիւն էր, և, հասկանալի է, հազիվ թե կարողանար բավարարել Բարսեղի քննութիւնը, առավել ևս, երբ Պապը նրա հետ հույսեր էր կապում: Իրականում ներքին պայքար է եղել հայոց Պապ թագավորի և Կեսարիայի թեմի առաջնորդ Բարսեղ Կեսարացու միջև՝ հայկական հողի վրա, հայոց եկեղեցուն և պետականութիւնն առնչվող խնդիրների շուրջ: Այդ պայքարում Պապը կարող էր արդյունքի հասնել Կեսարիայի վերակացութիւնն տակ գտնվող հայոց եկեղեցին Բարսեղ Կեսարացու դեմ հանելու դեպքում միայն: Ինչպես երևում է հիշյալ Թղթից, Պապը, հանդիպելով Բարսեղի դիմադրութիւնը, դիմում է ծայրահեղ միջոցների, որից և Հայաստանում, մասնավորապես Փոքր Հայքի եկեղեցիներում և այլուր շփոթ ու խռովութիւն է առաջանում:

Հայոց եպիսկոպոսներին, նաև զանազան այլ անձանց ուղղված թղթերում պարզորոշ նկատվում է Բարսեղի ջանադիր աշխատանքը, մտահոգութիւնը եկեղեցական խաղաղ հարաբերութիւնների հաստատման գործում և հատկապես հայոց եկեղեցու հետ կապված հարցերի լավատեղյակութիւնը:

Երբեմն, այս կամ այն խճճված խնդրի առիթով, Կեսարացին դժվարացել է գտնել վերջնական ու ճիշտ լուծում, տալ, այսպես ասած, անշահախնդիր ու անկողմնակալ խորհուրդ: Նման պարագաներում առավել մեծ է եղել Բարսեղի մտահոգութիւնը, Փոքր Հայքի եպիսկոպոսների հետ խորհրդակցելու անհրաժեշտութիւնը: Եվ երբեմն, ինչպես պետք է եզրակացնել առանձին թղթերից, նա խորհրդակցել է նույնիսկ հայոց կյանքի ու մշակութիւնի հետ շառնչվող անձանց հետ՝ հարցի ճիշտ լուծումը գտնելու ազնիվ նպատակադրումով: Ահա թե ինչու Բարսեղը, իրեն նմանեցնելով արևկոծ ծովում խարխափող նավորդի, հետո ավերում ցուցադր ջահի հետ է համեմատում Սամոսատի եվսեբիոս եպիսկոպոսից ստացած Թուղթը⁸⁴:

Այսպիսով, Կեսարիայի հողերը իրավասութիւնն տակ էին գրտնրվում Փոքր Հայքի Սեբաստիա, Սատաղ, Նիկոպոլիս և Գաղութք հայոց գավառները, որոնց հետ առնչվող յուրաքանչյուր խնդիր

⁸⁴ Թուղթ 96, հմմտ. «Lettres», I, C:

IV դարի 70—80-ական թվականներին անկարող էր վճռվել առանց Բարսեղ Կեսարացու անմիջական միջամտության:

Սակայն հիմքեր կան կարծելու, որ Կեսարացին մտահոգվել է ոչ միայն իր թեմի ենթակայության գավառներին վերաբերող հարցերով, այլ առհասարակ նույնադավան ժողովուրդների եկեղեցական խնդիրներով: Մի զրչագիր վկայության համաձայն՝ «Մեծն և առաջինն ամենայն եպիսկոպոսաց սուրբն Բասիլիոս ոչ մերձակաիցն միայն, այլև հեռաւորաց իւրոյ վիճակին խնամ տանէր ուղղութեան»⁸⁵: Մի շարք թղթերում նա նույնպիսի մտահոգությունք է խոստում ժամանակի ողջ Արևելքի, այդ թվում նաև Մեծ Հայքի հայության, եպիսկոպոսների բազմազան հոգսերի, մտածության ու սպառնացող արիստական վտանգի մասին, ինչպիսի հոգացավությանք գործում էր հօգուտ Կապադովկիայի թեմի⁸⁶:

Եկեղեցական պատմության շատ նշանավոր ուսումնասիրողներ զանազան իրարամերժ կարծիքներ են հայտնել հայ վանականության ծագման ու վերջնական ձևավորման մասին⁸⁷: Փոքր Հայքին վերաբերող Բարսեղ Կեսարացու թղթերն իրենց հավաստի մանրամասներով հնարավորություն են բնձնում ասելու. «Աելորդ է ումանց պնդելն թէ Հայք ոչ ընդունէին զձեռնադրութիւն ի Կեսարիոյ, այսինքն Հայ կաթողիկոսունք. այլ յայտնի նոյն իսկ մերքս կրսեն թէ «ի Լուսաւորչէն մինչև ի Սահակ հայրապետն՝ ի Կեսարիայ ձեռնադրէին կաթողիկոսունք. յորժամ եղև ժողով Քաղկեդոնի՝ բաժանեցան Հայք ի Յունաց»⁸⁸: Եվ, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, հայոց եկեղեցական անվանի անձիք ոչ միայն դատարարակվել ու կրթվել են Կեսարիայում, այլև վերջինս իր հոգևոր ու մշակութային զարգացածությամբ դարեր շարունակ բախտորոշ նշանակություն է ունեցել բուն Հայքի և հայաշատ կենտրոնների համար:

Հայոց՝ Կեսարիայի թեմի հետ ունեցած տևական հարաբերությունների մեջ, հարկավ, քիչ չեն պայծառ էջերը, բայց, այդուամենայնիվ, ամենաարդյունաշատը Բարսեղ Կեսարացու զործունեության տարիներն են: Բարբախտաբար, Բարսեղի զործունեությունը, գրական վաստակն ու անձնավորությունը, բացառությամբ մի երկու առիթով ծնված անհարթությունների, ժամանակին հիշտ են բնկալվել և ըստ ամենայնի գնահատվել հայոց միջավայրում: Քիչ

85 Ձեռ. N 4150, էջ 66ա:
86 Թուղթ 66 (70), 95 (99):
87 Հ. Փոփեյան, Մազումն հայ վանականության, էջ 360—361:
88 Ա. Սուբրյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

չեն այս կամ այն գործի թարգմանության կամ ընդօրինակման առիթով գրաված հիշատակագրությունները, որոնցում Բարսեղ Կեսարացին (և առհասարակ «երեք մեծ կապադովկացիները») համեմատվում հիշվում է հայոց համար սրբացած անունների հետ հավասար: Ահավասիկ մեկ օրինակ. նոր-Ջուղայի ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանի հավաքածուի զրչագրերից մեկում հիշատակագրողը գրում է. «Ջոր մաղթեմ Աստուծոյ զի տացէ զս պարագայց [ամօք] եւ խաղաղական կենօք ընդ երկայն աւուրս լուսատու եւ համառօտիչ բանին նուազեալս սեռի հայկեան եւ Տանս Թորգոմայ, եւ յետ ելից աստեացս՝ մասնակից արացցէ սրբոց լուսաւորչացն եւ աստուածաբան վարդապետացն Բարսղի, Աստուածաբանի, Նիւեայց եւ սրբոյն Մեսրօպայ»⁸⁹:

Յուրաքանչյուր պատեհ առիթով Կեսարացու կյանքի ու գործունեության այս կամ այն զրվագը, «Ճշմարիտ հավատի համար» կրած տառապանքը համեմատվում համադրվում է հայազգի որևէ ոչ աննշան գործչի համապատասխան գործունեության հետ⁹⁰, էլ չենք խոստում «երեք մեծ կապադովկացիների» անձի ու գործի հաճախակի տեղայնացման, ազգային երանգավորման բազմաթիվ փորձերի մասին: Կեսարացու մատենագրական վաստակին զուգակշիռ հայ իրականության մեջ բարձր է գնահատվել նաև նրա գործունեությունը լայն առումով, այդ թվում, ինչ խոսք, հատկապես ի սեր ուղիղ դավանանքի մղած համառ ու հաղթական պայքարի՝ հայոց եկեղեցու համար ունեցած կարևորությունը: Առկա տեղեկությունների համաձայն՝ այստեղ էր, հատկապես, նա գործի դնում հին մատենագրության (առավելապես ս. Գրոց) իր բացառիկ իմացությունն ու համոզմունքով դավանելու բնատուր ընդունակությունը: Ձեռագրական հիմնավոր ու իրազեկ գրառումներ կան նաև այս անընչակցությամբ: Միջնադարյան այդպիսի հիշատակագրության մի հատվածում ասված է. «Մեծ քահանայապետս և աստուածապետաց հոգիս հայրս մեր Բասիլիոս ըստ ժամանակի և ըստ պիտոյից անէր զվարդապետութիւն և վասն զի ետես ի հօտն իւր զժանդախա ընչեղութեան ճարակեալ. ջանայր լուծանել զայն զանազան վարդապետութեամբ...»⁹¹:

89 «Յուցակ ձեռագրաց նոր-Ջուղայի ս. Ամենափրկչան վանաց թանգարանի», Հ. Բ. Կազմեց Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 177, հմտա. Ղ. Ալիշան, Միասական, Վենետիկ, 1893, էջ 133:
90 Նույն տեղում:
91 Ձեռ. N 6362, էջ 57բ:

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայ դասական և հետագա շրջանի մատենագիրներն ու եկեղեցական նշանավոր գործիչները, թեև ոչ ընդարձակ, բայց հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանել Բարսեղ Կեսարացու կյանքի, վանական գործունեության և այլնի մասին: Հաղորդումների ոչ ընդարձակ լինելը հետևանք է այն բանի, որ մեր մատենագիրները նրան հիշատակում են այս կամ այն առիթով և ոչ թե հատուկ նպատակագրմամբ:

V դարի հայ մատենագիրներից Փավստոս Բուզանդն է համեմատաբար ընդարձակ տեղեկություններ գրառել Բարսեղի մասին: Նրա Պատմության մեջ Կեսարացու անունը առաջին անգամ հիշվում է մեկ արդեն ծանոթ հատվածում. «Եւ իբրեւ եմուտ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսապետն և երիցունքն ընդ նմա, և երիցապետ մի սուրբ, որում անուն Բարսիղիոս կոչէր, թոեա աղանին ի սեղանոյն և հանգեա ի վերայ նորա, և յամհաց բազում ժամս: Իսկ իբրեւ եհաս ժամ՝ յորժամ կամեցան զներսէս ձեռնադրել, վերացաւ աղանին ի սրբոյն Բարսեղէ, և նստաւ ի վերայ զխոյն ներսէսի»⁹²:

Պատմիչին, անշուշտ, հայտնի է եղել Բարսեղ Կեսարացու անմիջական մասնակցությունը հայազգի եպիսկոպոսների ընտրությանն ու հայոց եկեղեցու զանազան խնդիրներին, այլ կերպ՝ Փավստոս Բուզանդը ծանոթ է Բարսեղի վանական գործունեությանն ու նրա անվան շուրջ ստեղծված վիպական, առասպելախառը պատմություններին: Թերևս զրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ պատմագիրը երբեմն վերապատմում է Բարսեղի կենսագրության առանձին մանրամասներ, երբեմն էլ նույնիսկ նրա նկարագրի նմանությունամբ շարադրում ներսես Մեծի կյանքի ու գործունեության առանձին զրվագներ⁹³: Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի մասին ասված «մանավանդ վասն սրբութեան վարուցն նորա»⁹⁴ պատմիչի

92 Փ. Բուզանդ, էջ 82: «Բարսեղ» անունը զրշագրերում հանդիպում է գրության ամենաբազմազան ձևերով՝ Բասիլ (Բասիղ), Բասիլիոս, Բարսիլոս, Բասելիոս, Վասիլ, Բասիլէոս, Բարսեղ և այլն: Ամենատարածվածն ու հնագույնը, ինչպես նաև ճիշտը, «Վարքի» մեկ ծանոթ հնագույն՝ № 948, զրշագրում հանդիպող «Բարսեղ» ձևն է, որին և հետևում ենք:

93 Հմմտ. P. Peeters, Un miracle des SS. Serge et Théodore et la Vie de S. Basile dans Fauste de Byzance (-Analecta Bollandiana*, t. XXXIX, 1921 pp. 65—88).

94 Փ. Բուզանդ, էջ 104:

արտահայտությունը և, հատկապես, Բարսեղ Կեսարացու մեծ ճանաչումը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ IV դարից ի վեր, Մեծ Հայքում լայն տարածում են ունեցել Կեսարացու անվան հետ կապված առասպելաբնույթ գրույցները:

Բուզանդի մեկ այլ հաղորդումը վերաբերում է Կեսարացու առաքինությունների, մեծ պատրաստվածության ու գիտական հրմտության վերհանմանը. «Իսկ նա զանձն կարի ի խոնարհութեան ունեի,—գրում է Բուզանդը Կեսարացու մասին,— և անարժան համարէր, թէպէտ և ամենայն ոք վասն գիտութեան արուեստին կարօտէր առ նա զալ. մանաւանդ արտաքինքն իսկ ճարտարապետք փիլիսոփայիցն առ նա ընթանային վասն իրեանց արուեստին: Այլ նա զբազումս զարժուցանէր ի պէսպէս չիրաքանչիր կարծեացն խոտորութենէ ի ճշմարտութեանն հաւատս, երկրպագուս Քրիստոսի անթիւս մարդկան կացուցանէր: Եւ ամենայն երկիր սկսան ի նա նայել, որպէս թէ անդուստ յերկնից ի վերուստ իջեալ իցէ. այնչափ՝ որպէս զի թէ կամիցի որ պատմել, ոչ կարասցէ»⁹⁵: Այսօրինակ վերկայույթունները հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու Կապադովկիայից դուրս Կեսարացու ունեցած հեղինակությանն ու համբավի մասին: Վկայակոչված հատվածը միաժամանակ խոսում է այն մասին, որ շատերը գիտական հմտություն ձեռք բերելու, փիլիսոփայության մեջ կատարելագործվելու, ճշմարիտ հավատը պատկերացնելու և բազմաթիվ այլ խնդիրներով զիմել են Բարսեղին, իսկ նա իրեն շատ խոնարհ է պահել և անձն իր անարժան համարել:

Ուսումնասիրողներից ոմանք անզրադարձել են Բարսեղ Կեսարացու և Եվսեբիոս եպիսկոպոսի համատեղ գործունեությանն ու փոխհարաբերությանն այլևայլ կողմերի, մասամբ օգտագործելով Բուզանդի Պատմության ընձեռած տվյալները⁹⁶: Եվսեբիոսի և Բարսեղի փոխհարաբերությունն արտացոլող զլխում Բուզանդը գրում է. «Իսկ եպիսկոպոսն Կեսարու Եւսեբիոս յորժամ ետես զզարմանալիսն զնախ իջանել զաղանոյն՝ որ եկն ի յերկնից, և հանգել նախ յերիցապետն Կեսարու սուրբն Բարսիլիոս, ի դժկամակ միտս լինէր

95 Նույն տեղում, էջ 104—105:

96 Տիրայր վարդապետի քննությունից երևում է, որ ծանոթ է Կեսարացու և Եվսեբիոսի փոխհարաբերությանը Բուզանդի տված քննաթղթին: (Տիրայր վարդապետ, Եկեղեցույ հայրերը, ս. Բարսեղ («Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 911):

ընդ նմա. և տեսանէր զնա իբրև զիր հակառակորդ և զթշնամի: Քանզի հռչակ հարեալ էր ընդ երկիր ամենայն»⁹⁷: Պատմիչն այստեղ բերում է միմյանց լրացնող երկու հաղորդում: Մեկ այն, որ Եվսեբիոս եպիսկոպոսը թշնամաբար էր տրամադրվել Բարսեղի դեմ, որով այսօր հնարավոր է դառնում ճշտել վերջինիս Կեսարիայից հեռանալու պատճառն ու հարակից հանգամանքները և երկրորդ՝ թշնամանալու բուն հիմքը՝ Բարսեղի հռչակի «ընդ երկիր ամենայն» տարածվելը:

Ի հաստատումն վերջին իրողության՝ Փավստոս Բուզանդը վերկայում է մեկ այլ կարևոր մանրամաս. հունաց Վաղես կայսրը արհեստականների ուսմունքը տարածելու և վերջինիս հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով կազմակերպում է մրցավեճ՝ արհեստականների և ուղիղ հավատի հետևորդների միջև: Մրցույթում ուղիղ հավատի կողմնակիցների անունից հանդես եկող Եվսեբիոս Կեսարացին, կոահելով վեճի լրջությունն ու բանավիճելու հմտության անհրաժեշտությունը, «գրեաց թուղթ աղաչանաց... առ երիցապետն Բարսեղ, և մեծաւ պաղատանօք որ ինչ վասն պատուին պաշտամանն. զի մի՛ զիցէ ինչ ի մտի զառաջին եղևալ բանիցն գրտութիւն. այլ վասն զի առ Աստուած հաւատոց են բանքն և քննութիւնքն, վաղվաղակի փութացի գալ առանց դանդաղանաց»⁹⁸: Եվսեբիոս եպիսկոպոսի խնդրանքին ընդառաջելով, Վաղես կայսրը թույլ է տալիս, որ Բարսեղ Կեսարացին էլ մրցույթին մասնակցի. «և մտին ի բանից ի քննութիւն հակառակութեան վասն տեսան մեյրոյ Յիսուսի Քրիստոսի Որդոյն Աստուծոյ, եթէ իցէ ծնունդ և որդի ի բնութենէ շօր Աստուծոյ, եթէ ոչ»⁹⁹:

Վեճը բավական հին էր, որին Կեսարացին ծանոթ էր տակավին Աթենքում ուսանելու ժամանակ. այնպես որ նրա նման աստվածաբանական հմտության տեր ճարտասանը մրցավեճում միակ հավանական հաղթողը կարող էր լինել:

Պատմագիրը բանավեճի ընթացքի ու ավարտի հետ կապված մանրամասներ չի հաղորդում, բայց կա մի սրամիտ դիտողություն, որ ինքնին ապացույց է Բարսեղի ներկայությունից վճռական նշանակություն ու հաղթական հետևանքի: Այսպես, Բուզանդը գրում է.

97 Փ. Բուզանդ, էջ 103—104:

98 Նույն տեղում, էջ 106:

99 Նույն տեղում, էջ 107:

«Ապա զղջացավ թագաւորն՝ թէ ընդէ՞ր զԲարսիլիոսն հրամայեցին օժանդակ բնաւ Եւսեբի թողուլ ի ներքս: Ապա յոտն կացեալ ամօթով արիանոսքն ասացին ցթագաւորն...»¹⁰⁰: Այս հաղորդումը բացառի ակնարկ է մրցույթում Բարսեղ Կեսարացու վճռական դերի ու տարած հաղթանակի մասին, որի պատճառով էլ արիստականությունը երկրպագուներն իրենց թագավորի մոտ ամորթվ են մնում:

Ինչպես հաղորդում է Բուզանդը, Վաղես թագավորը բանտարկել է տվել Կեսարիայի եվսեբիոս եպիսկոպոսին և նրա կողմնակիցներին, այդ թվում նաև Բարսեղ Կեսարացուն: Այս պարագայում է, որ ըստ ամենայնի բացահայտվում է Կեսարացու և ժողովրդի փոխհարաբերությունը, քրիստոնեությունից դարձած ժողովրդի համար նրա անձի կարևորությունը: Այս առումով Բուզանդի հետևյալ գրառումը առայժմ միակ ու շափաղանց կարևոր վկայությունն է հայ մատենագրության մեջ. «Իսկ վասն սրբոյն Բարսեղի ասէին ժողովուրդքն Կեսարու. եթէ ոչ արձակէք զգա ի բանդէդ, այրեմք զքաղաքս զամենայն: Յորժամ ամենեքեան միաձայն զայս աղաղակէին, թողացոյց թագաւորն, և արձակել հրամայէր զերանելին Բարսիլիոս»¹⁰¹: Դա մոտավորապես 365—369 թվականներին էր, երբ Բարսեղը Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի օգնականն էր: Բուզանդի վկայության առավել հետաքրքրական կողմն այն է, որ Կեսարացին, Աթենքի ուսումնառությունից վերադառնալուց հետո, դեռևս երիցություն տարիներին, իրոք ձեռք էր բերել բացառիկ հեղինակություն ու ճանաչում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» «Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, եւ ժողովոյն, որ եղև վասն հոգեմարտացն» գլխում խոսվում է հունաց Թեոդոս կայսեր կողմից բյուզանդական հեթանոսական մեհյանների քանդման, եկեղեցիների հաստատման, ուղղադավանության հետևորդ արտաքսված նշանավոր անձանց (որոնց թվում և ներսես Մեծի) Բյուզանդիոն վերադառնալու մասին¹⁰²: Նա թվարկում է Բյուզանդիոն հավաքված ս. հայրերին՝ «Դամասիոս Հոռմայ, Նեքտարիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքու, Կիւրզոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիւսիայ, Գեղասիոս Կեսարու, Գրիգորիոս Նաճիանձու...», որը

100 Նույն տեղում, էջ 108:

101 Նույն տեղում:

102 Մ. Խորենացի, էջ 297—298:

նզովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտս»¹⁰³: Այս «Գեղասիրոս Կեսարու» փոխարեն նույն հատվածի այլընթերցումներում ունենք «Բասիլիոս» և «Բասիլիոս»¹⁰⁴, որ նույն Բարսեղ Կեսարացիին է:

Սկզբնաղբյուրներում, եկեղեցական որևէ խնդրի առնչմամբ, ընդունված է Բարսեղ Կեսարացուն, Գրիգոր Նազիանզացուն և Գրիգոր Նյուացուն միասին հիշատակել, որոնց սովորաբար բյուզանդական գրականության մասնագետները կոչում են «երեք մեծ կապաղովկացիներ»: Կապաղովկացի երեք նշանավոր գործիչների վկայակոչման նույն մտեցումն է առկա նաև Խորենացու մոտ, միայն այն տարբերությամբ, որ «Բարսեղ» անվան փոխարեն քրեական տեքստում «Գեղասիրոս» է օգտագործված:

Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մակեդոնը գահազուրկ է եղել 360 թվականին¹⁰⁵, այսինքն այն ժամանակ, երբ Կեսարացին նոր էր վերադարձել Արևելքի վանական կյանքին հասուկ ծանոթանալու նպատակով կատարած ճանապարհորդությունից: Խորենացու վկայած ժողովը նույնպես եղել է մոտավորապես նույն թվականին, որին, հասկանալի է, Բարսեղ Կեսարացին շմասնակցել չէր կարող:

Խորենացու այն վկայությունը, թե Պապը ներսես Մեծի աթոռակալ նշանակեց Սահակին՝ «առանց մեծի արհեսկակապսեյն Կեսարու»¹⁰⁶, հարկավ, վերաբերում է Բարսեղ Կեսարացուն: Խորենացին, փաստորեն, ծանոթ է հայոց եպիսկոպոսների ընտրության խնդրում Կեսարիայի թեմին վերապահված իրավունքին և տվյալ դեպքում նրա համաձայնության զանցառումը արձանագրում է իբրև ոչ օրինաչափ երևույթ:

Մովսես Խորենացուն վերագրվող Թղթում ևս հիշատակվում է Բարսեղ Կեսարացին. Այստեղ կարդում ենք. «Ընդէ՞ր իսկ կրճատել սիրէք կիսով հաղորդութեամբը որպէս թէ երկու կատարեալք, ոչ կարէ մի կատարեալ լինել: Զայդ հարկատուրիւն իմաստուն և առաւել բարգաւենեալն հովի ուսոյց Բասիլիոս՝ յամալթ առնելով զժպիրհախոյեանն: Եւ կատարեալ անշփոթ տնարլնութեանն Աստուծոյն և

103 նույն տեղում:
104 նույն տեղում, էջ 298:
105 Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1961, էջ 400, ծան. 170:
106 նույն տեղում (1913 թ. հրատ.), էջ 306:

մարգոյ մի բնութիւն ասել զնոյն զմի զտնարիւնական եղելութիւնն»¹⁰⁷: Ինչպես տեսնում ենք, խնդիրը զավանաբանական է՝ Քրիստոսի երկու բնության շուրջ, և Թղթի հեղինակի համար ճշմարիտ էլքը Բարսեղի բացատրությունն է: Վկայակոչված հատվածը աներկբայելիորեն ցույց է տալիս, որ զավանաբանական վեճերի լարված ժամանակաշրջանում (IV—V դդ.), հայոց միջավայրում լայն տարածում ունեին Բարսեղի զավանաբանական գործերը, որոնցից և օգտվում է վերոհիշյալ Թղթի հեղինակը: Բերված հատվածի բովանդակությունից դատելով՝ տրամաբանական կլինի կարծել, որ նրանում ակնարկվում է Բարսեղի՝ Ապողինարի հետ ունեցած զավանաբանական վեճը¹⁰⁸:

Հայտնի է, որ Ղազար Փարպեցուն ամբաստանող հոգևորականները, ի թիվս այլ բազմաթիվ մեղադրանքների, նրան նաև աղանդավոր էին համարում¹⁰⁹: Վերջինս, որպես հոգևոր գործիչ, տվյալ պարագայում՝ վանահայր¹¹⁰, իր ուղղափառությունն ընդգրծելու համար թվում է այն նշանավոր ս. հայրերի անունները, այդ թվում նաև Բարսեղ Կեսարացու, որոնց զրվածքներով ինքը դաստիարակվել է: Նա գրում է. «Բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն, և ըստ զօրելոյ տկարամտութեանս իմոյ կարգացեալ զգիրս արանցն սրբոց, որք վառեալք Սուրբ Հոգւոյն զինու՝ զսուրս հոգեփոզոտս աղանդաւոր ուսմանցն դարձուցանէին անդրէն ի սիրտս նոցունց, և զաղեղունս նոցա փշրեցին, և զփրկագործ վարդապետութիւն՝ իրեանց զրով մեզ աւանդեցին, հոգացեալ իբրև

107 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 25—26: Մեր նպատակից զուրս է անդրադառնալ Թղթի հեղինակային պատկանելությունն այս կամ այն շափով արժարծած բանասերների (Մ. Օրմանյան, Ն. Ակինյան, Հ. Մանանդյան, Ստ. Մալխասյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Կարապետ եպիսկոպոս, Մ. Աբեղյան) կարծիքներին: Այդ դեպքերից, համարել է Մ. Աբեղյանի այն պնդումը, թե «Մի անգամ որ Մովսես Քերզազար հիշված Թղթի կեղծությունը շի ապացուցված, այդ Թղթով հաստատվում է նրա ոչ բաղկեղտնական լինելը...» (Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 657):

108 Մագիստրոսի, Կաղանկատվացու, Գանձակեցու, Լաստիվերոցու և այլոց գործերում, ինչպես նաև հայոց կաթողիկոսներ Սահակի, Կոմիտասի, Հովհանի, Խաչիկի. Ստեփանոսի և ուրիշների թղթերում զանազան զավանաբանական խնդիրների առնչմամբ կարելի է հանդիպել Բարսեղ Կեսարացու անվան վկայությունը: («Գիրք թղթոց», էջ 50, 69, 91, 101, 214, 231, 306, 315, 334, 343, 355, 368, 380, 388, 433, 434, 448, 449, 453, 463, 465 և այլն):

109 «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց և թուրք առ վահան Մամիկոնեանս, Վենետիկ, 1933, էջ 617:

110 Ղ. Փարպեցի, էջ 605—606:

զարդարելու ոգեսէր հարս, զամենայն տղետ խորհուրդ մարգոց զօգուտն, զորոց յերկար ոք և ջերմ սիրով ընթերցեալ զգրեալս, անվընաս և դիրտազերծ կարէ լինել հրարձակ նետից շար ձգողացն. զարբրոցն ասեմ զԱթանասէ Աղեքսանդրացոյ, և զերկուց միանուն արանցն, զԿիրիղէ Աղեքսանդրացոյ, և Կիրիղէ Երուսաղեմացոյ, զԲարսղէ Կեսարացոյ և զԳրիգորէ Նազազացոյ...»¹¹¹:

Փարպեցու թվարկած անձինք հայոց եկեղեցու համար, անտարակույս, որոշակի հեղինակութիւն են եղել նախորդ և իր ժամանակ, որոնց գործերի ու գործունեութեան վկայակոչմամբ էլ նա կամենում է պայքարել իրեն մեղադրողներին դեմ:

Ինչպես արդեն նշվել է, Կեսարացու անվամբ մեզ է հասել զավանաբանական բնույթի մի աշխատութիւն, որտեղ հեղինակը բանավիճում է Ապողինարի հետ: Արդ, Ապողինար Լավողիկեցու անվան առկայութիւնը Փարպեցու թղթի այն հատվածում, ուր խոսվում է աղանդների մասին¹¹², հիմք է տալիս ենթադրելու, որ թղթի հեղինակը ծանոթ է եղել Բարսեղ Կեսարացու նշված երկին: Որ թղթում հիշատակվող Ապողինարը Բարսեղի բանավիճի համանուն անձն է, կասկածից վեր է, քանի որ Փարպեցին ոչ պատահաբար միաժամանակ հիշատակում է աղանդավորական շարժման հայտնի այլ անձանց (օրինակ, Արիոսին ու ալոց), որոնց ուսմունքին լավատեղյակ էր Կեսարացին և, նկատել ենք, պայքարել էր նրանց դեմ:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946—968), որ հայտնի է զավանաբանական հարցադրումների իր խորիմացութեամբ ու հայոց շրջանում քաղկեդոնականութեան դեմ մղած պայքարով, հաճախ պատմողաբար, երբեմն էլ բառացի բանաբաղութեամբ օգտվում է Բարսեղ Կեսարացուց: Այսպես, օրինակ, Քրիստոսի երկու բնութեան շուրջ գոյութիւն ունեցող թեր և դեմ կողմերի մասին խոսելիս բազմիցս վկայակոչում է Կեսարացու այս կամ այն դրույթը¹¹³: Ավելին, Անանիա Մոկացին հոգևոր պաշտոնատար անձանց պարտականութիւններին մասին իր շատ տեսակետներ որոշակիորեն քաղում է Բարսեղ Կեսարացու գործերից, մասնավորապես թղթերից և կանոններից¹¹⁴, ուստի կարելի է հաստատապես ասել, որ նա ծա-

111 Նույն տեղում, էջ 617—618:

112 Նույն տեղում, էջ 618—619:

113 Ձեռ. № 2966, էջ 18բ—19ա:

114 Նույն տեղում, էջ 134ա:

նոթ է եղել Բարսեղ Կեսարացու զավանաբանական գործերին և առհասարակ մատենագրական ժառանգութեանը:

Արատավոր բարբերի բննադատութեան առիթով ներսես Շրնորհալին հատվածաբար օգտվում է Բարսեղ Կեսարացուց: Այսպես, «Գրէ և սուրբն Բարսեղ ի կրօնատրաց սահմանն թէ՛ Ամենայն ժուժկալութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի, անօգուտք են և յոչինչ պէտս համարեալ»¹¹⁵:

Շնորհալու մեկ այլ վկայութիւնը հիմք է տալիս ասելու, որ Բարսեղի կանոնները, ինչպես և սպասելի էր, Կիրիկյան Հայաստանում էլ նույն գործածական հարկն ունեին, ինչ Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում, իսկ Օձնեցուց հետո՝ ողջ Հայաստանում: Շնորհալին գրում է. «Դարձեալ մի կողմնատր բարուք գոմանս սիրել՝ ջոկս առնելով և գոմանս անտես առնել, ոմանց աւելորդօք բերիլ ի պէտսըն, և ալոց, և ոչ հարկատրօքն բաւականանալ. այլ սէրն հասարակաց եղիցի ըստ սրբոյն Բարսղի կանոնադրութեանն, և պատիւ որոց վայելէ»¹¹⁶:

Հայտնի է, որ Ն. Շնորհալին ծանոթ է եղել Ապողինարի և Կեսարացու զավանաբանական վեճին և օգտվել է նրանից¹¹⁷:

Ստեփանոս Օրբելյանը Բարսեղ Կեսարացուն վկայակոչում է երկու անգամ, Սյունյաց Մաթուսաղա եպիսկոպոսի թղթի առիթով՝ գրված հայոց Եղր կաթողիկոսի հրամանով: Երկու դեպքում էլ խնդիրը զավանաբանական է. մի դեպքում պատմիչը բնոյզն երկաբնակաց պայքարում է եկեղեցու ս. հայրերի հայտնի ավանդներով, ուստի և «մոլորվածներին» ուղղելով իր խոսքը, գրում է. «Պարտ էր նոցա զբրանելեացն հարանց ի կիր առնուլ զամենապայծառ և զհրաշափառագոյն յաղագս մարմնատրութեանն Տեառն զասացուած՝ զԱթանասի Աղեքսանդրացոյ, զԲարսղի Կեսարացոյ, զԳրիգորի Նազիանզացոյ...»¹¹⁸: Օրբելյանը նույն առիթով երկրորդ անգամ Կեսարացուն վկայելիս անվանապես հիշում է հայ մատե-

115 «Ընդհանրական թուղթ», էջ 29:

116 Նույն տեղում, էջ 36: Շնորհալին ծանոթ է և օգտվում է նաև Եվսեբիոս Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու և ալոց գործերից (անհ նույն տեղում, էջ 113, 118, 125, 134, 138, 149 և այլն):

117 Գ. Զարբիանալիան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 330:

118 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», արտրեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Փիֆլիս, 1910, էջ 121:

նագրութեանը քաջածանոթ նրա՝ ընդդէմ Ապողինարի հայտնի դա-
վանաբանական վեճը, դրան կից՝ բարսեղյան դրույթների հավաս-
տիութիւնը և ուսանելիութիւնը:

Ճիշտ նույն մատենագրական ազդեցութեան փաստն է առկա
նաև «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուի հեղինակի մոտ, որը, Հ. Ա-
նասյանի կարծիքով, Վարդան Այգեկցին է¹¹⁹: Նախորդ հեղինակ-
ների նմանութեամբ, վերջինս էլ զանազան վկայակոչութիւններ
համար դիմում է Բարսեղ Կեսարացուն: Օրինակ, օրվա սկիզբ հաս-
կացութիւնը ճշտիվ սահմանելու համար նշված ժողովածուի հե-
ղինակը բերում է Բարսեղ Կեսարացու հետևյալ սահմանումը. «Եղև
երեկոյ՝ զսպանել աւուրն ասէ և եղև վաղորդեան զկատարումն՝ գի-
շերոյն զառաւօտն ասէ, ընդ տիւ և ընդ գիշեր եղև օր մի»¹²⁰:

Մատենադարանի № 474 գրչագրում պահպանվել է մի գանձ՝
գրված Կեսարացու տոնի՝ հունվարի 1-ի, առիթով, Խաչատուր վար-
դապետի կողմից.

Այսպիսի մանկունք սուրբ եկեղեցոյ
Տոնեն ըզտան աւուր քո պատուոյ,
Միւն լուսեղեն եկեղեցոյ՝
Բասիլիոս՝ պարիսպ հաւատոյ¹²¹:

Գանձի հեղինակը այնուհետև անցողակի ակնարկում է Կեսա-
րացու հոր բարերարութեան մասին, վերհիշում Բարսեղի ձեռնա-
գրվելու, գամբական տան արքեպիսկոպոս դառնալու, Հուլիանոսի
և Վաղեսի հետ «կարգա» խոսելու որոշ մանրամասներ, որոնք բա-
ցառապես վարքագրական հիմք ունեն: Կան ջերմ տողեր.

Գու առաւատ մեր խաղաղութեան
Բասիլիոս բրժիշկ հրմտական,

119 Հ. Անասյան, Զել և ուրբաթագել, «Լրաբեր», 1969, № 3, էջ 78:
120 Զեռ. № 3295, էջ 377ր, նաև 368ր:
121 Զեռ. № 474, էջ 328ա, հմմտ. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադա-
րանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 423,
«Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ,
կազմեց Հ. Ասկեան, Վիեննա, 1963, էջ 127, 659, 841, Հ. Քովկեյան, Ցուցակ..., էջ
437, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենադարանին», հ. Բ, կազ-
մեցին Ն. Ալիեան, Հ. Ասկեան, Վիեննա, 1971, էջ 29: Խաչատուրի ով լինելու մա-
սին գովար է որոշակի բան ասել: Նշված գանձի լեզվատճական որոշ կողմեր հի-
շեցնում են Խաչատուր Կելառեցուն: Տվյալ պարագայում գանձի հեղինակի խըն-
դիրը սկզբունքային նշանակութիւն չունի:

Գու արուսեակ մեծ արեգական
Բասիլիոս ջահ անշիջական:
Գու ակն անքուն և դէտ արթնական
Բասիլիոս հոգոյն բնակարան:
Գու շրջապատ պարիսպ ամբուլթեան
Զէն հաւատոյ և յուսոյ վահան: (էջ 329բ)

Վարքագրական տվյալների հիման վրա է գրված նաև «Շարա-
կան սրբոյն Բարսղի հայրապետի» խորագիրը կրող օրհնութիւնը,
որի հատվածների զլխագրերը հոգում են Աբխա Հեթում: Օրհնու-
թեան հեղինակ է ենթադրվում Գրիգոր Անավարզեցի կաթողի-
կոսը¹²²: Ինչպես հուշում է օրհնութեան ստորև բերվող հատվածը,
այն գրվել է Կեսարացու ծննդյան տոնի առթիվ. «Այսօր զոր ծնար
մարդ ճշմարիտ բնութեամբ, հրեշտակք յերկնից աստուած ծանու-
ցին զէիցս արարիչ, ներմարդանալ հարքն ի յերկրի քե քարոզե-
ցին»¹²³: Օրհնութեան հեղինակը, անշուշտ, լավատեղյակ է Կեսա-
րացու եկեղեցական գործունեութեան մանրամասներին, մասնավո-
րապես քրիստոնեութեան տարածմանն ունեցած նրա մասնակցու-
թեանը և արիստականութեան դեմ տարած հաղթական պայքարին,
ուստի և գրում է.

Ոգոց սովուն մահացու,
Բասիլիոս նոր հացատու,
Զբան հաւատոյն սփռեցեր,
Զաղտ հերձուածոց վանեցեր¹²⁴:

Օգտագործված են նաև Կեսարացու զթասարտութեան, սրտա-
ցավութեան ու կենսագրական որոշ իրողութիւններ, որոնք հա-
մակողմանի ու ամբողջական են դարձնում հոգևոր գործի բնութա-
գիրը: Այդուհանդերձ, օրհնութեան հիմնական առանցքը Կեսարացու
կապաղովկյան շրջանի հոգևոր գործունեութիւնն է, որով նա եղա-
կի հեղինակութիւն դարձավ ամբողջ Արևելքում:

Հայ միջնադարյան մատենագրութեան մեջ իր մատենագիտա-
կան բնույթով եղակի գործ է Գրիգոր Աբասյանի կազմած «Գիրք

122 «Հին եւ նոր պարականոն կամ անվանք շարականներ», Վաղարշապատ,
1911, էջ 153—156, հմմտ. «Բազմաբէկ», 1894, էջ 540—542:
123 Նույն տեղում, էջ 154:
124 Նույն տեղում:

պատճառացը»¹²⁵, որի առ այսօր հայտնի հնագույն ձեռագիրը (N 1879) պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Ազգայնորագետ Հ. Անասյանի հավաստմամբ՝ «ձեռագիրը սկզբնագիր չէ, բայց ընթրօրինակութունը հեղինակին ժամանակակից է, անցման շրջանի երկու տարբեր ձևի դրչությամբ»¹²⁶: Ինչպես ընդունված է կարծել, «Գիրք պատճառացի» կազմմանը մասնակցել են նաև Դավիթ Քորայրեցին և Մխիթար Գոշը: Դատելով ընդգրկված մատենագրական երկերի ընտրությունը սկզբունքից ու քանակից, պիտի նկատել, որ «Գիրք պատճառացում», ի թիվս այլ հուշարձանների, մեծ տեղ է հատկացված նաև «երեք մեծ կապաղովկացիների» գրական ժառանգության, հատկապես ճառերի հայերեն թարգմանությունների քննությունն ու վերագնահատմանը: Յուրաքանչյուր մատենագրի մասին կան կենսագրական (նաև վարքագրական) ընդարձակ տեղեկություններ՝ քաղված ձեռագրերից: Մատենագիտական այս արժեքավոր հուշարձանի կազմողն ու հեղինակակիցները անդրադարձել են Քարտեղ Կեսարացու գրեթե բոլոր ճառերին: Յուրաքանչյուր անգամ կրկնվող խորագիր-պատճառին հաջորդում է ճառի հեղինակային խորագիրը, այնուհետև՝ ստեղծագործական պատմության հետ կապված բոլոր մանրամասները (եթե կան այդպիսիք): Պատճառուսույց մատենագիրները չեն վերապատմում այս կամ այն գործի բովանդակությունը, ինչպես դա լինում է նման դեպքերում, այլ պարզապես իրենց ստացած տպավորություն-հետևությունն են արձանագրում՝ անհրաժեշտության պարագայում ի փաստարկություն վկայելով նույն գործի նոր գրվածներ կամ հին մատենագրության այլ հեղինակությունների: Նպատակը, անշուշտ, մեկ է. առանց հարկադրանքի, ունկնդիր միջավայրին կամ ընթերցող ուսումնառուին հասցնել տվյալ դեպքում Կեսարացու ճառերի գաղափարական բովանդակությունը, բացահայտել որոշակի նպատակով ենթատեքստով ասվածը և նորովի նպաստել հեղինակային նպատակագրման տարածմանը: Այսպիսին է, օրինակ, «Վասըն վաշխառուաց» ճառի պատճառ-բացատրությունը. «Վասն այնպիսեացն պատուիրէ սուրբս խոյս տալ ի շար կապարանէն և սակաւութ բաւականանալ անխուճապ պիտոյիւք և առ փոխատուան դարձուցեալ զբանն ասէ, թէ վասն ըստմարդութեանն այնքան զգու-

¹²⁵ «Գիրք պատճառացի» մասին եղած գրականության ցանկը և ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե—ԺԸ դդ., հ. Ա, Երևան, 1959, էջ XIV—XV:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ XIII, ծան. 3:

շացուցանեմ զառողսն, զի մի զազատութիւնն իրեանց քով սակաւումային կորուսցեն և արդ դու լուր զտեսանն, թէ տուր փոխ ուստի ոչ ակն ունիցիս առնուլ, զի ի նմանէ առցես լիապատար, որ է արհնեալ յախտեանս»¹²⁷:

Մեր գրչագիր հիշատակարաններում հաճախ կարելի է հանդիպել Քարտեղ Կեսարացուն բնորոշող այսօրինակ արտահայտությունների. «յոյժ գիտնական էր, հանճարեղ և համեղաբան»¹²⁸, այլ բնորոշմամբ՝ «հրեղեն լեզու խաւէր ի բերանն Բարսղի»¹²⁹ և այլն, որոնք յուրահատուկ արտահայտությունն են Կեսարացու՝ հայոց շրջանների հետ ունեցած հոգեհարազատության¹³⁰:

¹²⁷ Ձեռ. N 1879, էջ 249ա:

¹²⁸ Ձեռ. N 84, էջ 261բ, հմմտ. Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

¹²⁹ Ձեռ. N 948, էջ 156ա:

¹³⁰ Հայկական միջավայրում Քարտեղ Կեսարացու մեծ հեղինակության մասին է վկայում նաև այն, որ գրչագրերում պահպանվել են նրա պատկերի ընթրօրինակություններ: Այդ գրչագրերից առայժմ հայտնի են Մանչեստրի Ավետարանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 478, գրչագրի մասին տե՛ս էջ 471—486, 1969, էջ 505—512, 1970, էջ 75—82), ինչպես նաև Երուսաղեմի N 336 գրչագիրը (Հարցողաց գիրք, 1298 թ.): Վերջինիս արտատպությունը տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Բ, կազմեց Ն. Պողոսեան, Երուսաղեմ, 1967, էջ 218:

Գ Լ Ո Ւ Ե Դ

«ՎԵՑՕՐԵԱՅԻ» ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԿԱ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավաքածոյում «Վեցօրեայ» խորագրի տակ պահպանվում է քսանմեկ ձեռագիր. տասնչորսը՝ բուն «Վեցօրեայ», չորսը՝ «Վեցօրեայի» մասին գրված ընդարձակ մեկնություններ և երեքը՝ համառոտ մեկնություններ կամ, կարելի է կոչել, բառարան-մեկնություններ¹: Հետևյալ նկարագիրն ունեն «Վեցօրեայ» գրչագրերը:

¹ «Վեցօրեայի» ընդօրինակություններ կան նաև (որոշ դեպքերում՝ եղել են) արտասահմանի այլ այլ հավաքածուներում.

Կեսարիայի Ս. Խազիս եկեղեցու ձեռ. № 235, ժամանակ՝ 1187 (ՈՂ2), գրիչ՝ Հովհաննես, տեղ՝ Լոռուի վանք: Գրչության մասին ասված է. «Գիրք ընդհանրապես այնչափ մաքուր և անանկ միաձեռու անանկ խնամով գրուած է, որ զիրտես թէ մէկ գրիչով, մէկ ատուր մէջ, մէկ նայուածքին աւարտած ըլլայ»: Ձեռագրի որտեղ լինելը (եթե պահպանվել է) հայտնի չէ հայագիտությանը: (Գաւեգին Ա. Կարողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 517):

Նրուազեմի ձեռ. № 406. ժամանակ՝ 1319 (24Ը), գրիչ՝ Իսրայել սրկ. Արեւիցի, գրչություն՝ բոլորգիր, տեղ՝ Գլխիբցու Աթոռ (Սիս): («Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Բ, կազմեց Նուբյր եպս. Պողոսեան, Նրուազեմ, 1967, էջ 338—339): Ձեռ. № 1062. «Վեցօրեայի գիրք», խորագիրը՝ «Ժառոց սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարոյ Կապաղովկացո, Յաղագս Զօրեայ աւուրց արարչութեան»: Ունի հետևյալ սկզբածրով առաջաբանը. «Մի՛ ոք ի ընեողաց զբարտեսցէ զԱստուծոյ զստուգութիւն»: Նկարագրությունը տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Դ, Նրուազեմ, 1969, էջ 89: Ձեռ. № 1093. «Վեցօրեայի գիրք». խորագիրը՝ «Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսապետի Կեսարիոյ Կապողակեցոյ, Յաղագս Վեցօրեա աւուրց»: Նկարագրությունը տե՛ս նույն տեղում, էջ 139—140:

Ղալաթի ազգային Մատենադարանի ձեռ. № 87. «Սրբոյն Բարսղի ի Վեցարէն ասացեալ, եր. 592—599», ժամանակ՝ անորոշ, գրիչ՝ զրիմցի Սարգիս, գրչություն՝ նոտրգիր: («Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին հայոց», կազմեց Բարգէն Կարողիկոս, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961, էջ 575—577):

1. Ձեռ. № 5595՝ «Վեցօրեան» պարունակող մեկ հայտնի համեմատաբար ամբողջական գրչագրերից հնագույնն է՝ ընդօրինակված 1279 թվականին, Եղիազարու վանքում, թղթի վրա, Ստեփանոս (Եսայի^Բ) գրչի ձեռքով: Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության զգալի մասը պարունակող այս ձեռագիրը, բացառությամբ 1196 թվականին ընդօրինակված № 948 գրչագրի մի քանի ձառերի, հնագույնն է Կեսարացու գործերի մեր ձեռքի տակ եղած

Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 249 («Վեցօրեայ Բարսղի...»). ժամանակ՝ 1720 (ՌՃԿԹ), գրիչ՝ անհայտ, գրչություն՝ նոտրգիր, տեղ՝ Կ. Պոլիս, «ընդօրինակեցաւ սա ի զազափարէ Տեառն Գրիգորի վարդապետին պատրիարքին սրբոյ Նրուազեմի»: («Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 638): 2. Ոսկյանը Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում 1075 թվահամարի տակ պահովող մատյանի մասին գրում է. «Յատկապէս ձեռագիր չէ այս թիւը կրող մատեանն, այլ ս. Բարսղի Վեցօրեայ մեկնութեան Վենետիկի 1330-ին տպագրութեան մէկ օրինակը, որուն վրայ նշանակուած են Նրուազեմ Գրիգոր Պատրիարքին համար 1720-ին արտագրուած Բարսղի մեկնութեան տարբերակները»: («Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, կազմեց 2. Ոսկյան, Վիեննա, 1963, էջ 742): Խոսքը, հարկավ, նշված № 249 գրչագրի մասին է: Ձեռ. № 1121. «Վեցօրեայ և. Բարսղի». ժամանակ՝ ԺԸ—ԺԹ դդ., գրիչ՝ անծանոթ, գրչություն՝ նոտրգիր: (2. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 784): Ձեռ. № 612 [«Վեցօրեայ Բարսղի»]. ժամանակ՝ 1821 (ՌՄԸ), գրիչ՝ Սերովբէ Պետրոսեան Ակնցի, գրչություն՝ նոտրգիր, տեղ՝ Կ. Պոլիս, Միջագիւղ: Թարգմանության զնահատման առումով ուշադրով է հետևյալը. «Թարգմանեալ ի յունականէն ի հայկական բարբառ՝ ի ձեռն ճշմարտարանից Թարգմանչաց մերոց»: (Տե՛ս 2. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 82):

Զմմառի վանքի Մատենադարանի ձեռ. № 429. ժամանակ՝ 1701, գրիչ՝ Պողոս բահանա, տեղ՝ Ամիգ: ԹՊ. 123ա—179բ. Ճառք տիեզերաշույս վարդապետի սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոց արարեալ Մեկնութիւն Վեցօրեայ արարչութեան աւուրց...: Թ Ճառք թերի: («Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենադարանին», հ. Բ, կազմեցին Ն. Ալիևեան, 2. Ոսկյան, Վիեննա, 1971, էջ 13—14): Ձեռ. № 605, «Բարսեղի «Վեցօրեայ»». ժամանակ՝ ԺԸ դ., գրիչ և տեղ՝ անհայտ (նույն տեղում, էջ 212):

Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 177. «Ժառոց սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարիոյ կապաղովկացոց Յաղագս Վեցօրեայ աւուրց արարչութեան», 188 էջ, նոտրգիր, ձառերի խորագրերը՝ կարմիր թանաքով: (Ս. Տրիսանե, Ս. Բարսղի հայ ձեռագիրներու հաւաքածոն, «Բազմավէպ», 1954, էջ 285—287): Ձեռ. № 1459. «Վեցօրեայ Ս. Բարսղի», 159 էջ (նույն տեղում):

Դարձյալ ձեռագրացուցակներից դատելով՝ «Վեցօրեայ» առանձին ձառ կամ հատված ընդօրինակություններ կան այլևայլ հավաքածուներում: Այսպես, օրինակ, «Ս. Բարսղի արքեպիսկոպոսի Կեսարու ի Վեցօրեայ գրաց—էջ 2և»: (Ս. Պողարյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, Նրուազեմ, 1966, էջ 445): «Նորին սրբայ Բարսղի ի

ընդօրինակութուններին: Ուշագրավն այն է, որ դատելով սույն ձեռագրի մատենագիտական որոշակի սկզբունքով կազմված բովանդակութունինց, պիտի ենթադրել, Կեսարացու գրական ժառանգությանը լավատեղյակ գրչական-կրթական որևէ կենտրոնում, մասնագիտական հատուկ ընտրությամբ, «Մատենագրութիւնք» ընդհանուր խորագրով կազմվել է սույն գրչագիրը: Նյութերի ընտրությունը միաժամանակ հուշում է ձեռագրի ուսումնական որոշակի նըպատակադրման մասին²: № 5595 ձեռագրի պարունակութունն են «Վեցօրեան» (էջ 1ա—107բ), ճառերը (էջ 108ա—321բ), դավանաբանական որոշ գործեր (էջ 327բ—340ա), առանձին թղթեր (էջ 340ա—354ա), մեկնութունները (էջ 354ա—400ա):

2. Ձեռ. № 5353՝ ԺԳ գարի ընդօրինակութուն է, նյութը՝ թուղթ, ևերկայուն, բոլորգիր ղրչությամբ, Թ՝ ճառը բացակայում է, Ը ճառը ընդօրինակված է այլ ղրչությամբ, խորագրված է՝ «Սրբոյն Բարսեղի Վեցօրէից» (էջ 154ա—231ա): Ընդօրինակվելուց հետո, հավանաբար, ձեռագիրը բառ առ բառ համեմատվել է մայր օրինակի հետ և լրացվել են բացթողումները. այդ են հուշում նույն ղրչությամբ ու ձեռքով լուսանցագիր բառ-հավելումները (էջ 159ա, 160ա, 161բ, 168բ, 172բ, 177բ, 179ա, 197բ, 201ա, 223ա և այլն): «Վեցօրեան» զբաղեցնող էջերում հիշատակարանային որևէ հաղորդում չկա: Գրչի հիշատակարանը (էջ 101ա) շմոռացվելու աղաչանք է, հետագա հիշատակագրութունները (էջ 1ա-բ, 2բ, 3բ, 4ա, 59բ) ձեռագրի «ճակատագրի» նկարագրութունն են և քաղաքական իրադարձու-

2. աւեայ գրոց, յօրեհոգէ նառէն. յորմէ թէ՛ «եւ ասաց Աստուած, բղխեսցէ երկիր զհոռն... Ի նոյն գրոց, յինեհոգէ նառէն»: (Թարկեն կարողիկս, նշվ. աշխ., էջ 325): «Սրբոյն Բարսեղի ի Վեցօրէն ասացեալ» (նույն տեղում, էջ 577):
 Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանում պահվող Կեսարացու գործերի գրչագրերը նկարագրելիս Ի. Տրիեստեր միաժամանակ առանձնացնում է «Վեցօրեայ» ճառերի հետևյալ՝ մեկ քաղուածոս և երեք առանձին ճառերի (Բ, Ծ, Թ) ընդօրինակումները. ձեռ. № 352՝ ընդօրինակված «Գրիգորէ ի մայրաքաղաքիս Հարատայ», 794 էջ, մեծութունը՝ 260×165, գրութունը՝ 195×120: Ձեռագիրը 1858-ին Գուլէ վանքից ուղարկվել է Վենետիկ: «Ձեռագիրս կարելոր ծաղկաբաղ մը կուտայ Վեցօրէից»: Առանձին ճառերի ընդօրինակութուններ կան հետևյալ գրչագրերում. «Վեցօրեայ» երկրորդ ճառը առկա է ձեռ. № 463 (Սարգս. 212), թղ. 373բ—375ա, ձեռ. № 653 (Սարգս. 228), թղ. 152բ—154ա, «Տիեզերոց ճառը՝ ձեռ. № 512 (Սարգս. 202), թղ. 176բ—178ա, ուրեհոգ ճառը (Սարգս. 202), թղ. 312ա—313ա: («Բազմավէպ», 1954, էջ 286—287):

2 Գրչագրի ընդօրինակման մանրամասները բովանդակող հիմնական թվակիր հիշատակարանը տես Գ. Յովսէփեան, Խաղաղեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969, էջ 375:

թյունների պարզունակ շարադրանքը: 1բ էջում կա կնիքանման երկու շրջագիծ՝ երկշերտ անվարժ ղրչությամբ. ա) տէր Յովասափ վարդապետի պաշտան՝ Աստուծոյ ծառայ, բ) Գրիգոր Մեղապարտ:

3. Ձեռ. № 1657՝ ընդօրինակված է ԺԴ դարում (Գլաձո՞ր), ղրչությունը՝ բոլորգիր, երկայուն: Գրչագիրս թերի է. պակասում են տպագիր «Վեցօրեայի» 86₃₁—88₇ տողերը: Որոշ տողեր չկան նաև սկզբնամասից. այն սկզբում է «Մովսէս էր արինակաղիր պատգամացն, զոր լուաք» նախադասությամբ (էջ 4ա): Ե ճառի «Իբրև ժամագիր ժամանակա բանան» սկզբնավորմամբ և «Ժուժկալեսցի առ ի բանալ զծանրութիւն» արտահայտությամբ վերջացող մի ընդարձակ հատված (ձեռ. էջ 49ա—բ, հմմտ. տպագիր, էջ 86—88), ձեռագրի մեկ թերթ ընկել է Դ ճառի մեջ, և ձեռագիրը այդպես էլ վերակազմվել է: Հետագայում նկատելով կատարվածը՝ նշվել է ընկած թերթի իսկական տեղը՝ «ԺԱ թուղթս շրջելով ի յետ գնա, կարգն է» (էջ 48բ):

Նկարագրվող ձեռագիրը ընդօրինակվելուց հետո (կամ ընթացքում) համադրվել է մայր կամ զուգակից օրինակի հետ և նույն թանաքով ու ղրչությամբ կատարվել են բազմաթիվ բառական փոփոխութուններ, երբեմն նաև ուղղագրական շտկումներ (էջ 6բ, 15բ, 16ա-բ, 32բ, 36բ (երկու ղրչությամբ), 49բ, 59ա-բ, 70բ, 76ա-բ-90ա, 110ա-բ, 113բ, 118բ, 122ա-բ, 123ա-բ, 125ա-բ, 130բ, 146բ, 153բ, 156բ, 205ա, 213ա-բ, 224ա-բ և տասնյակ այլ էջեր): Կան բարբառագիտական որոշակի հետաքրքրութուն ներկայացնող հրշյունական զբաղմունքներ: Հաճախակի են խուլերի ձայնեղացման դեպքերը (էջ 7ա, 10ա, 12բ, 81ա, 82բ և այլն): Լուսանցագիր ուղղումների տեղերը բուն տեքստում, բացառությամբ երկու դեպքի (էջ 117ա, 122ա-բ), նշված են: Լուսանցագրութունները հիմնականում ճիշտ են, ընդունելի և նույնական տպագրի հետ: Գրչությունը միօրինակ չէ, այլ հաճախ է փոխվում: Բոլոր հիշատակարաններն (էջ 96ա, 141բ, 182ա, 227բ) անթվագիր են և բովանդակության առումով՝ հիշարժան լինելու աղաչանք:

4. Ձեռ. № 8352՝ ընդօրինակված ԺԴ դարում, նյութը՝ մագաղաթ, ղրչությունը՝ բոլորգիր, միասյուն: Գրչագիրը սկզբից և վերջից թերի է: Տպագիր «Վեցօրեայի» Ա ճառի սկզբնամասից մի ընդարձակ հատված բացակայում է: Գրչագիրը սկսվում է «[...] գրին, որպէս և վայել իցէ» բառերով (հմմտ. տպագիր, էջ 2բ): Չկան տպագրի 1—2₇, 6₅—8₁₃, 195₅—197₃₁, 199₂₅—201₉ հատվածները: Նըկարագրվող ձեռագիրն ավարտվում է «...թէ՛ մարդկան կերպարա-

նաց նման իցէ Աստուծոյ նմանութիւն, այլ բոտ նմանութեան» նախադասութեամբ:

Նկարագրվող գրչագիրը կրկնագիր է. նախորդ երկաթագիր ձևագրի թափված թերթերը հավաքվել են և նոր ընդօրինակութեան համար կազմվել: Նկատելի են բազմաթիվ էջեր, որոնցում հին ձևագրից (ներկա դեպքում նյութ) ընթեռնելի բառեր կան: Ճառերը խորագրերն ու սկզբնատողերը զարդագիր են (կարմիր թանաքով): Հաճախահեպ են խուլ բաղաձայնների շնչեղացման դեպքերը (հատկապես՝ կ>գ, պ>բ և այլն), երբեմն բառերի վերջընթեր «յ» կիսաձայնը բացակայում է, բառամիջում ամենուր «և»-ի փոխարեն «ի» է:

Ինչպես ցույց են տալիս հետագա խմբագրական միջամտությունները, № 8352 ձեռագիրը, ընդօրինակվելուց հետո համեմատվել է «Վեցօրեայի» համեմատաբար անաղարտ գրչագրի հետ և նրկատված բառային (նաև հատվածական), շարահյուսական ու քերականական համաձայնությունները արձանագրվել են տողատակում, բուն տեքստում և լուսանցքներում (էջ 53ա, 73ա-բ, 75ա, 80բ, 103ա, 109բ, 110ա-բ, 117ա-բ, 118ա, 126բ, 139ա, 158ա, 183ա-բ, 210բ, 217ա, 227բ, 232ա, 236բ, 240ա, 250ա-բ, 274ա-բ): Ի դեպ, առանց նշված լուսանցագրությունների գրչագիրս խիստ թերի կլիներ:

№ 8352 գրչագիրը հիշատակարան չունի. կա այսպիսի մի անորոշ թվագրում՝ «ԹԻՆ ՌՃՄԹ» = թվին 1710 (էջ 140ա): Մի փոքր վերև նույն լուսանցքում և միևնույն անվարժ գրչությամբ առկա համառոտագրությունը ընթերցվում է՝ յիշատակ: Նշված թվականը, ինչ խոսք, ձեռագրի ընդօրինակմանը չի առնչվում, այլ, կարծում ենք, զրանով թվագրողը կամ լուսանցագրումների ժամանակն է նշում, կամ էլ ձեռագիրն իր տնօրինություն տակ լինելու տարեթիվը մատնացուցում:

5. Ձեռ. № 620՝ ընդօրինակվել է 1494 թվականին, Երզնկայում, Մաղաքիա Բաբերդացու ձեռքով, միասյուն, բոլորգիր գրչությամբ: Խորագրից անմիջապես հետո կա մի ընդարձակ հատված, որը գրված է «Վեցօրեայի» ընդօրինակման առիթով: Այդ, այսպես կոչված, ընծայականի հեղինակը ընթերցողին նախապես պատվիրում է. «Մի որ ի քննողաց զրպարտեսցէ զԱստուծոյ ըզստուգութիւն, թէ անիրաւութիւն ինչ պահանջեցաւ մարդկան վասն յանցանել ըզպատուիրանան...» (էջ 213ա): Նշված ընծայականը նույնությամբ կա № 3475 (էջ 2բ), 10258 (էջ 3ա) և 5686 (էջ 3ա) գրչա-

գրերում (Հմմտ. Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 639), որը և հուշում է նշված գրչագրերի միմյանցից կամ միևնույն մայր օրինակից ընդօրինակված լինելու պարագան:

«Վեցօրեայ» ձառերի խորագրերը զարդագիր են (կարմիր թանաքով), խնամյալ գրչությամբ: Կան բազմաթիվ լուսանցագրություններ (էջ 217ա-բ, 220բ, 227ա, 234բ, 236ա-բ, 245բ, 248բ, 253ա, 270բ, 274բ, 283ա-բ, 288բ, 290բ, 296ա և այլն), Յուրաքանչյուր ձառի տողատակի լուսանցքում նշված է հերթական համարը: Աստղ, արեգակ, աշխարհ և նման հասկացությունների համար օդատարժված են զաղափարագրեր (էջ 216ա, 261ա, 263ա, 274ա, 279բ և այլն): Դատելով նույնությունից, պիտի ենթադրել, որ զբրչագիրս որոշակի հարադատություն ունի տպագրի հիմք ձեռագրի կամ նույնի մայր օրինակի հետ: Հիշատակարաններից և ոչ մեկը թվագիր չէ. դրանցից առաջինում (էջ 41բ) գրիչը աղերսում է հիշել «զանարժան Մաղաքիաս»³: Հիշարժան լինելու նման խնդրանք են պարունակում նաև երկրորդ և երրորդ հիշատակարանները (էջ 71ա, 104ա), չորրորդում (էջ 150ա) գրիչը ուշագրավ մանրամասներ է հաղորդում Գրիգոր Նյուսացու հայերեն թարգմանությունների մասին, հինգերորդում (էջ 298ա-բ) խոսքը ժամանակի «անբարի» անցքերի ու «հայոց առապայալ ազգի» վրա լույս ծագելու մասին է⁴:

6. Ձեռ. № 3457՝ ժողովածու, ընդօրինակվել է Ժէ դարում, միասյուն, նոտրգիր գրչությամբ: Ասվեց, «Մի որ ի քննողաց...» սկսվածքով ընծայականը կետ առ կետ նույնանում է նախորդ և նշված երկու (№ 10258, 5686) ձեռագրերի առաջաբանի հետ: «Վեցօրեան», դատելով գրչությունից, ընդօրինակվել է մեկ մարդու ձեռքով, վարժ գրչությամբ: Գրչագրիս պարունակած մյուս նյութերը ընդօրինակվել են տարբեր գրչությամբ, այլ ձեռքով ու խրնամքով:

«Վեցօրեայի» խորագիրը և առաջին նախադասությունը (ինչպես նաև բոլոր ձառերի) զարդագիր են: Հինգերորդ ձառի խորագիրը բացակայում է, միայն առաջին նախադասությունն է զարդագիր: Ձեռագիրս ընդօրինակվելուց հետո վերընթերցվել կամ, որ ավելի հավանական է, համեմատվել է այլ օրինակի հետ և նկատված բացթողում-վրիպումները լրացվել-ճշտվել են նույն թանաքով:

³ Հմմտ. «ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն 9, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 207:
⁴ նույն տեղում, էջ 205—207:

ու գրչութիւմը: Գրչի միակ հիշատակարան-գրութիւնը հետևյալն է՝ գրված «Վեցօրեայի» ավարտից անմիջապես հետո. «Օրհնութիւն և զոհութիւն, և բարեբանութիւն ամենատուր երոզողութեան յաիտեանս, ամէն: Կատարեցաւ աստուծահրաշ առաստիւն սրբոյն Բարսղի» (էջ 182ա):

7. Ձեռ. № 6731՝ ընդօրինակվել է 1614 թվականին, Լվովում (Իլով): Որոշակիորեն տարբերվում է մինչև այժմ նկարագրված գրչագրերից: «Վեցօրեան» ընդօրինակված է հետևյալ խորագրի տակ. «Ճառք տեանն Բարսեղի եպիսկոպոսի, զոր արարաք քաղուածու ի գրոցն նորա, որ կոչի Վեցարեայ»: Գրիչը ձեռքի տակ ունեցել է «Վեցօրեայի» լիարժեք (չհամառոտված) ընդօրինակություն, բայց քաղվածաբար է ընդօրինակել այն: Այսպես, օրինակ՝

«Վեցօրեայ» (1830 թ. հրատ.)

Ձեռ. № 6731

«Եւ այսպէս իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէն ընդ զօրութիւն իւրոյ ընկերին հարդեալ են և լծակիցք միմեանց են հարդորութեամբ ամենայն բնութեանցն և մերձատուրք միմեանց են զօրութեամբ միարանութեան:

Եւ այսպէս իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէն ընդ զարութիւնն իւրոյ ընկերին հարդեալ է և զարձեալ հակառակ միմեանց գտանին»: (էջ 26ա)

Եւ քանզի յանկակիցք միմեանց են հարդորութեամբ և զարձեալ հակառակ միմեանց գտանին»: (էջ 77)

Ճիշտ նույն սկզբունքով է ընդօրինակված ամբողջ «Վեցօրեան», բացառությամբ մի քանի դեպքերի, որոնցում գրիչը համառոտում է ոչ թե բառեր, արտահայտություններ կամ առանձին նախադասություններ, այլ ամբողջ էջեր: «Վեցօրեայի» վերջնամասում նույն գրչությամբ գրված է մի հիշատակարան, որտեղ գրիչը Բարսեղ Կեսարացու մասին մի քանի գովեստի խոսք ասելուց հետո պատճառաբանում է գործիս հատվածաբար ընդօրինակումը՝ «Մայրաբաղնի գյայտնին եւ որ դիւրընկալն է իմոյ, եւ որ, ըստ իս, են պակասիմաց ուսումնասիրաց անձանց, յորս սուղ ինչ աշխատեցա բանաբարութեամբ, եւ տունտութեամբ համբալի միում Քրիստափորի՝ մեզուզ գրչի և անվարժ գրողի...»⁵ (էջ 68ա):

⁵ Այս և մյուս հիշատակարանների հրատարակությունը տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի փճ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 523—524:

8. Ձեռ. №1243՝ նոտրգիր, միասյուն: Բովանդակությամբ, ընդօրինակման տեղով ու ժամանակով երկու մասից է բաղկացած ա) Եսայի նշեցույ՝ Մեկնութիւն եզեկիէլի (էջ 5ա-331ա)՝ ընդօրինակված 1721 թվականին, Թոմա առաքյալի վանքում, Ստեփանոսի ձեռքով, բ) Բարսղի Կեսարացու՝ Մեկնութիւն Վեցօրեայից (էջ 337ա-463ա)՝ ընդօրինակված 1681 թվականի օգոստոսի 25-ին, Չմյուռնիայում, Պողոս Յղնեցի գրչի ձեռքով (էջ 463ա): № 1243 գրչագիրը համեմատաբար մոտ է «Վեցօրեայ» ձառերի հրատարակության հիմք գրչագրին: Հիշատակարանները մատենագրական նորույթ չեն պարունակում (էջ 27ա, 463ա, 464բ), այլ պարզապես ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակի և պարագաների մասին սովորական տեղեկանք լինելուց բացի՝ հիշարժան լինելու աղերս են:

9. Ձեռ. № 5819՝ ընդօրինակված ԺԸ դարում, գրչությունը՝ բոլորգիր, միասյուն: Ընդօրինակվել է ընդհատումներով: Բացակայում են «Վեցօրեայ» Զ, է, Ը, Թ ձառերն ամբողջությամբ և Ե ձառի երկրորդ կեսի մի ընդարձակ հատված: Ավարտվում է «և ունին ծաղիկքըն իւրաքանչիւր ազգի-ազգի հոտս անուշութեան» նախադասությամբ (համտ. տպագիր, էջ 102²⁶): Ձեռագրում որևէ հիշատակարան չկա, որում, թերևս, բացատրվեր կամ պատճառաբանվեր Զ—Թ ձառերի չդրությունը: Բազմանկյունաձև կնիքում (էջ 37բ, 38բ) համառոտագրված է՝ Ք-Մ [Քրիստոսի ծառայ], այնուհետև ներքևի մասում՝ Սիմէոն վարդապետ:

10. Ձեռ. № 4001՝ Կ. Պոլսում, 1720 թվականին, Եսայի գրչի ձեռքով ընդօրինակված ժողովածու է: Գրչությունը՝ ընտիր, երկսյուն: Համեմատությունից պարզվում է, որ սույն գրչագիրը ընդօրինակվել է մեզ արդեն ծանոթ № 6731 ձեռագրից, նրա իսկ հիշատակարանով (համտ. էջ 118ա), բայց որոշ տարբերություններով: № 6731 գրչագրի նմանությամբ, քաղուածու այս գրչագրում էլ Բարսեղի փոխարեն ամենուր Վասիլ է օգտագործվում (էջ 89բ, 93ա, 99ա, 102ա, 107բ, 110բ, 114ա):

11. Ձեռ. № 1939՝ ընդօրինակված է Հակոբ սարկավազի ձեռքով, քառածալ նոտրգիր, 1758 թվականին, «ի Թեղոպոլիս»: Գրչագիրս «Վեցօրեայ» է, որի խորագրերը և առաջին տողերը զարգացրել են, այբուբենի բազմաթիվ տառերով, առանց հատուկ հետևողականության զարգացրել կան նաև տողասկզբում, տողամիջում և այլուր: Գրիչը ամենուր գաղափարագիր-պատկերանշաններ է օգտագործում երկիր, լուսին, արև, աշխարհ և նմանօրինակ հասկացությունների համար: Յուրաքանչյուր թերթի վերջում առանձին

տրվում է հաջորդ էջի առաջին բառը: Ձեռագրում կան առանձին բա-
ւերի, արտահայտությունների, երբեմն էլ նախադասությունների
սոսկ մեխանիկական բացթողումներ՝ կապված մոտ հատվածնե-
րում նույնական բառերի շփոթի հետ: Գրչագիրս ընդօրինակելուց
հետո (հնարավոր է նաև ընթացքում) կատարվել են մասնակի
ուղղումներ՝ լուսանցքներում և բուն տեքստում: Երբեմն անհարկի
դիտվող տառը, վանկը կամ բառը ուղղակի քերված է, հանված: Այս
և լուսանցագիր ուղղումները կատարված են նույն ձեռքով, ծառա-
յում են միևնույն նպատակին և ընդունելի են: Երկու դեպքում էլ,
համոզված ենք, գրչի վերահսկողությունն է առկա:

Սույն ձեռագիրն ունի գրչի ընդարձակ հիշատակարան և հիշա-
տակագրություն: Վերջինս № 3457 գրչագրի հիշատակագրության
համառոտված տարբերակն է:

Ահա գրչի ընդարձակ հիշատակարանը. «Շնորհի փրկչին և
փրկողին զտիեզերս արիամբն իւրով զՎեցօրեայ վարդապետաւթիւնս
Մեծին Բարսղի արեւիսկոպոսին Կեսարիոյ. անհոգ առնելով մեր
զոնսութենէ վայելչատիպ ցուցման տառից այլ՝ միայն ուղղութեան
բանիցն և գաղափարացն պատրաստութեան, որպէս ոսկի ունիլ
ցանկան ամենայն ոք և զայս և մեք: Եւ թէպէտ լիցի ումեք զայս ասել
թէ՛ ո՛չր պատեառաւ, պատասխանեմ թե՛ սակս նախանձաւորացն
ազգիս՝ մերոց ոմանց, որ թէ ոք ընթերցատէր ունակացեալ է կտա-
րիկ մի բան ուստի և իցէ զայն մեծաւ ջանի և կարի զգուշութեամբ
պահեալ ունի առ ինքն: Թէ մի լիցի դէպ ոք առ ի տեսանել իբրու թէ
ընդ իւր տանելոց է ի գերեզման, որ ոչ ցուցանէ ումեք, գոր այսու
նախանձու մեծամեծ գրեանս սրբոց հարցն մերոց, ո՛չ տալով թոյլ
տեսանել այլոց սակս նախանձու (որպէս որքն նախանձոտ է հար
զղղմենին յօնանու, զի մի՛ զովասցի ի շքոյ նորին): Վերջացան
գրեանք մեր՝ ոմանս խառնելով զքոյնս ի ներս, և ոմանս այրեալ և
ոչընչացեալ. գոր տէր լիցի մեզ այցելու, և դիպողաց խնդրեմ զո-
ղորմիս, ամէն: Յակոբ սարկաւազ, ՌՄԷ [= 1758], մարտի ամսոյ
Ա. ի Թէոդոսյօյիս քաղաքի...» (էջ 97բ):

12. Ձեռ. № 7028՝ ընդօրինակվել է 1761 թվականին, Հակոբ քա-
հանայի ձեռքով, գրչությունը՝ նոտրդիր, միասյուն: Ծառերի խորա-
գեւրը և սկզբնավորումները զարդագիր են (կարմիր թանաքով):
Նախորդ՝ № 1939 գրչագրի նմանությունամբ որոշ հասկացությունների
համար օգտագործվել են պատկերանշաններ: Այստեղ ևս կան մոտ
հատվածներում կրկնվող նույնանուն բառերի շփոթի հետևանքով
առաջացած բացթողումներ: № 1939 գրչագրի նմանությունամբ, այս-

տեղ էլ, Ե ճառից սկսած՝ տպագրի համեմատությունամբ տարբեր-
ցումները կրկնակի անգամ շատ են, քան Ա—Գ ճառերում: Չնա-
յած գրչագրի փոքր շափսին, տեքստը (միասյուն) ընդօրինակվել է
թերթերի միջնամասում: Գրչագիրս ունի կրկնակի՝ երկու տար-
բեր էջակալում՝ թանաքով և մատիտով: Առաջնորդվել ենք վեր-
ջինով: Գրչի ուղղումները մատնացուցվում են համապատասխան
նշաններով:

№ 7028 գրչագիրը եղել է Մոսկվայի Հազարյան ճեմարանի սե-
փականությունը: Առաջին էջում պահպանվել է ճեմարանի կտր կը-
նիթի պատճենը՝ համապատասխան ուսերեն մակագրությամբ:
Գրչի միակ հիշատակարանը առկա է Գ ճառի ավարտից անմիջապես
հետո. «Ձեռուստ և զանիմաստ գրիչս՝ զտէր Յակոբ շնչին քահա-
նայս, յիշեւջիք ի տէր, որ եմ կեսարացի և ի գիւղէն յեւքառացի»
(էջ 63բ): Ձեռագիրս ունի նաև այլ գրչությունամբ ու բովանդակու-
թյամբ հիշատակարաններ (էջ 2ա, 3ա):

13. Ձեռ. № 10258՝ ընդօրինակված է 1820 թվականին, Միջա-
գյուղում (Կ. Պոլիս), Սերովբե Ակնեցու ձեռքով և, հավանաբար,
Մկրտիչ Ակնեցի վարդապետի խնդրանքով (էջ 2ա): Գրչի վկայու-
թյամբ՝ «գաղափարեցաւ հաւատարմութեամբ յընտիր օրինակէ,
գրելոյ յամի 1420, ձեռամբ նուստ Սերովբէ դպրի և նօտարի Պետ-
րոսեան Ակնեցոյ» (էջ 2ա): «Վեցօրեայի» թարգմանություն մասին
կա հետևյալ հաղորդումը. «թարգմանեցեալ ի յունականէն ի հայ-
կական բարբառ, ի ձեռն ճշմարտաբանից թարգմանչաց մերոց»
(էջ 2ա, հմմտ. Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 82): Մինչև «Վեցօրեայի»
առաջին ճառի սկսվելը կա «Մի որ ի քննողաց զպարտեսցէ զԱս-
տուծոյ զստուգութիւն» սկսվածքով «Յառաջարանութիւն» (20 տող),
որը բառ առ բառ նույնանուն է № 620 գրչագրի նման ընծայական-
առաջարանի հետ (ձեռ. № 10258, էջ 3ա, հմմտ. ձեռ. № 620,
էջ 213ա):

14. Ձեռ. № 5686՝ ինչպես պարզվում է համեմատությունից,
այս ձեռագիր «Վեցօրեան» ընդօրինակվել է № 10258 ձեռագրից:
Ասվեց, վերջինս ընդօրինակվել է 1820 թվականի սեպտեմբերին,
Կ. Պոլսում, № 5686-ը նույնպես նույն թվականին, նույն տեղում,
բայց հոկտեմբեր ամսին (էջ 2ա): Թարգմանիչների մասին հիմք
գրչագրի վկայությունները բնականաբար ընդօրինակված են նաև
այստեղ: Համաչափ հեռավորությամբ զույգ շրջագծերի միջնամա-
սում մակագրված է. «Լիմ անպատի սրբոյն Գևորգայ կարողիկո-

սի. Քրիստոս» (էջ 2ա), կենտրոնում սպառազեն հեծյալ է պատկերված:

Դասդասելով նկարագրված ձեռագրերը, կունենանք հետևյալ խմբերը.

ա) Միևնույն մայր գրչագրից են ընդօրինակվել ՌՌ 620, 3457, 10258, 5686 ձեռագրերը:

բ) «Վեցօրեայի» խորագրի, օտարված էջերի, ընդօրինակողի հիշատակարանի, բազում սխալների և «Բարսեղ» անվան փոխարեն «Վասիլ» գրությունը ընդհանրապես և մեկ այլ խումբ են կազմում ՌՌ 6731 և 4001, այսպես կոչված, ֆաղուածու գրչագրերը:

գ) Օտարված առանձին հատվածների, երբեմն էլ ամբողջական ձառերի շղթայի հիմքի վրա առանձնանում և նոր խումբ են կազմում ՌՌ 5353, 1657, 8352, 5819 պակասավոր գրչագրերը:

դ) Թե՛ տեքստային և թե՛, մանավանդ, գրչական ընդհանրության նկատելի եզրով համեմատելի է «Վեցօրեայ» ձեռագրերի վերջին՝ ՌՌ 5595, 1243, 1939, 7028 խումբը:

* * *

Հայագիտության մեջ այլևայլ աղիթներով նկատվել է, որ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ձառերի միակ հրատարակությունը սխալաշատ է և կարոտ սրբագրության: Հրատարակիչը ջանացել է հնարավորության սահմաններում ուղղել այն «ըստ յոյն բնագրին և մանաւանդ ըստ կարգի բանիցն պահանջելոյ»: Բայց քանի որ հրատարակությունը կատարված է «ոչ հին և ոչ ընտիր գրչութիւն, այլ վրիպագիր բազում ուրեք և յանհմտութենէ աղաւաղեալ» գրչագրից, ուստի և «մնաց տակաւին ոչ սակաւ մթութիւն և երկրայութիւն աստ և անդ»:

Ըստ նոր հայկազյան բառարանագիրների՝ «Վեցօրեայ» ձառերում գրչական սխալներ կան, «որք կարօտին ուղղագրութեան կամ ստուգագրութեան հնագիր օրինակի»⁵: Իսկ Ն. Բյուզանդացու խոսքերով ասած՝ «Տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեալ նախնաց մատենագրութեանց մէջ կրնամ ըսել, որ չկայ աւելի ապականեալ և խանգարեալ քան զսրբոյն Բարսղի Վեցօրեայն»⁶:

⁵ Նոր բառերիք հայկազեան լեզուի», հ. Ա, Վենետիկ, 1836, Առաջարան, էջ 19 (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

⁶ Ն. Բիւզանդացի, Հայկական բառաբանութիւն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 61:

«Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության մասնակի սրբագրությունը գրադվել են Ն. Բյուզանդացին⁷, Ս. Նազարեթյանը⁸, Գ. Նահապետյանը⁹ և Հ. Թորոսյանը¹⁰: Ըստ արժանվույն գնահատելով բանասերների այդ ուղղությանը կատարած աշխատանքը, պետք է նկատել, որ նշված սրբագրություններով հարցը չի սպառվում, քանի որ բանասերներից յուրաքանչյուրն իր ձեռքի տակ ունեցել է մեկ կամ, լավագույն դեպքում, երկու գրչագիր և առաջնորդվել դրանցով: Մինչդեռ վերևում նկարագրված տասնչորս բուն «Վեցօրեայ» ձեռագրերը հնարավորություն են ընձեռում կատարելու մի շարք նոր ճշտում-վերականգնումներ, երբեմն էլ նոր վկայությամբ հավաստելու նախորդ կատարվածը:

Արդ, քննենք այդօրինակ մի շարք վերականգնումներ՝ անհրաժեշտության դեպքում վկայակոչելով «Վեցօրեայի» ոչ միայն հայերեն ձեռագրերն ու հունարեն բնագիրը, այլ նաև հին վրացերեն (երկու) և հարակից թարգմանությունները¹¹:

«Վեցօրեայ» ձառերի միակ հրատարակությունում կարգում ենք. «և բարբառք լորստացն տեղի ապականութեան և աղտեղու-

7 Նույն տեղում, էջ 11—12, 61—69:
8 Ս. Նազարեթեան, Ակնարկ ս. Բարսղի «Վեցօրեայից» վրայ, «Պատկեր» (Կ. Պոլիս), 1892/93, 1893/94, 1894/95:
9 Գ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 183—246:
10 Հ. Թորոսեան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի, իր «Վեցօրեայ» ձառերը և հայ թարգմանութիւնը, «Բազմավեպ», 1934, էջ 327—336, 412—422:
11 Դյուրուլյան համար դործածում ենք պայմանական նիշեր ու հապավումներ. A—ձեռ. № 5595, B—ձեռ. № 5353, C—ձեռ. № 1657, D—ձեռ. № 8352, E—ձեռ. № 620, F—ձեռ. № 3457, G—ձեռ. № 6731, H—ձեռ. № 1243, I—ձեռ. № 5819, K—ձեռ. № 4001, L—ձեռ. № 1939, M—ձեռ. № 7028, N—ձեռ. № 10258 և № 5686: Հրատարակությունները «Hexaéméron» (Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron, Paris, 1968, հմտ. PG (Migne, Patrologia Graeca, t. 29), «Վեցօրեայ» («Սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու կապազվիացոց շառք վան Վեցօրեայ արաբույթեան», Վենետիկ, 1830), «գլխտա ըլլեթա ձառ» («„უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „გլխტა დღეთაჲსა“ და გროვოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათვის“... გამოსცა... ილია აბულაძემ, თბ., 1964), ბასილი დიდი (ბასილი დიდი, „გლխტა დღეთაჲ, ვითრგი მთაწმიდლის თარგმანი... გამოსცა მ. კახაძემ, თბ., 1917):

Վրացերեն թարգմանություններից առաջինը կատարված է արաբերենից, մինչև X դարը, երկրորդը՝ հունարենից, XI դարում: «Шестоднев» («Творения иже во святых отцо нашего Василия Великого, Беседы на Шестоднев», М., 1891).

թեան յիշատակեն ի միտս նոցա»¹²: Ընդգծված բառը անհասկանալի է թե՛ այստեղ, թե՛ առհասարակ և ենթադրելի է, որ ներկա ղեպքում այն աղավաղված կարող է լինել գրչական ճանապարհով: Լորստացն բառ-ընթերցումն ունեն ABCFJHLMN գրչագրերը, իսկ G և K ձեռագրերում բառս պարունակող հատվածն ամբողջությամբ բացակայում է: Սակայն D և E գրչագրերը նշված բառի փոխարեն համապատասխանաբար տալիս են գրեթե միանման՝ լսիր ստոցն, լուր ստոց ընթերցումները: Արդ, վերևում աղավաղում դիտված լորստացն բառածևը թերևս «լուր ստացի» սխալ ընթերցման հետևանք է, որտեղ գրիչը ձեռագիրն ընդօրինակելիս, հավանաբար, «լուրը» ընթերցել է «լոր» (ու > ո) և հարկադրաբար միացրել «ստաց» բառի «ստաց» հոլովածեին ու ստացել «լորստաց» աղավաղումը, որը, ասվեց, անհասկանալի է և, թերևս, պետք է վերականգնել «լուր ստաց» ձևով: (Ինչ վերաբերում է D գրչագրի «լսիր ստոցն» ձևին, ապա այն նույնի ուշ շրջանի տարրընթերցում է, իմաստավորման երանգով):

Նման վերականգնման փորձն էլ, սակայն, հասկանալի ու վերջնական չէ նախ տվյալ հատվածի իմաստի անհասկանալիության պատճառով և ապա նույնի հունարեն բնագրի հետ ունեցած նկատելի անհարադատությանը: Բնագրում «և բարբառփ լորստաց»-ի դիմաց ունենք «αὐτὸ ἄσπερα πονηρὰ»¹³ արտահայտությունը (և պոռնիկ երգերը):

Դժվար չէ նկատել, որ հայերեն թարգմանությունը (ձեռագիր) պատմողաբար կամ էլ հարևանցի է արտահայտում բնագրի իմաստը, բայց, դրանով՝ հանդերձ, կարելի է ասել, երկու ղեպքում էլ միևնույն ժխտողական վերաբերմունքն է. մի ղեպքում խիստ (բնագիր), մեկ այլ ղեպքում՝ հայերեն թարգմանությունում, համեմատաբար մեղմ, «սուտ» բնորոշմամբ: Բայց դա, ինչպես կտեսնենք

¹² «Վեցօրեայ», էջ 66: «լորստացն» բառի մասին Հ. Աճառյանը գրել է. «Լորստ, ի—ա հլ. անստոյգ բառ. մէկ անգամ գործածուած է սեռ. լորստաց ձեւով... Այս բառը շունի նշք. իսկ ՋԲ (իրր անստոյգ բառ) և ԱԲ մեկնում են թանհամեստ երգ, անամօթ՝ բաց երգ»: Սեռ. լորստաց ձևից կարելի է ենթադրել ուղ. թե՛ *լորստ և թե՛ *լորիստ. բուն ձևը անյայտ է: Նշանակութիւնն էլ ըստ իս «երգիչ» է և ո՛չ թէ «երգ», որով համազօր ձևեր են դառնում «ծայք երգչացն և բարբառը լորստացն» (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 298):

¹³ „Hexaéméron“, էջ 244, հմտ. PG, էջ 80. սուսերկնում՝ „и Слуднические песни“. («Шестолднев», էջ 53):

այլ առիթով, պայմանավորված է ոչ միայն նշված արտահայտության, այլ այն պարունակող և բաղմաթիվ այլ հատվածների բնագրից հեռացող և որոշ իմաստով վերջինիս լրացնող ազատ թարգմանությունամբ: Նույնը չի կարելի ասել նշված արտահայտության վրացերեն երկու անկախ թարգմանություն-խմբագրությունների մասին. ա) „განცხრომაჲ მრუშეობსაჲ“, բ) „ბოლწი მრუშეობსაჲ“¹⁴, որոնցում, ինչպես տեսնում ենք, հունարեն բնագրի բառացի թարգմանությունն է առկա:

Այդուհանդերձ, իրականում հայերենի ո՛չ «լուրստացը» և ո՛չ էլ «լուր ստացը» շունեն բնագրի և հարակից թարգմանությունների միանգամայն հասկանալի իմաստը: Ենթադրելի է, որ հայերեն ձեռագրերը «լորստաց»-ի դիմաց նախապես ունեցել են բնագրային պոռնիկաց ընթերցումը և հետագայում, ընդօրինակման ճանապարհով, այն աղավաղվել է: Նման ենթադրությունը ճշմարտամոտ է թվում հետևյալ պատճառով. «Վեցօրեան» հին թարգմանություն է և, բնականաբար, պետք է ընդօրինակվեր երկաթագիր գրչությանը՝ «ՊՈՌՆԿԱՅ», որի «Պ-ն» թանաքի թափվելու հետևանքով կարող էր ընթերցվել «Լ», «Ռ-ն»՝ «Ր», «Ն-ն»՝ «Ս», «Կ-ն»՝ «Տ» և ստացվեր «ԼՈՐՍՏԱՅ», որը և իր հերթին հետագայում կարող էր դուռ բացել նոր ընթերցումների համար (լուր ստաց, լսիր ստոցն): Ասվածը իրականությունը մոտ ու հավանական ընդունելու ղեպքում հրատարակության լորստացն անհասկանալի ընթերցումը պետք է փոխարինել պոռնիկաց բնագրային բառով և հատվածը վերընթերցել. «և բարբառք պոռնիկացն տեղի ապականութեան և աղտեղութեան յիշատակեն ի միտս նոցա»:

«Վեցօրեայում» նկարագրված տոնախմբություններին հարակից ձիավարությունները պատկերող հատվածում կա այսպիսի միտք. «և հապատէպ փոփոխեն զերիվարսն և զկառս»¹⁵: Հատվածը երբ քննում ենք ամբողջության մեջ, բնավ չի պատճառարանվում ընդգծված բառի կիրառումը ներկա ղեպքում: Այնտեղ խոսքն ի տես ամենքի կատարվող հնարամիտ ու կատարյալ ձիավարություն-մրցույթի մասին է, ուր պետք է նկատվեն ոչ թե երիվարների տո-

¹⁴ „გეშუსთა დღესთაჲსა“, էջ 53, ბბბბბი დბბბ, էջ 41: Տակավին միջնագրում «լուր ստաց», «կորստաց» այլընթերցումները քննվել են բնագրի պահանջվող իմաստով՝ «զլկտի երգն ասէ, որ աղտեղի յիշատակս ամեն ի միտս լրստացն» (Ձեռ. № 621, էջ 57ր, հմտ. ձեռ. № 5032, էջ 151ր):

¹⁵ «Վեցօրեայ», էջ 67:

կունութիւնը և կառքերի ամրութիւնը, այլ, առաջին հերթին, կառքը վարողների հնարամտութիւնը և ճարակութիւնը, ուստի և տրամաբանական կլինէր կարծել, որ փոփոխվում են ոչ թե երիվարները և կառքերը, այլ կառքերը և կառավարները (կառք վարողները): Չեռագրերի համեմատութիւնից պարզվում է հետևյալը. ABCHEJ-LM խումբը հայերեն թարգմանութեան բերված հատվածի զկառք բառի փոխարեն պահպանել է զկառավարսն ընթերցումը, G և K գրչագրերում նշված հատվածը բացակայում է ամբողջութեամբ, D-ում շկա միայն զկառք բառը, իսկ EFN ձեռագրերը տպագրի նրամանութեամբ պահպանել են զերիվարսն և զկառք ընթերցումը: Արդ, ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրերի մի խմբում «զկառք» բառը փոխարինվել է «զկառավարսն» ընթերցմամբ, մեկ այլ դեպքում այն օտարվել է առանց բառային հավելման, իսկ երրորդ պարագայում շունենք «զկառավարսն» ընթերցումը: Այսօրինակ տարբերությունների առկայությունն ինքնին ենթադրել է տալիս, որ հատվածիս ոչ միօրինակութիւնը, թերևս, առաջացել է ընդօրինակման ճանապարհով. հնարավոր է, որ «զկառք» և «զկառավարս» բառերը հայավիված գրութեամբ ընկալվեին միևնույն իմաստի անհարկի կրկնություն և, բնականաբար, դրանցից մեկը գրիչների միջամտութեամբ մի դեպքում կարող էր օտարվել, մեկ այլ դեպքում՝ փոխարինվել նոր բառով:

Վերոբերյալ հատվածի դիմաց հունարենն բնագրում կարդում ենք. ἡεξαήμερον μεταλειψόντες και ἡνώντες μετατιθέμενοι»¹⁶ (կառքերն են փոխվում (= վերալծում) և կառավարները փոփոխում): Հունարենի նմանութեամբ խոսքը կառքերի և կառավարների փոփոխման մասին է նաև վրացերեն խմբագրություններից մեկում. «და ეტლთა შუაულლებდენ, და მწაფელთა განაწესებდენ»¹⁷: Հետևաբար, «Վեցօրեայի» հունարենն բնագրի, վրացերեն թարգմանութեան նմանութեամբ ու հայերեն ձեռագրերի ընձեռած հնարավորութեամբ վերոբերյալ հատվածը պետք է կարդալ. «և հապատէպ փոփոխեն զկառք[ն] և զկառավարսն»¹⁸:

¹⁶ „Hexaëmeron“, էջ 246, հմտ. PG, էջ 80, սուսերենում՝ «перепрыгают колесницы, переменяют возничих» («Шестоднев», էջ 53):

¹⁷ ձեռագր. էջ 41: «Վեցօրեայի» վրացերեն հնագույն խմբագրությունում մեզ հետաքրքրող հատվածն օտարված է. «ეჭუტთა დღეთაჲსა», էջ 53:

¹⁸ «Զկառքի» թարգմանական հիմք շունենալը երևում է նաև նախորդ բառի հոգային անհամաձայնությունից: «Վեցօրեայից» բազմաթիվ օրինակներ կարելի է

«Վեցօրեայ» Դ ճառում կարդում ենք. «Եւ ի բանիցն՝ որ ընթանան առաջի մեր, տեսանեմք այժմ զերագրնթաց գնացս նոցա»¹⁹: Հնդգծված բառը այստեղ կասկածելի է այն իմաստով, որ իր նշանակութեամբ չի համապատասխանում տվյալ նախադասության մեջ պահանջվող բովանդակությանը. այսինքն՝ բան, խոսք հասկացութեանը տրամաբանական չի լինի ուղղակի իմաստով ընթանալու հատկանիշ վերագրել: ABC գրչագրերը ընթանան բառի փոխարենն առաջի են ընթերցան տարբերակը, E ձեռագրում ունենք նույնի ընթացան ձևը, իսկ մնացած գրչագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Վկայակոչված հատվածի ընդգծված բառի դիմաց հունարենում ունենք «ἡμεῖς ἀνελευθερωμένοι»²⁰ (= մեզ [համար] ընթերցված) դերբայական ձևը, այսինքն՝ ինչպես նշված գրչագրերում, բնագրում նույնպես խոսքը ընթերցելու մասին է և ոչ թե ընթանալու նույն իրողությունն է առկա նաև վրացերենում. «წარვიციოთხეთ»²¹ (= կարդացինք) և «ჩუენ მიერ წარვიციოთხელისა»²² (= մեր կողմից կարդացված):

Վրացերեն խմբագրություններում, ի տարբերություն հունարենի, երկու դեպքում էլ կարդացողը իրենք են և ոչ թե իրենց համար ուրիշներն են ընթերցել: Դա կարող էր առաջանալ մեք և մեզ դերանվանական ձևերի շփոթի հետևանքով:

Այսպիսով, անհիմն չի լինի վերը նշված նախադասութեան ընթանան բառը հայերեն նշված գրչագրերի և մանավանդ հունարենն բնագրի թեկադրանքով ու քննվող նախադասութեան իմաստի պահանջով փոխարինել ընթերցան տարբերակով և հատվածը կարդալ. «Եւ ի բանիցն՝ որ ընթերցան առաջի մեր, տեսանեմք այժմ զերագրնթաց գնացս նոցա»²³:

Նմանօրինակ գրչական շփոթ կա տպագիր «Վեցօրեայի» նաև հետևյալ հատվածում. «Արդ որչափ պատճառս եպերանաց պահես-

վկայել, որոնցում հուլիական միևնույն կիրառութեամբ շարկապված բառերը նույն հոդառութեանն ունեն անխտիր: Ներկա դեպքում ձևական առումով գոնե պետք է ունենայինք «զերիվարսն և զկառքսն». այդ է հուշում նաև «զկառավարսն» վերականգնվող բառը:

¹⁹ «Վեցօրեայ», էջ 68:

²⁰ „Hexaëmeron“, էջ 246, հմտ. PG, էջ 80, սուսերենում՝ «прочтеного нами» («Шестоднев», էջ 54):

²¹ «ეჭუტთა დღეთაჲსა», էջ 54:

²² ձեռագր. էջ 41:

²³ Նման վերականգնման անհրաժեշտությունը այնքան ակնհայտ է, որ բանասեր Փրոսպյանը իր ձեռքի տակ եղած մեկ գրչագրի և հունարենի հիմքի վրա ընթանան բառն ուղղում է ընթերցան (Հ. Փրոսպյան, նշվ. աշխ., էջ 415):

ջիր յինէն, վասն որոյ արկեալ էր զճառս»²⁴: Ինչպես նախորդ դեպքում, այս անգամ էլ ABC ձեռագրերը տալիս են ընդհանուր տարբերներցում՝ պահանջէիր²⁵, որին նման են D ձեռագրի պահանջեմացես և E-ի պահանջեսցես ընթերցվածները, GK գրչագրերում նըշված հատվածը բացակայում է, իսկ մնացած ձեռագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Բերված հատվածում և շարունակության մեջ Կեսարացու խոսքը աշխարհատեղծման, նրանում առկա բազում երևույթների ճշմարիտ պատասխան-բացատրությունը գտնելու և ունկնդրին հասցընելու խնդրում իր կրած ստգտանքների, եպերանաց մասին է, որոնց պատևառը պահանջում են իրենից և ոչ թե պահում: Նույն պահանջելու մասին է խոսքը նաև հունարենում՝ ἀπατεῶν²⁶ (ἀ πατεῶ — ետ պահանջել) և վրացերեն խմբագրություններում²⁷, ուստի և ճիշտ կլինի նշված հատվածը կարդալ. «Արդ որչափ պատճառս եպերանաց պահանջէիր յինէն, վասն որոյ արկեալ էր զճառս»:

Ինչպես պարզվում է տպագրի «Վեցօրեայի», գրչագրերի և հունարեն բնագրի համեմատությունից, հրատարակության հիմք ձեռագիրը առավել անկատար ու խաթարված է եղել տեղանուններ, ծովերի անվանումներ և առհասարակ հատուկ անուններ պարունակող հատվածներում: Այսպես, օրինակ, Կեսարացին մի խումբ ծովանունների թվարկումն ավարտում է հետևյալով. «և մեան Սիկիլիա աշխարհին. դարձ բազում ևս այլ անուամբք...»²⁸: Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր գրչագրերը, ի տարբերություն տպագրի, վկայում են, որ առկա հատվածից երբևէ ինչ-ինչ ճանապարհով գուրս է թողնել «Տիր[են]ոս» (DKN—«Տիր[են]ոս») տեղանունը, որը պահպանվել է նաև հունարենում՝ «αχι Τυρρηχόν»²⁹ և վրացերեն խմբագրություններում՝ «და ტურინიցიდა»³⁰ և «და ტურინისა»³¹:

²⁴ «Վեցօրեայ», էջ 68: Այս և նման որոշ հատվածների սրբագրման ելքը չը գտնելով, բայց անհրաժեշտություն անվերապահ զգացած Ս. Նազարեթյանը գրել է. «Անիմանալի բառեր, անհասկերնալի կապեր, առանց իմաստի իմաստ մը» («Պատկեր», 1893, № 1, էջ 15):

²⁵ A-ի պահանջել է «պահանջիր» գրությունը, որը, հարկավ, հին է:
²⁶ «Hexaemeron», էջ 248, հմտ. PG, էջ 80, ուսուրենում՝ «требую причины» («Шестоднев», էջ 54):

²⁷ «გქუსთა დღეთაჲსა», էջ 54, հմտ. ბასილი დიდი, էջ 41:

²⁸ «Վեցօրեայ», էջ 75:

²⁹ «Hexaemeron», էջ 262, հմտ. PG, էջ 88, ուսուրենում՝ «Тирренское» («Шестоднев», էջ 59):

³⁰ «გქუსთა დღეთაჲსა», էջ 58:

³¹ ბასილი დიდი, էջ 45:

Բերված հատվածում նկատելի է մեկ այլ իրողություն ևս, որը, սակայն, հունարեն բնագրով չի պատճառաբանվում: Խոսքը դարձ բազում արտահայտությանն է վերաբերում, ուր ոչ մի կերպ հասկանալի չէ «դարձ» բառի կիրառությունն իր հիմնական նշանակությամբ: Գրչագրերը, բացառությամբ տպագրի հետ նույնացող B ձեռագրի, նշված արտահայտության փոխարեն պահպանել են հանդերձ բազում այլընթերցումը, որով և հասկանալի է դառնում հատվածի իմաստը: Ուստի ճիշտ կլիներ այս և նախորդ դիտողություններն ի նկատի ունենալուց հետո հատվածը կարդալ. «և մեան Սիկիլիա աշխարհին, և մեան Տիր[են]ոսի՝ հանդերձ բազում ևս այլ անուամբք»³²:

Արարչագործության պատմությունն անելիս Կեսարացին, վերապատմելով երկրի ջրով ծածկված լինելու աստվածաշնչյան հաղորդումը, ունկնդրին զուշացնում է ջրերի վերացման, երկրի երկվալու պատճառ ճանաչել արևին, քանզի «յառաջագոյն քան զարեզակն սարսառէր ցամաքէր հրամանաւ ամենայարդար իմաստութեան»³³: Գրչագրերի գերակշռող մասում բերված հատվածը կա նույնությամբ: Սակայն երեք ձեռագիր (ABC) ընդգծված բառի փոխարեն պահպանել են առարչին ընթերցվածը: Խոսքը արարչի մասին է նաև բնագրում՝ «εσν δειλασργον»³⁴ և վրացերեն խմբագրություններում՝ «დაშდაღծղեմ»³⁵:

³² «Շանդերձ» ընթերցումն է առաջադրվել նաև Գ. Նահապետյանի, Լ. Քորոյանի և Ս. Նազարեթյանի կողմից (տե՛ս Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 204, 3, Քորոսեան, Անանիա Շիրակացին և Արարատ թերթին մէկ յաւելումը, «Բաղմավէպ», 1896, էջ 217, «Պատկեր», 1893, № 1, էջ 20): Ինչպես կտեսնենք, նման վերականգնումը պատճառաբանվում է նաև Շիրակացու մի վկայությամբ: Բացի այդ, «Շանդերձ-ի» բազմաթիվ նմանօրինակ կիրառություններ կան «Վեցօրեայում»: Այսպես, օրինակ, «հանդերձ այլ ևս խոսնաճաղանճ բազմութեամբ ձկանց» (էջ 139), «զեռան մանունքն հանդերձ մեծամեծովք» (էջ 139), «հանդերձ այլ ևս բազմովք՝ որ սոցին նման են» (էջ 140), «հանդերձ այլովք՝ որ կոչին կէտք» (էջ 141), «հանդերձ մաներիս ձկամբք» (էջ 141), «հանդերձ մանումբք և մեծամեծովք» (էջ 142), «հանդերձ այլ ևս բազում ձկամբք» (էջ 142) և այլն:

³³ «Վեցօրեայ», էջ 76:

³⁴ «Hexaemeron», էջ 264, հմտ. PG, էջ 88, ուսուրենում՝ «Создатель» («Шестоднев», էջ 59):

³⁵ «გქუსთა დღეთაჲსა», էջ 59, հმտ. ბასილი დიდი, էջ 46: «Δειλασργόν»-ի ունի արարչի նշանակությունը («Древнегреческо-русский словарь», составил И. Х. Дворецкий, т. I, 1958, էջ 359 (այսուհետև՝ ДРС), № 39, II, 339, «Ճանկ նմանաձայն բառից նորոյ կտակարանի», Զմիւռնիա, 1848, էջ 74:

Հայերեն տպագիր «Վեցօրեայի» ընդգծված բառը աղավաղում չլինելով հանդերձ՝ համարժեք չէ բնագրին և չունի վերջինիս իմաստային լիարժեքությունը, ուստի և տրամաբանական կլինեն հունարենի և հայերեն հին գրչագրերի հետևությունները այն փոխարինել արարչին բառով և հատվածը կարդալ. «յառաջագոյն քան դարեգակն սարսատէր ցամաքէր հրամանաւ ամենայարդար արարչին»:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Քարսեղ Կեսարացու ստորև բերվող միտքը ո՛չ թարգմանական և ո՛չ էլ, մանավանդ, ընդօրինակման ճանապարհով որևէ փոփոխություն, իմաստային անհասկանալիություն ձեռք չի բերել: Նա գրում է. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի ընդ ջրոյ յատկութեամբ ցրտութեան»³⁶: Սակայն երբ այն համեմատում ենք պահպանված ձեռագրերի ու թարգմանությունների հետ, պարզվում է, որ երկու ձեռագիր (AB) նույնանում են տպագրի հետ, երկուսում հատվածը բացակայում է (GK), երկուսում (DE) ընդգծված բառի փոխարեն ունենք միաբանություն ընթերցվածը, իսկ մնացյալ գրչագրերում վերևում նշված բառի փոխարեն պահպանվել են յանգութեամբ (C) և յանկութեամբ (LJHFMN) կարելի է ասել միանման այլընթերցումները, որոնք, ըստ նոր հայկազյան բառարանագիրների, նույն բառն են և հավասարապես կիրառելի «յարակցութիւն», «աղգակցութիւն», «յարաբերութիւն» և նման նշանակությամբ: Հիրավի, վկայակոչված նախադասությունում, ուր խոսքը երկրի ցամաք ու ցուրտ բնության և ջրերի հետ ունեցած կապի մասին է, դժվար է հավաստել, թե երկիրը ջրի հետ միաբան է ցրտության իր հատկությամբ: Մինչդեռ, թե՛ ձեռագրերը և թե՛ մանավանդ, «Վեցօրեայի» բնագիրը հուշում են, որ նշված հատվածի յատկութեամբ բառը պետք է փոխարինել յանգութեամբ այլընթերցմամբ, որով և կվերականգնվի նախադասության հասկանալիությունը:

Հայերեն տպագիր «Վեցօրեայի» «յատկութեամբ ցրտութեան» արտահայտության դիմաց հունարենում ունենք «τῆς ψυχρότητας»³⁷, վրացերեն խմբագրություններում՝ ա) «შეგრევის წყალსა მახლობლოდითა სიცივისათა»³⁸, բ) «და ტომებდითა მით სიცივისათა შეერთვის წყალსა»³⁹, որոնցում խոսքը բառացիորեն

³⁶ «Վեցօրեայ», էջ 77:
³⁷ „Hexaéméron“, էջ 268, հմմտ. PG, էջ 89, առաերենում „по сыросту холодности“ („Шестоднев“, էջ 61):
³⁸ „ეჭუსთა დღეთაჲს“, էջ 60:
³⁹ ბასილი დიდი, էջ 47: Առաջարկվող սրբագրության ստուգությունը

հարակցության, աղգակցության (յանգութիւն) մասին է և բնավ չի պատճառաբանվում յատկութեամբ բառի կիրառումը, ուստի և այն պետք է փոխարինել յանգութեամբ ընթերցումով և հիշյալ հատվածը վերընթերցել. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի ընդ ջրոյ յանգութեամբ ցրտութեան»:

Բացառապես ընդօրինակման ճանապարհով առաջացած և բառերի որոշ ձևական-արտասանական նմանությամբ պայմանավորված բառային շփոթ կա նաև տպագիր «Վեցօրեայի» այն հատվածում, որտեղ հեղինակը բացատրում է «հուր» հասկացության և առարկայի բնույթը, օգի, երկրի հետ ունեցած առնչությունը և այլն: Այնտեղ կարդում ենք. «Հուր ջերմ և ցամաք բնութիւն ունի, կապեալ է ընդ օդոյ վասն ջերմութեան և հաղորդին ընդ երկրի վասն ցամաքութեան, և միջնորդին՝ որ յարին ընդ միմեանս՝ հաստատեալ կայ մի բնութիւն նոցա»⁴⁰: Հատվածի համեմատումը հայերեն գրչագրերի, հունարեն բնագրի և «Վեցօրեայի» այլ թարգմանությունների հետ ցույց է տալիս, որ ընդգծված մի բնութիւն ընթերցումը պետք է փոխարինել միաբանութիւն տարբերակով, ինչպես այն կա հունարենում՝ «συνφυσήτων»⁴¹, վրացերեն խմբագրություններում. ա) «შეზვედითა»⁴², բ) «უერთიერთარს მოზვედითა»⁴³ և այլուր⁴⁴:

Անվածը հաստատվում է նաև հայերեն գրչագրերի մեծ մասի ընձեռած տվյալներով, որոնցից մեկում (G) քննարկվող հատվածը բացակայում է, չորսը (BCHK) նույնանում են տպագրի հետ, իսկ մնացյալ ձեռագրերը բնագրի նմանությամբ պահպանել են վերականգնվող միաբանութիւն բառը, որը և պահանջվում է ներկա հատվածում:

Արևի ջերմությամբ պայմանավորված ջրադուրրիացման երկվույթը հասկանալի դարձնելու նպատակով, Քարսեղ Կեսարացին կախաչափ ջուրը կրակի վրա գուրրիացնելու օրինակն է վկայակո-

հավաստվում է նաև հետևյալ հատվածով. «Արդ ցամաքն ինչ մի է լերկրի, որ ունի յանկութիւն ընդ բնութեան նորա» («Վեցօրեայ», էջ 76):
⁴⁰ «Վեցօրեայ», էջ 77:
⁴¹ „Hexaéméron“, էջ 268, հմմտ. PG, էջ 92:
⁴² „ეჭუსთა დღეთაჲს“, էջ 60:
⁴³ ბასილი დიდი, էջ 47:
⁴⁴ „Взаимного согласия“ („Шестоднев“, էջ 61): նույնարևույթ սրբագրություն կարելի է առաջարկել նաև այլուր. այսպես, օրինակ, «մին է մի բնութեամբն» արտահայտության («Վեցօրեայ», էջ 46) ընդգծված մասը վերընթերցելի է «միաբանութեամբ»:

չում և վերջինիս առիթով բացատրում . «Զի թէ յերկարեացեն թողցեն ի բորբոքեալ հրատին, բնաւ ամենեկին իսկ ունայն գտանին ամանք ի ջրոյ անտի, և զջուրն զոր ուտէ հուրն՝ ի խոնարհ առաքէ գոլովն ի վեր»⁴⁵: Արդ, ինչպե՞ս հասկանալ հատվածի ընդգծված միտքը, որին նախորդող մասում խոսքը ջուրը երկար եռացնելու և զուրջիացնելու մասին է կամ արդյոք «գոլովն» բառը շփոթված չէ՞՞ գրչական-արտասանական նմանություն ունեցող ինչ-որ բառի հետ: Նման կատակածը հիմնավորվում է «Վեցօրեայ» գրչագրերով, որոնցից մեկը (G) նշված կետում նույնանում է տպագրին, մյուսում (K) հատվածը բացակայում է, իսկ մնացած ձևագրերում տպագրի գոլովն բառի դիմաց ունենք գոլուշովն (AD), գոլուշովն (BCFH JLM), գոլուշօֆն (E), գոլուշովն (N) տարբերակները:

Վերոբերյալ հատվածի ընդգծված մասի դիմաց հունարենում կարգում ենք՝ «εἰς ἀπὸν πρυτὸς τοῦ ἐπισκόπου διαχρητέου»⁴⁶, որ խոսքը ջրի գոլուշի դառնալու և վեր բարձրանալու մասին է և ոչ թե «գոլովն ի վեր առաքելու»: Հունարենի, հայերեն գրչագրերի նմանությամբ գոլուշիցման մասին է խոսքը նաև վրացերեն խմբագրություններում. ա) «აღვიდის... ორთქლსა მას თანა»⁴⁷, բ) «ორთქლად განვიდის»⁴⁸:

Այսպիսով, թվում է, անհիմն չէր լինի տպագիր «Վեցօրեայի» հիշյալ գոլովն բառը փոխարինել գոլուշովն ընթերցվածով և բերված հատվածի ընդգծված մասը կարդալ. «ի խոնարհ առաքէ գոլուշովն ի վեր»⁴⁹:

Արարչի, նրա արարած հրաշք բնության մասին խոսելիս Կեսարացին գրում է. «Մի՛ թէ ըստ մերո՞ւմ նմանութեան խօսեսցի աստուած, որպէս մեք յիրացն՝ որ անկանին ի սիրտս մեր, առնումք անգոտին նոցին կերպարանս, թէ զի՛արդ պատնառ իցէ առնել զնոսս»⁵⁰:

Սույն համեմատություն-բացատրության բովանդակությունից դատելով՝ երկու ընդգծված բառերն էլ առանձին վերցրած թեև աղա-

⁴⁵ «Վեցօրեայ», էջ 79—80:

⁴⁶ „Hexaéméron“, էջ 274, հմտ. PG, էջ 83, սուսերենում՝ „разрешилось в пары“ („Шестоднев“, էջ 63):

⁴⁷ „ეჭუსთა დღეთაჲსა“, էջ 62:

⁴⁸ ბასილი დიდი, էջ 48:

⁴⁹ Հմտ. «յորժամ ընդունիցի երկիր զխոնավութին և զզերմութին արեգական, փողէ յերկրէ օդ՝ վերանայ ելանել ի նմանութին գոլուշոյ» («Վեցօրեայ», էջ 14):

⁵⁰ «Վեցօրեայ», էջ 45:

վաղում չեն, սակայն հավասարապես անհարիր են տեքստին և չունեն պահանջվող նշանակությունը: Գրանցից երկրորդի սրբագրման անհրաժեշտությունը արձանագրել է Գ. Նահապետյանը, իսկ առաջինին՝ ոչ ոք⁵¹: «Վեցօրեայի» բնագրից, ձևագրերի իրողություններից բոլորովին անկախ, այլ վկայակոչված նախադասության բովանդակության թեև պարզաբով Գ. Նահապետյանը առաջարկում է «պատճառ» բառը փոխարինել «պատշաճ» այլիմաստ ընթերցումով: Համապատասխան բնությունը ցույց է տալիս, որ առ այդ կան հավաստի կովաններ:

Նախ առաջին սրբագրելիքի մասին. քննվող հատվածի առաջին կետում խոսքը առարկայական պատկերի հենքի վրա առաջացող մտածույթան, մտապատկերի մասին է, ուր սիրտս բառի փոխարեն հարկավոր է միտս: Հօգուտ առաջարկվող ընթերցման է փաստարկում ձևագրերի զգալի մասը. դրանց մի խմբում (ABCDE) «սիրտս» բառի դիմաց պահպանվել է «միտս», մեկում (O) սրբագրելիքը բացակայում է, իսկ մյուս ձևագրերը նույնանում են տպագիր «Վեցօրեային»: Քննվող հատվածի և բնագրի համագրությունը ցույց է տալիս, որ «միտս» վերականգնումը պատճառարանվում է նաև հունարենով, ուր հայերեն թարգմանության սիրտս բառի դիմաց ունենք „τις νοήσε:“ (νῶσις)⁵²—մտածույթուն, միտք⁵³: Նույն իրողությունն է առկա նաև վրացերեն թարգմանություններում, որոնցից մեկում ունենք „გონებდათა მუებთა“⁵⁴ (ի միտս մեր), մյուսում՝ պարզապես „გონებდათა“⁵⁵ (ի միտս):

Վկայակոչված փաստերից բացի առաջարկվող սրբագրությունը հավաստվում է նաև նույն «Վեցօրեայի» քննվող նախադասությամբ, որտեղ, ի լրումն նախորդ անավարտ մտքի, շարունակության մեջ ունենք քննվող կապակցության անաղարտ կիրառություն՝ «ի միտս մեր»: Այս ամենը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ վերևում վկայված նախադասության «ի սիրտս մեր» արտահայտությունը գրչական վրիպման արդյունք է և պետք է վերընթերցել այն «ի միտս մեր»:

⁵¹ Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 195—196:

⁵² „Hexaéméron“, էջ 192, հմտ. PG, էջ 56, սուսերենում՝ „в мысли“ („Шестоднев“, էջ 37):

⁵³ ДРС II, 1136:

⁵⁴ „ეჭუსთა დღეთაჲსა“, էջ 40:

⁵⁵ ბასილი დიდი, էջ 28:

Հատվածի մյուս՝ պատճառ>պատշաճ, սրբագրության համար ևս կան որոշակի կովաններ: Ի տարբերություն տպագրի հետ նույնացող ձեռագրերի, երեք զրչագիր (BCE) հայերեն թարգմանության «պատճառ» ընթերցման դիմաց պահպանել են «պատշաճ»: Սակայն ձեռագրական իրողություններից անկախ՝ «պատճառ» կիրառությունը տվյալ պարագայում բոլորովին անիմաստ է և, կարելի է ասել, այլուր պահպանված «պատշաճ» նախնական ու ճիշտ ընթերցման աղավաղում: Մինչդեռ քննվող հատվածում, ասվեց, խոսքը մտածության մասին, մտապատկերի օգնությամբ ըստ պատշաճի, ըստ հարկի՝ առարկայի պատկերացման մասին է: Ասվածը հավաստվում է նաև «Վեցօրեայի» բնագրով և վրացերեն թարգմանություններով: Վերականգնելի պատշաճ բառի դիմաց հունարենում տեսնենք «τάς οὐχίας» (οὐχίας)⁵⁶ — ըստ հարկի, պատշաճի⁵⁷, վրացերեն թարգմանություններում՝ «მოგონებოცა აღვირհიოთ» (ըստ պատկերացման, ըստ հարկի) և «შემსგავსებულსა»⁵⁸ (պատշաճ): Ինչպես տեսնում ենք, այլադրյուր թարգմանությունները ևս հավաստում են առաջարկվող սրբագրությունը:

Ասվածից հետևում է թե «պատճառ» զրչական թյուր ընթերցման փոխարեն «պատշաճ» բառի վերականգնումը իրականում պատճառաբանվում է ոչ միայն հատվածի բովանդակությամբ, որ նկատել է Գ. Նահապետյանը, այլև «Վեցօրեայի» հայերեն ձեռագրերով (ոչ բոլոր), հունարենով ու վրացերեն թարգմանություններով: Այսպիսով՝ այս և նախորդ վերականգնում-սրբագրումներից հետո «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության «ի սիրուս մեր» և «պատճառ իցէ» արտահայտությունները համապատասխանաբար պետք է կարդալ «ի միտս մեր», «պատշաճ իցէ»⁵⁹:

Այլոց «երկու՞ երկինք իցեն» հարցադրումին պատասխանելիս Կեսարացին նկատում է. «Այլ լաւ համարին՝ որ յաճախեցին ի մաստնանալ առ ի ճառսն երկնից, թէ լեզուք իւրեանց ստեսցին, և ոչ մի ճշմարիտ բանքն հաւատարիմ լինիցի նոցա»⁶⁰:

⁵⁶ „Hexaëmeron“, էջ 192, հմտ. PG, էջ 56, սուսերենում՝ „соответственно“ („Шестоднев“, էջ 37):

⁵⁷ ДРС, II, 1243:

⁵⁸ „შემსგავსება“, էջ 40, հմտ. ბასილი დიდი, էջ 28:

⁵⁹ Մեկ այլ հատվածում երկիցս օգտագործված «ի պատճառս պիտոյից» արտահայտությունը վերընթերցելի է «ի պատշաճս պիտոյից» («Վեցօրեայ», էջ 53, հմտ. էջ 57):

⁶⁰ «Վեցօրեայ», էջ 46:

Այս նախադասության անհարթության վրա ուշադրություն է դարձրել Գ. Նահապետյանը և առաջարկել կարդալ «համարիմ... ստիցեն»⁶¹: Նման միջամտության նպատակը, կարծում ենք, անհամաձայնության հարթումն է, բայց, ինչպես կտեսնենք, անընդունելի եղանակով: Նախադասությունն իր քերականական կառուցվածքով ու բովանդակությամբ դիմավոր բայերի հոգնակի կիրառություն է պահանջում անխտիր (համարին, յաճախեցին և այլն), ուստի և ճիշտ է «համարին» ձևը, մանավանդ որ համաձայնության հարակից կովան է «իւրեանց» կիրառությունը: Նախադասության համեմատությունը ձեռագրերի հետ ցույց է տալիս, որ մեկ ձեռագիր (B) ընդգծված «որ»-ի փոխարեն պահպանել է նույնի հոգնակի ուղղական հոլովածը (որք), մյուս գրչագրերը նույնանում են տպագրին: Սակայն այդ եզակի ընթերցումն էլ բավական է պնդելու, որ այլուր միջամտությունն անհարկի է, քանզի համարողները նրանք են՝ «որք յաճախեցին»:

Նույն նախադասության համեմատությունը համապատասխան աղբյուրների հետ ցույց է տալիս, որ Գ. Նահապետյանի երկրորդ միջամտությունը (ստեսցին>ստիցեն) նույնպես անընդունելի է: Ավելին, պարզվում է, որ ստեսցին-ը երբեմնի կտրիցին բառի այլափոխված բառ-տարբերակն է՝ ստեղծված հավանաբար ընդօրինակման ճանապարհով: Ձեռագրերի մի խմբում (A B C D E) տեսնենք «կտրիցին», մյուսները պահպանել են հրատարակության հիմք ձեռագրերի «ստեսցին» ընթերցվածը (տպագրի «ստեսցին»-ը հրատարակչի միջամտության արդյունք է): «Վեցօրեայի» բնագրում խնդրը շատ ավելի որոշակի է. «լեզուք իւրեանց ստեսցին» կապակցության փոխարեն հունարենում տեսնենք «τάς ὕψιστας πρεέσβυα»⁶² (զրկվել լեզվից), վրացերեն թարգմանություններից մեկում՝ «მოციუტებეს ებან»⁶³ (զրկվել լեզվից), մյուսում՝ «ემათა მათთა აღმოციუტასა»⁶⁴ (զրկվեն [նրանք] լեզվից):

Ասվածից հետևում է, որ հօգուտ առաջարկվող սրբագրության են փաստարկում «Վեցօրեայի» հայերեն ընդօրինակությունների մի մասը, հունարենը, վրացերեն թարգմանությունները, ինչպես նաև խնդրո առարկա նախադասությունն ինքնին վերցրած: Այլ

⁶¹ Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 196:

⁶² „Hexaëmeron“, էջ 196, հմտ. PG, էջ 56, սուսերենում՝ „лишиться языка“ („Шестоднев“, էջ 38):

⁶³ „შემსგავსება“, էջ 41:

⁶⁴ ბასილი დიდი, էջ 29:

պարագայում «ստեցիին»-ք ցանկացած եղանակալին կիրառութեամբ էլ մնում է անհասկանալի, նույնիսկ անիմաստ, որովհետև առկա մտքի թելադրանքով՝ «առ ի ճառսն երկնից» իմաստնացողները լավ է լեզվից զրկվեն՝ կտրիցին և ոչ թե ստեցիին: Այսպիսով՝ այս և նախորդ սրբագրությունները մոծելով հրատարակություն՝ «ո՛ր... ստեցիին» արտահայտության դիմաց կունենանք «ո՛ր...կտրիցին» անխաթար ու հասկանալի ընթերցումը:

Մնտորի, անհամ պատմություն տարածողներին քննադատելիս Կեսարացին գրում է. «Բայց մեք զայս ասասցուք իմասանոցն Յունաց, թե մի՛ արասցեն զմեզ ծաղր, մինչ նախ ինքեանք հաւանեցին միմեանց՝ լուել և զաղարել լինելու հակառակ միմեանց»⁶⁵:

Դատելով սույն նախադասության բովանդակությունից՝ պիտի ընդունել, որ ընդզոված բառը առանձին վերցրած, աղավաղում չըլինելով հանդերձ՝ իր նշանակությամբ (հավատ ընծայել, համոզել, ամոքել, հաճել, հանձն առնել⁶⁶ և այլն) շունի պահանջվող իմաստը, որովհետև իրականում միմյանց համոզելու կամ ամոքելու մասին չէ խոսքը: Չնոսրական իրողությունները հետևյալն են. երկու գրչագիր (DE) հաւանեցիին բառի փոխարեն պահպանել են համարեցիին, մյուսները նույնանում են տպագրիկ: Սակայն վերջին բառն իր վարկանել, դատել, աղմեկ⁶⁷ և նման նշանակությամբ միանգամայն պատշաճում է Կեսարացու դիտողությանը թե այլոց ծաղրելուց առաջ հույն իմաստունները նախ միմյանց (իրենք իրենց) դատաստան անեն, դատապարտեն սեփական արատները:

Հունարենում ևս բացակայում է հայերեն թարգմանության «հաւանեցիին» բառը, մինչդեռ ընդհանուր կապակցության դիմաց ունենք „ἀλλήλοισ διὰ δυνάμει“⁶⁸, որը միանգամայն նույնական է հայերենի սրբագրված տարբերակի հետ՝ «ինքեանք համարեցիին միմեանց», քանզի հունարենի „διὰ δυνάμει“ (διὰ δυνάμει) բայն ունի նույն ֆնեկ, աղմեկ, բացորոշել, զնախառել⁶⁹ նշանակությունները:

⁶⁵ «Վեցօրեայ», էջ 47:

⁶⁶ ՆՀԲ, Բ, 73:

⁶⁷ ՆՀԲ, Բ, 23:

⁶⁸ „Hexaéméron“, էջ 198, հմտ. PG, էջ 57: Ռուսերեն թարգմանությունում ընկնող նախադասությունն այնպիսին է, որ օտարվող և վերականգնվող բառերից ոչ մեկը չի արտացոլված, սակայն հատվածի ընդհանուր բովանդակությունը վերկայում է հօգուտ առաջարկվող սրբագրության. «Нѹ мы просим Эллиньских мудрецов не смеяться над нами, пока они не кончат между собою своих споров» («Шестоднев», էջ 39):

⁶⁹ ДРС I, 391:

որից և սերում է հայերեն գրչագիր օրինակը: Նույն իրողությունն է առկա նաև վրացերեն թարգմանություններում, որոնցից մեկում ունենք՝ „განგებოსა“⁷⁰ (հարմարեցնել, կարգավորել), մյուսում՝ „უბრთვებოთარს დავგებოსა“⁷¹ (միմյանց համաձայնեցնել, հարմարեցնել, կարգավորել):

Ասվածից հետևում է թե հաւանեցիին բառը իրոք ընդմիջարկություն-վրիպում է, համարժեք չէ վերականգնվող բնագրային բառին և, հասկանալի է, շունի վերջինիս նշանակություններից ոչ մեկը, ուստի այն պետք է փոխարինել համարեցիին բառով:

* * *

Մինչև այժմ քննվածներն այնպիսի աղավաղումներ էին, որոնց համար առաջագրվող վերականգնումները հաստատվում էին «Վեցօրեայի» բնագրով, հայերեն ձեռագրերով և վրացերեն երկու թարգմանությունների տվյալներով: Արդ, «Վեցօրեայի» հրատարակությունում կատարելի է բառային վերականգնումների մեկ այլ խումբ ևս, որոնց համարժեքները, սակայն, չկան բնագրում և, բնականաբար, հարակից թարգմանություններում, այլ վերականգնման հիմք ենք ընդունում գրչագրերի ընձեռած հնարավորությունները⁷²:

⁷⁰ „გუგესთა დღესთა:სა“, էջ 41:

⁷¹ ბასილი დოღი, էջ 29:

⁷² Արդ, այսպես կոչված, հունարենով (և հարակից թարգմանություններով) շատ շատ քննարկվող սրբագրությունների մասին խոսելիս կարող է հարց առաջանալ, թե այս պարագայում (և առհասարակ) գուցե հունարեն բնագիրն է փոփոխված, ինչ-որ տեղ նաև աղավաղված: Սակայն նման կասկածը չի հիմնավորվում հետևյալ պատճառով. «երեք մեծ կապաղովկացիների» գրական ժառանգության բնագրերի (չատիներեն թարգմանությամբ) առաջին հրատարակությունը կատարվել է 1630 թվականին, Փարիզում: Զրատարակիչները տասնամյակներ շարունակ աշխատելով այդ ուղղությամբ՝ հաշվառել էին նշված մատենագիրների գործերի՝ գիտությանը հայտնի բոլոր ձևերը: Նշված հրատարակության պարունակությունն այնուհետև վերատպվեց 1778 և 1842 թվականներին (գարձյալ Փարիզում), իսկ հետո «Մինեի» հրատարակությամբ: «Վեցօրեայի» բնագրի վերջին հրատարակությունը իրացվեց Փարիզում, 1968 թ., որը և ունեցել ենք ձեռքի տակ: Սրբագրությունների ընթացքում, ինչպես նկատել ենք, բնագրի իրողությունները առուգել ենք «Վեցօրեայի» միջնադարյան այլալեզու թարգմանություններով: Ասվածը, թվում է, հիմք է տալիս պնդելու, որ «Վեցօրեայի»՝ գիտությանը հայտնի բնագրերը իր հավաստիությամբ բյուզանդագետ մասնագետների շրջանում առայժմ որևէ կասկած չի հարուցում:

Ստորև վկայակոչվող բառերը և հատվածների շարքերը հունարենում, անշուշտ, առաջին հերթին պայմանավորված է «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության բնույթով (ոչ բառացիությամբ): Հայերեն թարգմանության առկա բնագրային հեռացումները, այսպես ասած, կրկնակի անհասկանալիություն են ձեռք բերել այն իմաստով, որ նախ՝ չեն բացատրվում բնագրով և այսպես՝ երբեմն անհասկանալիության աստիճան խաթարվել են ընդօրինակման ճանապարհով:

Խոսելով ջրերի, մասնավորապես ստորերկրյա աղբյուրների շարժունակության մասին, Կեսարացին հարցնում է. «և ո՞վ իցէ յուրում եղեալ մղիցէ զարգելեալ բնութիւն նոցա»⁷³: Արդարև, մի՞թե ընդգծված բառը չի դժվարացնում նախադասության իմաստի ընկալումը: Հարցադրումը արդարանում է «Վեցօրեայ» ձեռագրերի մի մասի վկայությամբ: Միայն մեկ գրչագիր (N) ունի տպագրի յուրում ձևը, որից, կարելի է ասել, իմաստային առումով բնավ չի գանազանվում մյուս լոթ գրչագրերի առում ընթերցումը (ABFHJLM), վկայակոչված հատվածը բացակայում է G և K գրչագրերում, ի վերջո, երեք ձեռագիր (CDE) քննվող հատվածի յուրում-ի դիմաց պահպանել են առ ուս տարբերությունը: Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ «Վեցօրեայում» հեղինակի խոսքը, տվյալ պարագայում հարցումը՝ անհայտ մեկի մասին է, որը ուժ գործադրելով շարժում, ընթացք է տալիս ստորերկրյա ջրերին, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ կերպ. ուս եղեալ, թե՞ յուրում եղեալ: Հասկանալի է՝ ուս եղեալ⁷⁴:

Գրչագրերի մեծ մասի, ինչպես նաև տպագրի յուրում ձևը նույն «յոր ուս»-ի «Ս» տառի անհամաչափ գրության հետևանքով առաջացած սխալ ընթերցման (Մ) արդյունք է և ընդամենը երեք գրչագրի հիմքի վրա պետք է վերականգնել յոր ուս⁷⁵:

73 «Վեցօրեայ», էջ 70: Հր. Աճառյանը սույն հատվածում որևէ խաթարման ճշտություն չի արձանագրել: Մինչդեռ նույնի շարունակության «ի պնդան արկեալ» արտահայտությունը բացատրել է «ստիպել, զոռել» (Հր. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մեջ, Վենետիկ, 1913, էջ 162):

74 Ազգաթանգեղոսի մոտ կարգում ենք. «Ուս եղեալ համբանայր հարկանել ընդ վիմին հաստատոնոյ» («Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 80): «Նա ըստ որում օրինակի ընդ այսչափ ամենայն իրս մարմնաորս անցանիցէ» կապակցության «ուրումը» նույն ձեռագրական իրողությունների հենքի վրա պետք է ուղղել «մեռում» («Վեցօրեայ», էջ 45):

75 Մ>Ս հանախաղեպ աղավաղումների մասին հանգամանորեն խոսում է Ն. Բյուզանդացին (նշվ. աշխ., էջ 11—13):

Ներկա հրատարակության մեջ այլ առիթով կարդում ենք. «Արդ եկն եհաս աստուածաբար հրամանն ի վերայ ջուրցն բազմութեան»⁷⁶: Երեք գրչագիր (BDE) ունեն տպագրի ընդգծված բառը, մնացած ձեռագրերում վերջինիս փոխարեն ընդօրինակված է աստուածաբարբառ, որը և ճիշտ է, քանի որ հատվածում բնորոշումը վերաբերում է աստծո հրամանի ինչպիսին լինելուն և ոչ թե վերջինիս ինչպես գալուն, ուստի «աստուածաբարբառ հրամանն» և ոչ թե՞ «աստուածաբար հրամանն»⁷⁷:

Նմանօրինակ ճշտում-վերականգնում պետք է կատարել ջրերի անընդհատ հոսքը բնութագրող Կեսարացու հետևյալ պատկերման մեջ. «Առաջինքն ձեպեալ ընթանան, և վերջինքն բուռն հարեալ վակժոյժ լեալ շհաւաճին զառաջինսն թողուլ»⁷⁸: Արդ, մի՞թե տեղին է օգտագործված հատվածի ընդգծված միտքը, այլ կերպ՝ որքանո՞վ է տրամաբանական ջրերին, տվյալ պարագայում արագ-ընթաց գետերին վերագրել միմյանց չհավանելու հասկացություն:

Սակայն գրչագրերի համեմատությամբ նույնպես սկզբում այն տպավորությունն է ստացվում, որ առկա խնդրում միջամտությունը հիմնավոր չի լինի, քանի որ ձեռագրերի մեծ մասը տվյալ հատվածով նույնանում է տպագրի «Վեցօրեայի» հետ, երկուսում (GK) այն բացակայում է և առանձնանում է ընդամենը մեկ գրչագիր (D), որը վերևում ընդգծված շհաւաճին բառի դիմաց պահպանել է շհասանին: Նշված ընթերցումների արտասանական-գրչական ընդհանրությունը նկատելի է, ուստի և գրչի աննկատ վրիպումն իսկ ($u > i$) կարող էր հանդեպնել ներկա շփոթին: Բայց նախնականը և ճիշտը միայն մեկ գրչագրում պահպանված շհասանին տարբերությունն է, որովհետև Կեսարացու խոսքը արագընթաց ջրերի միմյանց ետևից հոսելու, հասնելու ձգտմանն է վերաբերում, որ ի-

76 «Վեցօրեայ», էջ 71:

77 «Աստուածաբարբառ» վերականգնումն է առաջադրվել նաև Գ. Նահապետյանի կողմից (նշվ. աշխ., էջ 203): Հօդուտ նման սրբագրման են փաստարկում «Վեցօրեայի» հետևյալ վկայությունները. «Եւ ամենայն որ միանգամ հայեցեալ պատէին աստուածաբարբառ հրամանի» (էջ 24), «Եւ այսու աստուածաբարբառ պատգամաս» (էջ 138), «որպէս Պաղոս Առաքեալն էրարող աստուածաբարբառ աւետոսին» (էջ 177): Բառիս նմանօրինակ կիրառություններ կան նաև Կորյունի և Ազգաթանգեղոսի մոտ. «միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի աղգ կապեալ» (Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 64): «Միով աստուածաբարբառ պատգամօք՝ մի աղգ կատարեալ փառաբերչ միոյ Աստուծոյ լինել» («Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց», էջ 456):

78 «Վեցօրեայ», էջ 69:

րականում չեն հասնում, այլ ոչ թե միմյանց հավանելուն կամ չհավանելուն, ուստի տպագրի շնաւանին բառը պետք է դիտել գրչի վրիպում և այն վերականգնել շնասանին ձեռագրական եզակի ընթերցմամբ:

Բարսեղ Կեսարացիին բազմաթիվ բացատրություններ ունի, որոնցում նա առանձնահատուկ հիացմունքով է խոսում բնության գեղեցկութեան՝ արարչի հրաշագործութեան մասին: Նրա իսկ համոզմամբ՝ ասածն արարչագործութեան արդյունք բնությունը ամենակատարյալն է, ուստի և ցանկացած շտկելիք-միջամտությունն այդ առումով, մանավանդ «հասարակ մահկանացուի» մտահոգմամբ ինքնին մերժելի է, նման մի առիթով նա գրում է. «զի ցուցից» թէ շիք ինչ գործ ամենատեսառն ամենագործ առաջին սահման ելից, թէ կարիցեն մարդիկ իրեանց տկարն զօրութեամբ դամագիտ լինել նմա. հնարիք»⁷⁹:

Գտանելով վկայակոչված նախադասության ընդհանուր բովանդակությունից, կարելի է պնդել, որ ընդգծված կապակցությունը խաթարված է, անիմաստ և, բնականաբար, համապատասխան հպտվածի համար վերանայելի: Զեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ սրբագրելիքը հավասարապես վերաբերում է երեք բաղադրիչներին էլ. «արարչին» ընթերցման փոխարեն ունենք «արարիչն», «սահման» անվանման դիմաց՝ «սահմանեալ», իսկ «ելից» անցյալ կատարյալ ձևի փոխարեն, որ տվյալ պարագայում պարզապես անիմաստ է, առկա է «իցէ»: Փաստորեն ընդգծված կապակցության ձեռագիր տարբերակն է՝ «առաջին սահմանեալ իցէ» (ACE): Մնացած գրչագրերը նույնանում են տպագիր «Վեցօրեայի» հետ: Այժմ արդեն համեմատությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ նշված գրչական ընթերցման խաթարված օրինակն է տպագիր տարբերակը: Ազավազման հնարավոր ուղին, կարծում ենք, հետևյալն է. սահմանեալ > սահմանել վրիպյալ բառանշատում-փոխանցումից հետո մնում էր «ել» բայական վերջույթը կարգալ վերջընթեր «իցէ»-ի հետ (ելից), օտարելով է-ն:

Եթե նմանօրինակ բացատրությունը հասկանալի պատճառով մնում է ենթադրություն, ապա, այդուհանդերձ՝ անվերապահ է ձեռագրական բերված ընթերցման հավաստիությունը, քանզի հեղինակային բացատրությունն ինքնին արարչի սահմանածի, կարգա-

79 Նույն տեղում, էջ 72:

վորածի բնույթին, իսկությունն է վերաբերում և ոչ թե ինչ-որ սահման լցնելուն կամ այլ բանի: Ուստի և հրատարակության «առաջին սահման ելից» կապակցությունը հասկանալի է «առաջին սահմանեալ իցէ» անաղարտ ընթերցմամբ:

Զրագորչիացման երևույթը բացատրելիս, արևի ջերմությամբ գորչիացող ծովերի ջրերի մասին «Վեցօրեայում» ասված է. «Եւ առնուն ջերմութիւն ի տապոյն արեգականն, և ապա դառնան հովանան հովանեօք ամպոց՝ որ զնոսա ընդունին, ի շնչել հողմոց ամպավարաց»⁸⁰: Սույն հատվածի և գրչագրերի համեմատությունից պարզվում է հետևյալը. տասներկու գրչագիր ընթերցում ընդգծված կետում նույնանում են տպագրի հետ, իսկ երկու ձեռագիր (GK) համապատասխանաբար պահպանել են «ամբաւ վարաց», «ամբաւ վայրաց» միահիմք տարբերությունները, որոնք և նախընտրելի են հետևյալ պատճառով: Կեսարացիին վերևում տված իր բացատրության մեջ գտնում է, որ արևի ջերմությամբ տաքացած, վերև բարձրացող ծովային ջրերը հանդիպելով օդի համեմատաբար սառը շերտերին «հովանան հովանեօք ամպոց» և վերածվում են անձրևաբեր ամպերի: Իսկ ամպազոյացությունների-նկատված պրոցեսը հարատև է և ոչ տեղայնացված, այլ կատարվում է ամենուր «ի շնչել հողմոց ամբաւ վայրաց» և ոչ թե ամպավարաց, ինչպես կա տպագիր «Վեցօրեայում»⁸¹:

Աշխարհատեղիման աստվածաշնչյան ըմբռնումը մեկնելիս, բնության միաստեղծ առարկաների հարատև փոփոխությունը ժամանակի և տարածության փոխափոխական հասկացությամբ բացատրելիս Բարսեղ Կեսարացիին գրում է. «և ի սկզբանէ կարգին գան առ միմեանս զյաւելումն և զհասարակելն, և զերբալն, և կացուցա-

80 Նույն տեղում, էջ 79:

81 Ի դեպ, ինչպես կարելի է դատել նոր հայկազյան բառարանի վկայակոչությունից (Ա, 74), գրչական ազավազման հետևանքով առաջացած այս բառը («ամպավար») հայ մատենագրության մեջ մեկ անգամ է գործածված, այն էլ այս հատվածում: Բառարանի հեղինակները ձեռքի տակ ուրիշ գործածություն չուենելով, այն բացատրել են իրեն «ամպերը ըջող», իսկ հետագա բառարանագիրները նույնությամբ վերցրել են Հայկազյանից (ՀԵ. Անտոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 162, Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 70): Իրականում հայերենում «ամպավար» բառ չունենք: Իսկ ինչ վերաբերում է վերականգնվող «ամբաւ վայրաց» կապակցության ամբաւ գրությունը, ապա այն, հարկավ, անբաւ հիմքն ունի: Թայց առնմանում լեզվական երևույթի հետևանքով կիրառելի է «ամբաւ» ձևով այնպես, ինչպես «անբարիշտ» հիմք ձևը հասկանալի է «ամբարիշտ» գրությամբ:

ենլ զկարգ ժամանակացն բաժանմամբ անվրէպ և անդադար զնացիւք»⁸²: Վկայակոչվածք զըշագրերի հետ համեմատելուց հետո պարզվում է, որ երկուսում (GK) այն բացակայում է, վեցում (CFJLMN) տպագրի և զըշագրերի միջև էական տարբերությունն նկատելի չէ, իսկ մնացած ձեռագրերը զերբայն բառի դիմաց պահպանել են զքերական: Արդ, իրենց հիմնական նշանակութեամբ միմյանցից տարբերվող այս երկու բառերից ներկա դեպքում ո՞րն է նախընտրելին: Նման հարցադրումը կարելի է բացատրել միայն քննվող հատվածի իմաստի հասկանալիությամբ՝ պայմանավորված բառերից մեկով: Այդ դեպքում չի պատճառաբանվում հատվածի ընդգծված բառի տվյալ կիրառությունը: Կեսարացիի բացատրում է, որ աշխարհաստեղծման առաջին օրից ի վեր ծովերի ու բազմազան երևույթների համար միմյանց առընթեր հավասարապես գոյություն են ունեցել աճումը, ավելացումը, զարգացումը (զյաւելումն) և դրանով պայմանավորված՝ լցվելը, լիանալը, անթերի ավելանալը (զհասարակելն) և այդ երկուսին զուգահեռ՝ նյութի փոփոխությամբ առաջացող պակասումը, նվազումը, ինչ-որ տեղ դատարկվելը, այսինքն՝ զքերական և ոչ թե զերբայն:

Բնուրի ձևական (արտաքին) նմանությամբ պայմանավորված բացառապես զըշական շփոթ կա նաև «Վեցօրեայի» հետևյալ հատվածում. «և միով մեծասաստ հրամանան աստուծոյ, որ անկալ զամենեքումբք, առ հասարակ ամենեքին ի մի տեղի ժողովին»⁸³: Գըշագրերից երկուսում (G K) այս միտքը բացակայում է, տասնմեկում տպագրի համեմատությամբ որևէ շեղում նկատելի չէ և ընդամենը մեկ զըշագիր (E) անկալ-ի դիմաց պահպանել է արևալ:

Բերված հատվածում պետք է նկատել, որ ընդգծված բառի կիրառությունն իր բազմաթիվ իմաստներից և ոչ մեկով (հիւանել, հոսիլ, կործանիլ, ձգիլ, մեռանիլ, դեղերիլ, գրել, զնիլ և այլն) չի պատճառաբանվում: Մինչդեռ դրա դիմաց մեկ զըշագիր ընդօրինակությամբ ավանդված արևալ բառը իր հիմնական իմաստով (առաջի դնել) համապատասխանում է վերը նշված հատվածի բովանդակությանը և միանգամայն նախընտրելի է: Զէ՞ որ Կեսարացու խոսքը աստուծո մեծասաստ հրամանին է վերաբերում, որը առաջադրվեց ամենեքին, երկիրը ծածկող բոլոր ջրերին, ուստի «արևալ զամենեքումբք» և ոչ թե «անկալ զամենեքումբք»:

82 «Վեցօրեայ», էջ 70:
83 Նույն տեղում, էջ 72—73:

Այսպիսով, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի տպագրի, բնագրի, հայերեն զըշագրերի, ինչպես նաև վրացերեն երկու թարգմանությունների համեմատությամբ կատարված և կատարելի բառային ճշտում-վերականգնումները հիմք են տալիս պնդելու, որ հրատարակության հիմքում ընկած է հիրավի «յանհմտութենէ աղաւաղեալ» զըշագիր: Նույն համեմատությամբ պարզվում է նաև այն, որ նկատված աղավաղումները դերազանցապես զըշական վրիպումներ են և ոչ թե թարգմանչի թերացումներ⁸⁴:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակները Կեսարացու ինչ-ինչ գործերի հայերեն թարգմանության առիթով նկատում են. «Այս ամենայն ընդհանրապես են թարգմանութիւնք նախնեաց ի Ծ դարու. բայց կան և ի նոսա ինչ ինչ թարգմանեալ ի Զ և ի է դարս տարապայման հելլենաբանութեամբ»⁸⁵, նույն կարծիքն է պաշտպանում նաև բանասեր Ա. Սուքրյանը՝ թարգմանությունը հատկացնելով այն ժամանակներին, «երբ իմաստնացեալ և իմաստացուցիչ մեր թարգմանչիք ալ ժիրածիր մեղուաց պէս յԱթէնս, ի Բիւզանդիոն, յԱղեքսանդրիա, ի Կեսարիա կը թեւածէին, մատենագրութեանց ծաղկունքը ժողովելու»⁸⁶: Բանասերի «իմաստնացեալ և իմաստացուցիչ մեր թարգմանչիք» բնորոշումը Մաշտոցի առաջին աշակերտ-թարգմանիչներին է վերաբերում անխտիր, որոնք, հիրավի, քաղաքից-քաղաք էին անցնում թարգմանական գործը հոգալու նպատակով:

Հայ թարգմանական գրականության հմուտ հետազոտող Գ. Զարբհանալյանը գտնում է, որ Բարսեղ Կեսարացու «ճարտարախօս և իմաստուն երկասիրութեանց ոչ միայն մեծագոյն մասն մը

84 Քննվածով չի ավարտվում վրիպում-անճշտությունների ցանկը: Մոտավոր նմանությամբ նույնատիպ և նույնքան (երբեմն նույնիսկ ավելի) աղավաղումներ կան նաև մնացած ձեռներում, որոնց սույն ուսումնասիրությամբ չանդրադարձանք հետևյալ երկու պատճառով. ա) դրանք առանձին ուսումնասիրություն կազմող հարյուրավոր բառական սրբագրություններ են, մինչդեռ սույն գործի ծավալը միանգամայն սահմանափակ է, բ) հրատարակության ենք պատրաստում «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության բնական-համեմատական բնագիրը, որտեղ ձեռագրերի, բնագրի և հարակից թարգմանությունների հիմքի վրա կատարած մեր բոլոր սրբագրությունները կարտացոլվեն բուն տեքստում:

85 ՆՀԲ, Առաջարան, էջ 10:
86 Ա. Սուրեան, Ս. Բարսեղ եւ իր երկասիրութիւնքն, «Բազմավէպ», 1873, էջ 123:

Թարգմանուած են ի մեր լեզու, անդատին ի հինգերորդ դարէ... ասլ ջերմեռանդն և սրտագրավ աղօթից շատք՝ անցած են ի կարգս եկեղեցական հասարակաց պաշտամանց»⁸⁷: Ինչպես նկատել ենք այլ առիթով, Զարբհանալյանը ներկայացնում է Կեսարացու հայերեն թարգմանված աշխատությունների մատենագիտական ցանկը՝ «Թարգմանութեամբ նախնեաց ըստ մեծի մասին յոսկեղէն դարու մեր մատենագրութեան, և այլք կրտսերագոյնք ժամանակաւ»⁸⁸:

Անդրագանալով Կեսարացու «Պատարագամատուցի» հայերեն թարգմանության ժամանակին, Գաթրճյանը գտնում է, որ վերջինս «այնպիսի թարգմանութեամբ է մեր ունեցած օրինակներուն մէջ, որ մեր 5-րդ դարուն առաջին կէսին աննման լեզուն է»⁸⁹: Այլ առիթով նա ավելի որոշակի է դարձնում նշված գործի թարգմանության ժամանակը՝ գրելով. «հարկ է նոյն իսկ հայկական դպրութեան անմիջապէս առաջին տարիներուն հանել աս պատարագին հայերէն թարգմանութիւնը»⁹⁰:

Արդ, ո՞րն է հայագետների նմանօրինակ զիտողությունների հիմքը, այլ կերպ՝ կա՞ն, արդո՞ք, սկզբնաղբջուր, մասնավորապես

87 Գ. Զարբհանալեան, Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 259:

88 Նույն տեղում, էջ 325—326:

89 Յ. Գաթրճեան, Արքազան պատարագամատուցք հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 89: Բարսեղ Կեսարացու Պատարագամատուցի հայերեն թարգմանության գնահատման առումով ուշագրավ է այն իրողությունը, որ առանձին ձեռագրեր որպէս հեղինակ հիշատակում են Գրիգոր Լուսավորչին, մինչդեռ, Գաթրճյանի հավաստմամբ, նույն հատվածի հունարեն բնագրում առկա է Բարսեղ Կեսարացու անունը: Ն. Ակինյանը նկատում է, որ հայ-հոռոմները (ծաթ հայերը) ի թիվս եկեղեցական անհրաժեշտություն այլ գրքերի, ԺԳ—ԺԹ դարերում հունարենից հայերենի են թարգմանել Բարսեղ Կեսարացու Բյուզանդական Պատարագամատուցը, որի քննգիրքը, իր իսկ հավաստմամբ, V դարում հայերենի թարգմանվածի համեմատությամբ նոր խմբագրություն էր ներկայացնում: Հայտնի է, որ Տաշլյանը Կեսարացու նույն գործի հայերեն երկրորդ թարգմանությունը կատարված է համարում Ք—Ժ դարերից ոչ ուշ, «ենթադրելով, որ այս թարգմանությունը կակնարկեն Գրիգոր Մագիստրոս և ներսէս Լամբրոնացի»: Այսուհանդերձ՝ Ակինյանը գտնում է, որ հունարենի առկա իրողությունները վկայում են հօգուտ հուշարձանիս հայ-հոռոմ թարգմանության իր նշած ժամանակի (Ն. Ակինեան, Հայ-հոռոմ գրականութեան մնացորդներ. ԺԳ—ԺԹ դար, «Հանդէս ամսօրեայ», 1950, էջ 188—189):

90 Նույն տեղում, էջ 109: Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության զգալի մասի ոսկեդարյան թարգմանություն լինելու փաստը զանազան առիթներով նկատել են հայագետներ Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ք. Ավդալբեկյանը և ուրիշներ:

ձեռագրական տեղեկություններ Կեսարացու գործերի հայերեն թարգմանությունների մասին:

Ինչպես նկատել ենք մատենագրական ժառանգության քննության առիթով, «Վեցօրեայից» հետո, Կեսարացու «Գիրք հարցողացը» իր ընդգրկած խնդիրների բազմազանությամբ ու խորությամբ առանձնահատուկ տեղ է բռնում նրա գրական վաստակի մեջ: Նրա թարգմանության ժամանակի ու հեղինակի մասին պահպանվել է հետևյալ համառոտ վկայությունը. «Թարգմանեալ ի յունականէն ի հայս՝ ի ձեռն ճշմարտաբանից թարգմանչաց մերոց»⁹¹: Հատվածիս «ճշմարտաբանից թարգմանչաց» բնորոշումը, ինչպես կտեսնենք այլ առիթով, վերաբերում է V դարի մեր այն թարգմանիչ հեղինակներին, որոնք իրենց ուսուցիչների ընկերակցությամբ ու խորհրդով թարգմանվող մատենագրությունն ու թարգմանության արվեստն էին ուսումնասիրում:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հին թարգմանության մասին է վկայում նաև հետևյալ հաղորդումը. «Իսկ զկանոն Զրարհնէիցն ի Կեսարիա քաղաքէ, զոր արարեալ է սրբոյն Բարսղի յեթն ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ զՀայրարհնէսն, յերուսաղեմէ Խոսրով եբեր ի Հայս՝ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ»⁹²: Հատվածում, նկատելի է, խոսքը Կեսարացու նշված կանոնները թարգմանության նպատակով Հայաստան բերելու մասին է: Նույնի մեկ այլ տարբերակում կարդում ենք. «Իսկ զԿանոն Զոր Օրհնելոյն, զոր ասացեալ էր Տեառն Բարսղի, հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ, ի Կեսարիայ Կապաղովկացոց քաղաքի, ի յերուսաղէմ հանդիպեցաւ Խոսրով Թարգմանիչ, հրամանաւ Արքայն Սահակայ, եւ անտի գրեաց եւ եբեր ի Հայս»⁹³: Բովանդակության մանրամաս-

91 Գ. Զարբհանալյան, Մատենագրան... էջ 337: Կա Բարսեղ Կեսարացու նշված գործի հին հայերեն թարգմանությունը հավաստող այլ կովան ևս: Խոսքը ՄՄ 1853, 1658, 229 և 146 գրագրերի մազաղայիս պահպանակների մասին է, որոնք առանձին թերթեր են «Գիրք հարցողացի» երբեմնի ամբողջական գրագրերից՝ ընդօրինակված ուղղագիծ և բուրգիծ երկաթագիր գրություններ:

92 Ձեռ. Մ 3260, էջ 179ա: Այլ խմբագրությամբ. «Իսկ զկանոն Զորհնէիցն սուրբ Բարսեղ արարեալ է յեթն ամի հայրապետութեան իւրոյ, գնացեալ էր յերուսաղէմ քաղաք, եւ զի նմա հանդիպեցաւ Խոսրով թարգմանիչն եբեր ի Հայս, որ երթեալ էր յերուսաղէմ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ» («Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Նշանի վանոց ի Սեբաստիա», կազմեց Թորգոմ Գուշակեան, Վիեննա, 1961, էջ 69, հմմտ. «Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին», կազմեց Յ. Թովեան, Վենետիկ, 1962, էջ 340):

93 Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 77:

ճերով, ինչպես տեսնում ենք, բերված վկայությունը նախորդների հետ նույնական է: Արձանագրելի տարբերությունը հետևյալն է. նախ՝ նախորդ բերված և հղված թարգմանական տեղեկություններում Կեսարացու նշված կանոնի գրությունն ժամանակ է հիշվում հեղինակի հայրապետության յոթերորդ տարին, իսկ այստեղ՝ հինգերորդ: Դա, թերևս, արդյունք է հիմք գրչագրի «է» և «Յ» նմանահունչ տառերի հետագա շփոթի, ավելի ճիշտ՝ նույնացման: Ուշագրություն է արժանի նույն հատվածի մեկ այլ իրողություն ևս. անհիմն չի լինի մտածել, որ նախորդ հաղորդումներում օտարված և ներկա հատվածի վերջնամասում առկա գրեաց բառը այս դեպքում ընդօրինակել նշանակությամբ է կիրառված: Այս հաղորդումը Կեսարացու կանոններն ընդօրինակելու և հայերենի թարգմանելու նպատակով Հայաստան բերելու մասին է. դա երևում է նաև նրանից, որ գործին հետամուտ անձը Սահակն է, այսինքն նույն ինքը՝ Մաշտոցի օգնականը, թարգմանությամբ պարապող Սահակ Պարթևը, քրի ձեռքով կամ խորհրդով հայերենի են թարգմանվել Բարսեղ Կեսարացու շատ գործեր:

Ո՞վ է հիշյալ խոսքով Թարգմանիչը, Սահակի և Մաշտոցի աշակերտների թվում կա՞ աղպիտի անձնաշրջություն: Սահակ Պարթևի պատվերով նշված կանոնախմբերը ընդօրինակելու և թարգմանելու նպատակով Հայաստան բերելու միտքն ինքնին ենթադրել է տալիս, որ վերջինս Մաշտոցի աշակերտներից է: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի թարգմանական գործունեությունը բացահայտող առկա քննությունների մեծ մասում խոսքով անվամբ թարգմանիչ չի արձանագրված⁹⁴: Այդուամենայնիվ, նույն Ձ 3260 գրչագրում, Կեսարացու կանոնների հայերեն թարգմանության մասին գրված տեղեկության անմիջապես սկզբնամասում ասված է, որ Մաշտոցը նազիանզ է գնում, որպեսզի այնտեղից բերի «ըՍերմարհնէսն, զԿալ և զՀնձան, զոր արարեալ է Աստուածաբանին»⁹⁵,

94 Ն. Ակիմեան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 175—198, Գ. Զարբանալեան, Պատմություն հայերեն դպրութեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 179—193:

95 Ձեռ. Ձ 3260, էջ 178բ—179ա: Ի դեպ, Կեսարացու «Արհնեալ է» աղոթքի հայերեն թարգմանության մասին ասված է. «Աղոթքս որովհետեւ կը պակսի Ա. Մաշտոցին մէջ, եւ Ճաշոցին մէջ Բարսղի խորագրուած է, կարծիւ կու տայ, որ ի հնումն թարգմանուած չէր, եւ հետևաբար սա իսկ Գրիգոր Վկայասէր թարգմանած եւ ներմուծած ըլլայ Մաշտոցին մէջ» («Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Գ, յօրինեցին Բ. Սարգիսեան եւ Գ. Սարգսեան, Վենետիկ, 1966, էջ 85):

իսկ այնուհետև վկայվում է խոսքովի գնալու և Բարսեղի կանոնախմբերը բերելու փաստը: Գրչագրում Մաշտոց, Սահակ, Մովսես հայտնի անունների կողքին թարգմանական միևնույն հարցի առնչությամբ խոսքով Թարգմանիչ անվան հիշատակումն ու գործունեության նույնությունը բավարար հիմք չէ՞ն ենթադրելու, որ նշված խոսքովը Մաշտոցի և Սահակի աշակերտներից է: Գանձակեցու Պատմության մեջ Մաշտոցի գրաստեղծման ու ուսուցչական գործունեության հատվածում նույնպես կա խնդրիս առնչվող մի կետ. «Որոց վարդապետք և ուսուցիչք՝ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, և զըլխատրք յաշակերտացն... Մուշէ, Արձան, խոսքով, Ղազար, և յետոյ Ստեփաննոս Սիմեոնաց եպիսկոպոս...»⁹⁶: Արդ՝ Սահակի և Մաշտոցի բազմաթիվ աշակերտների թվում հիշվում է նաև խոսքով, որը, հավանաբար, նույն Թարգմանիչ անվանված անձն է: Այլ տեղեկությունների համաձայն՝ Մաշտոցի և Սահակի աշակերտների՝ Հովսեփ, Ղևոնդ, Եղիշե, Մովսես, Մամբրե, Եզնակ և այլոց հետ, «որ թարգմանեցին զամենայն զգիրս Յունաց եւ յԱսորոց»⁹⁷, հիշվում է նաև խոսքով:

Ուսումնասիրողներից Գ. Զարբանալեանը, մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանի թարգմանություններն ու թարգմանիչներին գնահատելիս, Մաշտոցի և Սահակի երկրորդ աշակերտների շարքն է դասում հիշյալ խոսքովին, որին «կրնձայուի դարձեալ Զրօրհնեաց կանոնին թարգմանութիւնն ի յունէ»⁹⁸:

Նշված տեղեկությունների թերին կարելի է լրացնել այլուր պահպանված նորորակ հաղորդումներով, բայց բերվածներն էլ բավական են ասելու, որ Մ. Մաշտոցի և Ս. Պարթևի աշակերտների թվում V դարում հիշվում է մի խոսքով, որն իր ուսուցիչների ու աշակերտ-ընկերների հետ զբաղվել է թարգմանությամբ և, համաձայն Ձ 3260 գրչագրի վերոբերյալ տեղեկության, ընդօրինակել ու, թերևս, թարգմանել է Բարսեղ Կեսարացու նշված երկու կանոնախմբերը⁹⁹:

96 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրություններ Կ. Ա. Մելիք-Յեանյանյանի, Երևան, 1961, էջ 28, հմմտ. էջ 7:

97 Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 60, հմմտ. էջ 76:

98 Գ. Զարբանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 295, հմմտ. Գ. Յովսէփեան, խոսքովի Թարգմանիչ (Ը դար), Վաղարշապատ, 1899, էջ 28:

99 Հ. Աճառյանը խոսքով Թարգմանիչ մասին գրում է. «Խօսարով, աշակերտ Ս. Սահակի, որի հրամանով գնաց Երուսաղէմ և բերավ Ս. Բարսղի շրօրհնեաց կանոնը» (Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 533): Այլ հարց

Հաջորդ վկայությունը Կեսարացու «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառի հայերեն թարգմանությանն է վերաբերում: Կեսարացու մատենագրական ժառանգությունն ամփոփող № 5595 գրչագրում (ընդօրինակված՝ 1279 թվականին) ասված է. «Դաւիթ թարգման Տարանացի զճոս զայս յետոյ զարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ, ի Դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համազասպայ կուրապաղատի Մամիկոնենից տեսան: Եւ եղիցի արհնութիւն տեսան ի վերայ նոցին»¹⁰⁰: Այս բավական հին, տարահիմք գրչագրերում հաճախադեպ հաղորդման մեջ, ինչպես տեսնում ենք, անվանապես հիշված են քննվող գործի թարգմանիչը, թարգմանության վայրն ու մեկենասը:

Ստեփանոս Ասողիկը, հարգանքով ու զովեստով խոսելով թե՛ Դավիթ թարգմանչի և թե՛ Համազասպ Մամիկոնյանի մասին, նրկատում է, որ «ի խնդրոյ ներսիսի լինի Համազասպ հրամանատար Հայոց ի ՃԴ Թուականին»¹⁰¹: Այս խնդրում հետագա հայագիտական գրականության մեջ եղած տեղեկությունների հիմնական աղբյուրն Ասողիկն է¹⁰²:

1. Թե խօսքով թարգմանիչն ինչ առնչություն ունի Սահակի «Վարքի» համանուն հեղինակի հետ: Այդ մասին տե՛ս Փ. Փ. Անրաքյան, Սահակ Պարթևի «Վարքի» և նրա հեղինակի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 129—146), Գ. Արզաշյան, Գարձայն Անրեոսի մասին («Բանբեր Մատենադարանի» № 10, 1971, էջ 452—453, 457—459):

¹⁰⁰ Ձեռ. № 5595, էջ 327ա, հմմտ. ձեռ. № 2549, էջ 177բ, Գ. Զարբանալյան, Մատենադարան..., էջ 329, Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 550, Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրություն, էջ 455, «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց», յօրինեաց Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 1262, Հ. Թարսեան, Համեմատութիւն մը Յովհ. Մանդակունտոյ «Վասն փոխոց ևւ վաշխից» ևւ Ս. Բարսղի «Ընդգլմ վաշխոզաց» ճառերուն («Բարգամվէպ», 1927, էջ 73), Հ. Անտոյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 17, Գ. Յովսէփեան, Դաւիթ փիլիսոփայ (Հարբացի), «Արարատ», 1907, էջ 91, նույնի՝ «Հիշատակարան ձեռագրաց», հ. Ա, Անիփիլաս, 1951, էջ 47, Ի. Տրիստեան, նշվ. աշխ., էջ 69, Պ. Տեր-Պողոսեան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի և իր գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 412, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», հ. Ա, կազմեց Ս. Տէր-Անտիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 592:

¹⁰¹ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 99, հմմտ. էջ 91:

¹⁰² Ասողիկի հետևյալ հաղորդումն է այլոց աղբյուրը. «Եւ էր անդ այր մի ի Բագրևանդ գաւառէ ի Բագրան գեղջէ, որ էր ուսեալ զարուեստ փիլիսոփայութեան, և էր անուն նորա Դաւիթ. զնս հրամայեաց արձակել ի Հայս, զի երթեալ ի րաց հասցէ զհակառակութիւն և արասցէ միաբանութիւն» (Ասողիկ, էջ 91): Մ. Զամլյանը օգտվելով Ասողիկից՝ Դավիթի մասին գրում է. «էր ի Բագրևանդ գաւառէ ի Բագրուան գեղջէ՝ հայ ազգաւ՝ այր երեկի յիմաստս փիլիսոփայական գիտութեան»

Բարսեղ Սարգսյանը Կեսարացու նշված ճառի հայերեն թարգմանությունը ժամանակ է ընդունում Ասողիկի վկայած նույն 655 թվականը, բերելով միաժամանակ լրացուցիչ պատճառարանություններ: Նրա իսկ նկարագրած № 314 գրչագիրը («Հաւաքումն ճառից ա. Բարսղի, ԻԱ») իր պարունակությամբ, գրչությամբ և մանավանդ Կեսարացու թարգմանչի մասին ունեցած վկայությամբ շատ է նման ու մոտ մեր Մատենադարանի №№ 5595, 2549 ձեռագրերին և մայր օրինակի տպավորություն է ստեղծում՝ ընդօրինակված ԺԱ—ԺԲ դարերում: Արդ՝ Սարգսյանը ենթադրում է, որ վերոբերյալ հիշատակարանը «շատ աւելի հին ըլլալու է քան Ձեռագրիս գրիչն, վասն զի սա ԺԲ դարում ապրելով՝ պատեհ չունէր ոչ ճանչնալու զԴաւիթ Տարօնացին և Համազասպ Մամիկոնեանը, և ոչ ալ իր կողմէն յերիւրելով զայն հոս զետեղել, հետևաբար՝ ինչպէս գտեր է զայն գրիչն իր նախագաղափարին մէջ,—որ ըլլալու է Ա կամ Բ օրինակ Բարսղի ճառերու թարգմանութեան սկզբնագրին,— այնպէս ալ արտագրեր է»¹⁰³:

Ինչպես տեսնում ենք, ուսումնասիրողի լրացուցիչ պատճառարանությունը հիմնավոր է և փաստարկում է հօգուտ Բարսեղի հին թարգմանության, մանավանդ երբ, իր իսկ վկայությամբ, «Թարգմանութեանս լեզուն իսկ ասոր առհաստիցեայ է»¹⁰⁴:

Կեսարացու «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառի թարգմանության ժամանակի հարցում մի փոքր այլ է Ակինյանի կարծիքը: Վկայակոչելով

(«Պատմութիւն հայոց», հ. Բ, Վենետիկ, 1784, էջ 349): Գ. Զարբանալյանի հավաստմամբ՝ «Ներսիսի Շինող հայրապետին կաթողիկոսութեան օրովը ծաղկած է նաև Դաւիթ անունով մէկը՝ Բագրևանդ գաւառին Բագրուան գեղջէն, զոր մեծապէս կը գրուատէ Ասողիկ՝ իմաստասէր և մեծ փիլիսոփայ կոչելով (Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրություն, էջ 454, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 530, Հ. Անտոյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 27—28): Այստեղ, սակայն (բացառությամբ Հ. Աճառյանի տեղեկության) իր թարգմանական գործունեությամբ հայտնի Դավիթը (Տարօնացի) նույնացված է Դավիթ անվամբ մշակութային երեք գործիչների (Դավիթ փիլիսոփա Բագրևանդացի, Դավիթ թարգմանիչ Տարօնացի և Դավիթ Համայնցի) հետ: Հայագետ Հովսէփյանը առաջին երկու Դավիթների նույնացման հնարավորությունը բացառելու նպատակով զգուշացնում է. «Դաւիթ թարգմանիչ Տարօնացին Դաւիթ Բագրևանդացու հետ նոյն լինել չէ կարող, որովհետև երկուսի բնագաւառները միանգամայն տարբեր էին միմեանցից և երկրորդի բնակավայրն, ինչպես երևում է, Կ. Պոլիսն էր, զոնք այնտեղից էր ուղարկել նորան կայսրը Հայաստան» (Գ. Հովսէփյան, նշվ. աշխ., էջ 93): Խնդրի վերջնական հստակման համար նոր ու հիմնավոր կովաններ են պահանջվում:

¹⁰³ Բ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 1262:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

վերորերյալ հիշատակագրությունը, նա ենթադրում է, որ Դավիթ Թարգմանիչը Կեսարացու նշված ճառը թարգմանելու միտքը ինքը հուշած լինի Համազասպ Մամիկոնյանին: Ակինյանը գրում է. «Կը հետեւի ասկէ, թէ Համազասպ եւ Դաւիթ, երկու ուսումնասէրներ, նստած մէկ սեղանի առաջ խօսակցած են գրական հարցերու շուրջ-խակ այս տեղի ունեցած է Դամասկոս, ուր եւ թարգմանած է ճառս Դաւիթ իբր 661/2-ին»¹⁰⁵: Ներկա դեպքում առանձին կարևորություն չունի այն հարցը, թե առաջինը ով է հղացել Կեսարացու հիշյալ ճառը թարգմանելու միտքը: Էական են թարգմանության փաստի արձանագրումն ու ժամանակի մոտավոր ճշտումը: Այդ իմաստով, ինչպես տեսնում ենք, «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառի հայերեն թարգմանությունը պետք է կատարված լինի 655—661 թվականների ընթացքում՝ Դավիթ Տարոնացու ձեռքով:

Հավանաբար վերոհիշյալ հիշատակարանի հիմքի վրա Դավիթ Տարոնացուն է վերագրվել Կեսարացու այլ ճառերի հայերեն թարգմանություն ևս: Բայց № 5595 գրչագրի հիշատակարանի «յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ» թարգմանչին վերաբերող միտքը Գ. Զարբհանայանին հիմք է հանդիսացել գրելու: «Ըսել կուզէ թե մէկալներն կամ շատերն առաջուց թարգմանուած էին»¹⁰⁶: Ուսումնասիրողի բերված պատճառաբանության համաձայն՝ պետք է ընդունել, որ նախ՝ Դավիթ Տարոնացու թարգմանությունն է միայն նշված ճառը և ապա այն, թե Բարսեղի ճառերը էական մասով կամ ամբողջությամբ «առաջուց», այսինքն՝ V դարում էին թարգմանվել հայերենի: Զարբհանայանի այդ նույն բացատրության շուրջ ժամանակին հայագիտության մեջ հարցվել է. «Բայց այդ խօսքերով կարելի չէ՞ նաև հասկնալ, թէ յիշեալ Դաւիթը նախապէս թարգմանած ըլլալով Ս. Բարսղին ճառերը Բիւզանդիոնի կամ Հայաստանի մէջ, «յետոյ» Դամասկոսի մէջ թարգմանած ըլլայ «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառը»¹⁰⁷: Կեսարացու գործերի, այդ թվում նաև ճառերի մեծ մասի հին հայերեն թարգմանությունը բանասիրությանը հայտնի իրողություն է: Բայց, դրանով հանդերձ, մատենադրական վկայություններ կան այն մասին, որ Դավիթ Տարոնացին Կեսարացու նշված ճառից բացի թարգմանել է նաև այլ գործեր¹⁰⁸:

№ 4150 գրչագիրը նազիանզացու, Կեսարացու, Նյուսացու և այլոց գործերի մեկնություն-ժողովածու է, որտեղ Բարսեղ Կեսարացու մեղ արդեն ծանոթ «Առ Ապողինար» աշխատության հայերեն թարգմանության մասին ասված է. «Թարգմանեցաւ ճառս ի Դաւիթ թարգմանչէ և եղաւ յայսր մատենի»¹⁰⁹: Երբ համեմատում ենք այս և նախորդ հաղորդումները, որոշակի է դառնում, որ խոսքը միևնույն թարգմանչի մասին է՝ «Դաւիթ թարգման», «Դաւիթ թարգմանչէ» միանման բնորոշումներով: Նշանակում է հիմք կանխադրելու, որ գործ ունենք Դավիթ Տարոնացու մեկ այլ թարգմանության հետ՝ կատարված հավանաբար հիշյալ 655 թվականին¹¹⁰:

Ավելին, № 437 գրչագրում պահպանվել է մի հիշատակություն, որը հնարավորություն է տալիս մտածելու, թե նույն Դավիթ Տարոնացին զբաղվել է Բարսեղ Կեսարացու ճառերի ոչ միայն թարգ-

նի մոտ արգարացիորեն հարց է առաջացել. այն միայն նշված ձևով է վերադասելի, թե՞ «Գիրք պահոցի» հայերեն թարգմանություն-խմբագրությանն առհասարակ, մանավանդ որ «Գիրք պահոցի» վերջնական խմբագրումը նույն ճառի թվագիր թարգմանությանն է զուգահեյտում: (Վ. Տրիստեն, նշվ. աշխ., էջ 69):

109 Ձեռ. № 4150, էջ 76ա: Զարբհանայանն այս հարցումի հայերենը համարում է «հին թարգմանություն» (Մատենադարան..., էջ 330):

110 Մատենադարանի № 1879 գրչագիրը՝ ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Աբասյանի կազմած «Գիրք պատճառացի» հնագույն օրինակն է (ԺԳ դ.). ուր Բարսեղի «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառի պատճառին հաջորդում է նույնի «Առ Ապողինար» հարցման կտրագիրը՝ հետևյալ բացատրությամբ. «Եւ ի վերնագրէն ուսանիս, զի յետոյ թարգմանեցաւ ճառս ի Դաւիթ թարգմանչէ, և եղաւ յայսր մատենի (ձեռ. № 1879, էջ 256ա): Տեղեկությանս առիթով Գ. Հովսեփյանը նկատել է. «Ծանոթություն դնողը սխալուել է, կարծելով, թէ Դաւիթ թարգմանիչը Բարսղի առ Ապողինար հարցմունքն է թարգմանել: Դորս պատճառն այն է, որ յիշատակարանը և հարցման վերնագիրը կցուած էին միմեանց» (Վ. Հովսեփյան, Դավիթ փիլիսոփայ (Հարբացի), էջ 92): Սակայն պարզվում է, որ տեղեկությունս միակը չէ, այլ կրկնվում է տարահիմք գրչագրերում, և դա հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ ծանոթության հեղինակը, թերևս, չի սխալվել: Գ. Հովսեփյանին հայտնի էր, որ Դավիթը հիշվում է «Ի ծնունդ Փրկչին» ճառի թարգմանիչ և ոչ թե նշված հարցումի: Այժմ ձեռագիր կովաններ կան այն մասին, որ նույն Դավիթը զբաղվել է Կեսարացու (նաև Նազիանզացու ու Նյուսացու) ճառերի, մեկնությունների, հարցմանց թարգմանությամբ ու մատենագիտական բնություններով: Իրականում խոսքը միևնույն թարգմանչի երկու անկախական թարգմանությունների մասին է՝ մեկը ծանոթ Գ. Հովսեփյանին, մյուսն անծանոթ հայագիտությանը (ձեռ. № 1879, էջ 229բ, 230բ, 235բ, 241բ, 248ա, ձեռ. № 5595, էջ 327ա, ձեռ. № 4150, էջ 76ա, ձեռ. № 437, էջ 295ա, ձեռ. № 2549, էջ 177բ, 2. Տալլան, նշվ. աշխ., էջ 229, Ց. Նանխարունեանց, Ստորագրություն կաթողիկէ եշմիածնի, և հինգ դասուացի Աբարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 217—218):

105 Ն. Ակիենեան, Դաւիթ Հարբացի Անյաղթ փիլիսոփայ, Վիեննա, 1959, էջ 78:
 106 Գ. Զարբհանայան, Հայկական հին դպրություն, էջ 455:
 107 Է. Փոռոսյան, նշվ. աշխ., էջ 73:
 108 Ձեռ. № 1879, էջ 241բ—243բ, 248ա: Կեսարացու վերոնշյալ գործի հայերեն թարգմանության հիշատակարանն ընթերցելիս աղբյուրագետ-բանասեր Տրիստեն-

մանություններ, այլև վերջինիս մատենագրական ժառանգությունների ըզգալի մասի մեկնություններ: Նշված գրչագրում ասված է. «Տեսան Յակոբա հայոց կաթողիկոսի՝ Լուծմունք գրենացն Բարսղի, զոր տեղեկացեալ է ի Դաւիթ վարդապետէ»¹¹¹: Նկատել ենք, որ հայոց Հակոբ կաթողիկոսը (1268—1286) զբաղվել է Բարսեղ Կեսարացու գործերի մեկնությամբ: Բերված հաղորդումը, հավաստելով ասվածը, միաժամանակ հուշում է այն միտքը, որ վերջինս կարգացել-ժանոթացել է այն Դաւիթ վարդապետի գործերը, որը, ասվեց, հայտնի է որպես Կեսարացու ճառերի թարգմանիչ: Ահա Կեսարացուն բնորոշող նրա բնութագրումներից մեկը. «Երանելի վարդապետս զանազան վարդապետութեամբ խրատէր զիր հօտացեալ հօտն ի Հնոց և ի Նորոց կտակարանաց և կազմէր նոցա զեղ հոգևորական առ ի բուժել զախ[տ]ս բազմատեսակս ունակացեալս ի նոսա»¹¹²:

Բարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների հետ կապված տեղեկությունները չեն ավարտվում նշվածով: Վկայված է, որ նրա «Վասն պահոց» գործը թարգմանվել է «ի յունականէն ի հայ՝ ի Ստեփանոսէ քահանայէ և յետին կրօնատերէ»¹¹³: Հավանաբար նույն Ստեփանոսին է վերապահվում նաև Կեսարացու «Յաղագս ձայնից» երկասիրության հայերեն թարգմանության մասին պահպանված հետևյալ տեղեկությունը. «Բարսղի Կեսարացոյն Յաղագս ձայնից թէ ուստի գտան կամ յումէ, զոր թարգմանեաց Ստեփանոս փիլիսոփայ, զի նայ եղև երաժիշտ և հմուտ ամենայն ձայնից»¹¹⁴: Այս տեղեկության

111 Ձեռ. № 437, էջ 295ա, հմմտ. «Տն. Յակոբա հայոց կաթողիկոսի լուծմունք գործոյն Բարսղի, զոր տեղեկացեալ է ի Դաւիթ վարդապետէ մականուն իմշած ժողոջեցեալ» (Գ. Հովսեփյան, Նաղարակյան կամ Պոռչյանք..., էջ 376):

112 Ձեռ. № 437, էջ 320ա:

113 Գ. Զարեանցյան, Մատենադարան..., էջ 335, հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 409: Ի զեպ, բերված արտահայտության հետ ունեցած նույնությունը մանավանդ բուն գործում հիշատակված լինելու իրողությունը հիմք են տալիս մտածելու, որ ստորև բերվող վկայության Ստեփանոսը Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ողորմածութեան...» թարգմանիչն է և ոչ թե զրիշը: Ահա այն. «Կատարեցաւ պայման գրոցս այսոցիկ՝ Ասացուածք Սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի կապողկացոց, ի ձեռն Ստեփանոս քահանայի և յետին կրանատերի» (Ս. Տեր-Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 592):

114 Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 1068, Ս. Ս. Սողոմոնեան, Հայոց եկեղեցական եղանակները («Արարատ», 1894, № 8, էջ 256), «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հ. Բ, կազմեց Ն. Պողաբեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 620, հմմտ. հ. Գ, էջ 487, Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 580, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 611, Յ. Թանմիրյան, Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության

վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել և բուն գործը գիտական շրջանառության մեջ դրել Ս. Սողոմոնյանը՝ տալով նյութի հայտնության սույն բացատրությունը. «Պատահաբար մեր ձեռքն սնցաւ մի ձեռագիր, որի մէջ ապրել էր մի անյայտ գրչի գործից մի գլուխ բան «Յաղագս ձայնից թէ ուստի գտաւ» վերատուրիքեամբ, բոլորովին անկախ գրքի բուն նիւթից: Այս կտորը բաւական շահաւէտ տեղեկութիւններ է հաղորդում, որոնցից մէկն է և ոմն Ստեփաննոս Փիլիսոփայ երաժշտի մասին: Մեր կարծիքով, Հ. Գ. Ալիշանի յիշած Ստեփաննոս երաժիշտը նոյն ինքն այս անձն է, բայց ոչ թէ յօրինել է յիշեալ քսան և վեց եղանակը, այլ թարգմանել է երանելի Բարսղի գրութիւնից»¹¹⁵:

Հետագա ուսումնասիրությունները այս խնդրում հաշտ են մեծ երգահանի գրառման հետ. «Այս երկասիրութիւնը (իմա՝ «Յաղագս ձայնից»—Կ. Մ.) յիրաւի կը պատկանի «տեսան Բարսեղի», որ կըրնայ Բարսեղ Կեսարացի հայրապետը (Գ դար) ըլլալ: Ստեփանոս Փիլիսոփոս միայն թարգմանած է զայն»¹¹⁶:

Առկա տարակարծությունը Ստեփանոս թարգմանչի ով լինելուն է վերաբերվում: Կարծիք կա, որ դա նույն VIII դարի մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցիին է¹¹⁷, «սակայն գրութեանս լեզուն այնքան հնութեան զորոշմ չունի, եւ առտւել հաւանօրէն միջնադարեան յետին շրջանի թարգմանութիւն մըն է»¹¹⁸:

Հայ մատենագրությանը Ստեփանոս անվամբ հայտնի են տարբեր զարբերում գործած բազմաթիվ մատենագիրներ, որոնցից շատերը միաժամանակ զբաղվել են թարգմանություններով¹¹⁹: Արդ, ո՞ր դարի մատենագիր է Բարսեղ Կեսարացու թարգմանիչ Ստեփանոսը: Նման հարցադրման պարզաբանումը միաժամանակ կնպաստի վերոհիշյալ երկու Ստեփանոսների նույնության կամ տարբեր անձնավորությունների լինելու խնդրի հստակմանը:

պատմության (ՀՍՍՀ ԳԱ «Արարեր», 1971, № 1, էջ 54, հմմտ. «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 140):

115 Ս. Սողոմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 227:

116 Մ. Գրիգորեան, Ճշգրտման և յանկուածք Ստեփանոս Իմաստասէր Սինեցոյ կենսագրութեան և գրութեանց մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1966, էջ 448, հմմտ. Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 1068:

117 Ռ. Աբալյան, Հայկական խաղային նոտագրությունը, Երևան, 1959, էջ 74, ծան. 2: Այստեղ այդ կարծիքի հեղինակ է հիշվում Կոմիտասը, որը, հարկավոր չի:

118 Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 448—449:

119 Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 600—679:

Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Բարսեղ Կեսարացու «Վասն պահոց», «Յաղագս ձայնից» և այլ գործերի վերևում հիշված թարգմանիչը VIII դ. նշանավոր մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցին է, որի պատրաստվածություն, հոգևոր գործունեություն, մատենագրական վաստակի ու թարգմանական հմտություն մասին արտակարգ հիացմունքով է խոսում Ստեփանոս Օրբելյանը¹²⁰: Որո՞նք են այդ հիմքերը:

ա) Հայտնի է, որ Ստեփանոս Սյունեցին, Սյունիքի դպրոցից հետո, ուսումնառության նպատակով եղել է Դվինում, Կ. Պոլսում, Հռոմում, Աթենքում և այլուր, շփվել նշանավոր գիտնականների հետ, օգտվել համբավվոր գրադարաններից ու եկեղեցու նշանավոր վարդապետների գործերից: Նա տիրապետել է հունարենին ու լատիներենին և Աթենքում եղած ժամանակ պարապել թարգմանությունում¹²¹:

բ) Սյունեցին գիտեր հունական դասական մատենագրությունը և հայերենի է թարգմանել մի շարք գործեր, որոնց թվում նաև «զգիրսն քաղցրաբան Գրիգորի Նիսացույ զբնութեան և զկազմութեան»¹²²:

գ) Օրբելյանի վկայության համաձայն՝ Սյունեցին արքեպիսկոպոսության տարիներին, ի թիվս այլ բարեփոխումների, վերանայել է նաև հայոց եկեղեցական երգասացության ընդունված կարգը¹²³:

Այսպիսով, բերված տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Կեսարացու «Վասն պահոց» և «Յաղագս ձայնից» գործերի թարգմանիչ հիշված Ստեփանոսը միևնույն անձն է՝ Ստ. Օրբելյանի վկայած Ստեփանոս Սյունեցի մատենագիրը, որը բազմակողմանի պատրաստվածություն ուներ (այդ թվում նաև

120 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910, էջ 134—139, 144, 332, Կիւմլու Գանձակցի, էջ 28—29, հմտ. Յ. Տաշեան, Մատենագրական մասերը ուսումնասիրութիւնք, հ. Ա, Վիեննա, 1895, էջ 8—12:

121 Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրոցություն, էջ 489—496, Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 13—21, Ա. Նրեմյան, Միջնադարյան հայ կոմպոզիտորներ, «էջմիածին», 1946, № 1, էջ 47:

122 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», էջ 135, հմտ. Գ. Զարբանալյան, Մատենագրան..., էջ 371, Մ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Սիւնեցի, Պեյրոթ—Լիբանան, 1958, էջ 32: Ի դեպ, Հ. Տաշեանը գտնում է, որ այս դեպքում խոսքը նեմեսոսի «Յաղագս բնութեան» գործի հայերեն թարգմանության մասին է և ոչ թե Նյուսացու նմանուն աշխատության (նշվ. աշխ., էջ 7):

123 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», էջ 138—139:

երաժշտական), անպայման ծանոթ էր Կեսարացու մատենագրություններ, պարապել է թարգմանությունում և, ասվեց, թարգմանել է Բարսեղի մեկ այլ ժամանակակցի՝ Գրիգոր Նյուսացու զխավոր գործը:

Թվարկված անուններով, հարկավ, չի սահմանափակվում Կեսարացու գործերի թարգմանիչների ցանկը: Այլուր եղած ձեռագրական հավաքածոների ուսումնասիրության կամ նկարագրության ժամանակ, անշուշտ, երևան կգան նոր անուններ ու նոր թարգմանություններ:

Այժմ անդրադառնանք «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության հետ կապված հարցերին:

Նախ՝ ե՞րբ է թարգմանվել այն:

Ուսումնասիրողների կարծիքը այս խնդրում միասնական է. առանց երկբայելու, թարգմանության ժամանակ է ընդունվում V դարը: Վենետիկյան հրատարակության Առաջաբանում ասված է. «Թարգմանեալը են աներկբայ յերանաշնորհ նախնեացն մերոց հինգերորդի դարուն»: Ի հաստատումն ասվածի՝ հրատարակիչը բերում է հետևյալ երկու պատճառաբանումը. ա) «զի զժամանակին ունին զոճ», բ) Շիրակունին և այլք ի հնոցն բազում ինչ ի ճառից աստի գրեթէ նովին իսկ բառիքն օրինակեն»:

Նոր հայկազյան բառարանում «Վեցօրեան» բնութագրվում է «հին թարգմանութիւն քաջ հայկաբանութեամբ»¹²⁴ արտահայտությունում, ուր, անտարակույս, «հին» որակումը ևս V դար է հուշում:

Կեսարացու մատենագրական ժառանգությունը գիտակ Ա. Սուքերյանը «Վեցօրեան» դասում է մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանի առաջին թարգմանությունների թվին¹²⁵, իսկ Ն. Բյուզանդացին՝ «Ծղնրկեան հայկաբանութեամբ գրեալ մատենագրութեանց» շարքը¹²⁶. Գ. Զարբանալյանի բնութագրմամբ՝ Կեսարացու գործերը «հասած են առ մեզ թարգմանութեամբ նախնեաց ըստ մեծի մասին յոսկեղէն դարու մեր մատենագրութեան, և այլք կրտսերագոյնք ժամանակաւ»¹²⁷: «Վեցօրեան» Ոսկեդարի թարգմանություն է համարում նաև բանասեր Հ. Թորոսյանը, որ ի մասնավորի զբաղվել է հարցիս քննությամբ: Նա գրում է. «Անտարակույս է, թէ «Վեցօրեայ» ճառերուն թարգմանութիւնը մեր Ոսկեդարու ա-

124 ՆՁԹ, Առաջաբան, էջ 19:

125 Ա. Սուքրյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

126 Ն. Բյուզանդացի, նշվ. աշխ., էջ 62:

127 Գ. Զարբանալյան, Մատենագրան..., էջ 325—326:

մէնէն փայլուն շրջանին կը պատկանի, և անոր հրաշակերտներէն մին է»¹²⁸:

Հին թարգմանութիւնների ժամանակի, թարգմանիչների և առհասարակ թարգմանութեան պարագաների քննութեան առումով հատկանշական է Մ. Աբեղյանի մի դիտողութիւնը. «Այժմ դրժվար է ճիշտ որոշել, թե ե՛րբ և ո՛րքան թարգմանութիւններ են արել մեր գրականութեան առաջին դարերում: Գրանց մեծ մասի ժամանակն ու թարգմանիչներն անհայտ են: Շատ բան կորած է, կլինեն երկեր էլ, որ դեռ երևան չեն եկել: Բայց ինչ որ մինչև այժմ մնում է և հայտնի է, դա էլ ցույց է տալիս, որ հին թարգմանական գրականութիւնը շատ հարուստ և բազմակողմանի է եղել»¹²⁹:

Բանասիրական-աղբյուրագիտական հանգամանալից քննութիւնը, սակայն, նշանակալի ճշգրտումներ է մտցնում թվարկված խնդրական հարցերի մեջ: Մասնավորեցնելով խոսքը, նկատելու է, որ Կեսարացու «Վեցօրեան» Ոսկեդարի թարգմանութիւնն են համարել և մեր միջնադարյան գրիչներն ու խմբագիրները: Ձեռագրի ընդօրինակողներից մեկը անհրաժեշտ է համարել տեղեկացնել, թե «թարգմանեցեալ ի յունականէն ի հայկական բարբառ՝ ի ձեռն երշմարտարանից քարգմաւէշաց մերոց»¹³⁰: Այս հաղորդումը բավական վաղ շրջանից է, քանի որ կրկնվում է իրարից շրնդօրինակված ձեռագրերում և բխում հնագույն գաղափար օրինակից: Նրանում երկու ուշագրավ տեղեկութիւն կա. ա) «Վեցօրեան» թարգմանվել է հունարեն բնագրից, բ) թարգմանութիւնը կատարվել է «ճշմարտաբանից թարգմանչաց» ձեռքով: Վերջին արտահայտութիւնը, անտարակույս, վերաբերում է Մաշտոցի և Սահակի այն առաջին թարգմանիչ-աշակերտներին, որոնք ս. Գրքից հետո ձեռնամուխ եղան եկեղեցական արարողութեան ու ուսումնառութեան համար կարևոր նշանակութիւն ունեցող գործերի թարգմանութեանը: Ընդ որում, առաջին «ճշմարտարան թարգմանիչների» գործունեութիւնը (իմա՝ Եզնիկյան դաս) V դարի առաջին կեսից այս կողմ չի անցնում, իսկ դա նշանակում է, թե «Վեցօրեան», ըստ հիշյալ վկայութեան, թարգմանված պետք է լիներ մոտավորապես 420—450 թվա-

128 Հ. Քոռոյան, նշվ. աշխ., էջ 331: Այլազան առիթներով «Վեցօրեանին» անդրադարձած մյուս հայագետները ևս այդ ընդհանրացած կարծիքն են հայտնել (Մ. Աբեղյան, Ավ. Տեր-Պողոսյան, Հ. Աճառյան, Բ. Վարժապետյան և այլք):

129 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 109:

130 Ձեռ. № 10258, էջ 2ա, հմտ. ձեռ. № 5686, էջ 2ա, Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 638, Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

կանների ընթացքում: Բնագրագիտական քննութիւնից պարզվում է, որ այս եզրակացութիւնը սոսկ վարկած չէ: Հայերեն թարգմանութեան մեջ կան տեղիներ, որոնց ուսումնասիրութիւնը ուշագրավ կովաններ է ընձեռում: Այսպես, օրինակ, «Վեցօրեայի» բնագրում և հայերեն թարգմանութիւնում կարգում ենք.

«Վեցօրեայ»
(բնագիր)

«Οἱ μὲν γὰρ εὐρίπιοι μεταρρέουσιν ἐφ' ἐκείτερα κατὰ τὰ λοιπὰ σχήματα τῆς σελήνης: ἐν δὲ τῷ καιρῷ τῆς γένεσεως οὐδὲ τὸ βραχυτάτον ἀτρεμοῦσιν, ἀλλ' ἐν σάλλῳ καὶ τάλαντώσει διηγεῖται καθεστῆκασιν, ἕως ἂν ἐκφανεῖται πάλιν, ἀκολουθίαν τινὰ τῆ παλιρροῖα παρὰσχηται». («Hexaéméron», էջ 382, հմտ. PG, էջ 144)

«Վեցօրեայ»
(հայերեն թարգմանութիւն)

«Եւ զնացր իմն են, ասեն, յաշխարհի՛ն եւրիպեցոց յովկիանոս, որ երբմն ցուցանեն զյաւելուածս լիութեան իւրեանց, և երբմն զըջանէ ի լիութենէ անտի. և այն, ասեն, ըստ զնացից լուսինի փոփոխի: Եւ որ զայնս պատմեն՝ մեծաւորք և սահմանակից են եւրիպեցոց: Ի սկիզբն ծննդեան լուսինի անշարժ կան, ասեն, զնացր խաղացիցն, և ըստ յաւելուին և ըստ աճելն լուսնի՝ սկսանի զեռալ և շարժի...» (էջ 133)

Բերված համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ բնագրի «οἱ εὐρίπιοι» — նեղուցք տերմինը հայերեն թարգմանութեան մեջ դարձել է «յաշխարհի՛ն եւրիպեցոց», այսինքն՝ հունարեն նեղուց բառը զըրշական նմանութեան հիմքի վրա թարգմանիչն ընկալել է իբրև «աշխարհ եւրիպեցոց» (իմա՝ եւրոպացոց): Որ հայերեն թարգմանութեան «յաշխարհին եւրիպեցոց»-ը արդյունք է բնագրի ոչ ճիշտ ընկալման՝ երևում է նաև «Վեցօրեայի» այլ թարգմանութիւնների օրինակից: Ռուսերենում կարգում ենք. «Ибо еврипы при прочих видах луны текут в ту и другую сторону; а во время рождения ни на минуту не остаются в покое, но находятся в волнении и непрестанном колебании, пока луна, сделавшись опять видимою, не введет некоторой последовательности в обратных течениях»¹³¹.

Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը ջրերի շարժման մեջ գտնվելու, մակընթացութեան և տեղատվութեան մասին է, այսինքն՝ բնագրի «ὁ εὐριπός»-ը ամենևին կապ չունի «եւրոպա» աշխարհամասի հետ¹³²: Վրացերեն միջնադարյան թարգմանութիւններում ևս բառս իբրև հատուկ անուն չի ընկալված¹³³:

131 «Шестоднев», էջ 99:

132 ДРС I, 705:

133 «მშენსთა დღეგთაჲსა», էջ 93, Ծახოლო დოღო, էջ 78: Մ. Կախաձեն հարկ

Հայերեն թարգմանության նշված վրիպումը նույնությամբ կաթն՝ Կողբացու և թե՛ Շիրակացու տեքստերում.

Եզնիկ Կողբացի

«Եւ յԵւոպն տեղիք ինչ են ծովուց, որոց շուրն ըստ անել լուսինն՝ անէ, և ըստ լնուկն՝ ընու, և ըստ պակասելն՝ պակասէ»¹³⁴,

Անանիա Շիրակացի

«Եւ գնացք իմն են ասեն յաշխարհին Եւրոպացաց յվկիանոս, որ երբեմն ցուցանեն յաւելուած լիութեան, և երբեմն զիջանին ի լիութենէ անտի. և այլ ասեն ըստ գնացից լուսնի փոփոխին ի սկզբան ծննդեան լուսնի անշարժական ասեն գնացք խաղացիցն և ըստ անելն լուսնի՝ սկսանին շարժել և զեռայ»¹³⁵,

Շիրակացու սույն հատվածի իմաստը որոշակի է՝ խոսքը վերաբերում է «յաշխարհին Եւրոպացուց», մինչդեռ Եզնիկի մոտ կարող է կասկած առաջանալ. արդյո՞ք նախապես «εὐρωπαϊκός»-ը նույնությամբ տառադարձված չի՞ եղել հայերենի, իսկ հետագայում վերաիմաստավորվել և ընկալվել իբրև «Եւրոպա»: Սակայն ներդրյալի հոլովացուցչի առկայությունը վկայում է, որ ի սկզբանե բառ իբրև «Եվրոպա» հատուկ անուն է ընկալվել: Այս դրույթը ստուգելու նպատակով անհրաժեշտ համարեցինք դիմել Կողբացու առկա թարգմանություններին՝ ճշտելու համար մեզ հետաքրքրող բառի ընկալումը թարգմանիչ-ուսումնասիրողների կողմից: Պարզվում է, որ այն իբրև «Եվրոպա» են ընկալել և՛ Լ. Մարիեսը՝ «Il y a même en Europe certains endroits»¹³⁶, և՛ Վ. Զալյանը՝ «В Европе есть такие моря, воды которых...»¹³⁷, և՛ Ա. Աբրահամյանը՝ «եվ եվրոպայում ծովերի ինչ-որ տեղեր կան»¹³⁸:

է համարել բացատրել. «εὐρωπαϊκός» նշանակում է «Եվրոպայի», «εὐρωπαϊκός» նշանակում է «Եվրոպայի» (Եվրոպայի-ծովի նեղուց, մասնավորապես՝ Եվրոպայի ծովի, որը բաժանում է Հունաստանը (տե՛ս ծանցումը ճշտ, էջ 134):

¹³⁴ «Եզնիկի վարդապետի Կողբացու նշված աղանդոց», Ռիֆլիզ, 1914, էջ 150:

¹³⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատությանը Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 43:

¹³⁶ Eznik de Kolb, De Deo, traduction française, notes et tables par Louis Mariès et Ch. Mercier, Paris, 1959, p. 648, § 312: «Մասնավորապես լուսնի (էջ 750—752) նշվում է առկոչված պարբերության իմաստի ոչ հստակ լինելը»:

¹³⁷ Езник Кохбацци, Книга опровержений, перевод, предисловие и примечания В. К. Чалояна, Ереван, 1968, էջ 131:

¹³⁸ Եզնիկ Կողբացի, նշված աղանդոց, Երևան, 1970, էջ 137:

Արդ՝ «Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգմանության նմանությամբ Կողբացու և Շիրակացու հատվածներում հունարեն «նեղուց» հասկացության վերաձվելը «Եվրոպա» աշխարհագրական տեղանվան, հիմք է առիս պնդելու, որ թե՛ Կողբացին և թե՛ Շիրակացին օգտվել են Կեսարացու «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունից, այլապես ոչ մի կովան չունենք կարծելու, թե «Վեցօրեայի» թարգմանիչ նշված վրիպումը, բնագրի ոչ ճիշտ ընկալումը, հայերեն թարգմանությունից ամենևին անկախ, նույնությամբ կրկնվել է Կողբացու, իսկ այնուհետև նաև Շիրակացու մոտ¹³⁹: Ուստի, եթե իրական է Կողբացու՝ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունից օգտվելու փաստը (կան բազմաթիվ ընդհանրական այլ տեղիներ), ապա անկասկած է, որ «Վեցօրեան» հայերենի թարգմանված պետք է լինեն V դարի առաջին կեսին, մինչև 449 թվականը, որից հետո Կողբացին մահացած է ենթադրվում¹⁴⁰:

¹³⁹ Բանասեր Թորոսյանը Եզնիկի և Կեսարացու առկայությունը քննելիս նշված օրինակի հիման վրա եզրակացնում է, որ Եզնիկ Կողբացին օգտվել է «Վեցօրեան» ճառերի հայերեն թարգմանությունից (Չ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 421, համառ. «Բազմազգայ», 1889, էջ 317, ծան. 1, «Բազմազգայ», 1926, էջ 70—71): Բարսեղ Կեսարացու վերոբերյալ հատվածի բնագրի հետ ունեցած մյուս տարբերությունն այն է, որ հոգնարեանում և այլուր բացակայում է հայերեն թարգմանության ընդգծված («Եւ որ զայն...») միտքը, որը չկա նաև Շիրակացու համապատասխան հատվածում:

Ի՞նչ է կատարվել նշված նախադասությունը, ասվեց, բնագրում չկա, չունենք նաև Շիրակացու հատվածում, որը մյուս կետերով նույնանում է «Վեցօրեայի» հետ: Նշանակում է՝ այն պետք է դիտել VII դարից հետո կատարված գրագիր ընդմիջարկություն՝ կապված «εὐρωπαϊκός»-ի ախալ թարգմանության հետ: Նման ենթադրության հիմք է առիս նախ այն փաստը, որ քննվող նախադասությունը գրեթե կապ չունի հատվածի նախորդ և հաջորդ մտքերի հետ և ապա, որ ավելի կարևոր է, VII դարից հետո «Վեցօրեայի» մի ընթերցող կամ գրիչ ընկալելով հայերեն թարգմանության «յաշխարհին եւրոպացուց»-ի իմաստը, փորձում է հրատակություն մտցնել և հիմնավորում է. «Եւ որ զայն պատմեն՝ մերձաբոլ և սանմանակից են եւրպացուց»:

¹⁴⁰ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի Ոսկեդարի թարգմանություն լինելու օգտին կա նաև այլ կովան: Ձեռագրներում պահպանվել է այն միտքը, որ «Վեցօրեան» ուսումնական ձեռնարկ է եղել «Եւ հոգնապատում աստուածաբանութեամբ թարգմանական բացայայտութեամբ ի մտառութիւն դիւրուման ուսումնասիրող եկեղեցույ մանկանց» (ձեռ. № 6731, էջ 67բ—68ա, համառ. ձեռ. № 4001, էջ 118ա): Հիրավի, Կեսարացու գործը բովանդակությանը շատ էր պատշաճում նոր հիմնադրվող դպրոցների պահանջներին: Մաշտոցը և նրա աշակերտները առաջինը ձեռնարկեցին Մողղոնի՝ իմաստություն և խրատ ուսուցանող առակների թարգմանությունը, որովհետև գրանք բովանդակալից էին, հասկանալի և, ուսուցողա-

«Վեցօրեան» V դարի թարգմանություն պետք է համարել միաժամանակ նրանում քննված հոգևոր խնդիրների առումով: Ահա թե ասվածը ինչպես է պատճառաբանված գրչագրերից մեկում. «բայց այս իսկ ճշմարտի ստուգի, զի ընդդէմ ասաց բազմադանդ հերձուածոց՝ պիթագորեանցն, որ յաւէտակից ասացին զտարբերս աստուծոյ և եպիկուրեա, որ ինքնեղ ասաց զաշխարհս, և մանիքեցոց և մարկիոնացոց, որք ասէին շար և բարի աստուած և ոմն արարող լուսոյ և ոմն՝ խաւարի և Ապոդիմար, որ ասէր յանդրնոց արարեալ ոմն ի ջրոյ, ոմն՝ յաւոյ, ոմն՝ ի հրոյ և այլ բազումս, զորս ոչ կարեմք թուել: Ընդդէմ սոցա ամենքին և յազուտ լսողացն և զհաստատութիւն բանիցս ի ճառելոցդ առցես»¹⁴¹: Իսկ թվարկված աղանդների դեմ մեղանում պայքար էր մղվում տակավին V դարում: Բնական է ենթադրել, որ հայ քարոզիչները ձեռքի տակ կունենային սույն երկր:

Ժամանակին հայագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, թե «Վեցօրեան» հայերենի է թարգմանվել ասորերենից: Նման պարագայում հարց է առաջանում՝ «Վեցօրեայի» քանի՞ թարգմանություն կա: Տաշյանը Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 249 ձեռագիրը նկարագրելիս, վկայակոչելով Կեսարացու «Վեցօրեայի» «Մի որ ի քննողաց զրպարտեսցէ զաստուծոյ զստուգութիւնն» ակըսվածքով և «քաղցրութեամբն իւրով ընդ կարճ ժամանեցոյց յօթեկանս կենաց և խաղաղութեան» վերջավորությամբ «Յառաջաբանութիւնը», գրում է. «Ասորական գոյն ունին այս տողերն ալ: Բարսրղի բուն գործքն ասորի բնագրի մը հետքերը շատ յաճախ կը ցուցընէ. արդէն՝ ըստ աւանդելոյն՝ երկու թարգմանութիւնք եղած են»¹⁴²: Նա այնուհետև, հավանաբար հայերեն թարգմանությունը հունարեն բնագրի հետ համեմատելուց հետո, բնագրի և թարգմանության անհամապատասխանության առիթով նկատում է. «Ասոր

կան՝ միանգամայն հարիւր առաջադրված նպատակին (մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Ղաւնալեան, Թե ինչո՞ւ Մաշտոցը թարգմանեց Սողոմոնի առակները («Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 113—123): Ժիշտ նույն նպատակով կարեւոր գերկարող էր յաղալ նաև «Վեցօրեան»:

Ի վերջո, «Վեցօրեայի» V դարում թարգմանված լինելը համընդհանուր ճանաչում ստացած իրողություն է լեզվի առումով. անվերապահ ընդունված է ոսկեգարյան ոճի-լեզվի առկայությունն այստեղ:

141 Ձեռ. № 55, էջ 4ր:

142 Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 639:

պատճառն ասորի բնագիրն ըլլալու է, որմէ հատուած մը տես Բրիտանական թանգարանի Cod. add. 17143 ձեռագրին մէջ»¹⁴³:

Ն. Բյուզանդացին «Վեցօրեայի» առկա թարգմանությունը կատարված է համարում ասորերենից. «Զգօն, Եփրեմ, Եւսեբիոս, յասորոյն թարգմանեալ են, ամէն երկրալուծենէ զուրս է այս. արդ իմ քննութեանցս համեմատ՝ Մակաբայեցոց գիրք ևս յասորոյն են, Հարանց վարք՝ (մասամբ) նոյնպէս, Բարսղի Վեցօրեայն՝ նոյնպէս, Ազաթանդեղոս՝ հասանօրէն նոյնպէս»¹⁴⁴:

Բանասեր Թ. Թոռնյանի բնութագրմամբ՝ «Վեցօրեայի» հայերէն թարգմանութիւնն ունի ընդհանուր նոյնութիւն հունարէնի հետ, բայց լի է տարբերութիւններով, որոնք ասորերէն բնագիր մը ենթադրել կու տան»¹⁴⁵:

Տաշյանի, Բյուզանդացու և Թոռնյանի բերված դիտողությունների համար եղե՞լ է, արդյոք, սկզբնաղբյուր վկայություն, մեզ հայտնի չէ: Այդ իմաստով ծանոթ միակ տեղեկությունը հետևյալն է: Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 217 ձեռագրում (Ճառընտիր) «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության մասին ասված է. «Զ օրեայ գիրքս երկու թարգմանչաց է յարինած. վասն որոյ ուրոյն ուրոյն են»¹⁴⁶: Բերված միտքը կարող է երկակի մեկնաբանվել՝ «Վեցօրեան» երկու անկախական թարգմանություն է ունեցել կամ միակ թարգմանությունը երկու թարգմանիչներ են իրացրել:

Ի. Տրիեսսենն իր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերի նկարագրության առիթով նկատել է, որ Կեսարացու «Վեցօրեայի» ասորերենից թարգմանված լինելու պարագան «բնագիրներու ամբողջական համեմատական ուսումնասիրութիւն մը կը պահանջէ»¹⁴⁷: Գործիս սկզբնավորության և ավարտի համեմատությունից հետո ուսումնասիրողը արձանագրում է հունարեն բնագրի և հայերեն թարգմանու-

143 Նույն տեղում, էջ 640:

144 Ն. Բիւզանդացի, Առ գրասէր Ատոմ («Մասիս», 1884, 14 մարտի), հմմտ. նույնի՝ Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ ԻԳ, 30:

145 Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցուածք ի մատենագրութեանց նախնեաց, հ. Բ, Վիեննա, 1910, էջ 9:

146 Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 555, հմմտ. Գ. Յովսէփեան, Խաղաղական կամ Պողեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1969, էջ 210, 396:

147 Ի. Տրիեսսեն, նշվ. աշխ., էջ 285: «Վեցօրեայի» բանասէրներու միտքերը աւելի հակամէտ են ասորերէնէ թարգմանուած կարծելու: Այս տարակույր շատ բանասէր է» (Ն. Անդրիկեան, Գեղեցիկը լեզուին մէջ, Մատենադարան, 1907, էջ 516):

թյան ոչ համընթացությունը, որը և նրան մղել է հայերեն թարգմանություն համար՝ ասորերեն բնագիր որոնելուն: Այդուհանդերձ, ի՞նչ հիմք ունեն «Վեցօրեան» ասորական թարգմանություն դիտող բանասերները: Ն. Բյուզանդացին «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության խնդրին առանձին չի անդրադառնում և իր վերը նշված դիտողության շուրջը որևէ կովան չի բերում: Իսկ որքանո՞վ են համոզվել Տաշյանի փաստարկները. ա) ասորական երանգ ունեցող «Յառաջաբանութիւն», բ) ավանդություն երկու թարգմանության երբեմնի գոյություն մասին, գ) հայերեն թարգմանության և հունարեն բնագրի անհամապատասխանություն:

Ը. Տաշյանի վկայած «Յառաջաբանութիւնը» կապ չունի բնագրի հետ և, հարկավ, գրչի հավելում է: Այդ է հուշում ամենից առաջ վերջինիս բովանդակությունը: Մվելին, Տաշյանի ձեռքի տակ եղած՝ ասորական երանգ ունեցող «Յառաջաբանութեամբ» ձեռագիրը, իր իսկ վկայությամբ՝ «կը նոյնանա տպագրին», թեև կան շատ այլընթերցումներ, «բաղմաթիւ անմտադրութիւնք և սխալմունք»¹⁴⁸: Միաժամանակ հայտնի է, որ տպագիրը Առաջարան շունեցող ձեռագրախմբին է պատկանում և թարգմանված է համարվում հունարենից: Արդ, եթե երկու տարբեր լեզուներից թարգմանված դիտվող միևնույն գործի տարբերությունը լոկ գրչական է և իմաստային որևէ նշանակություն չունի, հետևաբար երկու թարգմանության մասին խոսք լինել չի կարող: Մեր ձեռքի տակ եղած «Վեցօրեայ» տասնչորս գրչագրերից չորսում (№№ 620, 3457, 10258, 5686) ընդօրինակված է նշված «Յառաջաբանութիւնը» և համեմատությունը մնացած գրչագրերի հետ պարզում է, որ ձեռագրերից որևէ մեկում այլ թարգմանություն հուշող բնագրային հեռացում նկատելի չէ: Եվ, բացի այդ, ասորական թարգմանություն համարվող Առաջարան ունեցող ձեռագրերից երկուսում «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության մասին ասված է. «բարգմանեցեալ ի յունականէն ի հայկական բարբառ» (ձեռ. № 10258, էջ 2ա, 5686, էջ 2ա): Ինչ վերաբերում է «Վեցօրեայի» երկու թարգմանության շուրջ եղած ավանդությանը, որ, հավանաբար, վերևում բերված ձեռագիր հիշատակարանն է, ապա պետք է ճշտել. խոսքը երկու թարգմանչի՞ մասին է, թե՞ թարգմանության:

Բացառված չէ, որ «Վեցօրեան» իրեք երկու թարգմանություն ունենա՝ մեկը կատարված ասորերենից, մյուսը՝ հունարենից: Բայց

ներկա դեպքում մեր ձեռքի տակ եղած և բանասիրությանը հայտնի ձեռագրերը, տպագիրը, ինչպես նաև բնագրադատական առկա հետազոտությունները խոսում են մեկ թարգմանության օգտին՝ կատարված հունարեն բնագրից: Ը. Տաշյանի ենթադրության հիմնական պատճառը, կարծում ենք, հայերեն թարգմանության ոչ լիակատար համապատասխանությունն է հունարենին, որ միանգամայն այլ պատճառաբանություն ունի¹⁴⁹:

«Վեցօրեայի» հունարենից թարգմանված լինելու լավագույն կովանը հայերենում պահպանված հունաբանություններն են և հունարենի հիմքի վրա առաջացած թյուրընկալումները: Ա. Սուբրյանը գրում է. «Իսկ բուսաբանութեան և կենդանաբանութեան բառեր շինելու շատ շաշխատիր թարգմանն, այլ շատ տեղ ինչպես ի յունն կը գտնէ՝ տառադարձութեամբ ի հայ կը փոխէ, Կոնիովն, Եղերոու, Անկոնիտովն, Մեկոնիոն, Պելկես, Սփնոս, Կարկինոս, Պողիպողէս»¹⁵⁰: Նա աշխարհագրական հասկացությունների կրած փոփոխությունների առիթով նկատում է, որ դրանք ընդօրինակող գրիչների վրիպումներ չեն, այլ թարգմանչի անհմտության արդյունք, որ «շատ տեղ յունական յօղն ալ անուանց հետ կը միացնէ և կըսէ ՈՒՐՍԱՍԱՅԷՍ, փոխանակ ըսելու ՔԱՍԱՅԷՍ. ՈՎՓԻՍԻՍ (Փասիս). և կըսէ դարձեալ ԲԱՐԱՖԱԷՍ»¹⁵¹:

Բանասեր Ս. Նազարեթյանը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը քննելիս, ի թիվս այլ գրչական վրիպումների, նկատում

149 Ասորական գրականության պատմաբանների հավաստմամբ՝ Կեսարացու մատենագրական ժառանգության ասորերեն թարգմանություններից պահպանվել են ձառեր, առանձին նամակներ, մեկնություններ, «Գիրք հարցողացը», «Պատարագամատուցը», «Վեցօրեայ» ձառերից հատվածներ (ձեռագիր), որոնք պահվում են Սինայի վանքում՝ ձեռ. № 9 (IX դ.), վերջից թերի (am Ende unvollst) Բրիտանական թանգարանում՝ ձեռ. № 546 (Add. 17143): Այս թվահամարի տակ են Ը ձառն ամբողջությամբ և հատվածներ է և Թ ձառերից: Թարգմանության ժամանակը (V դ.) թեպես էր (Anton Baunstarck, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922 (արտատպատված 1908 թվականին, Քեյլինում), էջ 78—79, B. Païm. Краткий очерк истории сирийской литературы, СПб., 1902, էջ 45, 226: Այսպիսով, «Վեցօրեայի» ամբողջական թարգմանության շուրջը և եղած հատվածների արտասահմանյան թանգարանային հավաքածու լինելու ինքնին առաջիմ բացառում են հայերեն թարգմանության և ասորերեն հատվածների համադրության որևէ փորձ: Մեր օրերի ասորագետները բերված թարգմանական տեղեկություններին նոր րան չեն ավելացնում:

150 Ա. Սուբրյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

151 Նույն տեղում, հմտ. «Պատկեր», 1893, № 23, էջ 542:

148 Ը. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 640:

է նաև բառային այնպիսի աղավաղումներ, որոնք արդյունք են թարգմանչի անհմտությունից՝ բնագրի որոշ բերականական ձևերի շքնկալման: Այսպես, օրինակ, հունարենի արական սեռի «ὁ» հոգը բառամաս ընթերցելով՝ թարգմանիչը Քսասպէս գետանունը տառադարձել է ՈՒՌասպէս, Փասիսը՝ Ովփասիս, Նիսէսը՝ Հոնիսէս¹⁵²:

«Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգմանությունում եղած վրիպում-անճշտությունները շորս խմբի է բաժանում հայագետ Հ. Թորոսյանը:

Ա. Սխալ ընթերցման հետևանքով առաջացած վրիպումներ, որոնցում բնագրի այս կամ այն բառը շփոթվել է նմանահունչ կամ, թերևս, սոսկ արտաքին նմանություն ունեցող այլ բառի հետ և առաջացել է իմաստի խաթարում:

- 1) οὐκείως — «յատուկ. պատշաճ, յարմար». թարգմանիչը շփոթելով οὐκία (տուն) բառին հետ, կը դնէ «բնակություն»:
- 2) τόνος — «ուժ, կորով, զօրություն». թարգմանիչը կը դնէ «համբերություն», շփոթելով հալանօրէն τόνος բառին հետ, որ կը նշանակէ «ցաւ, նեղություն, համբերություն»:
- 3) μίσχος — «ցողուն, բուն, կոթուն». հայ թարգմանիչը կը դնէ «կորիւն», շփոթելով μίσχος բառին հետ, որ իրօք կը նշանակէ «ուլիկ, ձագ, կորիւն»:
- 4) ἀπιανός ἀστέρης — «հաստատուն աստեղք». թարգմանիչը բոլորովին հակառակը կը դնէ «մոլորեցուցիչ աստեղք», ուշ շղենլով անշուշտ ἄ θխտական տառին»¹⁵³:

Բ. Թարգմանիչը շատնելով բազմաթիվ բուսատեսակների և ձկների անվանումների հայերեն զուգահեռները, բնագրի համապատասխան հասկացությունները հաճախ նույնութիւյամբ փոխանցում է հայերենի և երբեմն էլ թարգմանում այլ նշանակությամբ:

- 1) κόγχη — որ է «խեցի». թարգմանիչը կը դնէ «կոնք»:
- 2) ἔγχυστος — որ է «օձաձուկն». թարգմանիչը կը պահէ «ենթեղէս»:
- 3) χαρξίνος — որ է «խեցգետին, խեղափառ». թարգմանիչը կը դնէ «կարկինոս»:

152 «Պատկեր», 1893, № 23, էջ 542—543:
 153 Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 334:

4) ἐγενήεις — որ է «նաւակար» ձուկը՝ թարգմանութեամբ բառին. թարգմանիչը կը դնէ «եքենէխս»:

5) μάραθρον — որ է «վայրի սամիթ». հոս թարգմանիչը կը դնէ «շումբայ»:

6) ὄρεπανός — որ է «արտհունձ». թարգմանիչը կը դնէ «մաքալուկ»:

7) ἄγχορα — որ է «խարիսխ». թարգմանիչը... կը դնէ «անկիրոս»:

8) περιστερά — որ է «աղանի». ինքը կը թարգմանէ «ծիծառն»:

9) πελαργός — որ է «արագիլ». թարգմանիչը կը դնէ «ճայ»:

Գ. Թարգմանիչը երբեմն շքնկալելով բնագրի հոդերը (ὁ, ἡ, αἱ), շողկապները (καί, ὅτι) և այլևայլ մասնիկների իմաստը, դրանք դիտում է իրրև բառամաս և տառադարձում է հայերենի:

- 1) καί παραί — որ է «և կէտք». թարգմանիչը կը դնէ «կեփաղք»:
- 2) αἱ πίνυαι — որ է «խեցեմորթք, խեցիք գաղտակրի». թարգմանիչը... կը դնէ «եպիկէս գաղան»:
- 3) ὅτι γαλαί — որ է «իսկ աքիսք». թարգմանիչը կը դնէ «գեգաղք»:
- 4) ἡ πύνη — որ է «գետարծուի». թարգմանիչը կը դնէ «եփենէ»¹⁵⁴:

Դ. Թորոսյանը շորրորդ խմբի տակ բերում է այն բառերը, որոնց՝ ս. Գրքում առկա հայերեն կիրառությունն անտեսելով, թարգմանիչը «անոնց յունարէնը կը պահէ և կը դնէ տառադարձելով»:

- 1) σήινος — որ է «հերձի», գործածուած ս. Գրքին մէջ (Դան-ժԳ. 54), ինքը կը դնէ «սքինոս»:
- 2) χύκνος — որ է «կարապ». (Ղեւտ. ԺԱ. 17), ինքը կը դնէ «կիկինոս»:
- 3) γαλαί — որ է «աքիսք». (Ղեւտ. ԺԱ. 29), ինքը կը դնէ (նախորդ ὅτι մասնիկը միացուցած) «գե-գաղք»:
- 4) πύνη — «գետարծուի». (Ղեւտ. ԺԱ. 13), ինքը կը դնէ (նախորդ ἡ միացուցած) «ե-փենէ»¹⁵⁵:

154 Նույն տեղում, էջ 335:
 155 Նույն տեղում:

Այնուհետև «Վեցօրեայում» հիշատակված գետերի անունների կրած փոփոխությունների մասին խոսելիս Քորոսյանը նկատում է, որ հայերեն թարգմանությունում «Քոսասպէս գետը եղեր է ՈՒՌԱՍՍԱՅԱ, օ յօղը միացնելով անուան... մեր սիրուն Արաքսը եղեր է Բարաֆսէս... կը պակսի Տանայիս գետը, զոր ես հատանէ բառին մէջ կը տեսնեմ»¹⁵⁶; Հոգվածագիրը վերջին գետանվան շփոթը բացատրում է այսպես. թարգմանիչը չընկալելով 'O TANAN·I·Σ-ը, հոգի միացմամբ ընթերցել է Հոտանայիս կամ Հոտանէս, այնուհետև վերջինիս «ո»-ն գրիչների ձեռքով դարձել է «ա» և «ս»-ն անտեսվելով, ընթերցվել է հատանէ¹⁵⁷; Ենթադրվում է, որ նման ճանապարհով բնագրի «յլիպէայց լերանցը» դարձել է «յայնց լերանց», «Հոողանոսը՝ յաղթաչուր»: Վերջինս, ըստ Քորոսյանի, թարգմանչի վրիպման արդյունք է, որովհետև հունարենի 'Ροδανός կամ 'ροδανός («երագահոս, բազմաչուր») անվանումը «ածական կարծելով» դրեր է «յաղթաչուր» փոխանակ Հոողանոս յատուկ անուան»¹⁵⁸:

Քորոսյանը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության (հրատարակության) համար առաջարկում է ուղղումների մեկ այլ խումբ, որը, իր իսկ կարծիքով՝ «չէ՛ կարելի թարգմանչին վերագրել՝ այլ ձևազրաց օրինակողներուն»:

Տպված է	Պետք է լինի
խոստանան (էջ 13)	խոստովանին (ὁμολογέω)
երևցոյց (էջ 14)	երիցացոյց (τὰ προεβεία... ἀποδείξει)
տեղի (էջ 24)	տեսող (θεωτή)
լիով (էջ 35)	լոյսն (τὸ φῶς)
զվարս (էջ 38)	զվայրս (τὰ μέτρα)
լեզուն ընդ միմեամբ (էջ 47)	զեզուն զմիմեամբ (հավելում է)
անառատ ի խորոց (էջ 52)	անդունդի խորոց (ἀβυσσος)
խմեաց (էջ 58)	խմեաց
բնբանան (էջ 68)	բնբեցան (ἀναγινωσκάν)
վարեացի (էջ 127)	մեռացի (ἀπερραχ)
արտին (էջ 71)	զտին (հավելում է)
իւրաքանչիւր գործ յարաչէն (էջ 73)	ի սքանչելագործ արաչէն (ըստ Բ օրինակին և բնագրին)
ի միարեակուրին (էջ 40)	ի միարեուրին (ըստ լուսին և Բ օրինակին)
աանման ելից (էջ 72)	սանձանեալ իցի (ըստ բնագրին և Բ օրինակին) ¹⁵⁹ :

156 Նույն տեղում, էջ 336:

157 Նույն տեղում, հմմտ. «Պատկեր», 1893, № 23, էջ 542:

158 Հ. Քորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 336:

159 Նույն տեղում, էջ 415—416 (ընդգծումները բնագրին են):

«Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության հետազոտությունը, մասնավորապես համեմատությունը բնագրի հետ, ցույց է տալիս, որ բերված օրինակներով չի ավարտվում նրանում եղած հունարանությունների ու հունարենի սխալ ընկալման իրողությունների ցանկը, այլ կան բնագրից փոխանցված բազմաթիվ բառեր և արտահայտություններ, որոնք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի:

1) Հունարեն բառեր, որոնց հայերեն համարժեքները չգտնելու, գուցե և չնախընտրելու պատճառով թարգմանիչը դրանք նույնությամբ փոխանցում է հայերենի:

«Վեցօրեայ» (Բնագիր)	«Վեցօրեայ» (Թարգմանություն)
κωνειον (էջ 292, հմմտ. PG, էջ 101) — կոնիոն (էջ 88)	κωνειον (էջ 292, հմմտ. PG, էջ 101) — կոնիոն (էջ 88, հմմտ. էջ 89)
ἀκονιστον (էջ 292, հմմտ. PG, էջ 101) — անկոնիստոն (էջ 88)	κωνειον (էջ 292, հմմտ. PG, էջ 101) — մեկոնիոն (էջ 88)
κωνειω (էջ 294, հմմտ. PG, էջ 101) — մեկոնիոն (էջ 89)	κωνειω (էջ 294, հմմտ. PG, էջ 101) — մանրագորս (էջ 89, հմմտ. էջ 88՝ մանրագոր)
σχινοս (էջ 314, հմմտ. PG, էջ 113) — սքինոս (էջ 101)	σχινοս (էջ 314, հմմտ. PG, էջ 113) — նարգէս (էջ 101)
στροβηλοι (էջ 322, հմմտ. PG, էջ 116) — ստրովբիլոք (էջ 104)	στροβηλοι (էջ 322, հմմտ. PG, էջ 116) — ստրովբիլոք (էջ 104)
φῶραι (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — փոկք (էջ 138)	φῶραι (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — փոկք (էջ 138)
νάρκαι (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — ներկէսք (էջ 138)	νάρκαι (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — ներկէսք (էջ 138)
σελαγγη (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — սեղակք (էջ 138)	σελαγγη (էջ 394, հմմտ. PG, էջ 149) — սեղակք (էջ 138)
ὄστρεων (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — ոստրիք (էջ 140)	ὄστρεων (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — ոստրիք (էջ 140)
κτινες (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — կտիլ քն (էջ 140)	κτινες (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — կտիլ քն (էջ 140)
καχλεια (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — կոքիք (էջ 140)	καχλεια (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — կոքիք (էջ 140)
στρομφοι (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — ստրոմք (էջ 140)	στρομφοι (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — ստրոմք (էջ 140)
πολιποδες (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — պոլիպոսք (էջ 140)	πολιποδες (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — պոլիպոսք (էջ 140)
σηπια (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — սպիք (էջ 140)	σηπια (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149) — սպիք (էջ 140)
σκαρον (էջ 402, հմմտ. PG, էջ 152) — սկարոս (էջ 142)	σκαρον (էջ 402, հմմտ. PG, էջ 152) — սկարոս (էջ 142)
τροψινοσ (էջ 424, հմմտ. PG, էջ 161) — տրոփոն (էջ 153)	τροψινοσ (էջ 424, հմմտ. PG, էջ 161) — տրոփոն (էջ 153)
βρομυλιος (էջ 472, հմմտ. PG, էջ 184) — բոմբիլոս (էջ 176):	βρομυλιος (էջ 472, հմմտ. PG, էջ 184) — բոմբիլոս (էջ 176):

Պարզորոշ երևում է, որ թարգմանիչը հետամուտ է վկայակոչված բառերի իմաստի, քերականական ձևի առանձնահատկություններին, ուստի և «οί», «αί», «εε» հոգնակիակերտ մասնիկներ կրող բառերը անխտիր տառադարձվել են հոգնակի նշանակությամբ, իսկ մյուս հոլովական կիրառությունները՝ հայերենի օրինաչափությամբ:

2) Կան նաև դեպքեր, երբ քերականական այս կամ այն ձևը, մասնավորապես՝ հոգնակի նշանակությունը չի ընկալվել թարգմանչի կողմից և որոշ բառերի հոգնակի իմաստը հայերենի է փոխանցվել եզակիի նշանակությամբ.

Բնագիր Թարգմանություն

δράκοντες (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149)	դրակոնտս (էջ 141)
μύραινα (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149)	միտենէս (էջ 141)
ἐγγέλους (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149)	ենքեղեւս (էջ 141)
ζιφία (էջ 424, հմմտ. PG, էջ 161)	բսիփիէ (էջ 153)
πρίονες (էջ 424, հմմտ. PG, էջ 161)	պրիոնէ (էջ 153)

Առաջին երեք բառերը հունարեն բնագրում ունեն հետևյալ կիրառությունը. «Καὶ ἐν τοῦτοις πάλιν διαφοραὶ μυρίαί. Δράκοντες γάρ καὶ μύραιναί καὶ ἐγγέλουσ...»¹⁶⁰:

Հնդգծված անվանումները հոգնակի կիրառություն ունեն անխրատիք. «δράκοντες»-ի եզ. ուղղականն է՝ «ὁ δράκων», սեռ.-ը՝ «δράκοντος», «μύραιναί»-ի եզ. ուղղականը՝ «μύρινοσ», սեռ.-ը՝ «μύρινοσ», «ἐγγέλουσ»-ը եզակի ուղղականում՝ «ἐγγέλουσ» և «ἐγγέλουσ» (համապատասխան սեռական հոլովածները՝ «ἐγγέλουσ» և «ἐγγέλουσ»): Արդ, այս նախադասության դիմաց հայերեն թարգմանությունում կարդում ենք. «Եւ դարձեալ այլակերպք այլանշանք, որ անուանեալ կոչին դրակոնտս և միտենէս և եեքեղեւս»¹⁶¹: Հայերենը իմաստային առումով հիմնականում համապատասխանում է բնագրին, թեև վերջինիս «τοῦτοις πάλιν»-ը (շատերից ոմանք) անտեսված է: Բայց ներկա դեպքում խոսքը այն մասին է, որ թարգմանիչը բնագրի ընդգծված բառերի «եզ», «սի» հոգնակիակերտ ցուցիչները բառամաս ընթերցելով նույնությամբ տառադարձել է հայերենի¹⁶² և, փաստորեն, բնագրի առանձին ձևատեսակներ ներկայացնող հասկացություններից յուրաքանչյուրը հայերենում դարձել է եզակի անվանում: Մինչդեռ, նախորդ օրինակների նմանությունամբ, հայերենում սպասելի էր՝ դրակոնք, միտենք, եեքեղեւք:

Նույն հոգնակիակերտ մասնիկի շտարորոշմամբ պայմանավորված վրիպում կա նաև վերորերջյալ բառերից վերջին երկուսում,

160 «Hexaéméron», էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149:

161 «Վեցօրեայ», էջ 141:

162 Նախորդ և հաջորդ բառերի նմանությամբ բնագրի «μύραινα»-ն տառադարձվել է միտենէս:

որոնք բնագրում ունեն հետևյալ կիրառությունը. «Ὅν γὰρ μύνοι ζιφίαί, καὶ πρίονες»¹⁶³ (ոչ միայն բսիփիէք և պրիոնէք): Թարգմանիչը բերված միտքը ընթերցել է. «Քանզի ոչ եթէ միայն, որ անուանեալ կոչի բսիփիէ, պրիոնէ»¹⁶⁴: Վերջինիս անհամապատասխանությունը բնագրի հետ, ինչպես տեսնում ենք, երկու բնույթի է. ա) հայերենում կա, այսպես կոչված, հարակից բացատրություն, բ) հոգնակի անվանումների եզակիացում: Բնագրում խոսքը ֆսիփիէք և պրիոնէք այն ձևատեսակների մասին է, որոնք միմյանցից տարբերվում են ապրելակերպի, սնման, աճման և այլնի հետ կապված բազմաթիվ հատկանիշներով, ուստի և բնագրի նմանությունամբ հայերեն թարգմանությունում պիտի ունենայինք անվանումներիս հոգնակի կիրառություն:

3) Հայերեն թարգմանությունում նկատելի է մեկ այլ իրողություն ևս. թարգմանիչը բնագրի այս կամ այն բառ-տերմինը հայերենի փոխանցելիս, երբեմն միաժամանակ տալիս է նաև հայերեն թարգմանությունը.

Բնագիր Թարգմանություն

ψῆνας (էջ 310, հմմտ. PG, էջ 112)	փսենաս, որ է ի նմանութիւն սերման (էջ 98)
ἤλεκτρον (էջ 316, հմմտ. PG, էջ 113)	զեկտրոնէ՛ դարձեալ ստեն, թէ և նա հոյգ է ծառայ (էջ 101)
μυρίαση (էջ 320, հմմտ. PG, էջ 116)	միւրիէ, որ ջրաբիւն և ոստիւն է (էջ 104)
καρχίνος (էջ 404, հմմտ. PG, էջ 153)	կարկինոս, որ թարմանի խեցգետին (էջ 143)
ἐχενγίς (էջ 422, հմմտ. PG, էջ 161)	եքինէիս ¹⁶⁵ , որոյ այսպէս թարմանի անուն իւր՝ նաւակալ (էջ 153)
κόκκος (էջ 470, հմմտ. PG, էջ 184)	կիկնոս, այս ինքն փոք կամ ձկնաճաղ (էջ 175)
Σῆρος (էջ 472, հմմտ. PG, էջ 185)	շէրոս, այս ինքն կերպասաբեր (էջ 177)
ζάρβαροι (էջ 398, հմմտ. PG, էջ 149)	այս ինքն կրաքի ¹⁶⁶ և խեցգետինք (էջ 140)

163 «Hexaéméron», էջ 424, հմմտ. PG, էջ 161:

164 «Վեցօրեայ», էջ 153:

165 Կարկինոս և եքինէիս բառերը վկայակոչված են նաև Հ. Թորոսյանի հոդվածում (էջ 335):

166 Բառս ձևագրերում (բացատրությամբ № 10258 դրշագրի) ունի կարբք և կարպք ընթերցումները. հրատարակությունում՝ կապք, ուղղում ենք կրաքք:

Ուսումնասիրողներից Հ. Թորոսյանը «Կարկինոս», «Եբրնէիս» և նման անվանումների առիթով նկատում է, որ թարգմանիչը դրանց հայերեն զուգահեռները չգտնելու պատճառով հունարենն է փոխանցում հայերենի: Նա գրում է. «αρχινοσ — որ է «խեցգետին, խեչափառ», թարգմանիչը կը դնէ կարկինոս»... «ἐβρυγις» — որ է «նաւակալ ձուկը՝ թարգմանութեամբ բառին. թարգմանիչը նախ կը դնէ եբրնէիս»¹⁶⁷: Բայց դժվար չէ նկատել, որ նշված բառերի Թորոսյանի կողմից առաջադրվող «խեցգետին, նաւակալ» հայերեն անվանումները կան «Վեցօրեայ»-ում: Ավելին, ինչպես տեսնում ենք, բնագրի «միրիկէն» թարգմանիչը բացատրում է (թարգմանում է) «ջրարբին», «կիկնոսը»՝ «փոր կամ ձկնաքաղ», «չերասը»՝ «կերպասարեր» և այլն: Նշված օրինակները միաժամանակ հիմք են տալիս պնդելու, որ բազմաթիվ հունարեն անվանում-արտահայտություններ հայերենի են փոխանցվել ոչ թե դրանց հայերեն համարժեքների չգոյություն կամ չիմացություն պատճառով, այլ «Վեցօրեայի» թարգմանության ընդլայնված թելադրված: Իսկ ինչ վերաբերում է հունարեն և հայերեն անվանումների համաձայն կիրառությանը, ապա դա, թերևս, արվում է «Վեցօրեայ» ձևերի ընկալումը դյուրացնելու, հնարավորության սահմանում հասկանալի դարձնելու նպատակով:

4) «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը գնահատելու, ներանում առկա ոչ մի օրինակությունը ընդգծելու իմաստով կարևոր է նաև հետևյալ փաստը. թարգմանիչը երբեմն այս կամ այն ծառատեսակի հունարեն անվան թարգմանությունը զուգահեռ տալիս է լրացուցիչ մեկնություն: Այսպես, օրինակ, «Վեցօրեայի» բնագրում կարդում ենք. «Ὁ θύς οἱ μὲν τὰς ἀγρίας συχᾶς παραρτέουσιν ταῖς ἡμέρας»¹⁶⁸ (ուստի վայրի թղենիները աճեցնում են ընտանիների հետ): Բնագրի այս նախադասությանը դիմաց հայերեն թարգմանությունում կարդում ենք. «Քանզի գոյ ի թղենիս, որ անուանել կոչի կատաղենիս, այսինքն վայրի մոլաթուզ. և բերեն տընկեն զնա առ ընտանի թղենուջ»¹⁶⁹: Ինչպես շատ այլ դեպքերում, հայերենը չունի բնագրի սեղմությունը և ուղեկցվում է առանձին բառային հավելում-բացատրությամբ: Բնագրի «συχᾶς»-ը (հոգնակի հայցական, եզակի՝ «τὸ συχόν» — թղենի) թարգմանված է

167 Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 335:
 168 «Hexaëmeron», էջ 312, հմմտ. PG, էջ 112:
 169 «Վեցօրեայ», էջ 98:

կատաղենիս: Բայց, չբավարարվելով դրանով, թարգմանիչը վերկայակոչում է բառիս բոլոր հոմանիշ կիրառությունները և, փաստորեն, հունարենի նշված բառը ստանում է եռակի բացատրություն՝ «բզենի-կատաղենիս-վայրի մոլաթուզ»:

5) «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության ինքնատիպությունը հստակելու, ում կողմից թարգմանված լինելու հարցադրմանը մոտավոր պարզաբանում տալու իմաստով կարևոր է նկատել, որ նրանում միևնույն երևույթի նկատմամբ երբեմն երկու տարբեր մոտեցում կա: Այսպես, օրինակ, նախորդ քննության մեջ նկատեցինք, որ բնագրի «ἐβρυγις»-ը (էջ 398) յոթերորդ ճառում նույնությամբ փոխանցվել է հայերենի՝ «ենբեղեխ» (էջ 141): Թարգմանության և բնագրի համադրումից պարզվում է, որ նշված անվանումը իններորդ ճառում թարգմանվել է «մծեխ և մծղուկ»: Հունարենում կարդում ենք. «Τὰς δὲ ἐβρυγις οὐδὲ ἄλλως ὀρωμεν ἢ ἐκ τῆς ἰλῆος συνισταμένως»¹⁷⁰: Նույնի հայերեն թարգմանությունում ասված է. «Եւ մծեխ և մծղուկ ոչ այլ ուստեք լինի, այլ ի սկոյ և յաղտոյ ջուրց»¹⁷¹: Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանությունը համընթաց է բնագրին¹⁷²:

Միևնույն երևույթի նկատմամբ եղած տվյալ տարբեր մոտեցումը և առհասարակ հիշյալ բազմաթիվ ոչ մի օրինակությունները արդյոք հիմք չեն տալիս ենթադրելու, որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը մեկ մարդու գործ չէ¹⁷³, մասնավանդ որ վկայություն ունենք, թե այն թարգմանվել է «ձեռամբ ճշմարտաբանից քաղվանչաց», «Երկու քաղվանչաց», թերևս որի պատճառով էլ «ուրոյն ուրոյն են»:

Հայադիտության մեջ հաստատադրված է, որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը ազատ է և քիչ համադրելի հունարեն բնագրին: Վասն զի այնպիսի ազատօրէն համարձակութեամբ ձախը

170 «Hexaëmeron», էջ 486, հմմտ. PG, էջ 189—192:
 171 «Վեցօրեայ», էջ 183:
 172 Բնագրի հիշյալ բառը վերևում նշված երկու դեպքերում էլ ուսերեն է թարգմանվել մծեխ և մծղուկ («Шестоднев», էջ 104, հմմտ. էջ 133):
 173 Անկյուրիայի ս. Աստվածածին վանքում 1703 թվականին ընդօրինակված մի գրչագիր ժողովածուում պահպանվել է հետևյալ հիշատակությունը. «Եւ արար մեկնիչ մի ա՛յլ ի Ձ օրեայ գրոյն Բարսեղի Կեսարացայն: Եւ զայն Գ գիրքն քաղմանեաց նոյն վարդապետն ի մեր լեզուս» (Բարգեճ կարողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 520, հմմտ. էջ 699): Ասվածը «Վեցօրեայի» մասնակի թարգմանության մասին մեզ ծանոթ միակ տեղեկությունն է:

առնալ սլանալ հայ թարգմանիչս,—ասված է հրատարակութեան Առաջարանում,—մինչ զի յուրով ուրեք անմարթ էր նշմարել զնա ընդ հետս շաղագ բնագրին, և բանիցն թեւ ոչ ինչ լուծումն շնորհէր»։ Իսկ նոր հայկազյան բառարանագիրքները «Վեցօրեան» որակում են «հին թարգմանութիւն քաջ հայկաբանութեամբ, ալ կարի ընդարձակեալ ոճով՝ ըստ իմաստից ևեթ յարմարեալ յոյն բնագրին»¹⁷⁴։

Սուրբյանը ևս գտնում է, որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանութունը ազատ է, քիչ համադրելի բնագրին։ Նա գրում է. «Վեցօրեայն Բարսղի ընտիր և ողորկ հայկալեզու փափկավանկ գրչի մը հանդիպած կերևի. թարգմանն բանաստեղծ է քան զհեղինակն, աւելի յարդարուն և զարդարուն պարբերութեամբք»¹⁷⁵։ Հայերեն թարգմանութեանն «ազատ» բնորոշումն են տվել բանասերներ Ս. Նազարեթյանը, Գ. Նահապետյանը, Հ. Թորոսյանը¹⁷⁶։

«Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանութունը, հիբալի, միատարր չէ։ Թարգմանութեան և բնագրի համադրումը ցույց է տալիս, որ հայերեն թարգմանութեան բնույթը պայմանավորող առանձնահատկութունները խմբավորելի են հիմնականում երկու կետերում՝ թարգմանութեան ու բնագրի համընթացութուն և թարգմանութեան ընդարձակում։ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանութեանն անդրադարձած բանասերների հիմնական հոգածութունը, ինչպես և պետք էր սպասել, բնագրի և թարգմանութեան անհամապատասխանութեան վերհանումն է եղել, քանի որ համապատասխանութունները բնականոն են։ Կան բազմաթիվ էջեր, որոնցում հայերեն թարգմանութունը զերծ է թարգմանչի միջամտութուն-ընդմիջարկութուններից, և բնագրային բազմաթիվ բացատրութուններ նույնութեամբ են թարգմանվել հայերենի։ Այսպես, օրինակ՝

Բնագիր

„Μη δὲν ἀναρχα φαντάζου, ἀνθρωπε, τὰ ὀρωμενα, μηδὲ, ἐπειδὴ κυκλόσε περιτρέχει τὰ κατ' οὐρανὸν κινούμενα, ἢ δὲ τοῦ κύκλου ὄραχ' τῆ προχείρω αἰσθῆσαι ἡμῶν οὐκ εὐληπτος, ἀναρχὸν εἶναι νομίστης τῶν κυκλοφοριῶν σωματίων τῶν φύσιν“. („Hexaëméron“, էջ 96, հմմտ. PG, էջ 9)

Թարգմանություն

«Երբ մի՛ վրիպիցիս, ո՛վ մարդ, երբալ զկնի երևիլի արարածոցս, և զնիցես անսկիզբն զսկզբնարարս. և մի՛ վաս զի զքե ի վերայ քո անցանկն ի շրջելն իրեանց յորժամ շարժին զնալ յերկինս, և մի՛ դարձալ՝ վաս զի չէ զիրին մտաց մերոց կալ ի վերայ ի սկզբան աշխարհիս»։ (էջ 6)

174 ՆՃԹ, Առաջարան, էջ 19:
175 Ս. Սուրբյան, նշվ. աշխ., էջ 123:
176 Ս. Նազարեթյան, նշվ. աշխ., էջ 484, Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 181, Հ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 332:

Վկայակոչված հատվածները հիմնականում նույնական են, այսինքն՝ հայերեն թարգմանութունը համընթաց է բնագրին, մասնակի տարբերութուն կա հատվածների վերջնամասում, ուր բնագրի «φύσις»-ը՝ (գրաբար՝ բնութիւն) թարգմանված է աշխարհ բառով։ Կեսարացու զգուշացումը հատվածի վերջնամասում այն է, որ «մեզ շրջապատող բնութունը անսկիզբ չէ»։ Հայերեն թարգմանութունում նշված միտքը մատուցվում է մի փոքր նկարագրական եղանակով. «վասն զի չէ զիրին մտաց մերոց կալ ի վերայ ի սկզբբան աշխարհիս», որը, թերևս, կարելի է բացատրել թարգմանչի ուձավորմամբ, այսինքն՝ սկիզբ ունի աշխարհը, բայց այն դուրսըմբռնելի չէ մեզ համար, քանզի արարչի գործն է։

Այնտեղ, ուր սեփական խորհրդածութունների, քննվող խնդրի շուրջ միջամտութեան առիթը բացառվում է, «Վեցօրեայի» թարգմանիչը ամենայն հարազատութեամբ հետևում է բնագրին։

Օրինակ՝

Բնագիր

„Τὰ τῆς πρώτης ἡμέρας ἔργα, μάλλον δὲ τὰ τῆς μιᾶς· μὴ γὰρ οὖν ἀπελώμεθα αὐτῆς τὸ ἀξίωμα, ὅ ἐν τῆ φύσει ἔχει, παρὰ τοῦ κτισάντος καὶ ἔαυτῆν ἐκδόθεισα, οὐκ ἐν τῆ πρὸς τὰς ἄλλας συντάξει ἀριθμηθεῖσα“ („Hexaëméron“, էջ 188, հմմտ. PG, էջ 52)

Թարգմանություն

«Գործք աւուրն առաջնոյ, որ և կոչեցաւ՝ որպէս էն ճշմարտի՛ մի, քանզի չէ օրէն անուլ ի նմանէ ի բաց զանունն՝ որ տուալ յարարչն ի պատիւ միոյ միայն բնութեան նորա, կատարեցան ի նմին աւուր։ Քանզի ոչ եթէ ընդ կարգ այլոց աւուրցն համարի»։ (էջ 43)

Կամ՝

Բնագիր

„Ἦδὴ δὲ τινες τῶ κωνείῳ καὶ τὸ λυσσώδες τῶν ὀρέξεων κατεμάρανταν· καὶ τῶ ἔλλαβόρω π ο λ λ ἄ τῶν χρονίων παθῶν ἐξεμόχλευσαν“ („Hexaëméron“, էջ 294, հմմտ. PG, էջ 101)

Թարգմանություն

«Ե կոնիովն արմատովն զըրջեալ ուղիղ և զնիւ ուղիղն, և եղբորոսս արմատովն զհինօրեայ դցաւն ցածուցանեն»։ (էջ 89)

Բերված հատվածների համեմատութունը պարզում է դրանց նույնութունը։ Մասնակի տարբերութուն կա դրանցից երկրորդում. անտեսվել է բնագրի ընդգծված «πολλὰ» (=շատ) բառը և «τινες»-ը (=արմատ) բնագրի մեկ կիրառութեան դիմաց օգտագործվել է երկու անգամ՝ հավանաբար «կոնիով» և «եղբորոսս» բուսաբանական արմատների բուժիչ հատկութունն ընդգծելու նպատակով։

«Վեցօրեայ» ճառերի բնագրի և հայերեն թարգմանության նույնության բազմաթիվ օրինակներ կարելի է վկայակոչել: Համընթաց են բնագրին առանձին բուսատեսակների առանձնահատկությունների, աստղային համակարգությունների, կենդանիների, այսպես կոչված, «սովորությունների», աճման-բազմացման առանձնահատկությունների և այլ նկարագրություններ, «որք ասելի ճշգրտոյն կընթանան բնագրին հետ»¹⁷⁷:

Ինչպես նկատված է և հաստատվում է նոր համեմատությամբ, «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը առավել քննելի է բնագրային հեռացումների առումով, երբ «հայերէն թարգմանութիւնը ազատ և ըստ հաճոյս ընդլայնած է բնագրի խօսքերը և երբեմն նաև իմաստները»¹⁷⁸ կամ, նաղարեթյանի բնորոշմամբ՝ հայ թարգմանիչը «ազատ թարգմանութեան՝ վսեմ հայախօսութեան և նիւթոց ընդլայնմանց հետ կը կցէ զողորիկ և իմաստուն համառօտ լուսաբանութիւնները»¹⁷⁹:

Թարգմանիչը Կեսարացու այս կամ այն բացատրությունը թարգմանելիս հաճախ միջամտում է բնագրին, ավելացնում իր դատողությունները և, զրանով իսկ, թարգմանությանը տալիս մասամբ նկարագրական բնույթ: Օրինակ՝ բնագրում կարդում ենք. «Δὶὰ μὲν γὰρ τοῦ μαυροχάρου ὕπνου ἱατροὶ κατεπαύουσι»¹⁸⁰: Վկայակոչված միտքը բնագրային ընթերցմամբ կլինե՞ր՝ «զի մանրագորու բժիշկք քուն ածեն քնահատաց»: Մինչդեռ հայերենում ասված է. «զի մանրագորու բազում անգամ բժիշկք քուն ածեն այնոցիկ՝ որոց քուն հատեալ իցէ յաչաց»¹⁸¹: Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանչի ազատությունը բացահայտ է. հավելում են «բազում անգամ» բառերը և բնագրի «քնահատաց»-ը թարգմանություն-բացատրությամբ զարձեւ է «այնոցիկ՝ որոց քուն հատեալ իցէ յաչաց»:

Հայերեն թարգմանության ընդարձակումները առավելապես նկատելի են այն նկարագրություններում, որտեղ բնիվող խնդրի շուրջ Կեսարացու բացատրությունը վերապատմվում է թարգմանչի

հավելում-տեղեկություն: Այս առումով ուշադրավ են «Վեցօրեայ» ճառերում տրված կենդանական նկարագրությունները, որոնց մի մասում, երբ, հավանաբար, ավելացնելու բան չունի, թարգմանիչը համընթաց նկարագրությամբ հետևում է բնագրին, մյուսում, սեփական տեղեկություններն ի մի խառնելով հեղինակային նկարագրությանը, ստեղծում է, կարելի է ասել, ինչ-որ շափով նոր որակ:

Բնագիր

Թարգմանություն

«Ὁ καρκίνος τῆς σαρκὸς ἐπιθυμῆι τοῦ ὄστρεου· ἀλλὰ δυσάλωτος ἢ ἄγρα αὐτῷ διὰ τὴν περιβολὴν τοῦ ὄστράκου γίνε-
ται. Ἄρραγῆι γὰρ ἐρκίω τὸ ἀπαλὸν τῆς σαρκὸς ἢ φόσις καταγαλίεσται». («Hexa-
éméron», էջ 404, հմմտ. PG, էջ 153)

«Կարկինոս, որ թարճմանի խեցգետին, ցանկայ ուսել զվիս զեռնոյ միոջ, որ անուանեալ կոչի ոստելոս. և քանզի դժուարես է ոստելոս, զի իբրև խեց-
դէ պատեանս ունի շուրջ զիրեաւ, և իբրև ընդ ամրածածուկ պարսպով զդու-
շացեալ պահի փափուկ մարմին իւրոյ կակուզ բնութեան, և մորթն ի վերայ սեպ և որորկ խեցանման է, և այսպէս իմն կոչեն զեռունն զայն խեցէմորթ»:
(էջ 143)

Բնագրում չեն բացատրված «կարկինոս» և «ոստրէոս» անվանումները, բայց թարգմանիչը, հետանալով բնագրից, հայ ընթերցողի համար անհրաժեշտ է համարել առաջինը բացատրել, «որ թարճմանի խեցգետին», իսկ մյուսի համար ավելացնել «զեռնոյ միոջ, որ անուանեալ կոչի» լրացումը, այդքանը բնագրի միայն մեկ նախադասության դիմաց: Հաջորդ նախադասության սկզբնամասը, կարելի է ասել, մոտավոր նմանությամբ է կապվում բնագրի հետ. նախ բնագրի «ἄλιον»-ն (=բայց) դարձել է «և քանզի», «αὐτῷ»-ն (=ինքը)՝ «ոստրէոսին» և հավելում է «շուրջ զիրեաւ» արտահայտությունը: Հայերեն թարգմանության վերջնամասը զրեթե համադրելի չէ բնագրի հետ, ուր ասված է. «քանզի բնությունը այնոցելի պատյանով անվտանգել է ոստրէոսին»: Այս նախադասության դիմաց հայերեն թարգմանությունում առկա է «և իբրև» սկսվածքով, «զայն խեցէմորթ» վերջով վերոբերյալ հատվածը, որտեղ, ընդարձակմանը զուգահեռ, կան թարգմանչի հավելված բացատրություններ:

Բնագրի այս կամ այն բացատրության ընդլայնման, թարգմանության ընդարձակման ու թարգմանչի ընդմիջարկման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է վկայակոչել «Վեցօրեայ» ճառերից: Ստորև

177 Ա. Սուբրյան, նշվ. աշխ., էջ 124:
178 Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 181:
179 «Պատկեր», 1893, № 22, էջ 522:
180 «Hexaéméron», էջ 294, հմմտ. PG, էջ 101:
181 «Վեցօրեայ», էջ 89:

բերված հատվածում բնագրի իմաստը փոխանցվել է ընդմիջարկու-
թյուններով, սեփական իմացության զուգորդմամբ:

Բնագիր

„Γεωμετρίαί γάρ και ἀριθμητικαί
μέθοδοι, και αὶ περί τῶν στερεῶν πραγ-
ματείαί, και ἡ πολυθρόλλητος ἀστρονο-
μία, ἡ πολυσχόλος ματαίότης, πρὸς ποῖον
καταστρέφουσι τέλος; Εἴπωρ οἱ περί
ταῦτα ἐσπουδακότες συναϊδίον εἶναι τῷ
κρίστῃ τῶν ἄλων Θεῷ...“ („Hexaémé-
ron“, էջ 100, հմմտ. PG, էջ 9)

Քարգմանություն

«Բայց երկրաչափության և համարողու-
թեան ճշմարտութիւն, դժուարին շրջանա-
կօրն և աշխատեցուցիչ նորք քննու-
թեամբն, հանդերձ մեւս ևս անուանի
ճարտարութեամբն՝ որ զսահմանսն կա-
տարէ և զկայանս աստեղացն նշմարէ, և
նորա՝ որ զհետ այսպիսի սնոտի աշխա-
տութեան ի կիրթ անկեալ ընթանային
մեծաւ փութով և բազում հոգաբարձու-
թեամբ, որ և այլք ևս բազումք հանա-
պազորդէին ընդունայն այսու աշխատու-
թեամբ, այսպէս ասացին, թէ ընդ ինք-
նութեան իսկութեան աստուծոյ էր աշ-
խարհս երեւիլ»: (էջ 7)

Համեմատությունից պարզորոշ նկատելի է, որ բնագրի սկզբնա-
մասի „ἀριθμητικαί μέθοδοι“-ն թարգմանվել է «համարողու-
թեան ճշմարտութիւն», այսինքն հունարենի „μεθόδοι“-ն (= մի-
ջոցներ, հնարավորություններ) հայերենի է թարգմանվել ոչ իր
հիմնական նշանակությամբ, այնուհետև բնագրի „ἀστρονομία“-ի
զիմաց թարգմանիչը բացատրում է «հանդերձ մեւս ևս անուանի
ճարտարութեամբն՝ որ զսահմանսն կատարէ և զկայանս աստե-
ղացն նշմարէ», որին հաջորդող հատվածը գրեթե համադրելի չէ
«Վեցօրեայի» բնագրին, որտեղ ասված է. «Եթե հիշյալ գիտություն-
ները ուսումնասիրողները եկան այն հետևություն, որ տեսանելի այս
աշխարհք լուսավորված է սմեհայնի արարող աստծո կողմից»: Այս
հատվածը հայերենի է թարգմանվել մի փոքր բանավիճաբար, որո-
շակի է թարգմանչի նախասիրությունը տվյալ հարցի շուրջ, ուստի
և առաջացել են մի շարք արտահայտություններ, որոնք բնագրում
չկան. «սնոտի աշխատութեան», «կիրթ անկեալ», «մեծաւ փութով»,
«բազում հոգաբարձութեամբ», «ընդունայն աշխատութեամբ» և
բազմաթիվ բառեր ու ոճավորումներ:

Որոշ իմաստով իրավացի է Սուքրյանը, գրելով՝ «Մինչ Բարսեղ
լակոնական և իմաստասիրական զուսպ ոճը կը նախադասէ քան
զընդարձակութիւն ոճոյ, ընդհակառակն հայ թարգմանն կախորժի
բանաստեղծական թռիչք. շատ անգամ իր արեւելեան պերճ հա-

զուստը, մարգարտազարդ բեհեզները կը սփռէ յունական պարզու-
թեան վրա, չըսեմ թէ կը քողարկէ զայն և կընկրդմէ»¹⁸²:

Ցարդ վկայակոչեցինք «Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգ-
մանության ոչ միօրինակությունը հավաստող բազմաթիվ օրինակ-
ներ, որոնք ինչ կետերի տակ էլ խմբավորվեն (սխալ ընթերցում,
հոդերի և դանազան այլ մասնիկների չընկալում, բնագրի այս կամ
այն անվանման պատճենում, հայերեն զուգահեռի անտեսում և
այլն), այդուամենայնիվ, մի բան որոշակի է, որ այն բառական
թարգմանություն չէ, այլ՝ ստեղծագործական:

Բացահայտ է թարգմանչի միջամտությունը «Վեցօրեայ» ճա-
ռերին: Եվ դա, թերևս, պետք է բացատրել գործի տեղայնացման
միտումով: Այդ իմաստով «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությանը
պետք է նայել որպես ինչ-որ չափով նոր որակի, ուր, թարգմանու-
թյան ընթացքում, ընդմիջարկվել են թարգմանչի բազում բացա-
տրություններ և երբեմն էլ տեղայնացման երանգ ստացել Կեսա-
րացու հարցադրում-լուծումներից շատերը: Համեմատությունից
այն տպավորությունն է ստացվում, որ թարգմանիչը, ասեք, մտա-
հոգված է ոչ այնքան բնագրի այս կամ այն միտքը նույնությամբ
փոխանցելու խնդրով, որքան ամբողջ «Վեցօրեան» բանաստեղծա-
կան հայերենով թարգմանելու նպատակադրմամբ: Թերևս դա է
պատճառը, որ նա առանձնակի մտահոգություն չունի թարգմանվող
անվանումների հայերեն զուգահեռները գտնելու, բնագրային հա-
րազատությունը անխաթար պահելու խնդրում:

«Վեցօրեայի» թարգմանության ժամանակ՝ V դարում, թարգ-
մանիչների առաջ ծառայած էր շատ ավելի գործնական, քան գի-
տական խնդիր: Ժամանակի ըմբռնմամբ՝ կարևորը «Վեցօրեայ»
ճառերում արտացոլված գաղափարները ունկնդրին հասցնելն էր,
նրանցում արտացոլված վարդապետության հայացի վերարտա-
գրումը:

Այսպիսով, անվերապահ է այն իրողությունը, որ Կեսարացու
«Վեցօրեայ» ճառերը հայերենի են թարգմանվել V դարի առաջին
կեսում: Թարգմանությունը կատարված է բնագրային ոչ միանման
հարազատությամբ ու, կարելի է ասել, հաջողվածությամբ և քննված
ու քննելի բազում վրիպում-անճշտությունները հուշում են նույն-
իսկ թարգմանչի «հիմնապէս հմուտ չըլլալը յոյն լեզուին»¹⁸³:

182 Ա. Սուրբյան, նշվ. աշխ., էջ 123, հմմտ. Հ. Քոռոսյան, նշվ. աշխ.,
էջ 332:

183 Հ. Քոռոսյան, նշվ. աշխ., էջ 334:

Ներկա քննությամբ, հարկավ, շեն սպառում «Վեցօրեայի» թարգմանության հետ կապված հարցերը: Ապագայում, երբ ի մի կհավաքվեն Կեսարացու այդ երկասիրության այլևայլ հավաքածոներում պահվող բոլոր գրչագիրը ընդօրինակությունները, կկազմվի ու կհրատարակվի քննական-համեմատական բնագիրը, այն ժամանակ, թերևս, հնարավորություն կընձեռվի վերջնական խոսք առնելու «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության մասին:

Չ Ա Յ Ի Ե Ե

«ՎԵՑՕՐԵԱՅԻ» ՀԵՏՔԵՐԸ ՀԱՅ ՄԱՍԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂ

Նշանավոր աղբյուրագետ-հայագետներ Թորոսյանը, Տաշյանը և Գալեմբյարյանը բանասիրական շատ արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել V դարի փիլիսոփա-մատենագիր Եզնիկ Կողբացու սկզբնաղբյուր գրականության ցանկը ճշտելու, նախորդ մատենագիրների հետ ունեցած աղբյուրագիտական առնչակցությունը վեր հանելու գործում¹: Ուսումնասիրողները, բացառությամբ առաջինի, հիմնականում անդրադարձել են Մեթողիոսի, Արիստիդես Աթենացու, Եպիփան Կիպրացու և այլոց գործերի ու «Եղծ աղանդոցի» ընդհանրությունները, հատվածական առնչություններին, թողած ազդեցություններին, բնավ չականարկելով վերջինիս և «Վեցօրեայի» աղբյուրագիտական կապի մասին: Մինչդեռ, Թորոսյանը մասամբ այս և հետագայում այլ քննությամբ, ի թիվս մի շարք հարցերի, անդրադարձել է նաև «Վեցօրեայի» և «Եղծ աղանդոցի» աղբյուրագիտական-տեքստաբանական ընդհանրությունը և ըստ ամենայնի քննել այն²: Նա ցույց է տալիս, որ Եզնիկի շատ բընափիլիսոփայական իմացությունների հիմնական աղբյուրը «Վեցօրեան» է: Այսպես, օրինակ, ընդհանուր շատ տեղեր ունեն և հաճախ էլ նույնական են «Վեցօրեայի» հետ հյուսիսի առաջնային լինելու մասին Եզնիկի փիլիսոփայական նկարագրությունները, առանձին բուսատեսակների բուժիչ հատկության, աստղագուշակության էություն ու տարածվածության և այլնի մասին բացատրությունները³: Ավե-

1 Յ. Թորոսեան, Եզնիկ և իր երկասիրութիւնն («Բաղմավէպ», 1889, էջ 14—20, 108—110, 199—202, 313—318, 385—389), Յ. Տաշեան, Խոսրովիկ և գիրք հերձուածոց («Շանդէս ամսօրեայ», 1892, էջ 257—263, 289—295, 321—326), Նույնի՝ Եզնիկայ մէկ նոր աղբիւրը ըստ Ա. Կարիէրի («Շանդէս ամսօրեայ», 1900, էջ 183—186), Գ. Կալեմբարեան, Նորագոյն աղբիւրք Եզնիկայ Կողբացու ընդդէմ աղանդոց մատենին, Վիեննա, 1919, էջ 15:

2 Յ. Թորոսեան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի իր «Վեցօրեայ» ճանորը և հայ թարգմանութիւնը («Բաղմավէպ», 1934, էջ 412—422):

3 Նույն տեղում, էջ 419—421:

լին, թորոսյանը իրավացիորեն նկատում է, որ «նմանութեան և հետևողութեան կետեր և հետքեր կերելին» Եզնիկի նաև այն հաղորդումներում, որոնցում խոսվում է երկնային բազմաթիվ մարմինների փոխադարձ կապվածության, դրանց փոփոխությունների (արև, լուսին, աստղեր և այլն), անձրևի նախանշանների, պատճառների, առանձին թռչնատեսակների և առհասարակ կենդանիներին յուրահատուկ մի շարք հատկանիշների մասին:

Հայագիտության մեջ միաժամանակ փորձ է արվել ժխտելու նշված երկու մատենագիրների բնդհանրության պարագան՝ ընդհանուր տեղիներին հակադրելով բազում ոչ նույնական հատվածների միանգամայն հասկանալի իրողությունը: Այս առումով մեզ ծանոթ միակ տեղեկությունը հետևյալն է: Բանասեր Վ. Սոմունճյանը 1893 թվականին հրատարակած մի հոդվածով «Վեցօրեայի» սկզբնաղբյուր նշանակությունը «Եղծ աղանդոցի» համար փորձում է ժխտել սոսկ այն պատճառով, որ շատ հարցերում Բարսեղ Կեսարացիին և Եզնիկ Կողբացին միմյանց նման չեն, ուստի և նա եզրակացնում է. «Եզնիկ բնաւ չէ կարգացեր Վեցօրէքը, գրչագրութեան պատճառաւ իւր դարուն գրոց սակաւութիւն լինելով»⁴: Այսօրինակ պատճառաբանում-բացատրությունը համողիչ ու հիմնավոր չի կարող դիտվել միանգամայն պարզ պատճառով. V դարում թարգմանված հուշարձանները կազմավորվող եկեղեցու և մատենագրության համար ունեին գործնական նշանակություն ու կիրառություն: Առկա սակավաթիվ գրչագրերը, ինքնին հասկանալի է, կենտրոնացված պիտի լինեին կաթողիկոսարանում կամ նպիսկոպոսանիստ մայրավանքերում, ուստի սկզբնավորվող մատենագրության ակունքներում գտնվող մատենագրի համար գրչագիր հայթայթելը մեծ խնդիր չպիտի լիներ: Եվ այսպէ՛ս հայագիտության մեջ ասպացուցված է, որ մեր Ոսկեդարի դասգաստված մատենագիրները, (չորս դաս), մանավանդ առաջին դասի ներկայացուցիչները, այդ թվում և Եզնիկ Կողբացին, հունարենից հայերենի վերածվող առաջին անհրաժեշտության գրքերի թարգմանիչներն էին (ու առաջին ընթերցողները) և, բնականաբար, գրչագիր փնտրելու անհրաժեշտություն չունեին:

Ինչ վերաբերում է Կողբացուն, ապա «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը քննելիս նկատեցինք, որ նա, անտարակույս, ծանոթ է եղել Կեսարացու նշված գործի բնագրին և հայերեն թարգմանությունն ու օգտվել է դրանից:

4 Վ. Սոմունճեան, Կենսագիր և նկարագիր Եզնկայ վարդապետի Կողբացու, «Բազմավէպ», 1893, էջ 333:

Բանասիրությունը, որքան մեզ հայտնի է, հետադառնում այլևս չի անդրադարձել Բարսեղի և Եզնիկի առնչության հարցին:

Ուսումնասիրողների հավաստմամբ՝ «Եղծ աղանդոցը» մեր դասական մատենագրության մեջ իր նախորդը չունեցող ինքնատիպ փրիլսոփայական գործ է: Եզնիկ Կողբացին, անտարակույս, հրաշալի գիտեր եկեղեցական-փրիլսոփայական մատենագրությունը, այդ թվում և Կեսարացու «Վեցօրեան», որը ձեռքի տակ է ունեցել իր «Եղծը» շարագրելիս: Դա պարզորոշ երևում է «Վեցօրեայի» թե՛ բազմաթիվ հարցերի վերաշարադրումից և թե՛ առանձին հատվածների բառացի վկայակոչումից: Այսպես, օրինակ՝ հյուլեի մասին եղած նախորդ և իրեն ժամանակակից փրիլսոփաների հետևությունների շուրջ Կողբացու դիտողություն-մեկնությունների և առհասարակ նյութին (մատերիա) տված նրա փրիլսոփայական բացատրությունների աղբյուրը «Վեցօրեան» է:

Բարսեղ Կեսարացի

Եզնիկ Կողբացի

«Ղհիւղէ յայտ առնեն, որ էր աներեվոյթ և անպատրաստ, զի առանց զունոյ և առանց կերպարանաց և նմանութեանց: Աստուած... ած զնա ի զոյնս և ի կերպարանս և ի կարգս»⁵:

«Իսկ եթէ էր երբէք հիւզն անզարգ և անարդ և անկերպարան, և զարդարեաց զնա Աստուած... յորժամ զնա ի զարգ և ի յարդ և ի կերպարանս ածէր»⁶:

Բարսեղ Կեսարացու նմանությամբ՝ Եզնիկ Կողբացին էլ է քրննադատաբար վկայակոչում նյութը արարչին զուգակից համարողներին և մերժում նրանց թեզը:

Ինչպես նկատել ենք, Կեսարացին հստակ պատկերացում ունի շրջապատող բնության բուսա-կենդանական աշխարհի ամենաբարդ կազմության ու հասարակական կյանքի համար ունեցած օգտակարության մասին: Իրականում Կեսարացու նույն վկայությունների հիմքի վրա է, որ Եզնիկ Կողբացին տարրորոշում է վնասակար կարծված խոտաբույսերի բուժիչ հատկությունները անքնության վերացման կամ հոգեկան խանգարումների բուժման գործում:

Բարսեղ Կեսարացի

Եզնիկ Կողբացի

«Եւ նոյնք, որք վնասակարք կարծին, երբէք երբէք և մեղ ի պէտս գտանին»:

«Շոյնպէս և ի բանջարս է ինչ՝ որ առանձին սատակիչ է, և խառնեալ»:

5 «Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապողովկացոց մտաք վասն Վեցօրեայ արարչութեան», Վենետիկ, 1830, էջ 25:

6 «Եզնիկայ վարդապետի Կողբացու Եղծ աղանդոց», Թիֆլիզ, 1914, էջ 18:

դի մանրագործաւ բազում անգամ բժիշկը բուն ածեն այնոցիկ՝ որոց բուն հատեալ իցէ յաշաց»։ (էջ 89)

ընդ այլ բանջարս՝ բժշկիչ պէտպէս ցաւոց լինի։ Զմանրագործն եթէ որ լոկ ուտիցէ՝ սատակիչ է, և խառնեալ ընդ այլ արմատս՝ քնածու լինի քնահատաց»⁷։ (էջ 47)

Եզնիկ Կողբացին ծանոթ է երկնային զանազան լուսատուների ջերմապարունակութեանն ու վերջինով պայմանավորված ջրագոյացման, գոլորշիացման բնական երևույթներին Կեսարացու տված բացատրություններին և օգտվում է «Վեցօրեայից»։ Նա գրեթե բառացի ընդօրինակում է երկնային մարմինների միջոցով եղանակի սպասվող փոփոխությունը գուշակելու Բարսեղ Կեսարացու բացատրությունները։ Օրինակ՝

Բարսեղ Կեսարացի

եզնիկ Կողբացի

«...և տէր մեր յայտնեաց մեզ յասելն, թէ յորժամ տեսանիցէք զի գայ ամպ յարևմտից, և ասէք՝ թէ անձրև լինի, և ասէք՝ թէ անձրև լինի։ և յորժամ հարաւ շնչիցէ, ասէք՝ եթէ խորշակ ընթանայ, և լինի այնպէս»։ (էջ 114—115)

«Որպէս և Տէր մեր ասէ. յորժամ տեսանիցէք ընդ առաւօտս զերկինս կարմտից, և ասէք՝ թէ անձրև լոց է, և լինի. և յորժամ հարաւ շրնիցէ, ասէք՝ թէ խորշակ մեծ լինելոց է, և լինի»։ (էջ 129)

Չարի և բարու փոխութեան խնդիրը զբաղեցրել է նաև Եզնիկ Կողբացուն։ Վերջինիս մոտ նույնպէս մերժվում է շարիքի աստվածատուր լինելու հնարավորությունը և զրա հիմնական պատճառը փնտրվում է մարդկային փոխհարաբերությունների ոլորտում, որը, ըստ էության, Բարսեղ Կեսարացու ելակետն է։

Բարսեղ Կեսարացի

եզնիկ Կողբացի

«...և ոչ որպէս նորայն ասեն՝ թե կենդանի է շարն բնութեամբ։ Եւ մեք մի՛ կարծեսցուք՝ եթէ արտաքոյ կամաց մերոց իցեն շարիքն, և մի՛ վրիպեսցուք՝ եթէ յառաջագոյն լեալ իցէ։ Քանզի իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ զիտէ, թէ շարութիւն իւրոց կամացն է»։ (էջ 32)

«Եւ յայսմ ամենայնէ յայտ է՝ եթէ ոչ է բնութեամբ շար, այլ կամօք. և ոչ շար և շարշարիչ արարեալ է զնա Աստուծոյ»։ (էջ 128)

Դժվար չէ նկատել, որ բերված հատվածներում հիմնականում նույն միտքն է արտահայտված. մասնակի տարբերությունը սոսկ արտահայտման եղանակի, շարադրման բնույթի, շարահյուսական

նախընտրած միջոցի մեջ է։ Ինչպես միշտ, ավելի սեղմ ու կուռ է Եզնիկի ապելիքը, զերծ, այսպես կոչված, անհարկի նկարագրություններից, բացատրականությունից։ Նույն բանը հավասարապես նկատելի է նաև «Եղծ աղանդոցի» բոլոր այն հատվածներում, որոնք ինչ-որ շահով հիշեցնում են «Վեցօրեան»։ Կեսարացուց վկայակոչված՝ «Եւ մեք մի՛ կարծեսցուք՝ եթէ արտաքոյ կամաց մերոց իցեն շարիքն» միտքը Եզնիկի մոտ արտահայտվել է պարզապես՝ «այլ կամօք» բառերով՝ ի լրացումն նախորդ մտքի։

Այսպիսով, «Վեցօրեայի» և «Եղծ աղանդոցի» համեմատությունամբ բացահայտվում են բազմաթիվ նոր ընդհանուր հատվածներ (վկայակոչեցինք ընդամենը մի քանի օրինակ), որոնք տեքստաբանական-աղբյուրագիտական առումով հատուկ քննության նյութ կարող են դառնալ առհասարակ։ Համեմատությունից միաժամանակ պարզվում է նշված գրական հուշարձանների ընդհանրության բընույթը. մի ղեպքում, ինչպես ցույց է տալիս առանձին հատվածների համադրումը, խոսքը բացահայտ ընդհանրության կամ, ավելի ճիշտ, գրեթե բառական նույնության մասին է, իսկ երկրորդ (ավելի հաճախադեպ) պարագայում արդեն գործ ունենք «Վեցօրեայում» սպառիչ քննության ենթարկված առանձին խնդիրների վերահարցադրման ու Կեսարացու որոշ հետևությունների Կողբացու շարադրման հետ։ Նման ղեպքերում, անշուշտ, դրականն այն է, որ Կողբացին սոսկ ընդօրինակող չէ։ Այսպես, օրինակ, եթե Բարսեղ Կեսարացու մոտ խոսքը առանձին բուսատեսականների բուժիչ հատկությունների կամ վնասի մասին է, նա դրանց զուգահեռ թվարկում է նորերը, որոնք առանձին ղեպքերում նույնիսկ «Վեցօրեայում» չկան⁸։

Երկու ղեպքում էլ անհերքելի է «Վեցօրեայի» թողած ազդեցությունը մեր մատենագրության ամենաարժեքավոր գործերից մեկի՝ «Եղծ աղանդոցի» վրա⁹։

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «Վեցօրեայ» երկասիրությունը հետքերը հայ մատենագրության մեջ միայն V դարով չեն սահմանափակվում, այլ դրանք այս կամ այն շահով առկա են նաև հետագա դարերի մեր առանձին մատենագիրների տիեզերագիտա-

⁸ «Վեցօրեայ», էջ 89—90, հմմտ. «Եղծ աղանդոց», էջ 66—69։

⁹ «Վեցօրեայից» բաղված առավել ուշագրավ մի հատված վկայակոչել ենք նախորդ գլխում՝ թարգմանության ժամանակի ճշտման առիթով, նմանօրինակ մեկ այլ հատված՝ «Վեցօրեայի» և Շիրակացու որոշ գործերի ընդհանրության բնույթը քննելիս։

⁷ Հմմտ. Հ. Թորոսյան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի..., էջ 420։

կան-բնախոսական աշխատությունների վրա, Այս իմաստով առան-
ձին քննության նյութ կարող է դառնալ «Վեցօրեայի» հայերեն
թարգմանության և VII դարի նշանավոր տիեզերագետ-մատենագիր
Անանիա Շիրակացու որոշ գործերի ընդհանրությունը:

Շիրակացին, ինչպես հայտնի է, հունական միջավայրում է
ստացել իր հիմնական ուսումնասիրությունը և հետագայում էլ չի
թաքցրել հիացմունքը իր ուսուցչի բանիմացության և առհասարակ
հունաց մատենագրության մասին խոսելիս: Նա տարբեր առիթնե-
րով անվանապես հիշատակում է բյուզանդական նշանավոր մատե-
նագիրներ Բարսեղ Կեսարացուն և Գրիգոր Նազիանզացուն: Միան-
գամայն որոշակի է ու պատճառաբանված նրա համոզմունքը. «Ես
հաւանիմ որով յոյնք պարծին. երանելեացն ասեմ Բարսղի, Գրիգո-
րի Անձիանձու, դիտեմ նոսա սուրբս, ճշմարիտս, հոգեւորս եւ հե-
տեւորս առաքելոցն»¹⁰: Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական
ժառանգությունից Շիրակացուն աղբյուր են հանդիսացել հիմնա-
կանում նրա ճառերը, որոնցից հատվածաբար օգտվելիս հեղինակը
հիշվում է «եբանելի Աստուածարանն Գրիգոր յիշէ» ընդհանուր ար-
տահայտությամբ¹¹: Իսկ Բարսեղ Կեսարացու գրական վաստակից
առավելապես «Վեցօրեայ» երկասիրության հայերեն թարգմանու-
թյունն է աղբյուր եղել Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատու-
թյուններից մեծ մասի համար, որոնցում Բարսեղը վկայակոչվում է
ընդհանուր տեղիների ծավալով, բնույթով ու անհրաժեշտությամբ
պայմանավորված տարբեր եղանակներով:

Շիրակացին միայն մեկ անգամ է հայտնում սկզբնաղբյուրի
խորագիրը, մնացած դեպքերում համապատասխան ձևակերպմամբ
հիշվում է հեղինակի անունը: Միակերպ չեն Բարսեղ Կեսարացուն
իրև աղբյուր հիշատակելու Շիրակացու նախընտրած եղանակները:
Այսպես, օրինակ, մի դեպքում նա պարզապես հայտնում է՝ «եբա-
նելին Բասիլիոս ի Վեցօրեայ գրին իւրում ասէ», «գարձեալ ասէ
նոյն ինքն Բասիլիոս»¹²: Այլ դեպքերում, բնության այս կամ այն
երևույթի բացատրության ընդօրինակումից հետո միայն Շիրակա-
ցին հայտնում է, որ ասվածը իր խոսքը չէ, այլ Բարսեղինը. «կըշ-

10 Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944,
էջ 286—287:

11 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 2, 8
և այլն: (Այսուհետև սույն հրատարակությունից հատված համադրելիս նշվելու է
միայն էջը, տողատակ հղելիս՝ Շիրակացի):

12 Շիրակացի, էջ 8:

տամբեցից ո՛չ իմ բանի՛ւ՝ այլ սրբոյն Բարսղի», «շա՛տ բաւական
լիցին մինչև ցայս վայր: Զայս՝ Բասիլիոս»¹³: Համեմատությունը
ցույց է տալիս, որ շատ հաճախ «Վեցօրեայից» քաղված հատված-
ների առիթով Շիրակացին հարկ չի համարում նշել ո՛չ հեղինակ,
ո՛չ էլ խորագիր: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ Կեսարացու բաղ-
մաթիվ բացատրություններ վերապատմվում են Շիրակացու տիեզե-
րագիտական հետազոտություններում՝ դարձյալ առանց աղբյուրի
հիշատակման:

Կեսարացու և Շիրակացու ընդհանրության խնդիրը, բնականա-
բար, արձանագրել են նաև հետագա ուսումնասիրողները: «Վեցօ-
րեայի» Առաջաբանում հրատարակիչը հարկ է համարել նկատել-
«Շիրակունին և այլք ի հնոցն բազում ինչ ի ճառից աստի գրեթէ նո-
վին իսկ բառիքն օրինակեն»:

Նոր հայկազյան բառարանագիրները այս կամ այն բառաբա-
ցատրության առիթով «Վեցօրեայ» ճառերի հայերեն թարգմանու-
թյունից օրինակներ վկայակոչելիս, մասնավորապես նշված մատե-
նագիրների ընդհանուր հատվածների դեպքում, բառարանի ընձե-
ռած հնարավորության սահմաններում, երբեմն համեմատման ե-
ղանակով հղում են Շիրակացուն: Հասկանալի է, բառարանագիր-
ների նպատակից դուրս է եղել բնագրերի համեմատումը, ուստի և
շատ ընդհանուր բառական կիրառություններ վկայում են առանց
Շիրակացու գործերի հիշատակման:

Հայագիտության մեջ առաջին անգամ Հ. Թորոսյանն է փորձել
տեքստաբանական համադրմամբ բացահայտել նշված երկու մա-
տենագիրների աղբյուրագիտական կապը: Նա «մեկ երկու օրինա-
կով» ցույց է տվել, որ Շիրակացու տիեզերագիտական որոշ գործե-
րի շմիջնորդավորված աղբյուրը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմա-
նությունն է և, որ կարևորն է, նույն քննությամբ Թորոսյանը բա-
ցահայտել է Կեսարացու և Շիրակացու ընդհանուր հատվածների եր-
կուստեք սրբագրման խիստ անհրաժեշտությունը¹⁴: Հետագայում
Թորոսյանն այլևս չի անդրադարձել սույն խնդրին, բայց տարիներ

13 Նույն տեղում, էջ 24, 29:

14 Տե՛ս Յ. Քարսեան, Անանիա Շիրակացին և Արարատ թերթին մէկ յաւե-
լուածը («Բազմավէպ», 1896, էջ 214—221): Ի դեպ, Հ. Թորոսյանը Բարսեղի, Շի-
րակացու և Եզնիկի ընդհանրությունը առաջին անգամ նկատել է 1889 թվականին,
տողատակի ծանոթագրությամբ («Բազմավէպ», 1889, էջ 202, ծան. 1, էջ 317,
ծան. 2):

անց, «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության առիթով, հետևյալ կերպ է ավարտի բերել իր նախորդ միտքը. «Արդեն յայտնի է, թէ Անանիա Շիրակացի իր «Յաղագս երկնից» գրքին մէջ ամբողջ էջերով բառ առ բառ օրինակեր է Վեցօրեայ ճառերուն հայ թարգմանութենէն (Գ, Դ և բոլոր Զ ճառը),—ինչպես նաեւ մեր բոլոր այն մատենագիրները՝ որոնք «Մննդոց» գրքին մեկնութիւնը գրած են, իրենց միակ և զլխատր աղբիւր ունեցեր են Ս. Բարսղի Վեցօրէից հայ թարգմանութիւնը»¹⁵:

Բանասիրությանը հայտնի այս ընդհանուր տեղեկություններից էլնելով՝ Կեսարացու «Վեցօրեայի» և Շիրակացու որոշ գործերի աղբյուրագիտական կապը այնուհետև ակնարկել են հայագետներ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Արեղյանը, Ա. Աբրահամյանը¹⁶ և այլք:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նշված մատենագիրների ընդհանրության ուղղությամբ կատարվածը փաստորեն սահմանափակվել է հայագետ Քորոսյանի երկու-երեք հատված-համադրությամբ: Խնդրիս կարևորությունն ընդունվել է առհասարակ, բայց մասնավոր քննությամբ, որքան մեզ հայտնի է, առ այսօր ոչ ոք չի գբաղվել: Դա թերևս արդյունք է այն բանի, որ նման պարագայում անհրաժեշտաբար պետք էր գբաղվել թե՛ Կեսարացու և թե՛ Շիրակացու մատենագրական վաստակի բազմաթիվ ձեռագրական ընդօրինակությունների համադիր քննությամբ, որը, ինչ խոսք, համատեղ ու տեական աշխատանք կպահանջեր: Այժմ սակայն, երբ ձեռագրերի համեմատությամբ հրատարակվել են Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատությունները և Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կան «Վեցօրեայի» ավելի քան տասնչորս հին ու նոր ընդօրինակություններ, ապա, թվում է, կարելի է անդրադառնալ այդ հարցին, որը հայագիտության համար էական նշանակություն ունի: Նախ՝ նշված մատենագիրների տիեզերագիտական-բնապատմական բացատրություններում կան երկուտեք անհասկանալի, սրբագրության կարոտ բառ-արտահայտություններ, որոնք առաջացել են հիմնականում ընդօրինակման ճանապարհով և վերընթերցվում են աղբյուրագիտական-բնագրագիտական համապատասխան միջոցներով:

15 Հ. Քորոսյան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի..., էջ 422:
 16 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, էջ 34, Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 423—425, Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 169, Շիրակացի, էջ XXIII:

«Վեցօրեան», ինչպես ընդունված է հայագիտության մեջ և հաստատված նոր կովաններով, հայերենի է թարգմանվել V դարի առաջին կեսին, արարողական առաջին անհրաժեշտության գրքերից անմիջապես հետո: Արդ՝ հայ թարգմանական մատենագրության հնագույն ու տարածված այդ հուշարձանի հայերեն խմբագրությունը երբեմն սրբագրելի է ոչ միայն հայերեն ձեռագրերի, հունարեն բնագրի ու թարգմանությունների իրողություններով, այլ նաև նույնի՝ հայ մատենագիրների որոշ գործերի վրա թողած հետքերով: Այդ իմաստով, անշուշտ, քննելի են Շիրակացու տիեզերագիտական հետազոտությունները, որոնց ամենահիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունն է: Բանասիրական հետազոտությունն այս ուղղությամբ կարևոր է այն առումով, որ Շիրակացու մեկ աղբյուրի համադրական քննությունից բացի, նույն սկզբնաղբյուրով այլևս հնարավոր է դառնում միաժամանակ սրբագրել Շիրակացու բազմաթիվ հատվածներ, որոնք հաճախ թյուր հետևությունների հնարավորություններ են ընձեռել ուսումնասիրողներին և նույնիսկ թարգմանվել այլ լեզուների: Ի վերջո, երկու մատենագիրների աղբյուրագիտական առնչակցության հիմնավոր բացահայտմամբ գուցե այլևս վերանայվի «Վեցօրեայ» հատվածներով Շիրակացու աշխարհայացքը որոշելու ավանդական դարձած սովորույթը:

Այս ուղղությամբ մեր ունեցած բազմաթիվ օրինակներից վկայակոչենք միայն մեկը: Շիրակացու կյանքն ու գիտական վաստակը լուսաբանող ուսումնասիրությունում իբրև նրա բացատրություն է ներկայացված հետևյալը. «Երբ նավարկության ժամանակ խմելու ջուրը պակասում է նավավարները վերցնում են ծովի աղի և դառը ջուրը, լցնում են կաթսայի մեջ և եռացնում՝ կաթսայի կափարիչի վրա դնելով սպունգ. սպունգն ընդունում է գոլորշին և ջուրը թորում ամեն տեսակ աղտեղությունից»¹⁷: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վկայակոչվածը ասում է ոչ թե Շիրակացին, այլ Բարսեղ Կեսարացին. «Եւ ունիմ օրինակ ի նաւավարաց, որ թէ պակասիցի ջուր ի ծովու, առնուն զջուրս ծովուն զաղին և զդառն, արկանեն ի

17 Ռ. Աբրահամյան, Բ. Քումանյան, Ք. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Անանիա Շիրակացի, Երևան, 1958, էջ 65, հմմտ. նաև էջ 63 (արեղակի խավարման մասին), էջ 68 (եղանակների առաջացման մասին), էջ 70 (լուսնի մասին), էջ 71 (եղանակի փոխվելը՝ պայմանավորված լուսնի փոփոխությամբ): Նույն իրողությունն է առկա նաև այլուր. տե՛ս Շիրակացի, էջ XXI, XXII և այլն, Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934, էջ 56—57:

սանս կամ ի կատսայս, եռացուցանեն: Եւ դնեն սպունկս մեծամեծս խուփն կատսայիցն, և ի խոնաուիթենէ՝ զոր առնուն սպունկքն ի զոլոշոշն, ջուրս քաղցունս ժողովեն»¹⁸:

Արդ, առանձին ուսումնասիրության թողնելով Կեսարացու և Շիրակացու առնչակցությունն ընդհանրապես, ստորև անդրադառնանք սոսկ այն հատվածների համադրմանը, որոնք ինչ-որ շափով սրբագրելի են: Ընդ որում՝ այդօրինակ վկայակոչումներն էլ իրենց հերթին կարելի է խմբավորել առանձին կետերում՝ պայմանավորված առաջարկվող սրբագրության բնույթով:

Շիրակացու տիեզերագիտական հետազոտություններում կան «Վեցօրեայ» ճառերից բաղված բազմաթիվ բացատրություններ, որոնք գրիչների ձեռքով աղավաղվել են հաճախ անհասկանալիության աստիճանի և, բնականաբար, ամենից առաջ սրբագրելի են «Վեցօրեայ» ճառերով: Առաջարկվող սրբագրությունների այս խմբում վերականգնվող բառաձևի ստուգությունը հնարավորության սահմաններում աշխատել ենք հավաստել նախ հունարեն բնագրով, ապա նաև եղած հին թարգմանություններով: Բայց որքանով «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը ոչ միայն բառական չէ, այլև երբեմն անհամադրելի բնագրին, ուստի և նման դեպքերում հայերեն թարգմանության համար որոշողը ձեռագրական նյութն է՝ պայմանավորված քննվող հատվածի բացահայտ հասկանալիությամբ: Արդ, վկայակոչենք մի քանի հատվածներ, ուր «Վեցօրեայով» պետք է սրբագրել Շիրակացուն: Այսպես, օրինակ՝

Բարսեղ Կեսարացի

«Թէպէտ և ասն ոմանք զծովէն՝ որ անուանեալ կոչի Հիրկանիայ, և զնորուն ընկերէն՝ որ անուանեալ կոչի Կասպիտ, թէ զատեալ և մեկնեալ են սահմանօք, այլ որք փոյթ յանձին կալան ի գրի առնել զերկիր ամենայն...»: (էջ 74—75)

Անանիա Շիրակացի

«Թէպէտ և ասն ոմանք զծովէն, որ անուանեալ կոչի Հիրկանիա, և զնորուն ընկերն, որ անուանեալ կոչի Ասպիայ, թէ զատեալ մեկնեալ են սահմանօք ի բուն ծովէն: Այլ որ փոյթ անձին կալան ի գիր առնուլ զաշխարհ ամենայն...»: (էջ 17)

Շիրակացու բերված բառացի ընդօրինակումը երբ համեմատում ենք «Վեցօրեայի» հունարեն բնագրի, հայերեն տպագրի, ինչպես նաև գրչագրերի հետ, պարզվում է, որ նրանում անճշտություններ կան: Գրչագրի սխալ ընթերցման հետևանք է Շիրակացու վկայած զնորուն ընկերն արտահայտությունը, որը սրբագրելի է զնորուն ընկերէն ձևով: Նման միջամտությունը թելադրվում է ոչ միայն

¹⁸ «Վեցօրեայ», էջ 80:

«Վեցօրեայով», այլ նաև այն պատճառով, որ քերականորեն էլ այդպես է պահանջվում: Հատվածի սկզբնամասի «զծովէն» կիրառության հետ բացառական հոլովաձև է պահանջում նաև ընկերն բառը (զընկերէն), որովհետև ներկա դեպքում ոմանց խոսքը Հյուրկանիա ծովի և նրա ընկերոջ մասին է՝ «Թէպէտ և ասն ոմանք զծովէն... Հիրկանիայ և զնորուն ընկերէն», այն տարբերությամբ միայն, որ «զ»-ն զրվել է նախորդ բառի վրա¹⁹: «Վեցօրեայի» տասնչորս զբրչագրերից միայն № 8352-ում է պահպանվել «զնորուն ընկերն» ընթերցվածը, որը և հուշում է գրչագրիս ընդհանրությունը Շիրակացու հրատարակության հիմք ձեռագրի հետ:

Շիրակացու քննվող հատվածում սխալ ընթերցման հետևանք է նաև ընդգծված «Ասպիայ» բառը: «Վեցօրեայի» գրչագիր ընդօրինակություններում ունենք բառիս «Կազբիայ», «Կասպիս», «Կասպիայ», «Կազբիս» և նմանօրինակ տարբերակներ, բայց ոչ «Ասպիայ»: Վերջին բառաձևն ունեն Շիրակացու հրատարակության բոլոր գրչագրերը: Հենց այդ պարագան էլ, հավանաբար, հրատարակչին հնարավորություն չի տվել կասկածել անվանումիս վրա և այլ ընթերցում փնտրել: Մինչդեռ «Վեցօրեայի» ձեռագրերի նմանությամբ «Ասպիայ» ընթերցումը բացակայում է հունարենում և թարգմանություններում: Բնագրում կարդում ենք. „καὶ τῆς Κασιανῆς“²⁰, հին վրացերեն թարգմանություններում համապատասխանաբար ունենք՝ ա) „და კასიანისა:“, բ) „და კასპიისა:“²¹ և, բնականաբար, Շիրակացուն սրբագրելով Բարսեղով՝ նշված ծովանունը պետք է կարդալ Կասպից²²: Համադրվող հատվածների

¹⁹ Նշված հոլովաձևը, ինչպես հայտնի է, զբարարում պատմական բացառական անվանումն ունի և թարգմանվում է «մասին» կապի հավելմամբ (զծովէն = ծովի մասին, զընկերէն = բնակիչ մասին), որը և պահանջվում է ներկա դեպքում:

²⁰ Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron (այսուհետև՝ „Hexaéméron“), Paris, 1968, էջ 260, հմմտ. Migne, Patrologia Graeca, t. 29 (այսուհետև՝ PG), Paris, 1857, էջ 88:

²¹ „უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსტა დღეთაჲსა“ (այսուհետև՝ „ექუსტა დღეთაჲსა“), გამოსცა ილია აბაშელაძემ, თბ., 1964, էջ 58, ბასილი დიდი, ექუსტა დღეთაჲსა (այსუიხետს) ბასილი დიდი, გამოსცა მ. კახაბეძემ, თბ., 1947, էջ 45:

²² Քորոսյանը դատում է, որ Կասպիա ձևը «ըստ յունին պէտք է լինի Կասպիա. հաւանական է թէ ձեռագրին ա գիրը կարդացուի է տ»: Մինչդեռ նույն անվան իրեն հայտնի Ասպիա ձևը ուղղում է «Կասպիա կամ Կասպիա» (Հ. Քորոսյան, Անանիա Շիրակացի..., էջ 218, տողատակ 1, 3): «Վեցօրեայի» ուսերեն

շարունակության մեջ նկատելի է հետևյալը. Կեսարացու նմանությամբ Շիրակացու հատվածի ընդգծված որ...կալան արտահայտությունը պետք է վերընթերցել որք...կալան, որը իմաստով թեւադրվելուց բացի լրացուցիչ ստուգման կարող է ենթարկվել «Վեցօրեայի» բնադրով, հայերեն ձեռագրերի մեծ մասով ու մեզ ծանոթ թարգմանություններով: Միայն չորս գրչագիր (№№ 5595, 5353, 1657, 1243) պահպանել են Շիրակացու հրատարակության ընթերցումը, մնացած ձեռագրերը համընթաց են հայերեն թարգմանության հետ: Բնագրում «որք»-ի փոխարեն ունենք «τὼν ἰστορησάτων»²³ (պատմող), ի հավաստումն այն մտքի, որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության «որք» դերանվանական հոդնակի կիրառությունը միանգամայն բնագրային է, իսկ Շիրակացու մոտ նույնի վերջընթեր «ք»-ի անկմամբ այն վերածվել է շաղկապի՝ դրանով իսկ իմաստափոխել միտքը և նույնությամբ թարգմանվել ուսերենի²⁴:

Ինչ վերաբերում է «զերկիր» և «զաշխարհ» նույնիմաստ կիրառություններին, ապա նկատելու է, որ ձեռագրերում կան երկու ընթերցումներն էլ, իսկ բնագրում առկա է «շարχαφια»²⁵, որը համարժեք է նշված ձևերին և հավասարապես կիրառելի:

Թարգմանությունում ունենք «Каспийское», „Беседы на Шестоднев“, М., 1891, էջ 59 (այսուհետև՝ „Шестоднев“), իսկ Շիրակացու «Տիրեզերագրաբնութունում» նույնը թարգմանված է «называемом Каспием», А. Ширакаци, Космография, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, 1962, էջ 48 (այսուհետև՝ «Космография»):

Բնագրից անկախ և առհասարակ առանց ձեռագրական որևէ կովանի շ. Մանուկյանն այն ընթերցում է «Κασις» (նշվ. աշխ., էջ 57): Աղբյուրագետ Գ. Նահապետյանը նույնը ուղղում է Կասպից (Գ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնք աղբյուրի մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 204): Նա միաժամանակ առաջադրում է (հարցականով) Հիւրկանիայ ծովանունը Վրկանայ կարգաւ Այս կետում մեր ձեռքին նույնպես հայերեն կովան չկա, բայց նույնի հունարենը՝ Ἑξαήμερον („Hexaéméron“, էջ 260, հմմտ. PG, էջ 88) մտածել է տալիս. արդյո՞ք հունարենի հոդ-հագազը հայերենում բառոմաս չի դարձել ճիշտ այնպես, ինչպես, ասենք, „ὁ Τάξις“—ը („Hexaéméron“, էջ 218, հմմտ. PG, էջ 65) այլ առիթով դարձել է հասանել («Վեցօրեայ», էջ 55), մանաւանդ երբ Հիւրկանիայ անվան սկզբնամասի հի-ն օտարում ենք, մնում է պահանջվող Վրկանիայ բնագրային անվանումընթերցումը: Վրացերեն թարգմանություններից մեկում ունենք „ოვჯეხონისა“ („ვქუსთა ღდგთჳისა“, էջ 58), մյուսում՝ „ჟოჯეხონისა“ (ბასილი ღდღი, էջ 45):

²³ „Hexaéméron“, էջ 260, հմմտ. PG, էջ 88:

²⁴ «Те, кто озялишь описывать...» («Космография», էջ 49):

²⁵ „Hexaéméron“, էջ 260, հմմտ. PG, էջ 88:

Բարսեղ Կեսարացի

Աճանիա Երակացի

«...և այսու անճառ ժամուք, անհամար և յանկարծածին ըրպէիւք սահմանեցին՝ զծնունդս այնոցիկ՝ որ ծնեալն լինին: Արդ՝ աղէ տեսցուք եթէ կալին»:

«Եւ այսու անճամուքս անհամար և յանկարծածին ըրպէիւք սահմանեցին զծնունդս այնոցիկ, որ ծնեալն լինին: Արդ՝ աղէ տեսցուք եթէ կալին»:

Արդ տեղեկացուք՝ եթէ կարիցե՞ն կալ ի վերայ արագախաղաց վայրկենաց ժամուց իրեանց: Մնանի մանուկ դժուարին երկամբք մօրն՝ որ ծնանին, և կայ մանկաբարձն զեզերեալ, տեսաբարձն զեզերեալ տեսանել թէ արու և կել՝ թէ արու իցէ մանուկն, եթէ էգ. կատարեալ կայ լսել զաղաղակ լալոյ մանկանն, զի այն է նշանակ կենաց նորա»: (էջ 118)

Իրցեն կալ ի վերայ երագախաղաց վայրկենեաց ժամուցն իրեանց. ծնանի մանուկն դժուարին երկամբք մօր ևորս ծնանին, և կամ մանկաբարձն զեզերեալ տեսանել թէ արու իցէ մանուկն թէ էգ. և կուրել (!) կայ լսել զբարբառ մանկանն՝ զի այն է նշանակ կենաց նորա»: (էջ 25)

Համադրվող սույն հատվածները, ինչպես տեսնում ենք, բառ առ բառ նույնանում են: Ընդգծված տարբերություններն առանց երկբայելու կարելի է ասել, որ առաջացել են հետագայում՝ ձեռագրերի բազմացման ճանապարհով, որովհետև, ինչպես ցույց է տալիս «Վեցօրեայի» հունարեն բնագիրը, նշված բառ-արտահայտությունները Կեսարացու թարգմանչինն են՝ հետագայում անցած Շիրակացուն:

«Վեցօրեայի» մեզ ծանոթ բոլոր գրչագրերը, բացառությամբ № 5519 անավարտ ձեռագրի, անխտիր ունեն «անճառ ժամուք», և դա միանգամայն հասկանալի է. արտահայտությանս դիմաց Շիրակացու հատվածի «անճամուք»-ը իմաստազուրկ հնչյունախումբ է՝ առաջացած երբեմնի «անճառ ժամուք» հասկանալի արտահայտության հենքի վրա: Եթե անգամ բացակային ձեռագրերի տվյալները, ապա, դատելով բովանդակությունից, կարելի էր պնդել, որ Կեսարացու «անճառ ժամուք» արտահայտությունը հասկանալի է ու պատճառարանված նույն իր հատվածով: Ավելին՝ «Վեցօրեային» հատուկ հոմանիշ բառ-արտահայտությունների համատեղ կիրառման իրողությունը առկա է նաև այստեղ: Նույն նախադասությամբ «անճառ ժամուքը» բացատրված է «անհամար... ըրպէիւք», մի բան, որ բազմիցս ավանդված է հայ մատենագրությամբ և ընդունված նոր հայկազյան բառարանագիրների կողմից²⁶: Շիրակացու «Ցաղագս երկնային զարդուց» աշխատասիրության ընդօրինակությունները «անճամուքս» ընթերցման որևէ տարբերակ չեն պահպանել, ուստի և նշված անիմաստ հնչյունախումբը առանց միջամտու-

²⁶ ՆՃԲ, Ա, 198:

թյան ու անհրաժեշտ բացատրության փոխանցվել է հրատարակություն: Շիրակացու բննվող հատվածի ուսերեն թարգմանությունում կարդում ենք. «И по этим бесчисленным и мгновенным отрезкам времени они определяют судьбы тех, кто рождается»²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, թարգմանությունը հիմնականում նույննում է բնագրին, բացառությամբ մեկ հետաքրքրող հրնչունախմբի, որը, ասվեց, անիմաստ է, բնականաբար՝ անթարգմանելի, ուստի և առանց համապատասխան բացատրության օտարվել է: Մինչդեռ պարզվում է, որ Շիրակացու աղբյուր «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության տպագրում և ձեռագրերում պահպանվել է նույնի ճիշտ ձևը: Բնականաբար՝ Շիրակացուն սրբագրելով «Վեցօրեայով», նշված անհամուխ-ը պետք է փոխարինել անհառ ժամուխ արտահայտությամբ ու Շիրակացու բնագրում (ինչպես նաև ուսերեն թարգմանությունում) կարգալ. «Եւ այսու անհառ ժամուխ, անհամար և յանկարծածին ըսպէիւր...»:

Մոտավոր նմանությամբ նույնն է կատարվել նաև երկրորդ ընդգծված բառական տարբերության հետ. գրչական-արտասանական ինչ-ինչ գործոնների պայմանավորումով՝ «Վեցօրեայի» թարգմանչի «տեղեկացուք»-ը Շիրակացու ձեռագրերում դարձել է «աղէ տեսցուք» և փոխանցվել հրատարակություն, այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում գործ ունենք ոչ թե աղավաղման, այլ մի փոքր այլիմաստ կիրառության հետ: Համադրությունից պարզվում է, որ «Վեցօրեայ» յոթ գրչագիր ունեն Շիրակացուն հիշեցնող տարբերությունը²⁸, մնացածները, բացառությամբ № 5819 ձեռագրի, նույննում են տպագրի հետ: Սակայն Կեսարացու բացատրությունը միանգամայն որոշակի է՝ խոսքը տեղյակ լինելու (տեղեկանալու), իմանալու, հասկանալու, ստուգելու մասին է և ոչ թե Շիրակացու հատվածի՝ ապա տեսնելու²⁹, որը նույնությամբ թարգմանվել է նաև ուսերենի՝ «давайте посмотрим»³⁰: Սակայն «Վեցօրեայի» ձեռագրերի մի մասը, տպագիրը և, որ կարևորն է, հատվածի համար անհրաժեշտ բառական ընտրությունը՝ հիմք են տալիս պնդելու, որ «Վեցօրեայով» սրբագրելով Շիրակացու բննվող հատվածը՝ վերջի-

նիս աղէ տեսցուք արտահայտությունը պետք է փոխարինել տեղեկացուք նախնական ընթերցմամբ³¹:

Ինքնատիպ և ոչ հաճախագեպ իրողություն է համադրվող հատվածների նախավերջին՝ կատարեալ—կտրել տարբերությունը: «Վեցօրեայի» յոթ ձեռագիր պահպանել են տպագրից տարբերվող բուրբուխ անկախական տարբերություններ, որոնցից մեկը՝ կտրեալ³², դերբայական կիրառությամբ հիշեցնում է Շիրակացու կտրել ընթերցումը, իսկ մյուսը՝ կտրեալ³³, բնավ չի աննշվում և ոչ մեկին: Մյուս գրչագրերը նույննում են տպագրին: Կեսարացու խոսքըն այն մասին է, որ նորածնի լացի, աղմուկի կատարեալ, անթերի լինելը կենաց նշան է: Մինչդեռ Շիրակացու հատվածում նշված բառի իմաստավորված խաթարման պատճառով նախադասությունը մնում է անհասկանալի: Հավանաբար այդ իսկ պատճառով բառիս իսկությունը հրատարակիչը նայել է երկբայանքով, բայց այլ ընթերցում չունենալով՝ այն մոռել է բնագիր: Շիրակացու այդ հատվածը ուսերենի է թարգմանվել առանց նշված բառի. «бабка начинает рассматривать—мужского или женского пола родившийся, а потом дожидается крика младенца, ибо он является признаком жизни...»³⁴:

Արդ՝ ի՞նչ է կատարվել Շիրակացու բնագրի հետ. հայտնի է, որ միջնադարյան գրիչները հիմնականում աշխատանքի, տեղի, ժամանակի խնայման նպատակով, որոշակի սկզբունքով ու հատուկ նշանով հաճախ բառերը համառոտագրում էին: Ներկա դեպքում Շիրակացու կտրել ընթերցումը կատարեալ բառի պարզապես չբացված ձևն է: Այսպիսով, ասվածը հնարավորություն է տալիս «Վեցօրեայի» հիմքի վրա Շիրակացու հատվածի կտրել բառը վեր-ընթերցել կատարեալ, որով և վերջին բնագիրը զանոնում է լիարժեք. իսկ նույնի վրա կատարված թարգմանությունը՝ ամբողջական³⁵:

31 Մոտավորապես նույն բացատրությունը չկրկնելու նպատակով նկատենք, որ Շիրակացու մօր նորա կապակցությունը ըստ Կեսարացու պետք է վերընթերցել՝ մօրն՝ որ:

32 Ձեռ. № 5353, էջ 200ա, հմմտ. ձեռ. № 3457, էջ 108ա:

33 Ձեռ. № 620, էջ 261բ:

34 «Космография», էջ 57:

35 Ինչ վերաբերում է վերջին՝ զաղալակ լալոյ կապակցության դիմաց զբարբառ ընթերցմանը, ապա դրանք ներկա դեպքում նույնիմաստ են և հավասարապես կիրառելի: Ձեռագրերից երեքում (№№ 5595, 5353, էջ 200ա, 8352, էջ 164բ) ունենք զբարբառ, մնացածները նույննում են տպագրին: Շիրակացու գրչագրերում ընթերցումն միակն է:

27 «Космография», էջ 57:

28 Ձեռ. №№ 8352, էջ 164բ, 5353, էջ 200ա, 5595 (աղե տեսցուք), 3457, էջ 108ա (աղե տեսցուք), 1243, էջ 411ա, 1939, էջ 57բ, 7028, էջ 116բ:

29 ՆՁԲ, Ա, 38, հմմտ. ՆՁԲ, Բ, 864:

30 «Космография», էջ 57:

Բարսեղ Կեսարացի

«...և կամ յո՞րչափ սակաւորին տեսանիցես զմեծութիւն նաւու, որ բարձնալ բերիցէ աղխաղխեալ օղբճեալ զբազմաշահ վաճառն, հանդերձ սպիտակ առագաստին՝ որոյ խորշ առեալ՝ զոգ գործեալ տանի զնա յարշաւանի...» (էջ 129)

Անանիա Շիրակացի

«...և կամ ո՞րչափ սակաւի տեսանիցես զմեծութիւն նաւու, որ բարձրաբերձ իցէ աղխաղխեալ ուղեճեալ զբազմաշահ վաճառ՝ հանդերձ սպիտակ առագաստան, որոյ խորշ առեալ զոգեալ տանիցի զնան յարշաւանի»։ (էջ 56)

Սույն հատվածների տարբերությունները մի դեպքում մասնակի են՝ միևնույն բառի այս կամ այն նրբերանգին, բերականական այլաձևությունն են վերաբերում, առանց իմաստային այլ նշանակության (սակաւորին—սակաւիկ, տանի—տանիցի), մյուս դեպքում գործ ունենք երկու տարբերիմաստ բառերի հետ՝ կիրառված նույն տեղում, միևնույն նշանակությամբ։

Կեսարացու նկարագրությունից պարզորոշ հասկացվում է, որ խոսքը բարձված, բեռնավորված հեռընթաց նավի մասին է, որը, ինչպես հուշում է հատվածի շվկայված ավարտը, հեռվից անհամեմատ փոքր է երևում (աղավնու շափ)։ «Վեցօրեայի» ձեռագրերը, բացառությամբ № 5819 անավարտ գրչագրի, նույնպես համընթաց են տպագրի հետ։ Քննվող հատվածը, ճիշտ է, բառական թարգմանությունն է, բայց, այդուհանդերձ, անհրաժեշտ մասով համադրելի է բնագրին։ Ահա այն. «...πλήρη δὲ αὐτὸ κατεφάνη μίαν τὴν παροφώραν ἄλαδων λευκῶν ἑστῶτος ὑπὲρ κατανῆς καμφορένης θαλάσσης»³⁶։ Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, բառացի հարցվում է. ինչպիսի՞ն կթվար բեզ բեռնատար նավերից մեկը՝ սպիտակ առագաստով, կապուտակ ծովում լողալիս։ Մնացած նկարագրական մասերը թարգմանչի մտածողության արդյունք են։ «Վեցօրեայի» վրացերեն խմբագրություններից մեկում կարդում ենք՝ «...დიდ — დიდებო და ნავები ნავალები», մյուսում՝ «...ბევრეულთა სიმძიმეთა მტკვრთველი ნავი»³⁷։ Այս թարգմանություններից առաջինում թարգմանչի խոսքը ընթացող մեծամեծ նավերի մասին է, որը խնդրո առարկա կետում նույնական է բնագրի հետ, մինչդեռ երկրորդում՝ հունարենի նմանությամբ, բազում բեռներով բեռնավորված նավի օրինակն է վկայված³⁸, որը և ճիշտ է, բնագրային ու հասկանալի։

³⁶ «Hexaëmeron», էջ 374, հմտ. PG, էջ 140.
³⁷ «ეჭუტა დღეთაჲსა», էջ 91, ბასილი დიდი, էջ 76:
³⁸ Ռուսերեն թարգմանությունում ունենք՝ «одн из грузных кораблей...» («Шестоднев», էջ 97)։

Շիրակացու ձեռագրերի եզակի ընթերցումը հրատարակություն է մտել առանց միջամտության։ Սակայն, եթե անգամ շունենայինք հատվածս ստուգման ենթարկելու թվարկված աղբյուրները, այդուհանդերձ, քննվող նախագաստության վրա պետք էր կասկածել թևկուզ այն պատճառով, որ այն ստորոգված չէ, և միտքը թերավարտ է մնում։ Կեսարացու խոսքը, ասվեց, բարձված, բեռնավորված նավի բերելիքի մասին է, որը Շիրակացու մասում վերածվել է նավի արտաքին նկարագրի (բարձրաբերձ իցէ)։ Ավելին, ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ վերջինս ներկա ձևով էլ հիշեցնում է «Վեցօրեայի» նշված անխաթար ընթերցումը. բարձեալ բառի հետ համապատասխան սղմամբ ընթերցվել է հաջորդ բառի «բեր»-ը՝ «ձ»-ի հավելումով և երկրորդ բառի երկրորդ կեսը դարձել է իմաստակիր անկախ միավոր՝ «իցէ»։ Քննվող արտահայտությանը հաջորդող «աղխաղխեալ օղբճեալ» հոմանիշ կիրառությունները ևս փաստարկում են հօգուտ առաջարկվող սրբագրման։ Աղխաղխեալ (աղխաղխեալ) բառիմաստը՝ կուտել, բեռնավորել, լնուլ³⁹ և այլն, միանգամայն տեղին է օգտագործված։ Կապակցության մյուս բառը՝ օղբճեալ (ուղբճեալ) ևս ընծա, նվեր նշանակությամբ, կարելի է ասել, թարգմանչի կողմից հարմար է ընտրված և ծառայում է նպատակին։ Բարբերախտաբար, այս վերջին գերբայական հարադրությունը պահպանվել է նաև Շիրակացու հատվածում և անխտիր վերաբերում է բեռնատար նավին, որը բարձեալ բերիցէ և ոչ թե բարձրաբերձ իցէ։

Վերջին դիտողությունը վերաբերում է նաև զոգ գործեալ արտահայտության փոխարեն գոգեալ կիրառությանը։ Առաջինը «Վեցօրեայի» թարգմանչի ստեղծածն է, երկրորդը՝ նույն հիմքի վրա կատարված ընդօրինակման արդյունք։ Որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը գոգ (ծոց ծովու, երկրի, առագաստի) բառիմաստի հետ անցյալ դերբայի կիրառությունը հատուկ է, երևում է նաև հետևյալից. «գոգ գործեալ», «գոգս առեալ» և նման արտահայտություններ կան «Վեցօրեայ» 2 և է ձառերում, մինչդեռ նույն նշանակությամբ Շիրակացու «գոգեալը» ձեռագրերում և այլուր եզակի է։

³⁹ նշբ, Ա, 41: Օղբճել բառը ընծա, նվեր նշանակություններից բացի ունի աղբուել, զոբել, համոգել, հանել, ձգել, բերել իմաստները (նշբ, Բ, 544, հմտ. Հր. Անանեան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, Վենետիկ, 1912, էջ 163)։

Բարսեղ Կեսարացի

«Եւ յայնմ ծովու՝ որ անուանեալն կոչի Երեկոբեանց, նմանութիւն սուտակաց է՝ ասեն՝ ի միջի, իբրև եթէ ձկնն և ծծեն, կալ մնալ ի պակասութեան՝ ընդ պակասելն լուանի, և իբրև եթէ բղխելով բղխեն վերանալ ելանել փորելով զշուրսն՝ զի ընդ ընու լուանին յորդեցին»։ (էջ 133)

Անանիա Շիրակացի

«Եւ զարձեալ՝ յայնմ ծովու, որ անուանեալ կոչի Երեկոբեայ, նմանութեան որակաց է ասեն ի միջին, իբր թէ ձկնն և ծծեն, խոնարհին և պակասին ընդ պակասելն լուանի. և յորդարուի վերանան ընդ ընու լուանին»։ (էջ 43—44)

Մեզ ծանոթ սրբագրություններում Գ. Նահապետյանը անդրադարձել է Կեսարացու սույն հատվածին և առաջադրել է երկու ուղղում՝ Երեկոբեանց և փորելով-ի փոխարեն փողելով։ Երկրորդ սրբագրման առիթով ուսումնասիրողը հարկ է համարել բացատրել «բղխողն և վերացողն ոչ թէ կփորէ, այլ վեր կցաթթէ»⁴⁰։ «Վեցօրեայ» բնագիրը և այլ աղբյուրները այս առումով լրացնելիք չունեն այնքանով, որքանով առաջադրվող ուղղումը թարգմանական (ոչ բնագրային) բառի է վերաբերում։ Իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրերին, ապա դրանք նույնանում են տպագրին։ Այս մասնով հանդերձ՝ փողելով սրբագրումը ընդունելի է և պատճառաբանված բառիս վեր ցատկել նշանակությամբ (ունի նաև փողախաբել, քարոզել իմաստները)։

Ինչ վերաբերում է Երեկոբեանց ուղղումին, ապա այն բնագրային հիմք ունի, ուստի ստուգելի է նաև հունարենից կատարված այլ թարգմանություններով, այդ թվում նաև հայերեն ձեռագրերով։ Գրչագրերում պահպանված ձևերը էպոս չեն տարբերվում ունեցածից. միայն մեկ ձեռագիր՝ № 620 (էջ 267ա) ունի Երեկոբեանց ընթերցումը, մյուսները, բացառությամբ № 5819 ձեռագրի, պահպանել են՝ Երեկոբեայց, Երեկոբեայ։ Այս, ինչպես նաև տպագիր անվանաձևերը նույնիմաստ են Երեկո, Երեկոյան ժամանակ նշանակությամբ։ Որոշակի է քննվող բառի պաշտոնը նույն նախադասության մեջ. այն մի ծովանուն է նշանակում, որի կառուցվածքին, ֆիզիկական հատկություններին, ինչպես կտեսնենք, ծանոթ է նաև «Վեցօրեայի» թարգմանիչը։ Արդ՝ նշված ծովանունը ինչպե՞ս է կապվում բնագրին և ո՞րն է թարգմանչի միջամտությունը։ Կեսարացու վերոբերյալ հատվածը չի նույնանում բնագրի հետ, բայց թարգմանչի հնարածը չէ, այլ՝ հունարենի հայերեն վերապատմու-

⁴⁰ Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 224, հմտ. «Պատկեր», 1893, № 1, էջ 19՝ Երեկոբեանց ծով։

մը նկատելի հեռացումներով։ Սկզբնամասի մեջ հետաքրքրող երկու բառական տարբերություններից առաջինը ստուգվում է բնագրով, երկրորդը, ասվեց, ոչ։ Ահա ամբողջի բնագիրը. «Ἡ δὲ ἑσπερία θάλασσα τὰς ἀμπώτεις ὑφίσταται, γὺν μὲν ὑπονοστοῦσα, πάλιν δὲ ἐπιπλοῦστοσα, ὡσπερ ἀναπνοαῖς τῆς σελήνης ὑφέλομένη πρὸς τὸ ὄπισω, καὶ πάλιν ταῖς ἀπ' αὐτῆς ἐμπνοαῖς, εἰς τὸ οἰκτεῖον μέτρον προωθουμένη»⁴¹։

Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն թարգմանության Երեկոբեանց ծովի դիմաց հունարենում ունենք արևմտյան ծով (=ἑσπερία θάλασσα)։ Վրացերեն երկու թարգմանություններն էլ այս հարցում նույնանում են բնագրին՝ «ხოლო ზღუთა ოგო დოსავოლობა»⁴² — արևմտյան ծով նշանակությամբ։ Ինչ է կատարվել. «Վեցօրեան» հայերենի թարգմանողը (գուցե նաև ձեռագրի ընդօրինակողը) բնագրի արևմտյան ծովանուն հասկացությունը ընկալել է արևմուտ, արևի մայրամուտ նշանակությամբ, որը օրվա ժամանակահատվածների իմաստով Երեկոյի (իրիկնամուտի) սկիզբն է։ Եթե ընդունելի է սույն բացատրությունը, ապա վերջին (Երեկո) բառի անվան փոխարինված ձևեր են՝ Երեկոբեանց, Երեկոբեայց և նման կիրառությունները, որոնք բնագրի արևմտյան (ἑσπερία) բառի հայացի վերարտագրությունն են։

Այլ առիթով նկատել ենք, որ Շիրակացու աղբյուրը «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունն է։ Սույն փաստը այդ իմաստով եզակի կարևորություն ունի։ Շիրակացու հատվածում, փաստորեն, պահպանվել է «Վեցօրեայի» թարգմանչի մտածողության անփոփոխ պատճենումը։ Իսկ դա միաժամանակ նշանակում է, որ «Վեցօրեայի» հայերեն բնագրի քննվող մասը արդի վիճակն ուներ տակավին VII դարում։ Ընդ որում՝ Շիրակացու ձեռագրերից մեկում, դատելով գրությունից՝ նշված բառը հատուկ անուն է ընկալվել, մյուսներում՝ ոչ։

⁴¹ „Hexaéméron“, էջ 382, հմտ. PG, էջ 144։
⁴² „გეგნსთა ღვეთაჲსო“, էջ 93, հմտ. დოსოლო დოდი, էջ 78, კითხვებისად „А западное море...“ („Шестоднев“, էջ 99)։ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության բնութի, ոչ միօրինակության, միևնույն իրողությունները թարգմանչի կողմից տարբեր կերպ ընկալելու առումով ուշագրավ է հետևյալը. բնագրի համարնոյթ մեկ այլ աշխարհագրական հասկացության (արևմտյան երկրներ) արևմուտք (ἑσπερία) բառը հայերենի է փոխանցվել նույնությամբ. «...գետը խոսնին ընդ միմեանս և յնպակիրոս»։ Հիմք գրչագրում եղել է յիսպարիսս («Վեցօրեայ», էջ 56, հմտ. Լ. Փոռոսյան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի..., էջ 413)։

Համադրվող հատվածների երկրորդ ընդգծված բառը առաջին ղեպքում հասկանալի է, Շիրակացու մասում՝ աղավաղված և պետք է ուղղել ըստ աղբյուրի: Վերևում նշված ծովը «Վեցօրեայի» թարգմանության մեջ նմանեցվում է սովակի («նմանութիւն սրուակաց է...»), իսկ Շիրակացու հատվածում՝ որակաց («նմանութեան որակաց է...»): Ասվեց, հունարենը և վերջինից կատարված թարգմանությունները չեն օգնում սույն բառատարբերություններից մեկի ընտրմանը: Սակայն «Վեցօրեայի» հայերեն ձևագրերում, բացառությամբ երկու գրչագրի, խնդիրը միանգամայն որոշակի է հօգուտ սրուակաց ընթերցման: № 5819 ձևագրում հատվածս բացակայում է, իսկ № 1939-ում ունենք որուակաց: Շիրակացու հրատարակիչը այլ ընթերցում չունենալով՝ բառս մուծել է բնագիր: Բառական այս տարբերությունը հավանաբար առաջացել է ս>ռ շփոթի և «ու»-ի սղման հետևանքով:

Տեքստի հասկանալիությամբ և ձևագրական տվյալներով պայմանավորված որակացի- ի փոխարեն սրուակաց ուղղումը միաժամանակ կարևոր է հատվածի շարունակությունը ճիշտ հասկանալու համար: Նույնի ուսերեն թարգմանությունում կարգում ենք. «А еще в том море, которое зовется Вечерним (Западным) и которое соответственно своим особенностям называется Средним, говорят, будто бы воды поднимаются и испаряются, спускаясь и убывая, по мере убывания Луны...»⁴³. Նախ նկատենք, որ թարգմանիչները «Վեցօրեայի» բնագրից ամենեկին անկախ Շիրակացու Երեկոցեայ ծովանունը հասկանում են Արևմտյան. դա նախադասության իմաստը ճիշտ փոխանցելուց բացի ինչ-որ տեղ կարելի է ուղղում գիտել բնագրին: Սակայն նույնը չի կարելի ասել շարունակության մասին, որտեղ որակաց-ը հավանաբար անհասկանալիության պատճառով անտեսվել է, իսկ առնթեր «ասեն ի միջին» արտահայտությունը, որ վերաբերում է նշված ծովի միջնամասի սովակի նմանվելուն, դարձել է նույնի երկրորդ անվանում («называется Средним»):

Շիրակացու աղբյուրը, ինչպես տեսնում ենք, «Վեցօրեան» է, որը, ասվեց, բնագրի անհարազատ վերաշարադրանքն է: Սակայն ո՛չ բնագրում և ո՛չ էլ այլուր որևէ ակնարկ անգամ չկա հարակից անվանման մասին և չէր էլ կարող լինել: Համադրվող հատվածներում առկա «նմանութիւն» բառը նույնպես հուշում է, որ նշված ծո-

վը միջնամասում սովակի է նման: Այսպիսով, թվում է, բավարար հիմքեր կան պնդելու, որ որակաց խաթարված ընթերցումը պետք է ուղղել սրուակաց, դրանով իսկ առնթեր համեմատությունը հասկանալ իր ուղղակի նշանակությամբ և նոր միայն թարգմանել այլ լեզվի:

Բարսեղ Կեսարացի

«որ ընդ լուսով լուսինն ննջիցեն, առաւել խոնաութիւն լիցի ի դուխս նոցա. և զմիս դալար յորժամ ի լոյս լուսնի որ կախիցէ, վազվազակի հոտի և ապականի. և որոց ի շուրս իցէ բնակութիւն, պակասութիւն և լիութիւն գտանի ի նոսա. և ի սիրտս ծովուց...»: (էջ 133)

Աճախա Շիրակացի

«դի որք լուսակի ննջեն, խոնաութիւն լինի ի դուխս նոցա, և զմիս դալար եթէ ի լուսնակի կախեսցես, վազվազակի հոտի և ապականի: Եւ ի ջրայինս պակասութիւն և լիութիւն գտանի. սապէս և ի սիրտս ծառոց»: (էջ 43)

Քննհանուր բովանդակությամբ նույնական այս հատվածներում նկատելի են երկու բնույթի տարբերություններ. առաջին ղեպքում խոսքը այն ոչ միօրինակություններին է վերաբերում, որոնք հիմնականում նույն բառ-արտահայտություններն են՝ քերականական մասնակի տարբերություններով և ավելի շուտ խոսքի երանգ են պայմանավորում, քան, ասենք, բովանդակում այլ իմաստ: (Այսպես, օրինակ՝ որ (ճիշտը՝ որք) ընդ փխ. զի որք, լուսնի փխ. լուսնակի, ննջիցեն փխ. ննջեն, լիցի փխ. լինի, յորժամ փխ. եթէ, կախիցէ փխ. կախեսցես և այլն):

Երկրորդ պարագայում դործ ունենք ընդմիջարկության, բառային աղավաղման և նման իրողության հետ: Մեր դիտողությունն այս մասին է և ներկա ղեպքում համադրվող նյութի ավարտին է վերաբերում: Կեսարացու «և որոց ի շուրս իցէ բնակութիւն» միտքը, որ, ինչպես կտեսնենք, բնագրային է և վերաբերում է մերձծովափնյա բնակիչներին, Շիրակացու հատվածում փոխարինվել է «ի ջրայինս» երկիմաստ արտահայտությամբ և միացվել ավարտվող մտքին: Ավելին, Կեսարացու բացատրությամբ պարզորոշ հասկացվում է, որ լուսնի փոփոխությամբ պայմանավորված տեղատվություն-մակընթացությամբ ջրի «պակասութիւն և լիութիւն գտանի» մերթ ծովափնյա բնակիչների մոտ, մերթ էլ «ի սիրտս ծովուց»: Վերջին արտահայտության զուգահեռը Շիրակացու տեքստում «ի սիրտս ծառոց» է: Դատելով նյութի բովանդակությունից՝ վերջին ընդգծված «ծառոց» բառը պետք է փոխարինել Կեսարացու հատվածի «ծովուց» ընթերցմամբ:

43 «Космография», էջ 74:

Շիրակացու հրատարակության հիմք ձևագրերում նշված բա-
 նուր միակն է: «Մատոց» քննարկումն ունեն «Վեցօրեայ» №№ 5595,
 5353, 1657, 7028, 1939, 3457, 1243 ձևագրերը, № 5819-ում
 քննվող միտքը բացակայում է, իսկ մյուս գրչագրերը տպագրի նմա-
 նությամբ պահպանել են «ծովուց»: «Վեցօրեայի» սույն հատվածի
 առաջին կեսը թարգմանչի վերապատմածն է, երկրորդ՝ ստուգելի
 մասը թարգմանություն է հունարենից (ոչ բառացի): Ահա Կեսարա-
 ցու վերոբերյալ հատվածի վերջնամասի («և որոց ի ջուրս իցէ... և
 ի սիրտս ծովուց») բնագիրը. «καὶ ἡ περὶ τὸν λεγόμενον ὠκεανὸν
 ἄμπωτος, ἣν ταῖς περιόδοις τῆς σεληνῆς τεταγμένως ἐπομένην ἐξείρηον οἱ
 προσοικοῦντες»⁴⁴: Այստեղ էլ, ինչպես և սպասելի էր, մերձծովափ-
 նյա բնակիչներն են (οἱ προσοικοῦντες) ակնատեսները ծովերի
 (օվկիանոսների— τὸν ὠκεανόν) ջրափոփոխությունների (տեղատը-
 վություն, մակընթացություն), որ պայմանավորված են լուսնափո-
 խությամբ: Մեղ հետաքրքրող երկու կետերում էլ բնագրի միտքը
 որոշակի է և հիմք է տալիս պնդելու, որ Շիրակացու «ի ջրայինս»
 կիրառությունը այլ բան չի կարելի հասկանալ, քան «որոց ի ջուրս
 իցէ բնակութիւն», իսկ «ի սիրտս ծառոց»-ն էլ, դարձյալ «Վեցօրեա-
 յի» հայերեն թարգմանության նմանությամբ և բնագրի թեւադրան-
 քով՝ «ի սիրտս ծովուց»:

Հունարենի նշված երկու իրողություններն էլ ստուգվում են
 «Վեցօրեայի» վրացերեն նշված անկասական թարգմանություննե-
 րով. դրանցից մեկում «οἱ προσοικοῦντες»-ի (բնակիչք) դիմաց
 անենք «ვითარცა თქუეს მკვდრთა მისთა»⁴⁵ (ինչպես նրա
 բնակիչներն ասին), իսկ մյուսում՝ «მახლობელად მისა და მკ-
 ვდრებულთა მათ»⁴⁶ (նրա մոտակա բնակիչները): Հունարենի
 «τὸν ὠκεανόν»-ն վրացերենում մի դեպքում «წყლისა უკვანოსი-
 სამან» է թարգմանված (օվկիանոսի ջրերը), մյուս դեպքում՝ «და
 უკვანოსსა აღძრვაჲ» (օվկիանոսի [ջրերի] հոսքը)⁴⁷:

Որ Շիրակացու քննվող հատվածի ավարտը առանց առաջարկ-
 վող սրբագրությունների այլ իմաստ ունի՝ նշված սկզբնաղբյուրնե-

44 «Hexaëmeron», էջ 382, հմմտ. PG, էջ 144:
 45 «ექუსთა დღეთაჲსა», էջ 93:
 46 «სახილი დიდი, էջ 78»:
 47 «Вերորեայի առաքին թարգմանությունում կարդում ենք. „прилив и
 отлив в, так называемом, океане, по замечанию прибрежных жителей в
 точности следующей времени лунных кругообращений“ („Шестоднев“,
 էջ 99):

րից բացի հավաստվում է նաև նույնի ուսերեն թարգմանությամբ.
 «(От нее) исходит недостаток и обилие воды (в вещах водя-
 нистых), а также в сердцевине деревьев»⁴⁸: Սույնի «от нее»-ն
 ավելացվել է ասվածը նախորդ մտքի շարունակություն դիտելու հա-
 մար, իսկ «ի ջրայինս»-ը, որ, ասվեց, մերձծովափնյա բնակիչներին
 ի նկատի ունի, թարգմանվել պարզապես ջուր և որպեսզի վերջինս
 պարունակություն հասկացվի, ավելացվել է՝ ջրալի առարկաներում:
 Վերջնամասի «ի սիրտս ծառոց»-ն էլ թարգմանվել է «серцевине
 деревьев»⁴⁹:

Կեսարացին, հիրավի, ունի մեկ այլ բացատրություն, ուր խոս-
 վում է բուսական և կենդանական աշխարհի այլևայլ փոփոխու-
 թյունների մասին՝ կապված դարձյալ լուսնի հետ: «Վեցօրեայի»
 ազդեցությամբ նույնը ունի նաև Շիրակացին: Բայց քննվող հատ-
 վածներում համարնույթ երևույթի բացատրությունն ունենք ծովերի
 (օվկիանոսների) համար: Լուսնի փոփոխությամբ պայմանավոր-
 ված եղանակի փոխվելը ծովերի ջրերի խորքից («ի սիրտս ծովուց»)
 մակընթացություն-տեղատվություն է առաջացնում. այդ ամենի ա-
 կանատեսները մերձակա բնակիչներն են: Այս է «Վեցօրեայի» հա-
 չերեն թարգմանության քննվող մասի իմաստը, որը պետք է լինի
 նույնի հետքերում ու թարգմանություններում:

Բարսեղ Կեսարացի	Անանիա Շիրակացի
«և եթէ դարձեալ, որպէս և ասենն, շարեաց և բարեաց ոչ ի մէջ է յօժարութիւն և ոչ առ ի մէջ լինի սկիզբն նոցա, այլ ծննդաբաշխ ծննդոցացն, ալկամայ կամովք մերովք. թէ այդպէս իցէ, ապա աւելորդ են և օրէնքն, որ զենն սահման և պատուիրան զոր ինչ արժան է գործել և զոր ինչ ոչ: Աւելորդ են դարձեալ և դատաւորք, որ պատուեն զբարեգործան և առնեն պատիժ շարագործաց արգար դատաստանովք. քանզի ըստ բախիչն ծննդոցացն՝ ժպրհութիւն և շարութիւն գողոցն ոչ յիրեանց կամաց է: (էջ 123)	«և թէ դարձեալ ասեն եթէ բարեաց և շարեաց ո՛չ ի մէջ իցէ յօժարու- թիւն, և ո՛չ առ ի մէջ լինիցի սկիզբն նոցա. այլ ի ծննդաբաշխ ծննդո- ցացն ալկամայ և ո՛չ կամօք մերովք- թէ այդպէս իցէ, ապա աւելորդ են օրէնքն, որ զենն սահման և պատուի- րան, զոր ինչ արժան է գործել և զոր ինչ ո՛չ: Աւելորդ են դարձեալ և դատաւորք, որ պատուեն զբարեգոր- ծն, և առնեն զպատիժ շարագոր- ծացն արգար դատաստանօք, քանզի ըստ բախից ծննդոցն ժպրհութիւն և շարութիւն գողոյն յիրեանց կա- մաց...»: (էջ 28)

48 «Космография», էջ 74:
 49 Թարգմանիչ-հետադրողներն այս առթիվ նկատել են, որ Շիրակացին բու-
 սական աշխարհի վրա լուսնափոփոխության ազդեցությունն է բացատրում («Кос-
 мография», էջ 124—125, ծան. 39):

Համեմատության նպատակով վկայված այս հատվածներում երկու անկախ ուղղում կարելի է առաջադրել, ընդ որում՝ առաջինը վերաբերում է սույն տպագիր տեքստերին հավասարապես, բայց պատճառարանվում է «Վեցօրեայ» աղբյուրներով, երկրորդը՝ Շիրակացուց բերված հատվածի ավարտին, որը պահանջվող ստորագմամբ պետք է վերընթերցել ըստ «Վեցօրեայի»:

Առաջին դիտողությունը վերաբերում է «օրէնքն» բառին, որը երկու դեպքում էլ միևնույն նշանակությունն ունի: Թվում է, թե այս դեպքում սկզբնաղբյուրների միջամտությունն անհարկի կլինի, մանավանդ որ քննվող բառը աղավաղված չէ, և ոչ էլ միտքը՝ խաթարված: Ավելին, «Վեցօրեայի» հայերեն ընդօրինակությունները նույնպես փաստարկում են հօգուտ տպագրի. միայն №№ 8352, 5819 ձեռագրերում խնդրո առարկա բառը բացակայում է, մնացածներում պահպանվել է այն գրչագրերին հատուկ զանազան ուղղագրական ձևերով: Սակայն, ինչպես այլ դեպքերում, այս անգամ էլ «Վեցօրեայ» այս կամ այն հատվածի հայերեն թարգմանության հավաստիությունը (եթե թարգմանություն է և ոչ թե ընդմիջարկություն) փաստվում է հունարենով, վերջինս էլ լրացուցիչ ստուգման ենթարկվում վրացերեն թարգմանություններով: Ահա ամբողջի բնագիրը, բացառությամբ վերջնից նախադասության, որը, ինչպես կտեսնենք, թարգմանչի վերապատմածն է բնագրի մոտավոր հիմքի վրա. «Ἐπειτα εἰ καὶ τῶν κατὰ καλίαν καὶ ἀρετῆν ἐνεργημάτων οὐκ ἐκ τοῦ ἐφ' ἡμῖν εἰσὶν αἱ ἀρχαί, ἀλλ' ἐκ τῆς γενέσεως αἱ ἀνάγκαι, περὶ τοὶ μὲν οἱ νομοθέται, τὰ πρακτέα ἡμῖν καὶ τὰ φευκτὰ διορίζοντες, περὶ τοὶ δὲ καὶ οἱ δίκασται, ἀρετῆν τιμῶντες, καὶ πονηρίαν κολλῶντες»⁵⁰:

Վերոբերյալ հայերենը, կարելի է սսել, բավական հարազատ է սույն բնագրին, թեև կան հավելված բառ-արտահայտություններ (որպես և ասենն, ակամայ կամովք), որոնք պայմանավորված են թարգմանության ընդհանուր բնույթով: Հայերեն թարգմանության (և Շիրակացու) մեզ հետաքրքրող օրէնքն բառի դիմաց բնագրում ունենք օրենսդիրք— «οἱ νομοθέται—законодатели»⁵¹ անձ նշանակությամբ հոգնակի ձևը: Նույն իրողությունը, ընդ որում՝ հունարենի բառակազմական միևնույն սկզբունքով (ὁ νόμος—սովորույթ, օրենք, ὁ νομοθέτης—օրենսդիր) առկա է նաև վրացերենում⁵²

⁵⁰ «Hexaéméron», էջ 362, հմտ. PG, էջ 133:

⁵¹ «Шестоднев», էջ 92:

«შეჯუღმან» (შეჯული — օրենք)⁵², «შეჯულის-მდებელნი»⁵³: «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը, թվում է, այլևս հնարավորություն է տալիս կասկածել քննվող բառի նախնական (թարգմանական) լինելու հարցում, մանավանդ որ Կեսարացու ընդհանուր բացատրությունից էլ տրամաբանորեն հետևում է, թե օրենքը ինքնաստեղծ չէ, այլ մարդու հնարածը, սահմանածը և որ այս կամ այն օրենքը բացասելով նույն օրենսդիրը կմնա իր մյուս սահմանածով: Նշանակում է՝ Կեսարացու բացատրության մեջ ժխտումը, «աւելորդ են» բնորոշումը օրենսդիրներին պետք է վերաբերի, քանզի տրամաբանորեն (և առարկայորեն) պատճառը օրենսդիրն է, օրենքը՝ հետևանքը: Հետևանքը ժխտելու համար պատճառը պետք է բացասվի:

Նշված օրէնքն բառը օրենսդիրքն վերընթերցելու օգտին կարող է փաստարկել նաև հետևյալը. «Վեցօրեայից» հատվածաբար օգտված Եզնիկ Կողբացին որոշ վերապահություն-միջամտությամբ օգտագործել է նաև քննվող միտքը: «Եղծ աղանդոցի» վրա «Վեցօրեայի» հետքերը քննելիս նկատեցինք, որ շարիքի ոչ բնատուր լինելու Կողբացու բացատրության հիմքը (գրեթե բառացի) Կեսարացին է: Այլ առիթով նույն հարցին անդրադառնալիս Կողբացին, համոզված ենք, օգտվում է «Վեցօրեայի» վերոբերյալ հատվածից: Նա գրում է. «Ասեմք. եթէ բնութեամբ իցեն, ընդէ՛ր օրէնք ի թագաւորաց ղնիցին, և սաստք ի յիշխանաց, և պատիժք ի դատատրաց. ո՛չ ապաքէն վասն կարճելոյ շարեացն: Եւ, թէ բնութեամբ իցեն շարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս ղնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ շարագործին ածել»⁵⁴: Եթե սույնը Կեսարացու աղղեցություն չի կարող դիտվել, ապա գոնե ընդգծված արտահայտությունը վերևում առաջադրվող վերընթերցումը հաստատող այլաղբյուր օրինակ է: Այսպիսով, ասվածը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ «Վեցօրեայի» բնագրի, վրացերեն թարգմանությունների, ինչպես նաև Կողբացու փաստի հիմքի վրա նշված օրէնքն բառը պետք է փոխարինել օրենսդիրքն ընթերցումով և համապատասխանաբար մուծել Շիրակացու հայերեն հրատարակություն և ուսերեն թարգմանություն⁵⁵:

⁵² «შეჯული დღეთაჲსი», էջ 87:

⁵³ ბასილი დიდი, էջ 72:

⁵⁴ «Եղծ աղանդոց», էջ 42:

⁵⁵ «Космография», էջ 61: (Այստեղ արտահայտությունս թարգմանված է

Այժմ անդրահայկանանք նույն հատվածում առաջարկվող մյուս սրբագրութեան քննությունը, որտեղ Շիրակացու «ըստ բախտից ծննդոցն» արտահայտությունը ըստ Կեսարացու պետք է կարգալ «ըստ բաշխիչն ծննդոցացն»: Ակնհայտ է քննվող բառերի իմաստային տարբերությունը, որոնք, սակայն կիրառված են միևնույն նշանակությամբ: Համադրվող հատվածների վերջին միտքը, ասվեց, հայ թարգմանչի բացատրությունն է՝ ի լրումն նախորդի: Բնականաբար, հունարենն ու վրացերեն թարգմանությունները նշված բառերից և ոչ մեկը չէին կարող ունենալ: Շիրակացու ձեռագրերը, դատելով հրատարակությունից, բառական ուրիշ տարբերակ չունեն: «Վեցօրեայի» գրչագրերն էլ իրենց հերթին պահպանել են միևնույն «բաշխիչն» բառը սլարավապես հոդավոր, անհոդ և բայական ձևերով: Իսկ ի՞նչ է պահանջվում ըստ նյութի, բառական ընտրության ո՞ր դեպքն է գերազասելի: Նոր հայկազյան բառարանագիրները վկայում են նույն բառերի բոլորովին անկախ կիրառության այլ օրինակներ, Կեսարացու առարկությունը հետևյալն է՝ ըստ ծնունդների բաշխման՝ զոզերի ժպրհությունը (հանդգնությունը) և շարությունը բնատուր չեն: Սակայն Շիրակացու մասում նույնը պետք է հասկանալ՝ ըստ ծնունդների բախտի, որը, կարելի է ասել, նույնիմաստ չէ և ընդհանուր բովանդակությանն անհարիր⁵⁵: Ուստի և Շիրակացուն սրբագրելով իր իսկ սկզբնաղբյուրով՝ նշված «ըստ բախտից ծննդոցն» արտահայտությունը ճիշտ կլինի կարգալ «ըստ բաշխիչն ծննդոցացն»:

Բարսեղ Կեսարացի

Անանիա Շիրակացի

Չիցէ՞ աղբիւք տեսեալ քո ի բարձրաբերձ բարձրամանդակաց զգաշտ ընդարձակ և մեծանիստ, յորում վարիցին ընդարձակ և զմեծանիստ, յորում

«Կամ չիցէ՞ տեսեալ քո ի բարձրաբերձ բարձրամանդակաց զգաշտ ընդարձակ և մեծանիստ, յորում

„ТО ИЗЛИШНИ БЫЛИ БЫ ЗАКОНЫ“): Առաջարկվող սրբագրությունը կարող է համոզիչ չլինել այն պատճառարանությամբ, թե «Վեցօրեայի» թարգմանիչը կարող էր օրենք բառը հասկանալ ու կիրառել օրենսդիր նշանակությամբ, այսինքն՝ անձնավորման եղանակով ասել թե օրենքներն ավելորդ են: Սակայն նման ենթադրությունն ընդունելի չէ, որովհետև բնագրում և այլուր, ասվեց, խնդիրը միանգամայն որոշակի է և նման հետևության հիմք չկա: Բացի այդ՝ անձնավորման միջոցը հատուկ չէ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունն առհասարակ:

⁵⁵ Շիրակացու ուսանողներն թարգմանությունում նույն միտքը ավելի թեմական է. „ибо дерзость и порочность вора якобы (определяется) волей рока рождения, а не преступной волей самого убийцы“ („Космография“, էջ 61):

հարկիք եզանց ի բացավայրի ուրեմ. վարիցին հարկիք եզանց. զի՞արդ զի՞արդ աղբիւք թուեսցին քեզ հանդերձ թուեցի քեզ հանդերձ զավորան իւեզնող ողանան, որ վարիցեն զնոսա...»: Եսվ, որ վարէ զնոսա...»: (էջ 57) (էջ 129)

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ նույնպես Շիրակացու աղբյուրը նույն «Վեցօրեան» է: Ընդամենը երկու-երեք բառ-արտահայտության կամ քերականական ձևի տարբերությունը (Շիրակացու մոտ բառ է օտարված) նյութի բովանդակությունը փաստորեն չի փոխում: Ավելին, ձեռագրերի ընդօրինակման սխալով անգամ գրեթե նույնանում են սույն հատվածները: Երկու դեպքում էլ հարցադրումը հստակ է, բացատրությունը՝ հասկանալի, բացատրությամբ Կեսարացու «հանդերձ եզնող ողանան» արտահայտության, որի առավել խաթարված տարբերակն է Շիրակացու «հանդերձ զովորան» կապակցությունը:

Գ. Նահապետյանը սույն հատվածի խաթարված մասը որոշ երկբայանքով (հավանաբար ձեռքի տակ այլ աղբյուր չունենալու պատճառով) վերընթերցում է. «վարիցեն... եզնող առօրան կամ հօտաղան?»⁵⁷: Ուսումնասիրողը միաժամանակ բացատրում է. «աղաւաղ բառը կարելի է երկու կերպ հասկնալ. 1. զի՞արդ թուեսցին քեզ (հարկիք եզանց) հանդերձ եզնող հօտաղան. 2. զի՞արդ թուեսցին քեզ (հարկիք եզանց) հանդերձ եզնող առօրան?»⁵⁸: Հայագետն, անշուշտ, իրավացի է, երբ արձանագրում է ներկա հատվածի համար սրբագրական միջամտության անհրաժեշտությունը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, բառական առաջարկվող վերականգնումներից և ոչ մեկի անհրաժեշտությունը չունենք այս պարագայում:

«Վեցօրեայի» քննվող արտահայտության «եզնող» բառը հասկանալի է և մատենագրությամբ ավանդված է «վարող զլուծս եզանց, հօտաղ, բշող»⁵⁹ նշանակությամբ: Սակայն անհասկանալի է ու չբացատրված հաջորդ ողանան հնչյունախումբը: Ի՞նչ է կատարվել: «Վեցօրեայի» ձեռագրերը, բացառությամբ № 5819-ի, եզնող ողանան ընթերցման փոխարեն պահպանել են բառական միևնույն միավորի գրչական երեք տարբերակ՝ եզողան (ձեռ. №№ 5595, 1657, 5353), եզողան (ձեռ. №№ 8352, 620) և ողողանան (ձեռ. №№

⁵⁷ Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 222:
⁵⁸ նույն տեղում, էջ 222—223:
⁵⁹ ՆՀԲ, Ա, 647: Բառարանագիրները եզող ձևն են բացատրում, տեքստում եզնող է: Հասկանալի է, որ հիմքը նույնն է՝ եզն կամ եզ:

1243, 3457, 1939, 7028): Մնացածները նույնանում են տպագրին: Ձեռագրերի առաջին խմբի ընթերցումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ նախապես ունեցել ենք եզոդաւն, որը հետագայում նշված մատենագիրների ընդօրինակություններում դարձել է եզուդաւն, ողոդանաւն, եզնող ողանաւն, զովուդաւն, զովաղաւն (վերջին երկուսը Շիրակացուն են): Նման ենթադրության համար հիմնավոր կովան կարող է դիտվել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1138 զրրչադրում ընդօրինակված (1347 թվական) «Վեցօրեայ» բառարան-մեկնությունը, ուր, ի թիվս այլ բառ-հասկացությունների, ունենք նաև եզոդոն անխաթար ձևը, որը բացատրված է եզնավարաւն (էջ 376բ): Եզնող բառի մատնացուցված նշանակությունից դատելով՝ ձեռագրերի պահպանած եզոդաւն (եզնողաւն) վերականգնումը խնդրո առարկա հատվածի համար (և քերականորեն) միանգամայն պատճառաբանված է մանավանդ հանդերձ կապի հարադրությամբ:

Կա բառիս թարգմանական (նախնական) լինելու իրողությունը հավաստող նաև այլ կովան՝ վերոբերյալ հատվածի բնագրում ասված է. «Ἐἶ ποτε ἀπὸ ἀφωρείας μεγάλῃς πεδίον εἶδες πῶς τε καὶ ὄρειον, ἤλιχα μὲν σοι τῶν βοῶν κατεφάνη τὰ ζεύγη: πηλίκοι δὲ οἱ ἀροτῆρες αὐτοί;»⁶⁰, Հայերենը, ի տարբերություն այլ օրինակների, այս անգամ անհամեմատ հարազատ է բնագրին: Միակ նկատելի տարբերությունը «ի բացավայրի ուրեք» հավելումն է՝ այն էլ ոչ բոլոր ձեռագրերով ավանդված (չունի նաև Շիրակացին): Միևնույն հատվածում քանի որ շարունակաբար ունենք «հարկիք եզանց», «հանդերձ եզնող ողանաւն», և, բնականաբար բնագրային կապ պետք է լինի այս արտահայտությունների միջև: Առաջինը թարգմանությունն է հունարեն «τῶν βοῶν κατεφάνη τὰ ζεύγη» հարցումի, սուսերինում՝ «пары запряженных волов»⁶¹, վրացերենում՝ «უღლეული კარბაჯ» (հարկիք եզանց), երկրորդը՝ «οἱ ἀροτῆρες αὐτοί» (վարողներն իրենք), սուսերինում՝ «сами земледельцы», վրացերենում՝ «საკვებლები და მკვებლები»⁶² և «მკვებლები օგո მათნი და მწօფებლები»⁶³:

Մեզ հետաքրքրող «հանդերձ եզնող ողանաւն»-ի դիմաց բնագրում ունենք վարողներ (οἱ ἀροτῆρες;), որը փաստորեն նույնանում է եզնող բառի նոր հայկազյան բառարանագիրների բացատ-

րության հետ: Ասվածից հետևում է, թե Կեսարացու և Շիրակացու վերոբերյալ զրվագներից ճիշտ կլինի համապատասխանաբար օտարել ողանաւն և զովուդաւն աղավաղումները՝ դրանք փոխարինելով «Վեցօրեայ» բնագրով, հայերեն ձեռագրերով (մասամբ նաև տպագրով), ինչպես նաև վրացերեն թարգմանություններով հավաստված հին հայերեն եզնողաւն ընթերցմամբ, որը, ասվեց, նշանակում է եզներ փող, հոտաղ, եզնավար⁶⁴:

Բարսեղ Կեսարացի

Անանիա Շիրակացի

«Զի մեծամեծ իբք՝ որ ի բացուտեղեկ- նստեսակ երևին, մեծայաղթ տարերքն նոցա իբրու սակափի ինչ երևին տեսլան ական. քանզի քայրայի սակասեսիլ ական ի տկար զօրութենէ լուսոյն՝ զոր ունի, և շանի բաւական ձրգիլ հասուցանել զհայեցուսս...» (էջ 129)

«Քանզի մեծամեծ ինչ իբք, որ ի բացեայ ի հեռուստ տեսանէր, իբք փոքունք երևին. վասն զի քայրայի սակասեսիլ ականն ի տկար զօրութենէ լուսոյն զոր ունի. քանզի շինի բաւական ի հեռածիգ վայրս հասուցանել զհայեցուսս...» (էջ 56)

Նույնական սույն հատվածների հիմնական տարբերությունը սկզբնամասում է: Նախ առաջինի մասին. «Վեցօրեայի» հրատարակության հիմք ձեռագրի «ի բացուստ ականատեսակ» արտահայտությունը հրատարակչի մասնակի միջամտությամբ դարձել է «ի բացուստ նկնատեսակ»: Ինչպես կպարզվի հետագա քննությամբ, հրատարակչի վերականգնումը ճիշտ է և ձեռագրերով ավանդված: Պարզապես միացյալ զրույթյամբ առաջացած բառարարողներ (եթե վրիպակ չէ) անհարկի է և պետք է ներկայացվի անջատ զրույթյամբ: Ձեռագրական ընթերցումները հետևյալն են. երեք զրչագրեր⁶⁵ պահպանել են հրատարակչի վերականգնած ընթերցումը, մյուսներում ունենք ականատեսու⁶⁶, ակն տեսիլ⁶⁷ և ականատեսակ⁶⁸: Նոր հայ-

⁶⁴ Շիրակացու սուսերին թարգմանությունում նշված հնչյունախումբը օտարված է «Не приходилось ли тебе обозреть с высоких гор обширную и пространную равнину? Какими (малыми) тебе представлялись пары запряженных волов? А какими казались сами зем.лепашцы?» («Космография», էջ 85): Ընդգծվածը բնագրի վերջերս վարել բառի թարգմանությունն է հոգնակի նշանակությամբ:

⁶⁵ Ձեռ. № 5353, էջ 204բ, № 8352, էջ 180բ, № 1657, էջ 80բ:

⁶⁶ Ձեռ. № 5595, էջ 179բ:

⁶⁷ Ձեռ. № 3457, էջ 117բ, № 7028, էջ 128ա, № 1243, էջ 418ա, № 1939, էջ 62 բ: № 5819 զրչագրում հատվածս բացակայում է:

⁶⁸ Ձեռ. № 620, էջ 265ա, № 10258, էջ 56բ, № 5686, էջ 54բ:

⁶⁰ «Hexaéméron», էջ 374, հմմտ. PG. էջ 140:

⁶¹ «Шестоднев», էջ 96:

⁶² «ექუსთა დღეთაჲსა», էջ 91:

⁶³ ბისილი დიდი, էջ 76:

կազման բառարանագիրներն իբրև ականատեսակ բառի բացատրության օրինակ վկայակոչել են Կեսարացու քննվող հատվածի առաջին մասը և այն ընկալել ականատես, ականակերպ նշանակությանմբ: Թերևս այլ օրինակ չունենալու պատճառով, բառարանագիրները նշվածը միաժամանակ դիտել են «բառ անատուզ»⁶⁹: Սակայն իրենց իսկ վկայակոչած նախադասության նկատմանակ բառը հրատարակության աստիճանակի և ձևագրերի մի մասի ականատեսակ բառով փոխարինելը մտածել է տալիս, որ բառարանագիրները այն համարել են խաթարված կամ զոնե անհասկանալի և նշված օրինակն ընթերցել սրբագրված տեսքով, մանավանդ որ, նրանք այդ կերպ վարվում են նաև այլ առիթով:

Իրականում «Վեցօրեայի» հրատարակության նկատմանակ-ը ամենևին էլ աղավաղված չէ, այլ հայ դասական մատենագրությանմբ բազմիցս ավանդված նկուն բառն է, տեսակ բառով բարգված: Իր հայտնի նշանակությանմբ այն համապատասխանում է քննվող նյութի բովանդակությանը⁷⁰: Բերված հատվածից պարզորոշ նկատվում է, որ խոսքը հետո տարածությունից առարկաների փոքր երևալու մասին է, քանզի, ինչպես բացատրում է Կեսարացին, անզեն աչքն ի վիճակի չէ ավելին տեսնելու: Այդ դեպքում հարց է առաջանում՝ ի՞նչ է կատարվել Շիրակացու հատվածի հետ: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «ի բացուստ նկատմանակ» կապակցության դիմաց Շիրակացու մասում ունենք «ի բացեայ ի նեռուստ տեսանէր»: Հասկանալի է, որ վերջինս, առանց տեսանէր գիմավոր բայաձևի, համապատասխանում է սկզբնաղբյուրի ի բացուստ նշանակությանը (ի հեռաստանէ), այն տարբերությանմբ, որ «ի բացեայ» և «ի հեռուստ» հոմանիշ կիրառությանմբ ավելի ընդգծվել, խտացվել է հեռավորության իմաստը: Այդ պարագայում ո՞րն է տեսանէր բայական ընթերցման աղբյուրը:

Կեսարացու և Շիրակացու մատենագրական առնչակցության քննությանմբ երևելով՝ հակված ենք ընդունելու, որ նշված նկատմանակ բառը տակավին միջնադարում չի ընկալվել իր նշանակությանմբ, այլ

69 ՆՁԲ, Ա, 22:

70 Ունի կարացեայ, նուսեայ, նուստ, ցած, շնչին նշանակությունները (ՆՁԲ, Բ, 430): Հր. Աճառյանը ձևագրական իրողություններից ամենևին անկախ նկատել է, որ «Վեցօրեայի» հրատարակիչը ճիշտ է վարվել՝ ականատեսակ բառը սրբագրելով նկատմանակ: Ըստ նրա, «նկատմանակ կնշանակէ պիոքր երեցող» (հմտ. նկնածև, նկնահասակ) և այս իմաստով ալ պէտք է անցունել բառարաններու մէջ՝ ուր մտոցուած է» (Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 161):

դիտվել է անհասկանալի, թերևս խաթարված ընթերցում և սրբագրվել է տեսանէր: Եթե ընդունելի է ասվածը, ապա՝ ե՞րբ և ո՞ւմ ձևագրով է կատարվել այս միջամտությունը: Շիրակացու ձևագրերը, դատելով հրատարակություններից, քննվող բառի այլ ընթերցում չեն պահպանել, իսկ դա հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ նշված փոփոխությունը կարող էր առաջանալ Շիրակացու ժամանակաշրջանում, գրիչների, հնարավոր է նաև իր ձևագրով, որովհետև հատվածի այդ մասում հեղինակային միջամտությանմբ սկզբնաղբյուրից հեռանալու հետք է նկատվում, թեև դա, համոզված ենք, արդյունք է նկատմանակ բառը իր նշանակությանմբ չըմբռնելու:

«Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության բերված հատվածը հիմնականում ճիշտ է արտացոլում բնագիրը: Ահա այն. «Συναίρεσθαι γὰρ πέφυκεν ἐν τοῖς μεγίστοις διαστάμασι τὰ μεγέθη τῶν ὁρωμένων, τῆς ὁρατικῆς δυνάμεως οὐκ ἐξικνουμένης τὸν μεταξὺ τόπον διαπερᾶν»⁷¹: Հունարենում ևս տարածքով հեռու (διάστημα) գտնվող առարկաները սովորական աչքով տեսնելու (ὁρατικῶς), ընկալելու մասին է խոսքը:

Սակայն Շիրակացու հատվածի սկզբնամասի ընդգծված միտքը մի փոքր այլ կերպ է ընկալվում: Գրա պատճառը, թվում է, ընդմիջարկված տեսանէր-ն է, որը «Վեցօրեայի» նմանությանմբ պետք է փոխարինել նկատմանակ բառով և նշված կապակցությունը վերընթերցել «ի բացեայ ի հեռուստ նկատմանակ էր»:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Շիրակացու տիեզերագիտական հետազոտություններում կան բազմաթիվ այլ զրվագներ, որոնք պարունակում են անհասկանալիության աստիճանի խաթարված, երբեմն նաև այլիմաստ ոչ քիչ թվով աղավաղումներ: Իհարկե, այժմ զօժար է ստույգ որոշել դրանց խմբերն ըստ խաթարվածության բնույթի: Սակայն միաժամանակ ճիշտ չի լինի պնդել, թե Շիրակացու գործերում նախապես ունեցել ենք միայն շմիջամտված, շղավաղված բնագիր և առկա բոլոր աղավաղումները հետագա ընդօրինակությունների արդյունք են: Հայտնի է, որ Շիրակացին VII դարում օգտվել է V դարի թարգմանության մի ձևագրից, որը կարող էր աղավաղումներ պարունակել և այդպես փոխանցվել Շիրակացուն: Միաժամանակ որոշակի է, որ այդ խաթարումներն ամենահավաստի ու վերջնական սրբագրման կարող են ենթարկվել հիմնականում «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությանմբ և հաճախ ստուգվել նույնի բնագրով ու այլ թարգմանություններով: Այդ ուղ-

71 «Hexaéméron», էջ 372, հմտ. PG, էջ 140:

դուրսից կատարված մեր աշխատանքից վկայեցինք ընդամենը մի քանի օրինակ:

Կեսարացու և Շիրակացու որոշ գործերի առնչակցության համակողմանի քննությունը բացահայտում է նաև մեկ այլ իրողություն. պարզվում է, որ «Վեցօրեայում» կան դրվագներ (ավելի թարգմանական), որոնց սրբագրմանը էապես նպաստում են Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատություններում պահպանված իր հետքերը: Հասկանալի պատճառով սրբագրվող նյութի հավաստիությունը որոշողը դարձյալ «Վեցօրեայի» հունարեն բնագիրն է, երբ հատվածը համընթաց է վերջինիս, իսկ եթե դիտողությունը թարգմանչի ստեղծած տեղիներին է վերաբերում, ապա, անշուշտ, Շիրակացու ընթերցումը ավելի կարևոր է և «Վեցօրեայի» ձեռագրի արժեք է ստանում:

Բարսեղ Կեսարացի

Անանիա Շիրակացի

«և առաւել սքանչանամ ընդ այնս՝ որ հաւատան նոցա զկեանս իրեանց, մեկնել զբարի կամ զբաղտի կեանս նոցա. զի ցոփաբերանք և թանձրամիտք են»: (էջ 119)

«Եւ առաւել սքանչանամ ընդ այնս, որ հաւատան նոցա զկեանս իրեանց, մեկնել զբարի կամ զբարեաց դէմացա. զի ցոփաբանք և թանձրամիտք են...»: (էջ 26)

Կեսարացու սույն դիտողությունը իր ամբողջության մեջ քննադատություն է ժամանակի սնոտի զբաղմունքի տեր այն անձանց դեմ, որոնք ընդհանուր անվամբ բախտագուշակ էին կոչվում: Համադրվող մասում Բարսեղի զարմանքն է արտահայտված հմայական նախասիրությունը տառապողների նկատմամբ: Նույնական այս հատվածներում կա երկու բնույթի անհարազատություն. մեկ այն է, որ Կեսարացու «ցոփաբերանք և թանձրամիտք» կիրառության դիմաց նույն նպատակով ու նշանակությամբ ունենք «ցոփաբանք և թանձրասիրտք»: Ձեռագրական առկա իրողությունները որևէ այլիմաստ տարբերակ չունեն, և դա հասկանալի է. բերան և բան բառերով բարդվածները երկու դեպքում էլ խոսելու, բան ասելու իմաստով են ընկալվում: Ինչ վերաբերում է միտք և սիրտք բառաբարդումներին, ապա, անշուշտ, այս դեպքում էլ մտածելու գաղափարն է իմաստավորված: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության այս միտքը բնագրից հեռանալու արդյունք է, ուստի և չի կարող վերահսկվել հունարենի իրողություններով:

Նրկրորդ տարբերության դեպքում գործ ունենք աղավաղման հետ, Կեսարացու հատվածի «զբարի կամ զբաղտի կեանս» բառակապակցության իմաստը անհասկանալի է առանց Շիրակացու «զբարի կամ զբարեաց դէմս» արտահայտության: Հր. Աճառյանը սույն զբաղտ բնթերցման մասին գրել է. «պետք է հասկնալ գէշ, շարաբախտ, շար, եթէ սակայն խանգարուած գրչութեան մը հետ չէ գործերնիս»⁷²: Դժվար չէ նկատել, որ հայագետի բացատրությունը պայմանավորված է հատվածի ընդհանուր իմաստով և ոչ, ասենք, խնդրո առարկա բառի ավանդված բովանդակությամբ: Ընդունելին, անշուշտ, դիտողության ավարտն է, ուր բառս խանգարված գրչություն է ենթադրվում:

Հրատարակության «զբաղտի կեանս» ընթերցումը նույնությամբ ունենք №№ 7028, 10258 և 5686 ձեռագրերում (նաև՝ զբախտի զկեանս)⁷³: Սրանց մասամբ մոտենում է մեկ այլ ընթերցում՝ «ըզբաղտի դէպս»⁷⁴: Ունենք նաև «զբարեացն զդէպս», «զբարեացն դէմս»⁷⁵ տարբերությունները:

«Վեցօրեայի» զբաղտի կեանս կապակցության առաջին մասը աղավաղում է, այդ իսկ պատճառով երկրորդ հասկանալի բաղադրիչն էլ իր նշանակությամբ չի ընկալվում: Իրականում բաղտ բառի որևէ կիրառություն արձանագրված չէ հայերենում: Նույնի փոխարեն, ինչպես տեսանք, նմանահունչ բախտ կիրառությունն ունենք ձեռագրերից մեկում, որն իր հիմնական իմաստով թեև քննվող հատվածի բովանդակությանը հարիչ է, բայց կոնկրետ արտահայտությանն՝ անհամապատասխան: Մյուս (և գերակշռող) ձեռագրական տարբերությունները փաստորեն հիշեցնում են Շիրակացու «զբարեաց դէմս» տարբերակը, որը ներկա դեպքում ճիշտ է, հասկանալի և բավարար հիմք է Կեսարացու նշված աղավաղման սրբագրման համար: Այժմ դժվար է որոշակի ասել, թե ինչ ճանապարհով «զբարեաց դէմս» ընթերցումը կարող էր դառնալ «զբաղտի կեանս»: Բայց «զբարեաց դէմս» կիրառությունից պարզորոշ երևվում է, որ հին հայերենի բարի կամ բարիք (նույնն են) հոգնակի հայցականը կապակցված է դեմք բառի նույն թվի ու հոլովի հետ:

72 Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 157:
73 Ձեռ. № 620, էջ 261ա:
74 Ձեռ. № 5353, էջ 200բ:
75 Ձեռ. № 3457, էջ 109ա, հմմտ. ձեռ. № 5595, № 1939, էջ 58ա, № 8352, էջ 166բ, № 1243, էջ 411բ, № 1657, էջ 84ա: № 5819 գրչագրում հատվածս բացակայում է:

Նշանակությունն էլ ինքնին հասկանալի է. խոսքը դեմքի (անձնավորության) բարի կամ շար բնորոշումին է վերաբերում: Այս է «Վեցօրեայ» հատվածի բուն իմաստը, որը ավելի անխաթար է մնացել Շիրակացու բերված գրվագում: Այսպիսով՝ վերևում ասվածը հիմք է տալիս Կեսարացու հայերեն թարգմանության գրադախ կեանս տարբերակը ըստ Շիրակացու վերընթերցել գրաբեաց դէմս:

Բարսեղ Կեսարացի

«Եւ յորժամ զգնես արեգակն զկերպարանս բոցոյ հրոյ տարերց տապովք, գեսցէ արեգակն, փորրկանան ստուսկանին փորրկանալ ստուերց տարերց երբ տարերց երկրի, և կարճին շուրք երկրի և կարճել շուրք հասարակաց ի միջօրեայ ժամանակի...»: (էջ 125)

Անանիա Շիրակացի

«Եւ յորժամ ի վերին բարձանց ծարանս արեգակն, փորրկանան ստուսկանին փորրկանալ ստուերց երբ տարերց երկրի, և կարճին շուրք հասարակաց ի միջօրեայ ժամանակի...»: (էջ 52)

Բարսեղ Կեսարացու սույն միտքը երբ համեմատում ենք իր իսկ հեռքերի հետ, պարզվում է, որ այն ներկա վիճակով կարոտ է սրբագրման: Սկզբնամասի տրոշ ոճական տարբերության մասին չէ խոսքը, որը, ինչպես հուշում են «Վեցօրեայի» բնագիրն ու հայերեն թարգմանության ձեռագրերը, բառակուտակման օրինակ է: Այն ձեռագրերի որոշ մասում հիշեցնում է Շիրակացու (Կեսարացու) այս տարբերակը: Սակայն երկու դեպքում էլ խնդիրը սոսկ ոճական է՝ պայմանավորված «Վեցօրեայի» թարգմանության բնույթով:

Ինչ վերաբերում է հատվածների ընդգծված տարբերություններին, ապա, ինչպես կտեսնենք, Շիրակացու «շուրք հասակաց» արտահայտությունը հնարավորություն է տալիս վերընթերցելու Կեսարացու «շուրք հասարակաց» ոչ ճիշտ արտահայտությունը: Ի՞նչ են տալիս «Վեցօրեայ» ձեռագրերը. դրանցից մեկում (№ 5819) հատվածս օտարված է, հինգը (ձեռ. №№ 5595, 1243, 620, 10258, 5686) նույնանուն են տպագրին, մյուսները պահպանել են առաջարկվող «շուրք հասակաց» վերականգնումը, որը միանգամայն ճիշտ է ու հասկանալի քննվող հատվածի համար: Բացի այդ՝ եթե անգամ շուրքնայինք Շիրակացու հատվածով և «Վեցօրեայ» ձեռագրերով հաստատվող հասակաց վերականգնումը, այդուամենայնիվ, հասարակ բառի ներկա կիրառությունն անհասկանալի կմնար այն պարզ պատճառով, որ այն իր մի քանի նշանակություններից և ոչ մեկով (կես եղած, մասնակից, միաբան, հավասար, պարզ, սովորական, միակերպ, հավասարապես)⁷⁶ չի համապատասխանում նյութի բովանդակությանը:

76 ՆՁԲ, Բ, 50—51:

Առաջարկվող վերականգնումը հաստատվում է (ոչ բառացի) նաև հունարենով: Ահա այն. «ὅτε καὶ φλογωδέστατος ἔσται ἑαυτοῦ ὁ ἥλιος, βραχείας ποιῶν τὰς σκιάς ἐπὶ τῆς μεσημβρίας...»⁷⁷: Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն թարգմանության սկզբնամասի դիմաց, որը, առկեց, տարբեր ոճավորում ունի երկու մատենագիրների բնագրերում, հունարենում տեսնենք «ὅτε καὶ φλογωδέστατος ἔσται ἑαυτοῦ ὁ ἥλιος» (այնժամ ինքը՝ արևը, առավել կիզիչ է): Փաստորեն վերոբերյալ երկու դեպքերում էլ (մանավանդ Բարսեղի մասում) բնագրի իմաստը հայերենի է փոխանցվել մի փոքր ընդգծված նկարագրությամբ:

Քննվող հատվածի երկրորդ կեսը ավելի հարազատ է բնագրին, ուր խոսքը միջօրյա (ἢ μεσημβρία) ստվերի (ἢ σκιά) կարճանալու (βραχέας, εἶτα) մասին է և հասկանալի պատճառով շունենք հայերեն թարգմանության հասարակաց կիրառությունը հաստատող որևէ կովան: Կեսարացու «շուրք հասարակաց» արտահայտությունը ըստ Շիրակացու (և այլ աղբյուրների) «շուրք հասակաց» վերընթերցելու միտքը թվարկված գործոններից բացի հաստատվում է նշված մատենագիրների նաև մեկ այլ առնչակցությամբ, որտեղ շատ ավելի որոշակի ասված է, որ խոսքը մարդու հասակի (և ոչ հասարակի) ստվերի մասին է⁷⁸: Այսպիսով, շարագրվածը հիմք է տալիս պնդելու, որ «Վեցօրեայի» հետքերի (Շիրակացի), ձեռագրերի, բնագրի ու հատվածի իմաստի թեւադրանքով Կեսարացու հայերեն թարգմանության «շուրք հասարակաց» արտահայտությունը պետք է կարդալ «շուրք հասակաց»:

Նաև վկայակոչելի բաղմաթիվ նմանօրինակ այլ հատվածներ, որոնցում Շիրակացու բնագրի բաղմաթիվ բառ-արտահայտություններով կարելի է սրբագրել «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը: Բայց քննված օրինակներն էլ բավարար հիմք են ասելու, որ նման սրբագրությունները երկու մատենագիրների առնչակցությունն ընդգծող, նրանց բնագրերի հետագա ձեռագրական խաթարումները բացահայտող յուրահատուկ կովաններ են:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Կեսարացու և Շիրակացու տեքստաբանական մի շարք ընդհանրություններ, ի տարբերություն նախորդների, առանձնանում են միմյանց ճշտող-սրբագրող, ինչպես նաև հրբեմնի օտարումները լրացնող տեղիներով: Այս դեպ-

77 „Hexaéméron“, էջ 306, նմատ. PG, էջ 136;
78 «Վեցօրեայ», էջ 126, նմատ. Շիրակացի, էջ 53:

քում էլ, հարկավ, վերականգնման հավաստիության շափանիչը «Վեցօրեայի» հունարեն բնագիրն է՝ նշված թարգմանություններով հանդերձ: Զուտ թարգմանական իրողություններ քննելիս, ինչպես միշտ, վճռողը գրչագրերն են՝ պայմանավորված գրաբարի նորմերով ու հայերեն թարգմանության ամբողջականությամբ:

Բարսեղ Կեսարացի

«Թէպէտ և աղի և դառն ճաշակ ունիցին, և աագով սահմանելով դտանիցին ըստ օրինակի կերպարանաց մեծին ծովու, սակայն չէ հնար՝ թէ ի կերպարանս մեծի ծովուն կայցեն, ո՛չ Ասփաղտիտէս ծովակ՝ որ մօտ է յաշխարհն Հրէաստանի, և ո՛չ Սերունիտէս ծովակ՝ որ է քնդ Եգիպտոս և քնդ Պաղեստինէ աշխարհի միջի, և գայ հասանէ մինչև ի կողմանս արաբացաց»: (էջ 74)

Անանիա Շիրակացի

«Թէպէտ և զաղի և զդառն ճաշակըս ունիցին, և աագօք սահմանելով դտանիցին ըստ օրինակի կերպարանաց մեծի ծովուն, սակայն ոչ է մարթ զծովական ծովս կոչել: Ո՛չ զԱսփաղտիտէս ծովակ, որ մօտ յաշխարհն Հրէաստանի է. և ո՛չ զՍերունիտէս ծովակ, որ է քնդ Եգիպտոս և քնդ Պաղեստինէ աշխարհի միջի. և գայ հասանէ ի կողմանս արաբացաց»: (էջ 16)

Բերված հատվածների նույնությունն ինքնին ակնհայտ է: «Վեցօրեայի» մեր ձեռքի տակ եղած գրչագրերը, ինչպես նաև Շիրակացու հրատարակության հիմք ձեռագրերի տարրնթերցումները ցույց են տալիս, որ ընդգծված բառերի գրություն տարբերությունները գրչական են և որ գրանք մեծ մասամբ պետք է ուղղել մերթ ըստ մեկի, մերթ ըստ մյուսի: Ընդգծված առաջին երկու բառերը, մեկական ճիշտ ձև ընտրելով նույն երկու բնագրերից, պետք է կարդալ «աւազօք սահմանելը»: Շարունակության մեջ Շիրակացու նմանությամբ պետք է կարդալ «մեծի ծովուն», ինչպես հուշում են նաև «Վեցօրեայի» նույն հատվածի շարունակությունն ու բնագիրը՝ «ἡμετέρας ἡμέρας ἡμέρας»⁷⁹: Երբ համեմատում ենք Կեսարացու հատվածի հաջորդ՝ «սակայն չէ հնար՝ թէ ի կերպարանս մեծի ծովուն կայցեն» միտքը, պարզորոշ երևում է, որ այն հստակ չէ, համարժեք չէ բնագրին, Շիրակացու նույն մտքին, ուստի ճիշտ կլինի վերընթերցել ըստ հունարենի. «Λίπαται γὰρ εἶς τιν ἀῖται, ἡμέρασσα δὲ μία»⁸⁰—«սակայն ոչ է մարք զծովական ծովս կոչել»:

⁷⁹ „Hexaéméron“, էջ 260, հմտ. PG, էջ 88: Վրացերենում՝ „დღისა ზღვისა“ („მეტსხა დღეთაჲსა“, էջ 58):
⁸⁰ „ნույն տեղում: Վրացերենում՝ „და მსგავს წყალოთა დღისა მის ზღვისათა, არა არიან იგინი ზღუა“ (ბასილი დიდი, էջ 45):

Ասփաղտիտէս ծովանունը երկու բնագրերում էլ միօրինակ չէ, ամենատարբեր ընթերցումներ են տալիս ձեռագրերի մեծ մասը: «Վեցօրեայի» հրատարակության հիմք ձեռագրում եղել է Ասփաղտիտէս: Ը. Թորոսյանն այն ընթերցում է «Ասփաղտեան ծովակ» և բացատրում՝ «նոյն է Աղտից կամ Մեռեալ ծովուն հետ»⁸¹: Ծովանունս ըստ բնագրի, հայերեն թարգմանության և №№ 5595, 5819 գրչագրերի Շիրակացու հատվածում պետք է ուղղել „Ασφαλτίτις λιμνη“⁸², իսկ արաբացոց բառը՝ արաբացոց: Գրչագրերի մի մասի միջամտությամբ (№№ 5595, 5353, 1657, 1243, 5819, 10258, 5686) և Շիրակացու նմանությամբ տպագիր «Վեցօրեայի» Սերունիտէս անվանումը պետք է վերընթերցել Սերունիտէս (Σερβωνίτις), «աշխարհի միջի» արտահայտությունը, ինչպես նկատել է Գ. Նահապետյանը⁸³, «աշխարհամիջի»:

Ջրագոյացությունների բնույթի, ծովերի, ծովախորշերի առաջացման, աշխարհագրական հակադիր լայնություններում գտնվող ծովերի ընդհանրության և այլնի մասին Շիրակացու տեղեկությունները քաղված են «Վեցօրեայից»: Այսպես, օրինակ՝

Բարսեղ Կեսարացի

«Զի մին անուանեալ կոչի Պոնդոս Եփսինոս և մեան Պրովպոնտինոս, և Զելեսպոնտոս, և մեան Էգեոս, և Ունինոս, և մեան ծովն Սարգոնիկէ աշխարհի, և մեան Սիկիլիա աշխարհին. դարձ բազում ևս այլ անուամբբ»: (էջ 75)

Անանիա Շիրակացի

«Զի մինն անուանեալ կոչի Պոնտոս և Եփսինոս, և միան Պրովպոնտոս և Զելեսպոնտոս. և միան Եգէոս և Յոնէոս և միս ծովն Սարգոնիկէ աշխարհին. և միս ծովն Սիկիլիայ աշխարհին. և միան Տիրոսի, հանդերձ այլ ևս բազում անուամբբ...»: (էջ 16)

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Կեսարացու վկայած «Պոնդոս Եփսինոս» ծովանունը Շիրակացու մոտ դարձել է «Պոնտոս և Եփսինոս»: «Վեցօրեայ» գրչագրերից տասը նշված անվան գրությամբ նույնանում են տպագրի հետ, իսկ մնացած չորսը (№№ 5353, 1657, 8352, 620) տալիս են «Պոնտոս և Եփսինոս» տարրնթերցումը: Ներկա դեպքում «և» շաղկապը անտեղի է ու գրչագրի սխալ ընդօրինակման արդյունք: Հունարենում կարդում ենք. „πόντος“

⁸¹ Ը. Թորոսյան, Անանիա Շիրակացի..., էջ 217, ծան. 5:
⁸² „Hexaéméron“, էջ 260, հմտ. PG, էջ 88:
⁸³ Գ. Նահապետյան, նշվ. աշխ., էջ 203:

τος Ἐξέτιστος», վրացերենում՝ «ἔξις τῆς ἡμέρας—ՅոճԵՐ»⁸⁴, որոնցում, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը նույն Հյուրընկալ ծովի մասին է, որ հույները կոչում էին Սև ծովին: Մինչդեռ նշված անվանումը Շիրակացու մասում վերածվել է Պոնտոս (Սև) ու Եփսինոս (Հյուրընկալ) երկու տարբեր ծովանունների, որը ճիշտ չէ և պետք է ուղղել ըստ «Վեցօրեայի»⁸⁵:

Բայց Շիրակացու քննվող հատվածն էլ իր հերթին էական ճշտում-սրբագրում կարող է մտցնել Կեսարացու «Վեցօրեայում»: Նախ՝ համեմատաբար ճիշտ են տառադարձված Հելեսպոնտոս, Եգլետոս (Եգլետան), Յոնէոս (Հոնիական) հատուկ անունները և ապա, որ ամենակարևորն է, Շիրակացու «և միսն Տիրոսի, հանդերձ» ընթերցումը ոչ միայն լրացնում, այլև վերականգնում է «Վեցօրեայ» զրբվազի վերջնամասի աղավաղումը (դարձ բազում...):

Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր գրչագրերը, վրացերեն խմբագրություններն (ՁԵ ԾՅՐՕԾԵՅՕՅՕՁԵՆՆԵՆ, ՁԵ ԾՅՐՕԾԵՅՕՅՕՁԵՆՆԵՆ)⁸⁶ ու մանավանդ հունարեն բնագիրը, ինչպես նկատել ենք առկա ձեռագրերը քննչիս, նույնությամբ պահպանել են Շիրակացու սույն լրացումը: Ահա վերևում համադրաբար վկայակոչված հատվածների հունարենը. «Καὶ ὀνόματα τῶν πελαγῶν ἰδιόζοντα πόντος Ἐξέτιστος, καὶ Προποντίας, Ἐλλάσποντος, Αἰγαῖος, καὶ Ἴωνιος, Σαρδονικὸν πέλαγος καὶ Σικελικόν, καὶ Τυρρηγικὸν ἕτερον. Καὶ μῦθια γὰρ ὀνόματα πελαγῶν...»⁸⁷:

«Վեցօրեայի» բնագիրը, ճիշտ է, հաստատում է Շիրակացու տեքստով առաջարկվող ընդհանուր ուղղումը, բայց միաժամանակ

⁸⁴ Նեոստո լոճո, էջ 45, ուսուերենում՝ «Евксинский Понт» («Шесто-днев», էջ 59):

⁸⁵ Վրացի Թարգմանիչը իմանալով, որ բնագրի «Պոնտոս Եփսինոսը» նույն Պոնտոսն է կամ Եփսինոսը, դուրս է թողել Պոնտոսը և Թարգմանել պարզապես «ἔξις τῆς ἡμέρας» = ծով («ἔξις τῆς ἡμέρας» լոճո, էջ 58): Ի դեպ, «Պոնտոս Եփսինոսը» Կեսարացու նմանությամբ եղակի անուն է դիտված նաև «Աշխարհացույցի» ընդարձակ խմբագրությունում՝ «Եփսինոս Պոնտոս ծով» («Աշխարհացույց Մովսեսի Խորենացույց», Վենետիկ, 1881, էջ 25):

⁸⁶ «ἔξις τῆς ἡμέρας» լոճո, էջ 58, Նեոստո լոճո, էջ 45:

⁸⁷ «Hexaéméron», էջ 262, հմմտ. PG, էջ 88: 2. Թորոսյանը իբրև ընդհանուր տեղիներ վկայակոչելով վերոբերյալ հատվածները, նկատել է. Կեսարացու Սարգոնիկ անվանումը նույն «Սարգոն կամ Սարգենիա» կղզին է: Դարձ-ը նա ուղղում է հանդերձ, իսկ Շիրակացու Տիրոսի մասին գրում է. «Եփսոսի հայ Թարգմանության մէջ ի սպառազնուց է այդ անունն. հաւանական է թէ Շիրակացույն ունեցած օրինակին մէջ կայր, այլ վրիպակաւ Տիրսեր եղած Տիրոս» (2. Թարսայան, Անանիա Շիրակացիին ... էջ 217, ծան. 4, 7):

վերականգնվող ծովանվան գրությունը շտկվում է ըստ հունարենի. Իրականում «Վեցօրեայ» ձեռագրերում և Շիրակացու սույն զրբվածում պահպանված Տիրոս և նման գրությունն ձևերը ձեռագրական փոփոխություններ են պարունակում և ըստ բնագրի այն պետք է լինի «Τυρρηγικόν» (Տիր[ևն]իկոս)⁸⁸:

Բարսեղ Կեսարացի	Անանիա Շիրակացի
«Եւ յորժամ շուրջ բակ ունիցի լուսինն ամպոց, և ունիցի մասլլ զարեգակըն ամպոց, ջուրբ բազումբ յօրոց յերկիր առաքին, կամ զարամուր փքոց և գրառնաշունչ բքաց ամբոխեցոց յայտ առնեն»: (էջ 115)	«Եւ յորժամ շուրջ բակ ունիցի լուսինն յամպոց, և ի նմին աուր ունի մոսլլ զարեգակն յամպոց. ջուրբ բազում յօրոց յերկիր առաքին, կամ զարամուր փքոց և գրառնաշունչ հաղմոց ամբոխեցոց յայտ առնէ»: (էջ 42)

Բերված հատվածներում Կեսարացու հատվածով երկու ուղղում կարելի է առաջարկել Շիրակացու տեքստին⁸⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Կեսարացու «և ունիցի» կապակցությունն զիմաց Շիրակացու բնագրում առկա է «և ի նմին աուր ունի»: Ունիցի—ունի զուգահեռ

⁸⁸ Քննվող հատվածի դարձ ընթերցման մասին Հր. Աճառյանը գրել է. «Հնուդարձ կնշանակէ թո՛ղ, շահուած, բացի, որով դարձ այլ անուամբ կնշանակէ բացի միւս անուններէն: Անշուշտ կծագի դառնալ բայէն և բուն իմաստն է դարձիք, ե՛տ դարձիք, մեկդի ձգէ՛, թո՛ղ: Այս ձևը՝ որուն Ոսկեղաբեան գործածութիւնը այլուստ անծանոթ է, շատ կարևոր է, որովհետև կբացատրէ յետնադարեան քաց «բացի» բառին ծագումը: Վերջինս դարձ հնագոյն ձևին տարբեր գրութիւնն է. ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ունիքք ապաքաց փխ. ապադարձ...» (նշվ. աշխ., էջ 157—158): Այնուհետև նա նույն օրինակի հիմքի վրա գտնում է, որ միջնադարյան Հայաստանի որոշ դավաններում «դասական հայերէնի թրթռուն ձայները վերածուած էին շնչող խուլի» (նույն տեղում, էջ 158):

Սակայն, ինչպես տեսանք, դարձ ընթերցման միակ սկզբնաղբյուրը՝ տպագիր «Վեցօրեան», այդ մասում աղավաղված է և վերականգնվող ձևը, սկզբնաղբյուրների միաբերան վկայությամբ, հանդերձ բառն է: Նշանակում է՝ դասական հայերենում շունենք դարձ, ուստի և ընդունելի չեն դրան վերագրվող բոլոր նշանակություններն ու տեսական մտահանգումները:

⁸⁹ Գ. Նահապետյանը սույն հատվածում առաջարկում է երեք ուղղում. ա) գաւրեգակն բառը ընթերցում է առանց «գ»-ի՝ պատճառաբանելով, որ «գ» առնուած է «մոսլլ»-ի «լ»-էն, բ) անհարկի կրկնություն է դիտում հաջորդ ամպոց բառը և գ) զարամուր փքոց կապակցության փքոց բաղադրիչը օտարում է՝ մատենացուցելով վերջնից բքոց բառը (նշվ. աշխ., էջ 218): Սակայն համապատասխան աղբյուրների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նման միջամտության համար շունենք ոչ մի կոպան: Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ փքոց ընթերցումը, որ բացահայտ վրիպում է, ոչ թե օտարել, այլ վերընթերցել բքոց:

ձևերից ներկա դեպքում քերականորեն պահանջվողը (յորժամ-ի հետ) առաջինն է. դա երևում է նաև Շիրակացու նույն դրվագի նախորդ կիրառությունից (ունիցի լուսինն), ուստի նշված ունի դիմավոր բայածեր վերընթերցելի է ունիցի:

Շիրակացու «և ի նմին ատուր» բնորոշումը բացակայում է ըսկրզրնադրյուր «Վեցօրեայում»: Կեսարացու քննվող միտքը հայերենի է թարգմանվել ոչ բառացի, այլ ընդհանուր նմանություններ, ուստի Շիրակացու նշված սահմանումը չունենք նաև հունարենում: Այդուհանդերձ՝ բնագրից նկատվում է, որ լուսնի բակ (փոքրիկ ծիրանի զրտի) ունենալու ժամանակահատվածում է արևի, այսպես կոչված՝ մոսյվելու, եղանակի փոփոխություն ենթադրվում: Ծիշտ այս կերպ է ընկալվում Շիրակացու բնագիրը, մինչդեռ Կեսարացու հատվածում, առանց նշված հավելման, արևի փոփոխությունը ենթադրվում է ոչ թե նույն օրը, այլ առհասարակ: Պիտի ենթադրել, որ «ի նմին ատուր» սահմանադատումը երբեք է եղել է նաև «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունում և հետագայում օտարվել: Առ այդ, ինչ խոսք, չկան ուղղակի վկայություններ, բայց Շիրակացու հատվածից էլնելով «ի նմին ատուր» հավանաբար պետք է մոծել «Վեցօրեայ»: Շիրակացու հետևություններ և «Վեցօրեայ» ձևադրերի հիմքի վրա ամպոց բառը երկու դեպքում էլ պետք է կարդալ յամպոց:

Մյուս-գիտողությունը Շիրակացու «զդառնացուցիչ հողմոց» արտահայտությունն է վերաբերում, ուր, թվում է, առաջինը զդառնացուցիչ բառի ոչ ճիշտ ընթերցման հետևանք է: Շիրակացու հրատարակության ձևադրերը էական տարբերությամբ այլ ընթերցում չեն պահանջել: «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունը քննվող մասում համընթաց է բնագրին. «...μοίως δὲ καὶ ἐπειδὴν ἡ σελήνη περιλιπνάζηται· καὶ τῷ ἡλίῳ δὲ ὅταν αἱ λεγόμεναι ἄλλως περιγραφῶσιν, ἢ ὕδατος ἀερίου πλῆθος, ἢ πνευμάτων βιαιῶν κίνησιν ὑποφαινῶσιν»⁹⁰: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը բազում քրեթի գուրջից հանման, երկիր առաքելու (ἢ ὕδατος ἀερίου πλῆθος) և օդի սատարի շարժման (ἢ πνευμάτων βιαιῶν) մասին է, որոնք պայմանավորված են լուսնի և արևի համաժամանակյա փոփոխությամբ: Հիրավի, որքանով է տրամաբանական հողմ, բուր հասկացություններին դառնացնող, դառնացուցիչ որակումներ տալ: Մինչդեռ դառնացուցիչը մեղմումը ավելի հարիր է, և դրանց համատեղ կիրառության բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի մատենագրություններ: Ասվածը հիմք է

⁹⁰ «Hexaéméron», էջ 344, հմմտ. PG, էջ 125:

տալիս պնդելու, որ Շիրակացու հատվածի զդառնացուցիչ բառը պետք է փոխարինել «Վեցօրեայի» զդառնացուցիչ ընթերցմամբ:

Բարսեղ Կեսարացի

Անանիա Շիրակացի

«Նա և մեծ վաստակն արուեստագիտաց ընդ ունայնս ցրէր և վարն, և աշխատութիւն մշակացն անօգուտ էր. զի իբրև ոչ կարկառուցուն զձեռս ի գործ, գայցէ դարման կենաց իւրեանց առանց մուրակ շրջելոյ»: (էջ 123)

«Նաև մեծավաստակն արուեստագիտաց ընդունայնատար է և վայր՝ և աշխատութիւն մշակացն անօգուտ էր, զի իբրև ոչ կարկառուցուն զձեռս իւրեանց ի գործ գայցէ դարման կենաց իւրեանց առանց մուրկան շրջելոյ...»: (էջ 28—29)

Սույն հատվածներում նկատելի է երկու բնույթի տարբերություն: Մի դեպքում խոսքը միևնույն բառերի ոչ նույնական գրություն մասին է. այսպես՝ նա և—նաև, մեծ վաստակն—մեծավաստակն, արուեստագիտաց—արուեստագիտաց, իբրև—իբրև և կարկառնացն—կարկառուցուն, որոնք, առանց միմյանց հետ համագրվելու, գրչագրերից նույնությամբ ընդօրինակվել են Կեսարացու և Շիրակացու հրատարակություններում: Երկրորդ դեպքում խոսքը խաթարված բառերի մասին է: Ինչպես պարզվում է բերված հատվածների համեմատությունից, Շիրակացու վկայության ընդգծված մասը աղավաղված է: Ա. Աբրահամյանը նկատել է. «Ընդունայնատար է և վայր տեղին հարմար չի: Յենթադրում ենք թե պետք է ուղղել. ընդունայն, իզուր և ընդ վայր»⁹¹: Որ «ընդունայնատար»-ը գրչական աղավաղում է և ոչ բացատրելի, դա կասկածից վեր է: Միաժամանակ, հասկանալի չէ վայր բառի ներկա կիրառությունը: Բայց, այդուհանդերձ, առաջարկվող վերականգնումը ընդունելի չէ հետևյալ պատճառով. Բարսեղ Կեսարացու խոսքը, որից օգտվել է Շիրակացին, ներկա դեպքում հողի աշխատավորի անօգուտ դատումի, վարելու, ցանելու մասին է, որը «արուեստագիտաց» կողմից «ընդունայնս ցրէր»: Ասվածը հաստատվում է «Վեցօրեայի» բնագրով. «Ματαιότατοι δὲ πάντων καὶ οἱ περὶ τὰς τέχνας πονούμενοι»⁹²: Ինչպես և սպասելի էր, բնագրում էլ աշխատավորության, աշխատողի

⁹¹ Ա. Շիրակացի, էջ 28—29, տողատակ՝ 31—1: «Վեցօրեայ» գրչագրերը ավելի նման են Շիրակացու հրատարակությանը. ընդունայնատար (ձեռ. № 5595, 5353, 1657, 3457), ընդունայն սուր (ձեռ. № 8352), ընդունայն սոսյ (ձեռ. № 7028), ընդունայն զոյր (ձեռ. № 1939, 1243): № 5819 գրչագրում հատվածս բացակայում է, մյուսները նույննում են տպագրին:

⁹² «Hexaéméron», էջ 362, հմմտ. PG, էջ 133:

ստեղծածի, աշխատանքի արդյունքների (οἱ πονούμενοι) վատնումի, «ընդ ունայնս ցրելու» (ματαιότατοι) մասին է խոսքը, որ կատարվում է «արուեստագիտաց» (τέχνη, τέχνη — արուեստագետք, τὰς τέχνας — արուեստագիտաց) միջամտությամբ: Այսպիսով, համապատասխան սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս Շիրակացու «ընդունայնասոյր է և վայր»-ը վերընթերցել «ընդ ունայնս ցրէր և վարն»:

Շիրակացու ձեռքի տակ եղած գրչագրի վիճակի առումով ուշագրավ է այն իրողությունը, որ «Վեցօրեայի» հնագույն ձեռագիրը նույնությամբ պահպանել է սրբագրվող աղավաղումը: Նշանակում է տակավին VII դարում Կեսարացու որոշ գրչագրերում արդեն աղավաղումներ են եղել, որտեղից և անցել են Շիրակացուն: Ինչ վերաբերում է վայր ընթերցմանը, ապա, թվում է, այլևս հիմք ունենք այն վերընթերցելու վարն:

Շիրակացու սրբագրվող նախադասության ուսերեն թարգմանությունում կարգում ենք. „Точно также суетны и тщетны усилия ремесленников и бесполезен труд земледельцев...“⁹³: Շիրակացու թարգմանիչ-հետազոտողները փաստորեն նյութի ընդհանուր բովանդակությունից ելնելով, ճիշտ են կռահել «ընդունայնասոյր է և վայր» աղավաղված մասի միտքը և փոխանցել ուսերենի («бесполезен труд земледельцев...»): Սակայն, նույն նախադասության անխաթար մնացած (բոլոր աղբյուրներում) մեկ այլ բառ՝ արուեստագի[ւ]տաց, ինչպես հուշում է նույն թարգմանությունը, ուսերենի է թարգմանվել ոչ պահանջվող նշանակությամբ: Գրաբարում, մասամբ նաև արդի հայերենում, ուրուեստագէտ (արվեստագետ) վարպետ, նախադասության հիմնական նշանակություններից բացի ուներ նաև հմայել, շարիք գործել ոչ հաճախադեպ իմաստները: «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանությունում (նաև Շիրակացու մոտ) ունենք բառիս այդ նշանակությունը՝ հավաստված նույն հատվածի իմաստով (հմայողների ջանադրությամբ առ ոչինչ էր դառնում մշակների աշխատանքը...): Հունարենի վերոբերյալ միտքը ցույց է տալիս, որ հայերեն թարգմանության «արուեստագիտաց» կիրառության նշված նշանակությունը ևս փոխանցվել է բնագրից: Հունարենում τέχνη (τέχνη) բառը արվեստ, արհեստ, վարպետություն, մասնագիտություն նշանակություններից բացի

⁹³ „Космография“, էջ 61:

ունի խոցամակություն, նարպություն, բանասերություն իմաստները⁹⁴: Ահա և Շիրակացու ուսերեն թարգմանությունում նշված բառը այս վերջին իմաստի փոխարեն թարգմանվել է իր առաջին՝ ремесленник նշանակությամբ, որը հնու է բնագրի իրողությունն արտացոլելուց⁹⁵:

Քարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ձառերի և Անանիա Շիրակացու «Յաղագս ծովու», «Յաղագս երկնային զարդուց», «Յաղագս արեգական», «Յաղագս լուսնի» տիեզերագիտական հետազոտությունների մեր իսկ համեմատության արդյունք ընդհանուր տեղիները աասնյակ էջեր են կազմում, սրբագրության կարոտ բառարտահայտություններն էլ բաղմաթիվ են ու բազմազան: Սույն քննությունում վկայակոչեցինք մի քանի հատվածներ՝ ընդհանուր իրողության մասին պատկերացում տալու նպատակով միայն: Խնդիրն ընդհանրապես կարոտ է հատուկ քննության: Մեր համոզմամբ՝ այս բնույթի աշխատանքը պետք է նախորդի Շիրակացու բնագրերի զիտական հրատարակությանն ու թարգմանությունը: Առանց Շիրակացու աղբյուրների բացահայտման դժվար է ճիշտ գնահատել գիտնականի տեղն ու դերը միջնադարում:

Քարսեղ Կեսարացիին իր հարուստ ու բազմաբնույթ մատենագրական ժառանգությամբ և հատկապես հայոց շրջաններին առնչվող տեղական գործունեությամբ ընդհանուր ճանաչում է ունեցել հայ մատենագիրների շրջանում: Ուստի և ամենևին էլ պատահական չէ, որ նրա աշխատությունները ոչ միայն թարգմանվել են ու բաղմացվել, այլև գրանց մասին միաժամանակ գրվել են տասնյակ մեկնություններ: Ահա և գրանցից է XIII դարում ընդօրինակված N 4150 գրչագիր ժողովածուն, ուր «Սկիզբն և պատճառ» խորագրի տակ մեկնված են Կեսարացու շուրջ երեսուն անուն աշխատություններ: Մեկնությունների հեղինակը ծանոթ է եղել Գրիգոր Նազիանզացու և Քարսեղ Կեսարացու մտերիմ փոխհարաբերությունը, նազիանզացու «Դամբանականին», Կեսարացու կյանքի ու գործունեու-

⁹⁴ «Древнегреческо-русский словарь», составил Н. Х. Дворецкий, т. I. М., 1958, էջ 1622:

⁹⁵ Քննվող բառի իմաստային նրբերանգի հաշվառումն այս դեպքում էական նշանակություն ունի: «Վեցօրեայի» ուսերեն թարգմանությունում նշված նախադասության համապատասխան բարենորոգումը ճիշտ է կատարված. «А всех более обманываются трудящиеся над искусствами» («Шестоднев», էջ 92):

թյան մանրամասներին, Վաղես կայսեր և Բարսեղի փոխհարաբերության հայտնի գրվագներին⁹⁶:

Կեսարացու առանձին աշխատությունների հայերեն թարգմանությունների, ընդօրինակման անհրաժեշտության, վայրի ու ժամանակի հետ կապված զանազան տեղեկությունների առկայությունը մեր ձեռագրերում խոսում է հայկական միջավայրում նրա գործերի վայելած հեղինակության մասին: Բերենք մի քանի այդպիսի տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ՝ մեզ արդեն ծանոթ «զԱրբեցողաց» ճառի մասին տեղեկացվում է, որ Կեսարացին այն ասել է «ի մեծի զատկի՝ յարութեանն տեառն»⁹⁷: Սաղմոսի մեկնության հետ կապված խնդիրների քննության առումով կարևոր է հետևյալ դիտողությունը. «Այսպէս կարծի յոմանց, թէ ամենայն սաղմոսացն Դաւթի արարեալ է սորա մեկնութիւն և այս երեք այլ սաղմոսաւք ի մերս է թարգմանած լեզու, այլ մեզ այսպէս ասացաւ յուսուցչաց և հաճելի է»⁹⁸:

1347 թվականին, Սսում ընդօրինակված մի ժողովածուում «Ի Վեցարեա Բարսղէն» խորագրի տակ բացատրված են հազվագեղ կիրառվող մոտ երկու և կես տասնյակ բառ-արտահայտություններ⁹⁹: Չի պահպանվել ո՛չ բառարանի հեղինակի և ո՛չ էլ գործի զրգապատճառների մասին տրե՛կ վկայություն: Այդուամենայնիվ, հայտնի է, որ միջնադարում ամենուր ընթերցվող յուրահատուկ ձեռնարկ էր «Վեցօրեան», ուր, հարկավ, կան բացատրության կարոտ բազմաթիվ բառեր, արտահայտություններ, վկայակոչումներ, տեղանուններ, բուսանվանումներ և այլն: Եվ ահա, նշված ճանապարհին անհրաժեշտություն է զգացվել մեկնելու, բացատրելու գոնե որոշ բառ-հասկացությունների նշանակությունը: Հավանաբար, այս նպատակով է ստեղծվել մեզ անհայտ հեղինակի հիշյալ համառոտ բառացանկը, ուր բացատրված են երկնապող, վակժոյժ, ցրնցղաձև, քայրաքառ, դնդղէին, խիղբ, կրուիք, նշանակեցա, եզոզօն, վտառ, գայռագեղ, աղամողեալ և այլ բառեր:

Ոչ առօրյա գործածության նմանօրինակ բառերի բացատրությունը դուրսացվում էր «Վեցօրեայ» առանձին գրվագների հասկանալիությունը մանավանդ ոչ մասնագիտական շրջանների համար:

96 Ձեռ. № 4150, էջ 20ա—22ա, 77ա—բ:

97 Նույն տեղում, էջ 64բ:

98 Նույն տեղում, էջ 69բ:

99 Ձեռ. № 1138, էջ 376բ—377ա:

Բայց, այդուամենայնիվ, «Վեցօրեան» իր արծարծած հարցերի բազմազանությունը, խորությունը ու ինչ-որ չափով նաև բարդությանը կարոտ էր մեկնման, պարզեցման: Պահպանված ձեռագրական համապատասխան նյութերը ցույց են տալիս, որ հայազգի մեկնիչները այս ուղղությամբ զգալի աշխատանք են կատարել: Մատենադարանի № 621 ձեռագրում Արիստոտելի, Նազիանզացու, Նյուացու և այլոց գործերի մեկնությունների շարքում քննված է նաև Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեան»¹⁰⁰: Մեկնության հեղինակը ծանոթ է Կեսարացու «Վարքի» մանրամասներին և մատենագրական ժառանգությանը: «Վեցօրեան» մեկնելիս նա առաջնորդվել է ոչ այնքան նրանում քննված հարցերի բարդությունը, որքան սեփական նախընտրությունը: Մեկնվող հարցադրումները բառացի վերցված են «Վեցօրեայից» և յուրաքանչյուր հարցին հետևում է մեկնությունը՝ ըստ ճառերի հերթականության: Առաջին ճառում արծարծված հարցերը ամփոփված են մեկնության ութ կետերում: Ահա հարցադրումներից մեկը և դրա լուծմունքը: «Քանզի վայելուչ է և գեղեցիկ սկիզբն այս»¹⁰¹,—ասված է «Վեցօրեայում» և նույնությամբ վկայակոչում է մեկնության հեղինակը: Մեկնությունը հետևյալն է. «Քան զայս սկիզբն չկայ վայելուչ և գեղեցիկ, որ երկինի և երկրի է սկիզբն և հիմն»¹⁰²:

Մեկնությամբ, կարելի է ասել, հնարավորություն էր ընձեռվում լիարժեք բացահայտելու Կեսարացու միտքը, երբեմն էլ ենթիմաստն էր վեր հանվում: Այսպես, օրինակ, Կեսարացու հետևյալ միտքը՝ «Ձի ճարտարութիւնքս՝ որ առ մեզ գտանին, զի թերի էին նոցա իրքն ի նիւթ գործոյն»¹⁰³ ըստ էության ընկալվում է մեկնությամբ, ուր բացատրված է. «Մեր արուեստադէտքս թերի են. վասն այսորիկ նիւթոյ կարօտանան, որ յառաջ զնիւթն պատրաստեմք և ապա զգործն ի վերայ դնեմք, որպէս բուրդն քան զոստայանկութիւն յառաջ է և փայտն՝ հիւսանն և այլ արուեստից՝ նիւթն»¹⁰⁴:

Քննվող մեկնության հեղինակը գրեթե հավասար կարողությունը ու հմտությունը է մեկնում միմյանց քիչ առնչվող, երբեմն էլ

100 Ձեռ. № 621, էջ 56ա—59բ: Մեկնությունը, հավանաբար, ընդօրինակված է № 3275 ձեռագրի համանուն գործից կամ երկուսը միասին՝ երրորդ հիմք օրինակից: Ավելի անխաթար է ու ամբողջական № 621 ձեռագիրը, որից և օգտվում ենք:

101 «Վեցօրեայ», էջ 1:

102 Ձեռ. № 621, էջ 56ա:

103 «Վեցօրեայ», էջ 27, հմմտ. ձեռ. № 621, էջ 56բ:

104 Ձեռ. № 621, էջ 59բ:

բոլորովին այլարևույթ ամենարագմազան հարցադրումներ: Աշխարհագրական տեղանուններին ու հասկացություններին անդրադառնալիս նա հաճախ Կեսարացու վկայություններն է յուրովի վերապատմում՝ երբեմն առանձին հավելում-տեղեկություններ, հաճախ էլ առանց որևէ միջամտության: Այսպես, օրինակ. «բան. Հինդոս գետն: Լուծմունք, զոր այլեայլ անուամբ կոչեն և ի Ռ. գետոյն մին զսայ ասեն, և այլ գետք ելանեն ի սմանէ»¹⁰⁵:

Բարսեղ Կեսարացու տեղեկությունները Հինդոս գետի մասին գրեթե նույնանում են վկայակոչված մեկնության հետ, միայն այն տարբերությամբ, որ «Վեցօրեայի» «յարևելից, ասեն, ելանէ» միտքը մեկնության հեղինակը փոխարինել է «Ռ. գետոյն մին զսայ ասեն» արտահայտությամբ:

Չորրորդ ճառում, քննադատելով գուսանական արվեստն ու վերջինիս երկրպագուներին, Կեսարացիի կատարում է հետևյալ լրացումը. «և իրք առականաց են անդ, որոց առաջին ամենայն մարդկան ղնէին ծանակութիւնքն»¹⁰⁶: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը կին գուսանների գոյության մասին ոչինչ չի ասում: Բայց հատվածի շարունակության մեջ պարի նկարագրի տակ ենթադրելի են կանայք, այսինքն՝ գուսանական երգարվեստի կին կատարողներ: Նման ենթադրությունը հաստատվում է վերոբերյալ տողերի հետևյալ մեկնությամբ. «և թէ կանայք լինին գուսանքն, որ առաջին մարդկան ղնեն զառականս իւրեանց, որ է ծանակութիւն»¹⁰⁷: Մեկնիչը այս և առհասարակ նմանօրինակ պարզաբանումները կատարում է բացառապես դատափնտանքի նպատակով, այդ են վկայում նրա օգտագործած «զառականս», «ծանակութիւն» որակումները, որոնք առաջին հերթին երևույթի դատապարտելի կողմերն են մատնացուցում: Երբեմն շատ ավելի տրոշակի են մեկնության հեղինակի զայրույթի, վրդովմունքի բուն պատճառները: Այսպես, օրինակ՝ «բան. բարբառք լուր ստացն կամ կորստացն ասա: Լուծմունք. զլկտի երգն ասէ, որ աղտեղի յիշատակս ածեն ի միտս լսողացն և փոյթ նոցա այն է, որ շթողուն տեղի ի յինքեանս, որ չբխայտառակեն»¹⁰⁸: Համեմատությունից պարզվում է, որ մեկնիչը առավել ևս հակված է քննադատել աշխարհիկ երգը, քան կամեցել

105 Նույն տեղում, էջ 57ա, հմմտ. «Վեցօրեայ», էջ 55, հմմտ. նաև Գաղիսոն ծովն մեկնությունը (ձեռ. № 621, էջ 57բ, հմմտ. «Վեցօրեայ», էջ 73):
 106 «Վեցօրեայ», էջ 66, հմմտ. ձեռ. № 621, էջ 57ա:
 107 Ձեռ. № 621, էջ 57ա:
 108 Նույն տեղում, էջ 57ա-բ, հմմտ. «Վեցօրեայ», էջ 66:

է Բարսեղ Կեսարացիին: № 1138 զրչագրի բառարանի նմանությամբ, այստեղ էլ երբեմն բացատրվում են ոչ թե առանձին հատվածներ կամ արտահայտություններ, այլ պարզապես ղծվարմբոնելի բառեր: №№ 1138 և 621 զրչագրերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ երկրորդ ձեռագրի բառերի բացատրությունները (բացառությամբ՝ «յաթիոս», «յակճիոս», «յանկութեամբ» բառերի և «առավոտյան աստղի» մեկնության) վերցված են կամ № 1138 զրչագրից, կամ էլ երկուսը միասին երրորդ մայր օրինակից: Ակնհայտ տարբերությունները ավելի շուտ գրիչների հավելում-միջամտություն են, քան իմաստային տարբերակ ներկայացնող հեղինակային մտահղացում: Ահա գրություններ, մասամբ նաև իմաստով տարբերվող բառերն ու արտահայտությունները:

Ձեռ. № 1138 (էջ 376բ)

Առաւառին աստղն այն է, որ .2. ամիս առաւօտին ելանէ և .2. ամիս՝ յերեկօրեա թայրաթոտք—փաղաբուշ խիզբս արկեալ—ի յերկուս բաժանի և ծիլ արձակէ վառո—չոկ լեցս—խաղոյ անուն է տապղերն, է, որ՝ փայտ աղամոզեալ—խառնափնգորեալ զայրագեղ—երկաթի արկնոց:

Ձեռ. № 621 (էջ 56բ—59բ)

Առաւառին աստղն այն է, որ .2. ամիս առաւօտուն ելանէ և .2. ամիս յերեկօրեայ թարաթոտք—փաղաբուշ խիզբս արկեալ—ի յերկուս բաժանի և ծիլ արձակէ վտառ երամ—չոկ երամ գնան լիցս—խաղոյ անուն է ծաղերն, է, որ ռսկր է և է որ՝ փայտ աղամոզեալ—խառնափնգորեալ լիճի զայրագեղ—երկաթի արկնոց, ուր զգագնան արգելուն:

Իբրև տարբերություն վկայակոչվածներն էլ, հարկավ, արդյունք են եթե ոչ միմյանցից, ապա գոնե նույն հիմք ձեռագրից քաղված լինելու: № 1138 զրչագրում պահպանված բառարանը գնահատելիս նկատեցինք, որ ինչ-ինչ պատճառներով չի պահպանվել բառարանի հեղինակի անունը: Եվ ահա № 621 ձեռագրում ընդօրինակված «Վեցօրեայ» ձեռքի մեկնության հեղինակը, բնավ չհիշելով իր անունն ու մեկնության հետ կապված մանրամասները, հինգերորդ ձեռի մեկնության սկզբնամասում «եղիչէ ասէ» խորագրի տակ բացատրում է «թարաթոտք», «խիզբս արկանել», «զնղչէին». «ուշիկուրծս» և նման բառեր¹⁰⁹, որոնք նույնանում են № 1138 զրչագրի համապատասխան բառերի ու բացատրությունների հետ:

109 Նույն տեղում, էջ 58ա:

Մատենադրական այս ուշագրավ վկայությունը արդյոք հիմք տալի՞ս է ասելու, որ № 1138 գրչագրի բառարան-բացատրության հեղինակը V դարի նշանավոր մատենագիր Եղիշեն է: Այս հարցումին դրական պատասխանելուն ինչ-որ շափով նպաստում է այն փաստը, որ Եղիշեն ծանոթ է եղել Քարսեղ Կեսարացու մատենագրական ժառանգությունը և օգտվել է նրանից¹¹⁰:

Ուշագրավ է քննվող մեկնության հեղինակի մտեցումը: Կեսարացու մի քանի բնութագրումներից նա ընտրում է ամենից պատկերավորը, առավել մեծ հետաքրքրություն ներկայացնողը: «Վեցօրեանում», օրինակ, կան ծովի «բարությունը» և գեղեցկությունը ներկայացնող մի քանի բնորոշումներ, որոնցից մեկնիչը ընտրում է հետևյալը. «Քարի և գեղեցիկ է դարձեալ ծով, զի նայ է ակն զըլխաւոր շուրջ օդոց»¹¹¹:

Ինչպես «Վեցօրեայ» ճառերում, այնպես էլ նրա մեկնություններում համեմատաբար ընդարձակ տեղ են զբաղեցնում զուտ աստվածաբանական խնդիրները: Հասկանալի է, որ հաճախ թե՛ Կեսարացիի և թե՛ նրա մեկնիչների հարկադրած էին բանավիճել աստվածաբանական այս կամ այն հարցադրումն այլափոխող անձանց դեմ և լրացուցիչ կովաններ վկայակոչել խնդրի հստակման համար: Եզակի չեն այն դեպքերը, երբ ունկնդրին ապակողմնորոշելու նպատակով փորձել են խեղաթյուրել, այլ կերպ ընկալել Կեսարացու «Վեցօրեայի» և նույնիսկ ս. Գրոց առանձին հարցադրումներ:

* * *

Առաջարկված քննությունը, այլևս կրահելի է, ճշգրտումն է այն աղբյուրների ու սկզբունքների, որոնք նշանակալիորեն նպաստելու են «Վեցօրեայի» հայերեն թարգմանության գիտական բնագրի հրատարակությանը: Տողերիս հեղինակն այժմ ձեռնամուխ է եղել հիշյալ գործի իրականացմանը:

¹¹⁰ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ», հ. 9, յօրինեցին Բաբսեղ Սարգսեան, Գրիգոր Սարգսեան, Վենետիկ, 1966, էջ 54:

¹¹¹ Զեռ. № 621, էջ 57բ, հմմտ. «Վեցօրեայ», էջ 79: Մեր նպատակն էր հիմնականում քննել այն հեղինակների գործերը, որոնցով կարելի է «Վեցօրեայի» թարգմանության ժամանակի, ինքնատիպությունների, բնագրագիտական վերականգնումների հարց լուծել: Այդ առումով հասկապես ուշագրավ են Կողբացու և Շիրակացու գրքերը: Բառարան-մեկնություններին անդրադարձել ենք իրրև «Վեցօրեայ» բառազանձի գնահատման յուրօրինակ փորձի: Մատենագիտական լիակատար ընդգրկումը մեր նպատակից դուրս է եղել:

ВАСИЛИЙ КЕСАРИЙСКИЙ И ЕГО «ШЕСТОДНЕВ» В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Литературное наследие одного из «трех великих каппадокийцев» — Василия Кесарийского (329—379) пользовалось широкой известностью в странах христианского Востока. Будучи крупным мыслителем и деятелем с большой эрудицией, он в своих трудах, независимо от их жанра, затрагивал насущные вопросы христианской церкви периода ее становления, проблемы вероисповедания, а также вопросы общественной жизни, морали, естествознания, обрядовые и другого характера, интересовавшие не только византийский мир. Это обстоятельство и обусловило перевод его сочинений еще в раннем средневековье на многие языки стран с христианским вероисповеданием — на сирийский, армянский, грузинский, латинский и др. Но эти переводы зачастую выходили за рамки чисто литературного интереса, вследствие чего они иногда сокращались или же обогащались реалиями, взятыми из местной действительности, сообразно литературным вкусам и практической необходимости. Все это постепенно привело к образованию новых редакций того или иного сочинения Василия Кесарийского, не говоря уже об изменениях оригинала, возникших на протяжении многих столетий по ряду обстоятельств (последующие обработки, интерполяции, приписки, описки и т. д.).

Одним из достоверных способов восстановления изначального оригинала средневекового памятника является изучение древних переводов, сопоставление которых может подготовить реальную почву для критического текста. Изучение армянских переводов сочинений Василия Кесарийского, выполненных в V—VIII веках, может оказать значительную услугу в этом аспекте. К тому же сочинения византийского автора ока-

зали определенное влияние на труды исконно армянских деятелей, являясь литературным первоисточником для многих из них, не говоря уже о роли этих произведений в новообразованных армянских школах того периода. Рассмотрев степень и характер этого влияния, можно дать всестороннюю оценку указанным оригинальным трудам, ибо текстологическое изучение данного соотношения, как выясняется, дает возможность контролировать изначальность многих памятников древнеармянской литературы, выяснить характер последующих изменений и искажений. Отрывки же из его произведений, экцерптно приводимые армянскими авторами, в свою очередь являются древними фрагментами, способствующими изучению истории перевода.

Василий Кесарийский так часто упоминается в древнеармянской литературе еще и потому, что в период как учебы, так и пастырства в Кесарии он общался с армянами, учился с ними, писал послания к армянским епископам, занимался организацией армянской церкви и ее иерархией и т. д.

Литературное наследие византийского ученого на армянском языке сохранилось в свыше чем 200 рукописях, значительная часть которых хранится в собрании Матенадарана им. М. Маштоца. Изучение большого количества рукописных кодексов дало нам возможность выявить новые материалы, проливающие свет на многие вопросы как наследия Василия Кесарийского, так и древнеармянской литературы. Впервые в арменистике эти вопросы исследуются монографически. Но поскольку совокупность существующих проблем выходит за рамки одной монографии, мы ограничились определенным кругом вопросов, намереваясь к проблемам источниковедческого порядка возвратиться отдельно.

Изучение наследия Василия Кесарийского в арменистике начинается с 30-х годов прошлого столетия, когда мхитаристом А. Багратуни было осуществлено издание армянского перевода «Шестоднева».

В 1852—1853 гг. арменист С. Айватянц проделал серьезную филологическую работу, сопоставив разночтения одной более древней рукописи с имеющимся изданием, доказав необходимость текстологических разысканий с учетом данных ру-

кописных материалов. А. Сукрян, помимо вопросов филологического порядка, коснулся и деятельности Василия Кесарийского и высказал ряд интересных соображений относительно школ и церковно-литературной среды IV века. Н. Бюзандаци, как и следовало ожидать, в своих коррективах по древнеармянским текстам специально коснулся и «Шестоднева», указав на ряд важных искажений и ошибок, возникших в результате неправильного понимания греческого оригинала, а также ошибок, объясняемых графическим смещением букв.

Из работ о Василии Кесарийском глубиной анализа и широтой охвата вопросов выделяется труд С. Назаретяна «Очерк о «Шестодневе» св. Василия», опубликованный в нескольких номерах «Паткера» (1892—1894).

Однако многие вопросы, связанные с литературным наследием Василия, особенно с армянским переводом его «Шестоднева», по сей день остаются нерешенными, что объясняется отсутствием или малым количеством рукописных материалов, которыми располагали вышеуказанные авторы. В Матенадаране армянский перевод «Шестоднева» сохранился в 14 списках, данные которых, по понятным причинам, не учтены предыдущими исследователями.

Не все сочинения Василия Кесарийского дошли до нас. По существующим сведениям, совместно с Гр. Назианзином им был составлен сборник «Св. Писание и его толкователь» (имеется в виду Ориген). Одновременно сомнительна принадлежность сочинения «Толкование Пророчества Исайи» перу нашего автора. Имело место и другое: некоторые его труды в последующие века были приписаны другим авторам; одна из гомилий Василия в Армении была приписана историку Егише. Наконец, в филологии апокрифическим считается текст беседы Василия с Аполинарием.

Разнородны рассматриваемые Василием Кесарийским вопросы. В ряде гомилий его занимают вопросы человеческих отношений, он осуждает пороки, не являющиеся, по его мнению, изначальными; именно трудолюбие и предельная честность характерны для человеческой природы, а все порочное возникло в процессе взаимоотношений людей. Он, конечно, далек от социальных обобщений, но приводимые им примеры

во многом способствуют изучению социальной и экономической истории IV века, поскольку они взяты из реальной действительности. Он гневно осуждает корыстолюбие, которое, по его мнению, является первопричиной раздоров, войн, ненависти, вражды и т. д.

Значительная часть слов—гомилий Василия посвящена духовным темам. Он решительно осуждает пороки священнослужителей. В этом отношении особенно примечательно его сочинение, известное в армянской действительности под названием «Книга вопрошающих» (*Գրք հարցողաց*), в котором обсуждается около 360 вопросов, имеющих важное богословское и практическое значение. Армянская редакция этой книги, наряду с грузинской, является достоверным источником при изучении первоначальной редакции оригинала.

Иной круг вопросов затрагивается в книге Василия Кесарийского «Беседы на Шестоднев», которая по праву считается основным трудом нашего автора, известным в науке под названием «Шестоднев». По сохранившимся в самом тексте отдельным сообщениям, имеющимся припискам и иным источникам устанавливаются литературные источники этого сочинения. Ими являются: а) соответствующие отрывки из книги Бытия по двум редакциям (на древнееврейском и греческом языках), б) Физиолог, который греко-грузинской литературной традицией приписывался Василию, в) ряд художественно-философских сочинений (от «Илиады» Гомера до «Категорий» Аристотеля и др.), г) жития святых и изречения (в том числе и на сирийском языке), д) устные предания и легенды.

В «Шестодневе» фактически представлено все то, что было известно о природе в IV веке, но с новым, согласованным со св. Писанием толкованием. В силу указанного обстоятельства «Шестоднев» был превращен в учебное пособие, которое давало ответ на самые разнородные вопросы—от определения философских категорий до изучения природы животного мира, от анализа взаимоотношений людей до соотношения человека с природой. Примечателен тот факт, что в «Шестодневе» содержится много сведений о музыке и других областях искусств, не говоря уже об отрывках, имеющих этнографическое значение. «Шестоднев» не лишен и художественно-

го интереса, особенно своей манерой изложения и занимательностью повествования.

Из экзегетических его сочинений наиболее интересным представляется «Толкование Псалмов», которые, очевидно, не всегда воспринимались как духовные. Именно это обстоятельство и побудило нашего автора обратиться к их толкованию с целью раскрыть и показать их духовную суть. Но и здесь он выходит за рамки текста псалмов, обращаясь к фактам из окружающей среды, и создает вполне самостоятельное произведение, имевшее влияние на творчество последующих авторов, в том числе и армянских. Догматические вопросы, затронутые в указанном толковании, особо рассматриваются в другом сочинении автора—в споре с Аполинарием.

Определенное количество слов-назиданий Василия Кесарийского посвящено восхвалению и объяснению жизни христианских мучеников. В составленных Василием церковных канонах определяются обязанности священнослужителя, характеризуются отступления и пороки, несовместимые с церковной жизнью. Эти каноны имели большое значение и в организационном отношении, в силу чего были приняты и считались каноническими во всех церквях христианского Востока.

В главе «Василий Кесарийский и армяне» нами рассматриваются два вопроса: отношение Кесарийского к армянам и древнеармянские писатели о нем. Известно, что с древнейших времен церковно-культурная жизнь Кесарии Каппадокийской играла важную роль в возникновении и учреждении армянской церкви и монашества. Сам Григор Партев (Григорий Парфянин) учился в школах Кесарии и там впервые познакомился с устройством церковной жизни, введенным им впоследствии в Великой и Малой Армении. Нерсэс Великий также в начальный период своей деятельности выступает как бы учеником Василия, создавая по его примеру богадельни, гостиницы, больницы, приюты для вдов и т. д. Помимо канонов, всецело проникших в армянскую жизнь, а затем ставших составной частью «Книги канонов», в Армении была принята и Литургия Василия, по которой долгое время совершалось богослужение.

Особый интерес представляет изучение отношений Василия с Малой Арменией, ибо армянские административно-этни-

ческие единицы—Сатал, Севастия и Колония—входили в сферу его пастырства. Как свидетельствует его письмо от 372 г., Василий проявлял постоянную заботу о том, чтобы епископами армянских областей назначались лица, владеющие языком местного населения. Это способствовало культурному общению населения названных областей с жизнью и культурой исконной Армении. Озабоченность Василия хорошо видна из его писем—посланий, направленных против приверженцев арианской ереси в Малой Армении во главе с Евстафием. Он неоднократно бывал в этих краях, на месте решая злободневные вопросы. Определенная часть его писем относится к армянам и Армении и написана в период его кесарийской деятельности. В них содержатся важные сведения о социально-экономическом, политическом и особенно церковно-культурном положении Малой Армении.

Не лишены интереса и сведения древнеармянских источников о нашем авторе. Так, например, Павстос Бузанд (Фавст Визант) знает об участии Василия Кесарийского в решении церковных вопросов Армении, а также в посвящении армянских епископов. Им пересказаны многие отрывки из жизни Василия, а в повествовании о Нерсэсе Великом Павстос явно прибегает к его образу. На посвященных Василию страницах имеется ряд оценок, говорящих о широкой популярности византийского ученого среди армян.

В работе рассматриваются также сведения других армянских авторов, в частности Мовсэса Хоренаци (Моисея Хоренского), Лазаря Парпеци (Лазаря Фарпского), Анания Мокаци (Анания Мокского). Все это позволяет заключить, что в древнеармянской литературе были популярны не только сочинения Василия Кесарийского (разумеется, в армянском переводе), но и их автор, часто вступавший в своей деятельности в тесный контакт с армянами.

В собрании Матенадарана, помимо рукописей «Шестоднева», имеются также толкования-комментарии к «Шестодневу» (в четырех рукописях). В результате сличения текстов выяснилось, что рукописи «Шестоднева» делятся на четыре группы:

а) № 620, 3457, 10258 и 5686.

б) № 6731 и 4001. Текст «Шестоднева» этой группы можно назвать сокращенным.

в) № 5353, 1657, 8352, 5819.

г) № 5595, 1243, 1939, 7028.

Прежде чем приступить к обсуждению вопросов, связанных с армянским переводом, мы проделали надлежащую текстологическую работу, сличив все доступные нам рукописи с печатным текстом, а для контроля при работе с греческим подлинником пользовались двумя древнегрузинскими переводами, один из коих восходит к греческому оригиналу (перевод Георгия Святогорца), другой—к арабскому (перевод VIII—IX вв.). Таким образом, у нас была возможность проследить за изменениями как в армянском, так и греческом текстах.

В первую очередь нами рассматриваются те отрывки из армянского текста, которые со временем претерпели изменения.

В армянском переводе имеется ряд текстовых искажений (речь идет об искажениях, возникших в процессе копирования манускриптов), исправление которых нельзя ставить в зависимость от греческого оригинала, ибо содержащие их отрывки являются не дословными переводами, а скорее переложениями. В таких случаях мы руководствовались исключительно данными рукописей и самим контекстом.

В предлагаемой работе определенное место отведено установлению времени перевода «Шестоднева» и изучению его характера. В памятных записях рукописей, приписках и т. д. оказалось множество интересных сообщений, относящихся к обстоятельствам армянского перевода того или иного сочинения Василия. Значительная часть его наследия (Книга вопрошающих, Каноны, Литургия, гом依ии и проповеди) переведена в V веке. Переводчиками некоторых его сочинений выступают ученик Саака Партева (Саака Парфянина) и Маштоца—Хосров (V в.), именуемый «Переводчиком-толкователем» (*Թարգմանիչ*), и Давид, величаемый тем же эпитетом (VII в.). В переводе сочинений Василия Кесарийского значительны также заслуги Стефана Сюнеци (Стефана Сюнийского—VIII в.). На основании литературных первоисточников мы постарались внести возможную ясность в периодизацию этих переводов.

Изучение лексики и стиля «Шестоднева» подтверждает, что труд Василия относится к переводам первой половины V столетия, говоря словами Н. Бюзандаци, к школе *езниковских* переводов. Помимо других аргументов, примечателен следующий факт: в греческом оригинале «Шестоднева» говорится об «узких проливах», «водных рукавах», что выражается терминном «εὐρίπτος» («Ибо *еврипы* при прочих видах луны текут в ту и другую сторону»). Армянский переводчик указанный нами термин (еврип) воспринял как название края—*յաշխարհիկ եւրիպեցոց* (в крае еврейцев...). Этот отрывок из «Шестоднева» мы находим и в «Книге опровержений» Езника Кохбаци (Езника Колбского), а затем у Анания Ширакаци (Анания Ширакского). Но у названных армянских авторов повторяется отклонение от греческого оригинала, допущенное переводчиком «Шестоднева». Следовательно, правомерно заключить, что Езник Кохбаци пользовался не греческим оригиналом, а его армянским переводом.

Я. Дашян и Н. Бюзандаци в свое время высказали предположение, что «Шестоднев» переведен с сирийского и, быть может, частично с греческого. Исследование показало, что армянский перевод бесспорно восходит к греческому оригиналу. Такое заключение, сделанное с учетом имеющихся разночтений, подтверждается не только прямым указанием пометок двух рукописей (№ 10258, 5686), но и многочисленными лексическими и грамматическими фактами.

Мы не ограничились лишь установлением оригинала и приступили к изучению текстологических особенностей армянского перевода. Он в основном совпадает с греческим текстом, сохраняя и последовательность изложения и характеристику описываемых явлений. В работе приводится определенное количество примеров, свидетельствующих об искусности переводчика и адекватности переводного текста. Одновременно мы столкнулись с любопытным явлением: в некоторых случаях переводчик считает нужным дать дополнительное толкование, чего, разумеется, нет в оригинале, а для этого прибегает к синонимам. Поэтому против греческого «*εὐρίπτος*» в армянском имеем *բլեբի, կամաղենիս, վայրի մարտուգ*: Довольно часто в армянском тексте сохранены и греческие названия и их ар-

мянские переводы—*շերաս, ախինքն՝ կերպասաբեր, կարկինոս, որ թարգմանի խնցզեմին*: Наблюдается и другое: одно и то же слово в одной из глав (бесед) сохранено в транскрипции, а в другой—переведено. Так, например, в седьмой главе имеем *եւրեղեկս*—*εγγελες*, а в девятой—*մտիս և մտուկ*. Быть может, «Шестоднев» переведен не одним, а двумя переводчиками, тем более, что мы располагаем рукописным сведением об этом, если, конечно, исключить возможность поздних редакций и поправок. Местами содержание подлинника в армянском передается более пространно, с дополнениями. Это объясняется не только манерой переводчика, но и его заинтересованностью. Ведь перевод был предпринят с надеждой получить ответ не только на вопросы, волнующие общую церковь, но и конкретно местную. Следовательно, перевод «Шестоднева» в какой-то мере выходит за рамки обыкновенного средневекового перевода, приобретая для армянской литературы значение оригинального памятника.

Широкая известность сочинения Василия в древнеармянской литературе отразилась двояко: либо «Шестоднев» стал литературным первоисточником для армянских авторов, либо составлялись комментари-толкования к этому памятнику. Поэтому изучение данного вопроса представляется весьма актуальным с точки зрения выявления истоков и определения самостоятельности немалочисленных оригинальных произведений.

Так, в числе источников «Книги опровержений» Езника Кохбаци «Шестоднев» занимает особое место, наряду с сочинениями Мефодия, Аристида Афинского, Епифания Кипрского и других. Нами отмечен ряд примеров, когда Езник дословно цитирует «Шестоднев», а чаще пересказывает содержание, сохраняя суть первоисточника. Армянский автор обращается к Василию Кесарийскому именно в тех случаях, когда необходимо дать определение дискутируемым понятиям и явлениям (сущность материи, соотношение добра и зла, природа и характер отдельных растений, бог и явления природы и т. д.).

В работе значительное место отводится сопоставлению «Шестоднева» с некоторыми сочинениями Анания Ширакаци. Последний часто обращается к византийскому автору, заим-

ствуя у него не только отдельные определения, но и целые отрывки. Изучение показало, что эти отрывки заслуживают внимания и с филологическо-текстологической точки зрения.

В списках «Шестоднева» VII века, когда ими пользовался Аняния Ширакаци, не было многих из тех искажений, которые ныне фигурируют в кодексах этого памятника. Поэтому сохранившиеся в сочинениях Аняния Ширакаци извлечения из армянского перевода «Шестоднева» ныне оказываются весьма полезными при критике текста. Так, в имеющемся армянском издании «Шестоднева» (стр. 75) нет речи о «Тирренском море», а в цитате у Аняния оно фигурирует (*Եւմիւսի Տիր[են]յանի, Հանդերձ...*), находя подтверждение как в армянских рукописях, так и в греческом оригинале и грузинских переводах «Шестоднева».

Сочинения Василия Кесарийского, в первую очередь «Шестоднев», в Армении использовали в качестве учебного пособия. Именно этим обстоятельством вызвано наличие объяснений около трех десятков сложных слов из «Шестоднева» (рук. № 1138), а в других кодексах можно найти словарно-толкования на «Шестоднев» (рук. № 621). Сопоставление этих двух словарей-толкований выявило много общего, в силу чего можно заключить, что они, быть может, первоначально представляли собой одно толкование. По другим источникам удалось установить, что их автором считается некий Егишэ. Не об историке ли V века Егишэ идет речь? Этот вопрос, как и ряд других вопросов, выдвинутых в нашей работе, требует специального изучения.

Исследованием переводов Василия мы попытались пролить свет на некоторые вопросы древнеармянской литературы, исходя из современных задач арменистики.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր*

Աբգարյան Գ. 174	
Աբեղյան Մ. 101, 103, 131, 170, 182, 212	
Աբրահամյան Ա. Ա. 184	
Աբրահամյան Ա. Գ. 210, 212, 213, 245	
Ագարանգեղոս 56, 106, 164, 187	
Ազոնց Կ. 15, 27, 31, 37	
Աբայան Թ. 179	
Աբանաս Ալեքանդրացի 57, 133	
Ալիշան Ղ. 6, 125, 175	
Ալպոյանյան Ա. 17, 18, 33, 35, 38, 43, 101, 104, 105, 113, 186	
Ակիճյան Կ. 70, 72, 119, 131, 134, 139, 170, 172, 175, 176	
Անաոյան Հ. 58, 102, 150, 164, 167, 175, 178, 179, 182, 221, 234, 237, 243	
Այվատյանց Մ. 6	
Անանիա Մոկացի 132	
Անանիա Շիրակացի 11, 155, 181, 184, 185, 209—215, 217—247	
Անատյան Հ. 134, 136	
Անդրիկյան Կ. 187	
Անրաբյան Փ. 174	
Անրիմոս 51—53, 120, 122	
Ապողինար Լավողիկեցի 56, 57, 89, 131—134, 177	
Առաքել Սյունեցի 119	
Ասողիկ 119, 121, 174, 175	
Ավգերյան Մ. 27	
Ավգալիբեգյան Թ. 170	
Արամ 103	
Արիս 47, 48, 111, 113, 132	

Արիստակես Լաստիվերացի 131
Արիստիդես Արենացի 205
Արիստոտել 10, 20, 59, 74, 75, 249
Արձան 173
Արշակ 106
Արշակ Բ 121
Արսեն Բագրատունի 25
Բաբգեն կարողիկոս 138, 140, 197
Բարթիկյան Հ. 110
Բարսեղ (Կեսարացու հայր) 29
Բարսումա 109
Բյուզանդացի Կ. 8, 9, 25, 26, 56, 148, 149, 181, 187, 188
Բյուսով Վ. 101
Գարբեյան Հ. 12, 13, 58, 108, 170
Գալեմբյարյան Գ. 205
Գելցեր Հ. 108
Գեղասիոս Կեսարու նույնն է՝ Բարսեղ Կեսարացի
Գյուսեբերոզ Կ. 109
Գոգալիշվիլի Գ. 27
Գորգիոս 92
Գրիգոր Աբայան 135, 177
Գրիգոր Անավարզեցի 135
Գրիգոր Անձիանձի տե՛ս Գրիգոր Նազիանզացի
Գրիգոր Լուսավորիչ (Էսկ Գրիգորիոս ՄԼձ) 30, 56, 58, 104, 106, 124, 170
Գրիգոր Մագիստրոս 12, 131, 170

* Յանկում Հեն արտացոլված՝ յուրաքանչյուր էջում հանդիպող Բարսեղ Կեսարացի, ինչպես նաև աստվածաշնչական անձնանունները:

Գրիգոր Մեղապարտ (գրիչ) 140, 141
 Գրիգորյան Մ. 179, 180
 Գրիգոր Նազիանզացի (ճակ Աստվածաբան) 13, 18, 23, 26—32, 35—48, 50—55, 57, 73, 102, 105, 113, 125, 129, 130, 132, 133, 172, 177, 210, 249
 Գրիգոր Նյուսացի 26, 27, 29, 34, 49, 50, 54, 73, 125, 129, 130, 133, 143, 177, 180, 181, 249
 Գրիգոր պատրիարխ 139
 Գրիգոր Սեանչելագործ 48
 Գրիգոր վարդապետ 139
 Գրիգոր Վկայասեր 172
 Գուշակյան Ք. 171
 Գևորգ 147
 Դամասիոս 129
 Դավիթ Բագրևանդացի 175
 Դավիթ Հոռմայեցի 175
 Դավիթ Տարոնացի (ճակ Քարզմանիչ, Կվշաժ) 174—178, 248
 Դավիթ Քորայեցի 136
 Դեմոսթենես 10
 Դիոգոր 21
 Դիոկղեսիանոս 109
 Դիոնիսիոս 32
 Դիոնիսիոս Քրակացի 105
 Դուրյան Ե. 113
 Եզեկիել 145
 Եզնակ 173
 Եզնիկ Կողբացի 10, 11, 15, 17, 56, 108, 145, 173, 180, 182, 184, 185, 187, 205—209, 211, 229, 251, 252
 Եսայի (գրիչ) 139
 Եվսեբիոս Կեսարացի (ճակ՝ Եվսեբիոս) 7, 10, 42, 43, 45—48, 55, 106, 107, 109, 112, 117, 123, 126—129, 133, 187
 Եվստաթիոս Սերասացի 23, 44, 55, 111—117
 Եվուդղոս 36, 38
 Զարբանալյան Գ. 6, 8, 9, 29, 33, 40, 57, 58, 113, 133, 169—178, 180, 181

Էփրեկյան Ա. 101, 104
 Քանմիզյան Ե. 178
 Քեմուրեյան Վ. 110
 Քեոդոտոս 113—115, 117, 120, 129
 Քենֆրաստ 20
 Քոմա 145
 Քոռոյան Ք. 187
 Քորոսյան Հ. 11, 15—17, 110, 121, 149, 153, 155, 174, 176, 181, 182, 185, 190—192, 195, 196, 198, 203, 205, 206, 211, 212, 215, 241, 242
 Քոփեյան Հ. 106, 108, 124, 134, 171, 213
 Իսրայել Արևելցի (գրիչ) 138
 Լիբանիոս (ճակ Ղևոնիոս) 33, 34, 59
 Խաչատուր (ոմն) 134
 Խաչատուր Կեչառեցի 134
 Խաչիկ 131
 Խաչիկյան Լ. 110, 113, 114, 117, 143
 Խարանիս Պ. 101
 Խիերիբիան Է. 27, 70
 Խոսրով 109, 171—173
 Խոսրով Քարզմանիչ 171—174
 Կախանե Մ. 183
 Կանտիդիանոս 48
 Կարապետ Եպիսկոպոս տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Կ.
 Կիրակոս Գանձակեցի 131, 173, 180
 Կյուրեղ Աղեմսանդրացի 129, 132
 Կյուրեղ Նուսադեմացի 132
 Կոմիտաս Կարողիկոս 131
 Կորյուն 165
 Հակոբ (գրիչ) 145—147
 Հակոբ Կարողիկոս 45, 72, 178
 Հակոբյան Ք. 213
 Հակոբյան Վ. 20—22, 56, 94, 107, 144
 Համազասպ Մամիկոնյան (ճակ՝ Համազասպ) 174—176

Հացունի Վ. 10, 11, 109
 Հեբոմ աբխա 135
 Հիմերիոս 38
 Հոմերոս 10, 33, 59, 75
 Հովան 109, 131
 Հովասափ 141
 Հովնանենս (ոմն) 16, 138
 Հովնանենս Երզնկացի (գրիչ) 57
 Հովնանենս Օնենցի 21
 Հովնանեհիսյան Ա. 144
 Հովնան Մանդակունի 15, 16, 174
 Հովսեփ 108
 Հովսեփյան Գ. (Գարեգին Ա կարողիկոս) 6, 54, 73, 138, 140, 173—175, 177, 178, 187
 Հուլիանոս 35, 36, 38, 134
 Հուսիկ Եպիսկոպոս 13, 28, 41, 52, 109
 Ղազար Փարպեցի 131, 132, 173
 Ղազիկյան Ա. 186
 Ղանալանյան Ա. 186
 Ղևոնդ 173
 Մարութազ (սյունյաց Եպիսկոպոս) 133
 Մարտոսյան Ա. 60
 Մալխասյան Ստ. 131, 167
 Մակեդոն 130
 Մազափա Բարերդացի 142, 143
 Մամբրե 173
 Մանանդյան Հ. 131, 213, 216
 Մառ Ե. 74, 105
 Մարթայան Հ. 6
 Մարիես Լ. 15, 184
 Մարկվարտ Հ. 104
 Մաբրիան 29, 30, 32
 Մեթոդիոս 205
 Մելիտոս 41, 120, 122, 129
 Մելիֆ-Բախշյան Ս. 213
 Մելիֆ-Օճանջանյան Կ. 173
 Մեսրոպ Մաշտոց (ճակ Մեսրոպ) 17, 24, 27, 55, 60, 108, 125, 136, 138, 169, 172, 173, 182, 185, 212, 232
 Մինասյան Լ. 125
 Մխիթար Այրիվանեցի 73
 Մխիթար Գոչ 136
 Մխիթարյաններ 5

Մկրտիչ Ակենցի (Պետրոսյան) 147
 Մշակ 103
 Մողեստոս 22, 50
 Մովսես Խորենացի (ճակ՝ Մովսես Քերաղամաչ) 101, 103, 107, 112, 122, 129—131, 141, 173, 242
 Մովսես Կաղանկատվացի 131
 Մուրատյանց Մ. 125
 Յուդիտա 93
 Նազարեթյան Ս. 9, 10, 34, 58, 75, 149, 154, 155, 189, 198, 200
 Նազիանզացի Գրիգոր տե՛ս Գրիգոր Նազիանզացի
 Նանապետյան Գ. 14, 149, 155, 159—161, 165, 198, 216, 222, 231, 241, 243
 Նավհրատիոս 29
 Նեմեսոս [Նեմեսացի] 180
 Ներսես Լամբրոնացի 12, 170
 Ներսես Մեծ 106, 108—110, 122, 126, 129, 130
 Ներսես Շիմոզ 175
 Ներսես Շնորհալի 57, 119, 133, 174
 Նեֆտադիոս 129
 Նյուսացի Գրիգոր տե՛ս Գրիգոր Նյուսացի
 Շանակ 121
 Շանխարունյան Հ. 119, 177
 Շարափանյան Պ. 58
 Շիրակացի Աճանիա տե՛ս Աճանիա Շիրակացի
 Ռսկեբրան 108
 Ռսկյան Հ. 30, 72, 119, 134, 139, 147, 182
 Չալոյան Վ. 184
 Չամչյան Մ. 174
 Չրաֆյան Ք. 18
 Պայապիս Քաղես 103
 Պապ 103, 120—123, 130
 Պետրոս Սերասացի 29, 30, 73
 Պիմեն 114

Պլատոն 10, 59
 Պլուտարխոս 10
 Պողոսյան Ե. 31, 35, 44, 137—139, 171, 178
 Պողոս (գրիչ) 139
 Պողոս Յզնեցի 145
 Պորփյուրոս 41
 Պրոկոպիոս Կեսարացի 110
 Պրոյնեսիոս 38, 105

Ջալալյան Ս. 94

Ռադիգ Ս. 34
 Ռոբերտոն Ջ. 39, 40

Սանակ 17, 108, 109, 119, 124, 130, 131, 171—173, 182

Սարգիս (գրիչ) 60
 Սարգիս Արիմեցի (գրիչ) 138
 Սարգիսյան Բ. 18, 56, 57, 140, 172, 174, 175

Սարգիս սարկավագ (գրիչ) 70
 Սարգսյան Գ. 56, 172, 252
 Սերբերանոս Եմեսացի 56
 Սերովբե Ակնեցի 139, 147
 Սիմեոն վարդապետ 145
 Սոկրատ Մեդաստիկոս 113
 Սողոմոնյան Ս. 178, 179
 Սոմունեյան Վ. 206
 Սոփրոնիոս 115
 Ստեփանոս (գրիչ) 139, 145
 Ստեփանոս կարաղիկոս 131
 Ստեփանոս Սյունեցի 178, 179, 180
 Ստեփանոս (վարդապետ) 72
 Ստեփանոս Օրբելյան 133, 180
 Ստրաբոն 102
 Ստրոյան Ա. 7, 9, 28, 47, 108, 110, 121, 124, 169, 181, 189, 198, 200, 202, 203

Վաղես 44, 47, 50, 51, 69, 128, 129, 134, 248

Վասիլ ևույնն է՝ Բ. Կեսարացի
 Վարդան Այգեկցի 134
 Վարդանյան Ա. 56

Վարժապետյան Բ. 22, 182

Տաշյան Հ. 6, 12, 13, 28, 31, 54, 58, 59, 73, 111, 113, 134, 137, 143, 170, 173, 177—180, 182, 186—189, 205

Տեր-Ավետիսյան Ս. 174, 178
 Տերենտիոս 112, 121
 Տեր-Մինասյան Ե. 27, 28
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 131, 212
 Տեր-Մկրտչյան Կ. 131, 170
 Տեր-Պողոսյան Ա. 19, 23, 182
 Տեր-Պողոսյան Պ. 6, 174
 Տիգրան 102, 103
 Տիմոթեոս 129
 Տիրայր վարդապետ 13, 30, 35, 40, 43, 45, 47, 127
 Տիրան 105
 Տրիստեն Ի. 18, 19, 139, 140, 174, 176, 177, 187
 Փավստոս Բուզանդ 23, 45—47, 56, 101, 103, 104, 106, 112, 120—123, 126—129
 Քրիստափոր (գրիչ) 144
 Օրիգենես 9, 44, 55
 Օրմանյան Մ. 107, 131
 Յարրար Յ. 33, 102

Աдоиц Н. 106, 121
 Айватьянц С. 254
 Анания Мокаци (Ананий Мокский) 258
 Анания Ширакаци (Ананий Ширакский) 216, 260—262
 Аполлинарий 255, 257
 Аревшатын С. 216
 Аристид Афинский 261
 Аристотель 256
 Архангельский А. 44

Багратуни А. 254
 Бюзандаци Н. 255, 260

Георгий Святогорец 259
 Гозалишвили Г. 27
 Гомер 256

Григорий Богослов (Назианзин) 28, 52, 255
 Григор Партев (Григорий Парфянин) 257

Давид 259
 Дашян Я. 260
 Дворецкий И. 155, 247

Евстафий 258
 Египшэ 262
 Езник Кохбаци (Езник Колбский) 184, 260, 261
 Епифан Кипрский 261

Коменский Н. 28, 35
 Кудрявцев О. 102

Лазарь Парпеци (Лазарь Парпский) 258
 Лебедева Е. 29, 35, 36, 38, 40, 44, 56
 Любкер Фр. 38

Манадьян Я. 101
 Марр Н. 74, 105
 Мартынов А. 34
 Месроп Маштоц 254, 259
 Моисес Хоренаци (Моисей Хоренский) 258

Назаретян С. 255
 Нерсэс Великий 257, 258

Ориген 255

Павстос Бузанд (Фавст Визант) 258
 Протопопова Д. 28

Радциг С. 28, 34
 Райт В. 189
 Равнович А. 101
 Робертсон Дж. 35, 39, 40, 43

Саак Партев (Саак Парфянин) 259
 Стефан Сюнеци (Стефан Сюнийский) 259
 Страбон 102
 Сукрян А. 255

Тер-Давтян К. 216

Фаррар Ф. 28, 29, 33, 39, 41, 49, 102

Хосров 259

Եռլուծեց Ե. 149, 215

გრიგოლ ნოსელი 149
 გოხალიშვილი გ. 27

Եռլուծեց Զ. 149, 215

Եռլուծեց Ե. 27, 70

Amond D. 70

Bardenhewer O. 44, 55
 Baumstark A. 189

Gregor von Nazianz 44
 Gribomont I. 70

Driessen I. 70

Eznik de Kolb 184

Mariès L. 184
 Mercier Ch. 184

Peeters P. 126

Rudberg V. 70

Treucker B. 29

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Արեւել 7, 13, 23, 34—40, 74, 104, 128, 129, 169, 180
 Աղեֆաւնդրիա 40, 41, 111, 113, 139, 169
 Ամենափրկիչ վանք (Ն. Զուլա) 125
 Ամիդ 139
 Անկյուրա 112, 197
 Անտիոք 41, 120, 122, 129
 Անտոնյան միաբանություն 8
 Ապահունիք 121
 Ասիա 104
 Ասորեստան 103
 Ասորիք 40
 Աստվածածին վանք (Անկյուր) 197
 Ասիադախտ 240, 241
 Արեւմտյան ծով 224
- Բագվան 174, 175
 Բագրևանդ 174, 175
 Բալկաններ 101
 Բյուզանդիա 13, 17, 107, 129, 169, 176
 Բրիտանիա 14
- Գաղթականություն հայոց (նաև Գաղութ հայոց) 110, 123
 Գամբրի 106
 Գայլ վանք 70
 Գանգրա 113
 Գլանուր 141
 Գլխիքցու արտ (Սիս) 138
- Գամասկոս 174, 176
- Եգեյան [ծով] (նաև՝ Եգեոս) 241, 242
 Եգիպտոս 22, 40, 41, 74, 241
 Եղիազարու վանք 139
 Եվրոպա 183, 184, 185
 Երեկորեա (ծովանուն) 224
- Երզնկա 142
 Երկրորդ Հայք 103
 Երրորդ Հայք 103
 Երուսաղեմ 19, 38, 41, 70, 129, 138, 139, 171, 173
 Եփրատ 104
 Եվֆատ (գյուղ) 147
- Զամառ 139
 Զմյուռնիա 145
- Էջմիածին 56
 Էվրեի ծով 184
- Թեոդոսիոս (նաև Թեոդոսիոս) 145, 146
- Լազարյան նեմարան 147
 Լիմ 147
 Լվով 144
- Կապադովկիա 7, 28—32, 34, 46, 48, 51, 52, 94, 101—106, 113, 116, 124, 127, 133, 171, 215
 Կեսարիա 13, 17, 18, 31, 32, 34—37, 40—42, 44—46, 48, 50—53, 101—110, 123, 124, 128, 130, 138, 146, 169, 171
 Կովկաս 101
 Կ. Պոլիս 13, 32—34, 74, 112, 116, 129, 130, 133, 139, 145, 147, 175, 180
- Հաղբատ 60, 140
 Հայաստան 13, 102, 103, 106, 109, 110, 113, 120—122, 125, 133, 171, 172, 176, 243

- Հայք 94, 107, 108, 120—122, 124, 171, 174
 Հելլեսպոնտոս 241, 242
 Հինդոս 250
 Հյուսկանիա 14, 215, 216
 Հնդիկ ծով 74
 Հոնիական 242
 Հոռոմոսի վանք 138
 Հոռոմոս 192
 Հոռոմ 105, 129, 180
 Հրեաստան 240
 Հունաստան 11, 124, 184
 Հունաց աշխարհ 107
- Ղալաթիա 138
 Ղուլե վանք 140
- Մագակա տե՛ս Կեսարիա
 Մաթաթ 103
 Մանչեստր 137
 Մեկիտենե 109
 Մեծ Հայք 48, 110, 120, 124, 127
 Մեոյալ (կամ Ազոխ) ծով 241
 Միջագետք 22, 40, 44, 102
 Մյուլադյուղ (Կ. Պոլիս) 139, 147
 Միսիսիայան միաբանություն (Վենետիկ և Վիեննա) 18, 139, 140, 186, 187
 Մոսկովա 147
- Նագիանգ 48, 51, 52, 172
 Նեոկեսարիա 40, 53, 104
 Նիկիա 108
 Նիկոպոլիս 110, 113, 115, 120
 Նիսես 190
 Նոր գյուղ (Կ. Պոլիս) 70
 Նոր Զուլա 125
 Նոր ֆաղաֆ տե՛ս Նեոկեսարիա
- Չորհիֆաղաֆյան Հայք 110
 Չորրորդ Հայք 103
- Պարթևոս 22, 31, 40, 101, 240
 Պարսի 35
- Պոնտոս 28—30, 42, 43, 47, 48, 94, 103—105
 Պոնտոս եվֆոնոս (նաև Հյուսիսկալ ծով, Սև ծով) 241, 242
 Պրոպոնտոս 241
- Ռիպեայք 192
- Սամոսատ 117, 123
 Սասիմա 52
 Սատաղ 110
 Սարգոնիկե (նաև Սարգոն, Սարգենիա) 241, 242
 Սերաստիա 53, 110, 111, 113, 117, 123
 Սելևկիա 112
 Սերբոնիտես 240, 241
 Սիկիլիա (Սիցիլիա) 154, 241
 Սիեա 189
 Սիս 248
 Սիրիա 22
 Ս. Ղազար 19
 Ս. Հակոբյանց վանք 19
 Ս. Սարգիս Եկեղեցի (Կեսարիա) 138
 Սևան 119
- Վաղարշապատ 13
 Վենետիկ 5, 6, 7, 18, 19, 139, 140, 186, 187
 Վրաստան 19
 Վրկանա ծով 216
- Տանայիս 192
 Տարսոն 21
 Տիան 51, 52
 Տիր[են]ոս (նաև Տիրոս, Տիր[են]ոս) 154, 155, 241—243, 262
 Տուն Թորգոմա տե՛ս Հայաստան
- Ռոմա 104
- Փասիս 189, 190
 Փարիզ 163
 Փոքր Ասիա 101, 104, 113
 Փոքր Հայք 48, 101, 102, 104, 105,

109—116, 119, 120, 123, 124, 133	Каппадокия 105, 257
	Кесария 257
Քաղկեդոն 124	Колония 258
Քասապես 189, 190, 192	
Армения 105, 257, 258	Сатал 258
Великая Армения 257	Севастия 258
Малая Армения 257	Тирренское море 262
	Еурога 184

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն եր ա ծ ու թ յ ու ն	5
Գ լ ու խ Ա	
Բարսեղ Կեսարացու կյանքը	27
Գ լ ու խ Բ	
Մատենագրական ժառանգությունը	55
Գ լ ու խ Գ	
Կեսարացիին և հայերը	
Կեսարացու առնչակցությունը հայերին	101
Հայ մատենագիրները Կեսարացու մասին	126
Գ լ ու խ Դ	
«Վեցօրեայի» հայերեն բարգմանությունը	138
Առկա ձեռագրերը	
Բարգմանության ժամանակն ու առանձնահատկությունները	169
Գ լ ու խ Ե	
«Վեցօրեայի» հետևերը հայ մատենագրության մեջ	205
Резюме	253
Ցանկեր (անձնանուններ, տեղանուններ)	263

ԿԻՄ ՄԱՄԲՐԵՆԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
КИМ МАМБРЕЕВИЧ МУРАДЯН

ԲԱՐՄԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՎԵՅՕՐԵԱՆ»
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Կ. Ն. ՅՈՒԶՐԱՇՅԱՆ

Հրատարակչական խմբագիր
Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Կազմը
Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր
Մ. Ա. ԿԱՓՂԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ
Չ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՋ 05463

Պատվեր 674

Հրատ. 4306

Տպաքանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 29. V. 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրու-
թյան 19. III. 1976 թ.: Տպագրական 17,0 մամուլ, հրատ. 15,25 մամուլ:
Թուղթ 1, 60×90¹/₁₆ Գինը՝ 1 ա. 46 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24 գ
Издательство АН Арм. ССР, Ереван-19, Барекамутян 24г
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան